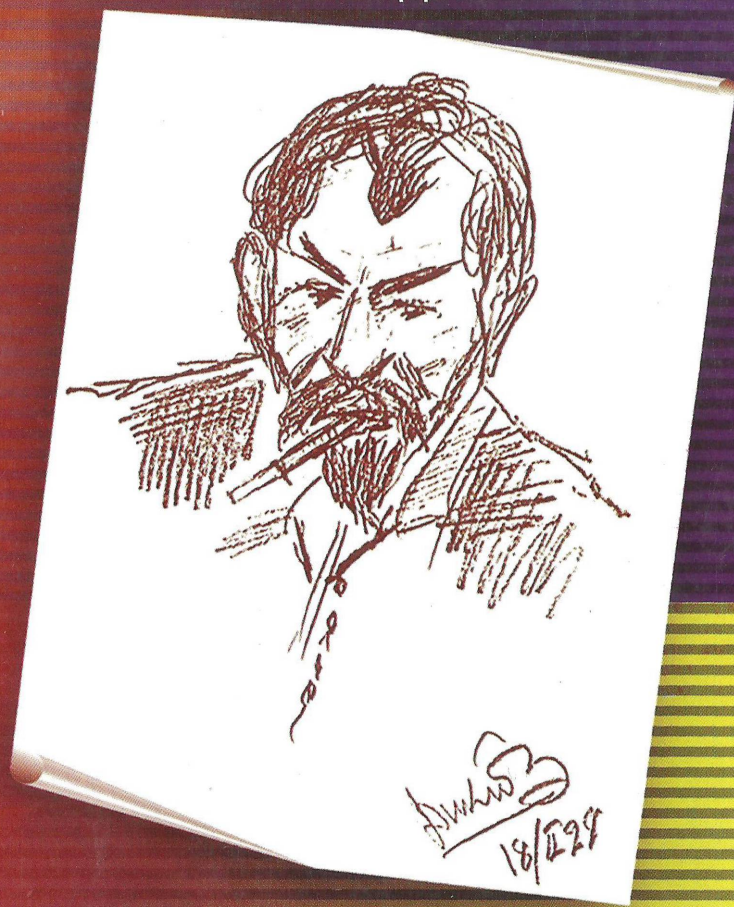

66.61(4Укр)
С 60

В.Ф. Солдатенко

НЕЗЛАМНИЙ ЖИТТЯ І СМЕРТЬ МИКОЛИ СКРИПНИКА

В.Ф.СОЛДАТЕНКО

ПРАВА
НА
ЖИЗНЬ

В.Ф. Солдатенко

НЕЗЛАМНИЙ

Життя і смерть

Миколи Скрипника

Пошуково-видавниче агентство
«КНИГА ПАМ'ЯТІ УКРАЇНИ»
Київ-2002

СОЛДАТЕНКО В. Ф.

НЕЗЛАМНИЙ. Життя і смерть Миколи Скрипника, – К.:
Пошуково-видавниче агентство "Книга Пам'яті України",
2002. – 352 с.: іл.

ISBN 996-7605-06-4

Ця книга про одну з найвизначніших особистостей українства ХХ століття, фесрично обдаровану постать суспільного руху з велетенським самобутнім творчим набутком, людину з неповторно яскравою і, водночас настільки ж трагічною долею.

Палкий патріот України і безмежно відданий інтернаціональній революції борець – Микола Скрипник – залишив по собі такий слід в історії, на який спромоглося не так багато наших земляків...

В житті, діяльності і, навіть смерті М. Скрипника, з надзвичайною рельєфністю відбилася ціла епоха. Пропонована книга – це ще й розповідь-роздуми про дуже непрості процеси вітчизняного минулого в добу чи не найкрутішого в історії суспільного зламу.

Книга розрахована на всіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

***Видання здійснено за сприяння
Фонду інтелектуальної співпраці
"Україна – ХХІ століття"
Голова ради Фонду
народний депутат України
Богдан Губський***

Частина коштів від реалізації монографічного дослідження передається до благодійного фонду випуску історико-меморіального серіалу "Книга Пам'яті України".

© В. Ф. Солдатенко, 2002

© А. Р. Вишневський

(художнє оформлення), 2002

ВСТУП

Долі людські... Як не схожі вони одна на одну... Як глибоко індивідуальні, неповторні... Як, здебільшого, загадкові. І як, нерідко, важкозбагненні.

Мабуть, з юних років кожна людина обов'язково, хай найпотаємніше, та все ж мріє про світлу, щасливу, прекрасну долю. І більшість не лише сподівається на чудо, а й протягом десятиліть намагається бути ковалем власної долі. Потім на схилі віку присікливо оглядає пройдений життєвий шлях, у кожному конкретному випадку по-різному оцінює залишений слід на землі. І, насамкінець, заповідає нащадкам непросто завдання – визначити її внесок у історію. Для одних, щоправда, це історія власної родини, близького оточення, а для інших – і історія цілого народу, а то й людства, суспільного прогресу.

Микола Скрипник став на дорогу борця цілком свідомо. Став, непогано уявляючи долю революціонера в такій поліцейській країні, як Росія. Проте ніяк не сподівався, що за ним аж п'ятнадцять разів зі зловісним гуркотом будуть зачинятися ковані ворота в'язниць, що сім разів він буде відправлятися урядовцями на заслання – подалі від революційних центрів (Катеринослав і Онега, Туруханськ і Єнісейськ, Красноярськ, Якутськ і Моршанськ). Не знав, що засуджуватиметься царським судом загалом до 34 років позбавлення волі (більше половини відпущеного долею віку), а одного разу, заочно – навіть до страти, що кілька разів, хоч і з неймовірними труднощами, та все ж кінець-кінцем щасливо вириватиметься з рук жандармів і знову й знову поринатиме з головою у таку тяжку, звиятжну – аж до виснажливості і втрати здоров'я (хто на це взагалі звертав увагу!) революційну борню. Однак якоїсь іншої долі він ні в юнацтві, ні в похилому віці, очевидно, не мислив. Адже не може бути більшого задоволення, більшого щастя для революціонера, як усвідомлення того, що всі сили віддаються за краще майбутнє народу і торжество, високих величних ідей.

Зоряним часом для Миколи Скрипника стала революція 1917 року. Він очолив робітничо-селянський уряд України – Народний Секретаріат, став у витоків творення не баченого ще, але вимріяного суспільства. Та життя його не стало з того часу менш турботливим, або хоч якоюсь мірою спокійнішим, безхмарнішим. У вирі громадянської війни, боротьбі за подолання її руйнівних наслідків, торуванні шляхів до соціалізму він опинявся, як правило, на вістрі розв'язання найзлободенніших і чи ненайскладніших завдань – очолював Організаційне бюро по скликанню I з'їзду КП(б)У, був членом колегії Всеросійської Надзвичайної Комісії, наркомом державного контролю УСРР, наркомом Робітничо-Селянської Інспекції, наркомом внутрішніх справ, наркомом юстиції, Генеральним прокурором республіки і народним комісаром освіти УРСР, головою Держплану і заступником Голови Ради Народних Комісарів республіки. Починаючи з IX з'їзду, був делегатом всіх з'їздів більшовицької партії, що відбулися за його життя, всіх з'їздів КП(б)У, членом ЦК ВКП(б), членом Політбюро ЦК Компартії України, був нагороджений Орденом бойового Червоного прапора і Орденом трудового Червоного прапора УСРР. Плідно проявив себе як вчений, талановитий публіцист. Його перу належить понад 600 друкованих праць. Неодноразово його призначали редактором Центрального органу ЦК КП(б)У – "Комуніста", він неодмінно входив до редколегії журналу "Більшовик України", був членом редколегії ряду інших

періодичних видань. Микола Олексійович очолював комісію Іспарту при ЦК КП(б)У, був обраний членом Комуністичної Академії СРСР, академіком Академії Наук Української РСР і Академії Наук Білоруської РСР.

Переживаючи чи то радощі, чи тривоги, М. Скрипник завжди був сповнений сподівань і задумів. Їм взагалі не було ліку. Як і колись, у юності, хотілось працювати більше й більше, додаючи до зав'язання набутий досвід, життєвий розум і неодмінно домагатися, щоб якнайшвидше життя народу поліпшувалось, ставало дедалі повнокровнішим, заможнішим. Хотілось, долаючи всі помилки і прорахунки (може далеко не всім з них можна було й зарадити на незвіданому ще ніким шляху), щоб дедалі наочнішими ставали обриси втілених у практику гуманістичних ідей.

А як хотілось на власні очі пересвідчитись, наскільки досконалою буде суспільна будова, зведенню якої віддано вже стільки зусиль! Як хотілось і самому творити в умовах того нового суспільства! Адже іноді уявлялось, що воно вже ось, поряд, до нього, як то кажуть, можна рукою подати. Ще одне - два зусилля.

І раптом – постріл. Постріл у власне серце...

Що це? Чому витівниці-долі було бажано саме так, так безглуздо підвести підсумок, здавалось би, наповненому, плідному життю?

Що зводило руку, надало їй трагічної рішучості, несхибності у той роковий момент?.. Невже миттєвий душевний розлад?.. Малодушність?.. Розчарування?.. Відчай?.. Безсилля перед обставинами?.. Страх завтрашнього дня?.. Зрада самого себе?.. Справи?.. А може, прагнення ціною власного життя привернути увагу колег, усіх людей до якихось явищ, сторін розвитку суспільства і в такий спосіб перетворити навіть смерть на факт боротьби?

Останній, але ж не пораженьський, акт... І тоді постріл у серце стане виглядати не таким вже раптовим, а в чомусь – зрозумілим і, як не гірко констатувати, у чомусь навіть виправданим, звичайно – історично виправданим.

Питання... питання... Як на них відповісти?..

Один з найоптимальніших варіантів – спробувати неупереджено, сторінка за сторінкою, перегорнути за документами весь літопис його життя, намагаючись проникнути у смисл кожного кроку на шляху аж до невинного – постаратись прослідкувати, досягнути хід, логіку думок.

На жаль, в цьому відношенні особистості М. Скрипника явно не поталанило. І сьогоднішня історіографія, присвячена його життю і творчості, занадто бідна.

Та й не дивно. Десятиліттями по смерті на Миколі Олексійовичі лежав відбиток (а може, точніше, тавро) некролога, надрукованого 8 липня 1933 року "Правдой", потім іншими газетами: "ЦК ВКП(б) повідомляє про смерть члена ЦК ВКП(б) т. Миколи Олексійовича Скрипника, яка сталася в результаті акту самогубства.

Розглядаючи акт самогубства, як акт малодушья, особливо недостойний члена ЦК ВКП(б), ЦК вважає необхідним повідомити членів партії, що т. Скрипник впавав жертвою тих буржуазно-націоналістичних елементів, які, прикриваючись своєю формальною приналежністю до партії, ввійшли до нього в довіру і використовували його ім'я для своїх антирадянських націоналістичних цілей. Заплутавшись у своїх зв'язках з ними, т. Скрипник допустив ряд політичних помилок, і, усвідомивши ці

помилки, він не знайшов у собі мужності по-більшовицькому подолати їх на ділі і пішов на акт самогубства.

ЦК ВКП(б)".

А потім Миколі Олексійовичу пред'явили ще тяжче звинувачення: ніби він започаткував націоналістичний ухил в КП(б)У, сприяв шпигунським і контрреволюційним елементам, агентам фашизму, підтримував з ними зв'язки. Так М. Скрипник став "ворогом народу", а ім'я його зникло зі сторінок історичних творів. Його намагалися забути.

З розвінчанням у другій половині 50-х років культу особи Сталіна про тяжкі, необґрунтовані звинувачення щодо М. Скрипника більше не згадували, ім'я його почало дедалі частіше зустрічатись в історичній літературі.

З'явилися і дві спеціальні праці, видані Політвидавом України у 1962 і 1967 роках¹. Їх автори прагнули до того, аби читач зміг уявити життєвий шлях М. Скрипника, щоб привернути увагу до творчої спадщини революціонера – діяча ленінського гатунку. Проте, як і кожна праця, вони несуть на собі відбиток свого часу: чимало "гострих" або ж "незручних" питань у брошурі і книзі лише позначено чи, з певних причин, опущено. Серед них – з'ясування позиції М.О. Скрипника щодо принципів утворення КП(б)У, ставлення В. Леніна до М. Скрипника, взаємовідносини останнього з іншими керівниками країни і республіки, зокрема, зі Й. Сталіним, Л. Кагановичем, С. Косіором, П. Любченком, П. Постишевим, М. Шумським, Г. Гриньком, дійсна, чи ж то вигадана, належність Миколи Олексійовича до націонал-ухильництва, зв'язки з буржуазно-націоналістичними елементами тощо.

Практично не проаналізованими залишились праці Миколи Олексійовича з історії, економіки, партійного і державного будівництва, національного питання, освіти, культури. За винятком, можливо, одного питання – з'ясування ролі М. Скрипника у процесі утворення КП(б)У² – інші аспекти його політичної біографії і творчості так в наступному і не вивчались. Та це й зрозуміло. Адже в 70-х на початку 80-х років було чимало зроблено для того, щоб трансформувати принципові підходи ХХ з'їзду КПРС до багатьох сторінок вітчизняної історії у старе русло, і чимало благодетельних процесів захлинулись, так по-справжньому і не набравши сили.

В радянській історіографії взагалі скільки-небудь серйозно не вивчався феномен націонал-ухильництва в КП(б)У. Авторі і узагальнюючих, і спеціальних праць, вдаючись до використання згаданого загалом туманного терміна, просто відбувались у разі потреби маловиразною скоромовкою - трафаретом з арсеналу тих же 30-х років. Оскільки ж ні саме явище, ні ті, хто уособлював його своїми поглядами, діяльністю, не зазнавали глибокого наукового аналізу, а належність до націонал-ухильництва вважалась чи не найстрашнішим гріхом, про М. Скрипника було прийнято говорити все ж з якоюсь осторогою, з обов'язковими обмовками і не завжди зрозумілими, головне ж – виправданими натяками. Такий підхід був зовсім не діалектичним, всебічним, об'єктивним, як, проте, його нерідко намагались видати. Він, швидше, закривав шлях до справжнього дослідження і оцінки шляху і творчості М. Скрипника, ніж відкривав його.

Тому навіть про видання бодай короткого збірника творчої спадщини Миколи Олексійовича мови не було (а в 20-ті – на початку 30-х рр. видавався, хоч і не завершився, 5-томник його праць).

І, як не парадоксально, все ж доведеться визнати справедливість зауваження Івана Кошелівця, який ще в 1972 році випустив у мюнхенському

видавництві "Сучасність" книгу "Микола Скрипник", що довгі десятиліття в Києві, в Україні не знаходилось історика, який спробував би зважено описати і оцінити життєвий шлях цієї великої і водночас суперечливої історичної постаті³.

В період горбачовської перебудови ситуація, здавалося, почала змінюватися на краще. Окрім того, що було створено загалом сприятливу атмосферу для перегляду зашкорублених суспільствознавчих концепцій, схем, наближення до наукової істини, значного імпульсу для справді об'єктивного всебічного аналізу життєвого і творчого шляху таких особистостей, як М. Скрипник, надала схвалена вересневим (1989 р.) Пленумом ЦК КПРС Платформа КПРС "Національна політика партії в сучасних умовах". Вона визнала, що в часи культу особи Сталіна "безпідставно обвинувачувались у націоналізмі і переслідувались багато партійних та державних працівників республік, представників національної інтелігенції". Комісії Політбюро ЦК з політичної реабілітації доручалося "окремо розглянути питання, пов'язані з обвинуваченнями в так званому "націонал-ухильництві", дати їм оцінку, відновити імена тих партійних і державних діячів, хто був політично ошельмований і репресований з цієї причини"⁴.

Виконуючи відповідне доручення Комітету партійного контролю при ЦК КПРС, комісія партійного контролю при ЦК Компартії України спільно з Інститутом історії партії при ЦК Компартії України – філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС порушили перед Політбюро ЦК Компартії України питання про реабілітацію М. Скрипника в партійному відношенні, офіційне визнання безпідставними колишніх негативних оцінок його діяльності. 29 березня 1990 р. ЦК Компартії України ухвалив з цього приводу спеціальне рішення. "Враховуючи, що згідно заключення Інституту історії партії і Комісії партійного контролю при ЦК Компартії України політичні звинувачення колишнього члена Політбюро ЦК КП(б)України, заступника Голови РНК УРСР Скрипника М.О. в так званому "націонал-ухильництві" ґрунтуються на сфальсифікованих матеріалах і викривлених уявах про його погляди і діяльність, вважати Скрипника М.О. реабілітованим в партійному відношенні (посмертно).

Доручити Інституту історії партії при ЦК Компартії України підготувати і опублікувати політичну біографію видного діяча КПРС, Компартії України і Радянської держави Скрипника М.О."⁵.

Паралельно в періодиці республіки, а потім і в наукових виданнях було опубліковано ряд статей, матеріалів, в яких зверталась увага на деякі малодосліджені аспекти біографії і спадщини М. Скрипника⁶. Почастішали згадки про Миколу Олексійовича і в численних розвідках публіцистів, літераторів, діячів культури, що з'явилися в республіканських художніх, періодичних виданнях. Щоправда, нерідко при цьому верх брали емоції, а акт самогубства неначебто дозволяв авторам таких публікацій підходити до зображення постаті свого героя в якомусь містичному ключі. Зневажаючи фактами, його наділяли такими рисами і оцінками, що вели до певної ідеалізації М. Скрипника, його дійсної ролі в історії розвитку української нації, української культури.

Своєрідним концентрованим віддзеркаленням подібних підходів стала випущена видавництвом "Молодь" у серії "Уславлені імена" біографічна повість "Микола Скрипник"⁷. Її автор – А. Мацевич побудував розповідь про героя, слідуючи в основному за найважливішими фактами його життя, вдавшись, щоправда, до спроб їх художнього оздоблення,

забарвлення логічними вимислами. Чимало зусиль витрачено на мистецьке оформлення побутових деталей, родинних стосунків тощо. Безумовно, це дозволяє збагатити уяву про деякі риси особистості Миколи Олексійовича, його багаті людські якості, подати їх рельєфніше і ефектніше. Однак без належної тісної ув'язки з фундаментальними світоглядними позиціями М. Скрипника, імперативними моральними принципами використана палітра здається явно блідою, недостатньою для адекватного змалювання цієї дуже колоритної, справді непересічної, видатної історичної постаті. Тому лише під прискіпливим поглядом можна виявити й справді глибокі, достатньо виразні фарби-характеристики. Одним словом, в цілому у підсумку, притягальної картини все ж, гадається, не вийшло.

На рубежі 90-х рр. з'явилися спроби використати приклад доли націонал-комуністів, до яких почали відносити М. Скрипника – насамперед, як аргумента – історичного виправдання споконвічно іманентних українству відцентрових уподобань і орієнтацій, як наочного доказу неможливості органічного узгодження марксистсько-ленінської ідеології і національних прагнень.

Тоді ж уже досить виразно виявилася й дещо інша тенденція. В умовах наростаючої кризи СРСР як союзної держави посилення очевидної ерозії багатонаціонального державницького феномена в Україні розпочався пошук національних кумирів, які в минулому рішуче боролись з унітаризмом, великодержавництвом, тоталітаризмом, комуністичною ідеологією і соціалістичною практикою взагалі. На їх фоні М. Скрипник – визначний діяч Комуністичної партії і Радянської держави (сумнівів щодо цього бути не могло) – виглядав мало не антигероєм, в усякому разі – людиною, що об'єктивно шкодила реалізації української ідеї, торжеству національної справи. Непроста кон'юнктура призвела до значного зволікання видавництвом "Україна" з випуском підготовленого Інститутом політичних досліджень збірника праць Миколи Олексійовича⁸ і зриву видання монографічного документально-біографічного нарису. Відразу ж після відомих заборон діяльності Компартії України керівництво видавництва "Україна" поспішило розірвати угоду з автором рукопису монографії і цих рядків, хоча настійна ініціатива написання твору незадовго до того виходила саме від видавництва.

Однак Микола Олексійович Скрипник – явно не та історична постать, чий внесок у долю українського народу, у історичний прогрес, чий благотворний слід на землі можна легко перекреслити кон'юктурними міркуваннями і рішеннями.

Дослідження будь-яких проблем, пов'язаних з історією українського народу в ХХ столітті, особливо в революційну добу, 20-ті – 30-ті роки, просто не можливе без звернення до діяльності М. Скрипника, його ролі в розвитку соціальних, національних, державотворчих та інших процесів.

Це стало очевидним у ті ж такі 90-ті роки (можливо, багато хто в тому взагалі ніколи, ні на мить і не сумнівався). Чи не найяскравіший доказ тому – довідкова література з нової, модної галузі сучасного суспільствознавства-етнодержавознавства. Її укладачі не допускають можливості виходу в світ праць, де б замовчувалась, обходила особистість М. Скрипника, яким би вузьким врешті-решт не виявлялось коло осіб, чия позиція і діяльність мали суспільно-значимі наслідки⁹.

Логіка розвитку досліджень в умовах пошуку шляхів виходу вітчизняної історичної науки з кризи зумовила перетворення теоретичної спадщини М. Скрипника, його практичної діяльності на об'єкт спеціальної

уваги¹⁰. На особливу відзнаку, очевидно, заслуговує проведення Інститутом історії України НАН України "круглого столу" 24 січня 1997 року з нагоди 125-річчя від дня народження М. Скрипника. Щоправда, участь у засіданні взяло менше десяти науковців, а до відповідного збірника статей подали матеріали лише 5 дослідників¹¹.

Більші або менші сюжети і надалі присвячуються М. Скрипнику в публікаціях про націонал-комунізм і досвід українізації¹². В даному сюжеті, гадається, немає сенсу з'ясовувати, наскільки правомірним є контекст розгляду діяльності М. Скрипника як уособлення націонал-комуністичної течії, чи, такою ж мірою, доцільне прагнення віднайти відповіді на болючі питання при спробі логічного (а для опонентів – абсолютно протиприродного) поєднання феноменів націонал-комунізму і українізації. Достатньо обмежитись констатацією, що в обох, чи – в усіх, випадках досягнення діяльності непересічної особистості "вписується" в контекст тлумачень дуже складних, суперечливих явищ, а їх (тлумачень) спектр на сьогодні дуже широкий, включає в себе поряд з продуманими, виваженими підходами, неупередженими пошуками істини й відверто низькопрофесійні публікації заангажованих авторів.

Окремо, очевидно, варто сказати про праці американського доктора історії Д. Мейса, який протягом останніх років працює в Україні, випускає друком результати своїх досліджень. Свого часу, ще в 1983 р., в умовах щонайгострішого ідейного протиборства радянської і західної історіографій – своєрідного вияву, "зрізу" "холодної війни" (добре відомо, що це накладало свій негативний відбиток на праці істориків обох таборів), Д. Мейс підготував монографію, присвячену українському комунізму¹³. В новітніх публікаціях¹⁴, орієнтуючись передусім на праці зарубіжних колег пройденого історіографічного етапу – як найістотніші досягнення у дослідженні українського комунізму¹⁵, автор вдається до повторення напрацьованих раніше стереотипів. Серед останніх – підхід до діяльності М. Скрипника як "особистого агента Леніна"¹⁶.

Природним, за відзначених обставин, є прагнення теоретичних кіл Комуністичної партії України ще раз повернутись до оцінки одного з найяскравіших представників боротьби за ідеали комунізму і українського патріота, показати на прикладі його життя і діяльності привабливість та історичні переваги марксистської, ленінської ідеології, діалектичність і життєдайність здійснюваної на її основі (а не на викривленнях її) політики. Кілька публікацій самого Миколи Олексійовича, матеріалів про нього у відновленому журналі "Комуніст України", гадається, підпорядковуються саме цій меті¹⁷.

До імені М. Скрипника звертаються й ті сучасні політичні течії, які ще знаходяться у пошуку своїх кумирів, ідейних попередників. Зокрема, про це заявила у своїх документах Українська комуністична спілка молоді¹⁸. Неважко передбачити, що молоді політики навряд чи багато й ґрунтовно знають про М. Скрипника, його погляди і діяльність. Йдеться тут зовсім не про бажання кинути бодай якусь тінь недовіри до новачків, чи – тим більше – викликати зневагу до них. Просто об'єктивно, для більш-менш надійних знань про М. Скрипника немає відповідної бази – серйозних, неупереджених досліджень, публікацій.

Тому-то з урахуванням вищезазначеного можна констатувати, що проблема оцінки таких постатей, як Микола Олексійович Скрипник має особливе значення: і наукове, і політичне, і моральне, і виховне.

В дискусіях, які не вщухають навколо проблем співвідношення між революційними й еволюційними, реформістськими шляхами суспільного поступу, чимало зроблено, щоб похитнути авторитет революціонерів, романтиків (і не лише більшовиків), саме на них покласти відповідальність за найбільші негаразди й трагедії в історії.

На передній план сьогодні висувають такі людські якості, як індивідуалізм, егоїзм, користолюбство...

В життя, в політику приходять все нові покоління. І щоб бачити незатьмарену перспективу, обирати необхідні шляхи, слід спиратись на істинні знання про минулий досвід. Можливо, комусь допоможе віднайти свою дорогу до правди і справедливості, до справжньої душевної гармонії і щастя знайомство з таким непростим, таким неординарним життєвим шляхом, який пройшов Микола Скрипник.

Все вищевикладене і спонукає до нової спроби відтворення його політичного портрета. Основними передумовами здійснення такого задуму є надбання вітчизняної історіографії, наявність відповідної джерельної бази, що використовувалась явно недостатньо, багата літературна спадщина самого Миколи Олексійовича, а також можливості нинішнього етапу розвитку суспільства, що створили незвичну в минулому, сприятливу для справжнього наукового пошуку і творчості ситуацію.

I. ВИБІР ШЛЯХУ

Існує досить усталена думка, що перед смертю кожна людина подумки в одну мить начебто переживає, переосмислює, переоцінює все своє життя. Вважається, що такою вже є людська природа, коли навіть тяжко хворі, непритомні люди на якусь миттєвість приходять до свідомості, то їх світосприйняття в цей момент гранично чіткі, а судження глибокі, реалістичні, об'єктивні - можливо, як ніколи раніше.

Так це, чи ні - стверджувати однозначно важко. Але цілком логічним, думається, буде припустити, що людина, яка власноручно вирішила покінчити рахунки з життям, обов'язково повинна в останній момент ще і ще раз осягнути думкою пройдений життєвий шлях і остаточно ствердитися в обраному вже рішенні.

Так, мабуть, промайнуло в свідомості Миколи Скрипника в останні трагічні секунди все найголовніше, найстотніше, що трапилось в його долі. Під час довгих етапів на заслання, у камерах-одиночках думка з такою шаленою швидкістю не летіла над віхами пережитого, надовго затримуючись на тому чи іншому епізоді, повертаючись до деяких з них, викристалізовуючи ту або ж іншу його оцінку.

Джавахарлал Неру дещо пізніше зауважить, що людина, якій не випало сидіти у в'язниці, взагалі мало чого варта - адже в неї не було можливості зупинитися у швидкоплинному вирі життя, осмислити себе, свою роль в ньому. Як і Неру, доля "дарувала" такі можливості Миколі Скрипнику аж занадто часто.

Після перемоги революції про подібні нагоди - розкіш для самоаналізу, самооцінки, здавалось годі й думати. Життя блискавкою летіло вперед і зупиняється в цьому леті - значить безнадійно відстати, власти у прірву. Але ж ні! Ні таки! А сотні творів, що вийшли з-під невгамовного пера - хіба в них не осмислено пережитого, відчутого, вимріяного?

Це ж як у невмирущого Кобзаря, яким так щиро захоплювався Микола Олексійович:

"Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!
Нащо стали на папері
Сумними рядами?...¹

І тому 7 липня 1933 року все життя опинилось у Миколи Скрипника начебто на долоні. І думки не стрибають безладно з однієї на іншу, не плутаються, а утворили якийсь плавний ланцюг, що його мозок схоплює від початку до кінця відразу, без напруження.

І всі епізоди життя бачаться так виразно, так ясно, що здається - все це відбувалося зовсім недавно, тільки-но ...

Раннє дитинство. Це Донбас, це Харківська губернія. Часта зміна місць проживання. Так складалось батькове життя, що він, як залізничний службовець (спочатку телеграфіст, згодом помічник начальника станції) змушений був постійно мандрувати - практично кожного півроку переїжджати з місця на місце. Коли молоде подружжя (дружина Олексія Касьяновича Оксана Пилипівна була за фахом акушеркою) проживало в залізничній теплушці в слободі Ясинуватій Бахмутського повіту Катеринославської губернії, з'явився первісток. Сталось це 13 (25) січня 1872 року. Назвали сина Миколою. Від самого народження він став звикати

до паровозних і заводських гудків, вдихати дим фабричних димарів і специфічний запах шахтних териконів. А перестук коліс нескінченними залізничними коліями під вагончиком, у якому проживала молода родина, не заважав спати - здавалось, так воно й повинно бути.

Миколин батько був вихідцем з кріпаків, з великими труднощами завойовував у життя можливості для більш-менш пристойного існування. З ранніх років він зненавидів існуючий лад, а навчаючись у недільній школі, де викладали й революційні демократи, швидко пройнявся симпатіями до революційних ідей.

Під час навчання на акушерських курсах у Харкові зблизились з революційно настроєними особами й мати Миколи. Співчутливе ставлення батьків до прогресивних поглядів, революційних дій створювало в сім'ї сприятливу атмосферу для формування відповідного світосприйняття, формування життєвої позиції і у всіх їх дітей. А було їх четверо. За Миколою народилися Володимир, Олександр, Марія. Сини пішли шляхом революціонерів. Так, Олександр брав участь у революції 1905 року, був заарештований, з листопада 1907 до лютого 1908 року відбував покарання в Катеринославській в'язниці, після чого був засланий до Тобольської губернії, де й помер десь після 1910 року². В усякому разі останню звістку про нього отримали саме тоді ...

А батькам дуже хотілося, щоб діти не зазнали тих поневірянь, які випали на їх долю. Шлях до кращого життя вони вбачали в належній освіті. Коли настав час вчитись, Миколу віддали до Барвінківської двокласної слобідської школи, а після її закінчення - до Ізюмського реального училища.

Барвінкове, Ізюм - їх околиці, оточені мальовничим лісом з віковичними дубами, стрункими соснами, духмяними липами. А в яке захоплення здатні привести будь-кого звивисті, вбрані в золотаві піски пологі береги спокійно-плинного Сіверського Дінця!

Здається, що головна складність для художника тут - обрати з безлічі найпрекрасніших місць, що конкурують одне з одним, справді неповторне. Тут так легко, вільно дихається і так добре думається наодинці.

Микола любив залишатися сам на сам з цією спокійно м'якою, у чомусь навіть лагідною природою. Міг годинами спостерігати, як сонячне проміння пробивається крізь крону кремезних дерев, прокладає світлі смужки-доріжки крізь блакитну тишу, таку тишу, що аж бринить. Спостерігав і мріяв. Ставив питання і намагався знайти на них відповіді. Іноді болісні розмірковування так ні до чого і не приводили.

Тоді обирав місце десь на краю галявини чи на березі ріки, виймав книжку, яка завжди була з ним, і заглиблювався в текст. Так траплялося, що найчастіше це був Шевченко Кобзар. Траплялось, звичайно, не випадково. Вірші великого Тараса ятрили душу Миколи, зачіпали за найчутливіші струни, озивалися в серці щонайглибнішими, щонайтоншими відгуками, часто виявлялися напрочуд співзвучними душевному настрою.

Миколу полонила лірика Тараса Шевченка, та не менше захоплення з часом викликали твори про гайдамаків, овіяну легендами Коліївщину. Учень заучив напам'ять цілі розділи з безсмертної поеми "Гайдамаки", залюбки їх декламував. Пізніше згадував: "Розвивався самотою, за вихідний пункт мого розвитку було вивчення української літератури та історії України. Впливали тут і родинні перекази про пращів - запорожців, особливо про одного з них, що його польські шляхтичі посадили на палю за участь у

повстанні Залізняка та Гонти у ХУШ сторіччі. Вірші Тараса Шевченка розбуркали в мене охоту до читання історії взагалі, зокрема історії України, особливо про епоху визвольних повстань, війни й руїни, де я надивався і на Чорну Раду; і на повстання класового характеру пригнічених проти козацької старшини; це зміцнило моє критичне ставлення до панування заможних, а разом з тим спонукало до читання з історичних та економічних питань³.

Тарасові твори, інші книжки змушували дедалі замислюватися і над суворою дійсністю з її свавіллям, несправедливостями, народними бідуваннями. Відповіді на питання, яких у жадібного до знань юнака з кожним днем виникало дедалі більше, годі було й чекати у школі чи училищі. Навчальну програму він опановував без будь-якого напруження, і наполегливо шукав ті книжки (повинні ж вони бути - така віра була невгамовною), в яких пояснювалися би суперечності навколишнього життя, існуючих порядків.

Микола Скрипник торував свій власний шлях до правди, шлях який вів його до лав революціонерів. "... Цікавість, що збудила українська література, - писав він згодом у автобіографії, - штовхнула мене послідовно захопитися фольклором, лінгвістикою, первісною історією, антропологією, геологією, теорією розвитку космосу"⁴.

Ці обставини - зростання і політичне змужніння на українському ґрунті - дали змогу самому М. Скрипнику уже в зрілому віці оцінити перші кроки до революційної діяльності як відмінні від тих, якими прийшли до більшовицької партії інтелігенти-росіяни. Мабуть, такі міркування не позбавлені сенсу. Проте зроблені ним застереження, думається, якщо не абсолютизують, то, принаймні переоцінюють закордонні його біографи.

Не менш потужним ідейним джерелом були твори російських революціонерів-демократів - О. Герцена, М. Чернишевського, М. Добролюбова, Д. Писарева.

Не обминав Микола Скрипник і народницьку літературу. А образи О. Рахметова, О. Желябова, В. Фігнера якось сплїтались в один образ революціонера, який свідомо віддає життя службі народові, беззавітній боротьбі за його визволення від гнобителів, за його щастя.

І сталося так, що уже в реальному училищі, ще не маючи скільки-небудь сформованого світогляду, усталених орієнтирів, Микола і його однокашники спробували вести роз'яснювально-пропагандистську роботу серед робітників і селян Ізюмського повіту. Робили це під виглядом екскурсій у майстерні, на дрібні підприємства або під приводом етнографічних експедицій у села для вивчення народної творчості. Проте така діяльність учнів досить швидко стала відомою начальству, і Микола Скрипник поніс перше серйозне і досить поширене на той час у Російській імперії адміністративне покарання - був виключений з Ізюмського реального училища.

Звичайно - неприємність неждана. То що ж - змиритися чи, може, якось спробувати довести начальству свою лояльність. Адже вчитись так хотілось! Проте деякі риси характеру у юнака сформувались на той час досить певно. Зраджувати ідею, відступати від розпочатої справи - ні в якому разі! Можна продовжувати оволодіння знаннями і самотужки.

Сил, часу не жалів. Читав якомога більше. Дедалі помітніше почав відчувати особливий смак до соціалістичної літератури.

Щоправда, далеко не все у соціалістичній літературі відразу видалося переконливим. Це стосувалося і дослідження вченого, професора Київського університету Миколи Івановича Зібера "Теорія цінності і капіталу

Д. Рікардо" - однієї з перших вітчизняних праць, у якій популяризувалось економічне вчення К. Маркса, зокрема, доводилась правомірність тверджень і висновків "Капіталу".

Якесь подвійне враження залишалось і після ряду статей Карла Каутського - одного з керівних діячів і видних теоретиків не лише німецької, а й світової соціал-демократії.

Важливою віхою у власному ідейному, революційному становленні М. Скрипник вважав знайомство з "галицьким перекладом" "Ерфуртської програми" німецької соціал-демократії. За науковими розвідками дослідників брошура була видана не в Коломиї М. Павликом, як вважалося раніше, а в Києві марксистським гуртком Б. Кістяківського, що вдався до дезінформації з конспіративних міркувань⁵.

Природно, виникло бажання глибше розібратись у суті соціалістичної теорії, звернутись до праць основоположників комуністичної ідеології, не задовольняючись інтерпретацією їх поглядів. Коли ж така нагода трапилася і до рук потрапив Марксів "Капітал", Микола Скрипник відчув справжнє задоволення і навіть насолоду від блискучого вміння К. Маркса вести науковий аналіз суспільного розвитку і підводити читача до всебічно обґрунтованих, наукових висновків. Гарячково розшукував і поглинав одну за одною інші праці К. Маркса і Ф. Енгельса, зміг ознайомитись і з працями перекладачів, популяризаторів революційної теорії пролетаріату - членів групи "Визволення праці", зокрема, піонера марксизму в Росії - Г. Плеханова. Неабиякий слід у свідомості молодого людини, формуванні її матеріалістичних підходів до аналізу суспільних явищ і процесів відіграла книга "До питання про розвиток моністичного погляду на історію".

Десь уже у другій половині 90-х років Микола Скрипник звернув увагу і на нелегально поширювані твори анонімного автора. Це була брошура "З приводу так званого питання про ринки" і окремі гектографічні випуски досить об'ємного твору "Що таке "друзі народу" і як вони воюють проти соціал-демократів?". Пізніше М. Скрипник дізнається, що належали вони перу молодого В. Ульянова. Тут приваблювало, перш за все, прагнення підійти з марксистських засад до конкретної російської дійсності, а також досить аргументований науковий розбір поглядів ліберального народництва, показ його об'єктивної неспроможності досягнути суть становища в країні, знайти вихід із суперечностей, що її роздирали.

Мало-помалу Микола Скрипник переконується у тому, що саме за марксизмом історична правота і що це та зброя, з допомогою якої можна вести справжню боротьбу за переустрій суспільства. До таких висновків дедалі підштовхувала і практична робота в революційних гуртках, спілкування з революційно настроєними особистостями в Ізюмі, Катеринославі, Харкові, Курську. Пізніше М. Скрипник сам так визначив одну з найсуттєвіших, відправних віх у своєму житті: "З 1897 року я вже вів свою роботу як марксист, соціал-демократ і з цього часу вважаю себе членом партії"⁶.

Було на той час Миколі Олексійовичу 25 років. Мабуть, не так багато людей у такому віці можуть сказати, що вони визначили свій шлях у житті, ясно бачили ту ідею, якій можна присвятити всього себе без останку.

Досить чітким було уявлення й про те, що революціонерові вкрай необхідна ґрунтовна освіта, широкі знання. І домігшись у 1900 р. складення екзаменів за реальне училище у Курську, М. Скрипник, не затримуючись, відїжджає до Петербурга.

Звичайно, столиця приваблювала молодого чоловіка не лише своєю пишною красою і можливістю вступити до одного з провідних вузів країни, а й вируванням політичного життя. Микола те вже добре розумів. І милувався помпезністю палаців, неповторністю пам'ятників недовго. Та й не тією він на той час був уже людиною, для якої естетичне сприйняття довкілля втамувало б вогонь, який палахкотів у грудях, блискавкою пронизував свідомість, коли він зупинявся в тому чи іншому куточку столиці. Ось "Мідний вершник". І напис - "Петру першому - Екатерина вторая". А на пам'ять навернулось незабутнє Шевченкове:

*"Це той Первий, що розпинав
Нашу Україну,
А Вторая доконала
Вдову сиротину"⁷.*

Поринувши у роздуми, раптом здригнувся від гарматного залпу, що долинув із-за спини, з іншого боку Неви. Повернувся на звук, поволі зрозумів, що то настало полудення, підвів очі туди, куди в низькі свинцеві хмари намагалася встромити свій голчастий шпиль Петропавлівська фортеця.

Від таких же пострілів здригалася вся Росія, коли гарматними залпами повідомлялось про страту її кращих синів. А скільки їх, борців проти гноблення, за прогрес країни, було кинуте до похмурих казематів, було, власне, заживо поховано.

З Сенатської площі, що навечно ввібрала в себе пам'ять про славетних декабристів, попрямував до майдану перед Казанським собором, де Г. Плеханов підняв перший у Росії червоний прапор - прапор робітничої солідарності. Знаменне місце ...

А ось і робітничі квартали. Здається, що навіть для "північної столиці", взагалі такої скупі на сонячні дні, тут опиняєшся у якомусь зовсім вже зловісно темному світі. Сюди, либонь, і сонце практично не проникає, не зігріває своїм промінням похмурих, ослизливих, обвалених, облуплених стін бараків. І в них люди. Ті, хто своєю працею створюють багатства всього суспільства. А як же вони бідують! Як нещасні! Як швидко, ефективно допомогти їм. Як їх підняти на злам старого світу? Як перетворити в життя вчення Маркса?..

Треба, перш за все, якомога надійніше озброїтись знаннями. Микола Скрипник успішно складає вступні іспити, стає студентом Технологічного інституту. Вуз був відомий своїми прогресивними традиціями.

Немало тут навчалось і вихідців з України, які утворювали земляцтво (Громаду). Природно, вийшов до земляцтва і Микола Скрипник. Цей факт служить основою для тверджень про належність юнака і до Революційної Української партії (РУП), що виникла в 1900 р. на основі об'єднання Громад, передусім - студентських, як первісних осередків партії. Існують і певні міркування-заперечення щодо "методики" автоматичного зарахування до РУП всіх членів Громад, які нерідко сповідували різні погляди і ідеали. Мабуть, шукати однозначної, категоричної відповіді на порушене питання особливого сенсу немає. Адже скільки-небудь помітного сліду ні в діяльності РУП, ні навіть у Петербурзькій Громаді Микола Скрипник не залишив. Єдине, що напевне відомо, так це те, що після арешту 1902 р., коли молодий революціонер-українець перебував на засланні в Сибіру, його

земляки з Петербурзької Громади одержали відомості про безперспективність зв'язків з ним, оскільки М. Скрипник пов'язаний з діяльністю зовсім іншої організації⁸. Мова, звісно, про РСДРП.

Оскільки сам Микола Олексійович до згаданого епізоду ніколи в своїх працях не повертався, можна лише гадати, що саме і найбільшою мірою вплинуло на вибір шляху. А відтак варто зауважити, що шукати пояснення "ренегатства українців" "в особливостях російської імперської методі завоювати народи й володіти ними"⁹ й повністю поширювати висновки на М. Скрипника, вважати його "пропащою силою" для рідної нації навряд чи виправдано. Є достатньо підстав схилитись до висновку, що процес обрання орієнтації молодим революціонером відбувався в дещо іншій площині - прилучення до організації, яка суб'єктивно уявлялася на той час найперспективнішим борцем з російським самодержавством - оплотом і соціального, і національного гніту.

Не можна, звісно, виключити і якихось інших варіантів. Адже паралельно з Громадою Микола Скрипник увійшов у контакт з революційно настроєними студентами, гурток яких мав, так би мовити, інтернаціональний характер (швидше - на національне походження ніхто не зважав) і разом з новими товаришами заглибився у вивчення нелегальної літератури, до хрипоти відстоював у суперечках власну думку. Одночасно він шукає виходу і за межі вузу, на революційні організації, пов'язані з масами, з робітниками.

Невдовзі через товаришів Микола Скрипник знайомиться з членами соціал-демократичної групи "Робітничий прапор", входить до її складу. Ядро групи за Невською заставою у 1898 р. утворили колишні члени ленінського "Союзу боротьби за визволення робітничого класу".

Мабуть, у даному разі першорядну роль відіграв випадок. Адже на той час, після розгромів жандармами "Союзів боротьби", на передній план висунулися так звані "молоді", або ж "економісти". Вони схилилися до абсолютизації економічних форм боротьби робітничого класу, вважали можливим на тому етапі обмежитись лише агітацією на ґрунті економічних інтересів пролетарів, закликали віддати першість у визвольній, політичній боротьбі ліберальній буржуазії, що, на думку радикалів, прирікало б урешті-решт робітничий рух на безперспективність, на хвостизм.

Не зміг внести суттєвих змін у ситуацію і І з'їзд РСДРП. Він мав величезне значення, оголосивши створення робітничої марксистської партії в Росії, підніс прапор соціал-демократії. До рішень з'їзду відразу ж приєдналися всі дійсно революційні елементи. Та "економісти" не склали зброї, вносячи розлад у роботу соціал-демократів, розколюючи організації. В. Ленін охарактеризував той етап у розвитку російської соціал-демократії як період розброду і хитань.

Відчуваючи неузгодженість у рядах марксистів, активізувалися й "легальні марксистки", ліберальні народники, які, було, зовсім занепали духом після ленінського розгрому їх програмних засад і тактики у працях "Що таке "друзі народу" і як вони воюють проти соціал-демократів?" і "Економічний зміст народництва і критика його у книзі пана Струве".

Представник кожного напрямку визвольного руху прагнув довести правоту саме своїх поглядів, залучити до своєї організації нових членів, особливо з числа молодих борців, початківців.

Досить наочне уявлення про ідейну боротьбу, практично війну, що характеризувала в той час ситуацію у Петербурзі, дає відтворення одного з

численних епізодів тогочасного життя близьким до М. Горького письменником, учасником багатьох цікавих подій зламу століття Олександром Серебровим (Тихоновим). У книзі мемуарів згадується про одну із сходок, що досить-таки часто відбувалися в Петербурзі під виглядом вечорниць.

У ній взяли участь представники "легальних марксистів", ліберальних народників, "економістів", бундівців, революційних соціал-демократів ленінського напрямку. На противагу своїм політичним суперникам "твердокам'яні" з групи Леніна уже тоді не обмежувались вченими диспуатами, абстрактним теоретизуванням, а зблизились з робітниками, об'єдналися з ними у спільних організаціях для практичної боротьби.

Так ось, зрештою, трапилось так, що Микола Скрипник відразу став до "твердокам'яних", тоді як багато хто з його покоління шукали шлях навпомацки, методом "спроб і помилок". А дехто так ніколи і не знаходив.

Як член групи "Робітничий прапор" М. Скрипник вів політичну пропаганду серед робітників, не раз вступаючи у гострі перепалки з "економістами".

Напружено, нетерпляче чекав того, коли ж будуть наочні плоди роботи, коли пролетарі організовано заявлять про свою силу. А звідусіль надходили повідомлення про страйки, мітинги і демонстрації, що лихоманили величезну Російську імперію - з Варшави і Харкова, Вільно і Катеринослава, Одеси і Тбілісі. Пролетарські виступи будили активність інших верств населення - селянства, інтелігенції, студентства, учнівської молоді.

Микола Олексійович добре пам'ятає, що справжнє революційне хрещення він одержав під час демонстрації робітників і студентів, яка відбулася на площі перед Казанським собором 4 березня 1901 року. Приводом стала розправа над студентами Київського університету. Коли в грудні 1900 року київські студенти в черговий раз виступили за відміну реакційного університетського статуту, за демократизацію вищої школи, вони зазнали жорстоких репресій. А 183 активістів було виключено з університету і віддано в солдати.

Дізнавшись про цю обурливу новину, М. Скрипник відразу згадав Тараса Шевченка, його солдатчину, його поневіряння, знуцання над ним офіцерів, згадав про те, яке потрясіння переживала вразлива поетова душа від покарання шпіцрутенами, згадав, як відливались у свинцеві рядки слова-прокляття царизму, слова-заклики до боротьби:

... Добра не жди,
Не жди сподіваної волі -
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить;
Та добре вигострить сокиру -
Та й заходиться вже будить..."¹⁰.

І невже ж з того часу нічого так і не змінилось?!

Ось і В. Ленін у "Искре" з обуренням зазначає: "На багато думок і зіставлень наводить цей новий каральний захід, новий своєю спробою воскресити давним-давно віджиле старе. Покоління три тому, за часів миколаївських, віддання в солдати було природною карою, яка цілком

відповідала всьому ладові російського кріпосного суспільства. Дворянчиків віддавали в солдати, щоб змусити їх служити і вислужуватися до офіцера, на скасування вільності дворянства. Селянина віддавали в солдати як у довголітню каторгу, де його чекали нелюдські муки "зеленої вулиці" і т. п."¹¹.

Володимир Ілліч доводить, що з тих часів у царській армії мало що змінилося: "...Казарма наскрізь пройнята духом найобурливішого безправ'я. Цілковита беззахисність солдата з селян або робітників, топтання людської гідності, здирство, биття, биття і биття. А для тих, у кого є впливові зв'язки і гроші, - пільги і винятки. Недивно, що віддання в цю школу сваволі і насильства може бути карою і навіть дуже тяжкою карою ... Але не менше від жорстокості нової кари обурює її приниженість. Уряд робить виклик усім, в кому лишилося ще почуття порядності"¹².

Всі прогресивні елементи суспільства були одностайними в думці: "...Відповісти урядові повинно не тільки студентство. Уряд сам подбав зробити з цієї події щось далеко більше, ніж суто студентську історію. Уряд звертається до громадської думки, вихваляючись енергійністю своєї розправи, немов знущаючись з усіх визвольних прагнень. І всі свідомі елементи в усіх верствах народу повинні відповісти на цей виклик, якщо вони не хочуть впасти до становища безгласних рабів, що мовчки терплять образи"¹³.

Жодного сумніву не мав і Микола Скрипник. Він неодмінно має бути серед демонстрантів, які протестують проти самодержавного свавілля. Так вважали всі справжні соціал-демократи. Так вважали робітники й солдати Києва, Москви, Харкова, Одеси, Катеринослава, інших центрів, що підняли в ті дні свої голоси протесту.

В Петербурзі біля Казанського собору зібрались тисячі жителів - переважно робітники і студенти. Їх союз уособлювали два прапори - червоний (від робітників) і білий (від студентів), під якими вони дружно рушили в похід по Невському проспекту, тільки-но з'явився умовний знак - рожева куля, що знеслася в небо. Над демонстрантами закружляли листівки, звідусіль залунали заклики:

Геть царизм !

Геть "Тимчасові правила"!

Не дозволимо нас гнати в солдати!

Хай живе революція!

Царизм на той час мав незатійливу, просто дикунську, проте, як здавалось владоможцям, досить ефективну тактику боротьби з "бунтівниками": козаки, жандарми, кулі.

Ось і зараз командувати розгоном демонстрантів прибув сам градоначальник Клейгельс. З виразом неприхованого презирства поглянув на багатотисячний натовп, по-діловому, не кваліфікуючись обстежив підготовлені сили - три ескадрони козаків, безліч городових жандармів - 300 з них були кінними. Хвильку щось начебто зважував-вираховував. І з якоюсь показною гидливістю "кинув" свою чорну силу у бій проти беззбройних людей. Засвістіли нагайки, заблищали шабляки. Озвірілі вершники з ходу врзались у натовп, розчавлючи кованими копитами перші ряди демонстрантів, намагаючись дістати тих, хто був і подалі - "для науки". Демонстранти не втримались, кинулись врозтіч. Багато з них наздоганяли, валили з ніг, волокли бруківкою, нещадно били, тут же біля стін Святого храму, а, траплялося - й об колони святилища.

Клейгельс був задоволений - демонстрація досить швидко розсіяна. Дарма, що кілька чоловік залишались бездиханно лежати на землі, що десятки було покалічено. Чимало скрутили й відправили до в'язниці. Серед останніх був і студент першого курсу Петербурзького технологічного інституту Микола Скрипник.

Навряд чи хто бажав би будь-коли, а не те що уже на початку свого життя, потрапити за ґрати. Та Миколу ця обставина не особливо пригнічувала. Він боровся за праве діло. Розправу ж над собою й такими, як він, вважав неправою. Так вважали й демократичні сили столиці, всієї країни, товариші, що залишилися на свободі. До в'язнів дійшла звістка, що соціал-демократи Петрограда звернулися до громадськості з листівкою - палким закликком підтримати вимоги демократів.

Власті посліпили якнайшвидше "розпорядитись" щодо арештованих. М. Скрипника уже в квітні 1901 року відправили до Катеринослава.

Дедалі ясніше ставало, що повернення до навчання, здобуття вищої освіти переростає в проблему, подолати яку так ніколи і не вдасться. Втім, в офіційних анкетах радянського часу Микола Скрипник на питання "освітній ценз" власноручно відповідав: "Спг. Технологічний і-т" або "освіта" - "вища"¹⁴.

Повернення до рідного краю, поближче до батьківських місць, не може не зворушувати будь-кого. Милувався буянням весняної української природи й Микола Скрипник. Та це не приносило заспокоєння невгамовному серцю. Думки мимоволі сягали справ. А їх було чимало. Та й не легкі ж вони були!

Колись у Катеринославі була досить міцною революційна організація. І. Бабушкін, І. Лалаянц, Г. Петровський - ці імена говорили вже на той час немало будь-якому революціонеру. А Катеринославський "Союз боротьби за визволення робітничого класу"! Він був одним з найчисленніших, брав участь у проведенні І з'їзду РСДРП.

Проте й власті не дримали. Методично виривали з лав борців найрадикальніше налаштованих, відправляли за ґрати, у заслання. Водночас вони ставились явно терпиміше до тих, хто більше говорив про революцію, ніж насправді щось робив для її наближення. Уже тоді начальник Московського охоронного відділення С. Зубатов розпочав втілення у життя своїх планів - утворення підконтрольних поліції робітничих організацій, від яких би не було реальної шкоди існуючому ладу.

За цих умов у Катеринославі змогли посилити свої позиції "економісти", які захопили керівництво місцевим комітетом РСДРП. М. Скрипник разом з товаришами-однодумцями, революційними соціал-демократами почали копітку роботу щодо створення альтернативних робітничих гуртків, в яких вели пропаганду невихолощеного марксизму.

Величезне значення у подоланні "економізму" відіграла ленінська "Искра", перший номер якої вийшов 11 грудня 1900 року і яка на весну 1901 року була досить жаданою у соціал-демократичних колах, у робітничому середовищі. Це було одним з конкретних результатів діяльності агентів "Искры", що доставляли газету на місця, надсилали інформації - матеріали з місць, збирали кошти, а видання всім своїм змістом задавало революційний тон роботі, гуртувало місцеві комітети навколо спільних ідей, надаючи всьому рухові єдиного політичного спрямування. Разом з тим В. Ленін вважав, що загальноросійська політична газета може бути не лише колективним

агітатором і колективним пропагандистом, а й колективним організатором. Виконуючи останню функцію, агенти революційного видання поступово консолідували, об'єднували ті організації, які сприймали, підтримували ленінський напрям, у загальноросійську організацію "Искры", організацію однодумців - базу для створення справді революційної партії. Так став набирати реальних обрисів ленінський задум, сформульований у першому ж номері "Искры" в статті "Насущні завдання нашого руху". "Перед нами стоїть в усій своїй силі ворожа фортеця, з якої засиплють нас хмари ядер і куль, що забирають кращих борців. Ми повинні взяти цю фортецю, і ми візьмемо її, якщо всі сили пролетаріату, що пробуджується, з'єднаємо з усіма силами російських революціонерів в одну партію, до якої потягнуться все, що є в Росії живою і чесною"¹⁵.

Міць партії, її авторитет, вплив на маси, інші якості, необхідні для здійснення історичної місії комуністів, звичайно визначались, перш за все, бойовитістю, згуртованістю місцевих організацій. Цим і займались найпопулярніші прибічники революційно-соціалістичного напрямку у російському робітничому русі. Серед них був і Микола Скрипник, який восени 1901 року повернувся до Петербурга і відразу ж включився у роботу щойно створеної іскрівської соціал-демократичної організації.

Разом зі старими товаришами по Технологічному інституту М. Скрипник бере участь у переховуванні "Искры", поширенні газети, інших революційних видань у масах, пристрасно пропагує ленінські ідеї в робітничих гуртках за Невською заставою, на Петербурзькій стороні, на гумовій мануфактурі "Треугольник".

Микола Олексійович згадує той час з якоюсь особливою, тихою ніжністю. Скільки було молодечого запалу, невгамовної енергії, як радів з кожного вдалого виступу перед робітниками, коли в очах слухачів читав розуміння ідей, що пропагувались, відчував строгу, скромну вдячність. Та ще як незлобиво, безшабашно глузували з філерів, коли товариші по організації розповідали один-одному про те, що комусь вдалось хитро позбутись "хвоста", збити з пантелику вірних служак самодержавства.

Однак, на жаль, останнє вдавалось не всім і не завжди. Столична охрнка вистежила іскрівську організацію і в ніч з 3 на 4 грудня 1901 р. зробила наліт, розгромила керівне ядро, заарештувала близько 30 чоловік.

М. Скрипнику вдалося зникнути, змінити адресу, потім робити це ще й ще. Переховуючись від жандармів, навідувався на робітничі збори, у бараки.

Але 2 березня, не "дотягнувши" 2 дні до "роковин" першого арешту, потрапив-таки до рук жандармів.

Знову висилка. Проте подалі, ніж вперше. Цього разу аж до Якутії, на цілих чотири роки під гласний нагляд поліції. Хоч всього царський охоронникам вивідати й не вдалось. Покарання призначалось за організацію "студентських безпорядків" та підготовку демонстрації.

Нічого не вдієш. Дальня, невітшна дорога. Ось, щоправда, неабиякий набуток - нові товариші по етапу - Ф. Дзержинський, І. Лалаянц, М. Урицький. Жадібно, немов губка, всотував у себе все, чому навчали старші, досвідченіші друзі. Ото були справжні уроки революційної мудрості, що заміняли багатом борцям-початківцям університетську науку. А чи ж можна академічним шляхом набути таких міцних інтернаціоналістських почуттів, як на нарах пересильних пунктів, коли українець, росіянин, поляк, вірмен, єврей зігрівають один одного під блаженською арестантською

ковдрою теплом власних тіл, рятують від холодної смерті. Та й що їм ділити?

Сповнені благородного гніву розповіді Фелікса Дзержинського про становище польських робітників і селян лише в незначних деталях відрізнялись від таких же розповідей про бідування вірменських трудящих. Тому справжнім революціонерам і патріотам болі і прагнення іншого народу були такими ж близькими, як і свого власного.

Уже до Красноярська залишилось кілька етапних переходів, коли Микола Скрипник випадково дізнався від тюремного лікаря про те, що з'ясувалась належність його до іскрівської соціал-демократичної організації, а це обіцяло притягнення до суду і безперечне збільшення міри покарання.

Рішення прийшло відразу - тікати. Разом з товаришем по заслання Миколою Лисиком склали план. Коли прибули до села Маломанзурка, що недалеко від Верхолеська, ще вдень запримітили невеличкого човна, який одиноко тулився до берега. Опівночі його відшукали і тихенько відчалили у нічну пітьму через невідому стрімнину ріки. Що то їх чекає?.. Не залишалось нічого іншого, як покластись на удачу.

І цього разу вона не підвела. Ніс човна м'яко торкнувся протилежаго берега. А до ранку друзі були вже далеко від того місця. Шукайте, куди пролягає їх шлях! "Искра" присвятила тій втечі спеціальну замітку.

Втікачі ж уже добре знали, що власті так просто не подарують їхнього вчинку-виклику. Вони не могли знати дослівного змісту депеші, що розійшлася в усі кутки Росії, якою губернаторам, градоначальникам, обер-поліцеймейстерам, начальникам жандармських і залізничних поліцейських управлінь передписувалось "вжити заходів до розшуку названих Михайла Лисика і Миколи Скрипника і, в разі виявлення, обшукати, заарештувати і відправити в розпорядження якутського губернатора, сповістивши про це департамент". Та вони усвідомлювали, що подібний документ має всеодно бути і щодо його суті сумнівів не виникало.

Криючись, з великими труднощами добились до Європейської частини країни. Ось і Волга, Царицин. Та затримуватись небезпечно. І Микола Олексійович постійно змінює місце проживання. Саратов - Вольськ - Нижній Новгород. І в кожному місті постійна зміна житла. Випадкові мізерні заробітки, які й заробітками назвати важко: а що ж ще могли дати поодинокі уроки, виконання окремих креслярських замовлень. Стаціонарної роботи не тільки не було, її слід було й стерегтися - запорука перебування на волі була саме в постійних змінах місця проживання, роботи, навіть ім'я.

Сталим же за будь-яких умов залишалось одне - відданість революційній справі і підпільна діяльність. Де б не з'являвся Микола Олексійович, він незмінно входив у контакт з місцевими соціал-демократами і завдяки притаманним здібностям і рисам характеру: широкій ерудиції, ініціативності, ораторським даним, організаторській жилці, - як правило, висувався до керівних груп соціал-демократичних організацій.

У Саратові його клопотаннями було налагоджено випуск листівок і прокламацій.

Коли перебував у Нижньому Новгороді, наважився відправити перші кореспонденції в "Искру". Приводом стали судові процеси над соромовськими робітниками, учасниками відомої травневої демонстрації 1902 року, і учасниками демонстрації у Саратові.

Викривши судові засідання як сфальсифіковані, як фарси, передавши запальний зміст виступів, мужність поведінки стійких

революціонерів, серед яких були П. Заломов, П. Моїсєєв та інші, М. Скрипник завершував першу кореспонденцію пророчими словами: "Гірко й тяжко тут в усіх на душі від цього вироку, але разом з тим весь цей суд, і саме ведення суду, й ці зачинені двері, вся поведінка товаришів, яких відправляють на заслання, захисників і самих судів мимоволі змушують перекохануватися, що це "довічне" заслання не буде таким. Нехай самодержавство ховається за зачиненими дверима судів, нехай воно в останній агонії відправляє на заслання і вишає борців за свободу, - найманій зграї брехливих і мерзотних шпигунів, що продефілювала в суді, ми протиставимо свідому й солідарну армію робітничого класу, і розчиняться, нарешті, двері всеросійської тюрми. Що вирок не залякає, а лише змусить з ще більшою енергією боротися кожного, в кого нуртує думка і живе почуття, - це абсолютно ясно. І якщо тепер вихоплені жандармами з натовпу демонстранти показали яскравий приклад моральної могутності, то не далекий вже час, коли більшість усвідомить, що це її обов'язок сказати останнє і рішуче: "Геть самодержавство!"¹⁶

Сталося так, що обидва дописи були вміщені у одному номері "Искры" (№ 29, 1 грудня 1902 року).

В Нижньому Новгороді затримуватись довго було теж небезпечно. З допомогою товаришів, у їх числі був однокашник по Петербурзькому технологічному інституту Аносов, М. Скрипник непоміченим виїхав до Самари. Одночасно виконував партійне завдання - передав самарцям, де був один з міцних іскрівських центрів - "Самарське бюро "Искры", тисячу карбованців від новгородських соціал-демократів, зібраних для революційної роботи.

"Самарське бюро "Искры", або ж Центральний Комітет, очолювало подружжя - Гліб та Зінаїда Кржижановські. Комітет спирався у своїй роботі на досить широкий актив агентів, кореспондентів "Искры", місцевих соціал-демократів, що на той час перебували в Самарі. Серед них В. Невзоров, С. Радченко, В. Арцибушев, Д. Ульянов, М. Ульянова.

Микола Олексійович зрадив, що потрапив до такого широкого кола однодумців. Та відразу довелось виконувати завдання: переправити "транспорт" - іскрівську літературу з Києва до Харкова. Звичайно, ризиковано, але водночас, постійно переміщаючись, тільки й можна було заплутати жандармів. Та й звик до ризику за час революційної діяльності. По дорозі до Києва хвилювався мало - їхав "чистим". До Харкова ж весь час удавав, що спить на лаві, піднявши комір і насунувши на очі капелюха. Та крадькома, з-під вій, не випускав з поля зору коричневу валізу з товаром, яку, нарочито відкрито, поставив у всіх на виду. А валіза, між тим, мала подвійне дно. І якби жандарми, що входили на станціях, запідозрили щось неладне ... Не віщував нічого доброго і можливий обшук - адже під сорочкою у спеціальному поясі були запаковані важливі папери. Проте минулося. Передав товаришам з Харкова "транспорт" і уже наступного дня виїхав до Самари.

Тимчасом розпочалась безпосередня робота по підготовці до II з'їзду РСДРП. Велика роль у справі консолідації соціал-демократичних сил на іскрівській платформі відводилась Організаційному комітету по скликанню з'їзду, який було створено у листопаді 1902 р. з ініціатииви В. Леніна. До організаційного комітету ввійшов Г. Кржижановський. Невдовзі він одержав листа від В. Леніна, в якому висувалось завдання: "Обдумайте атаку на центр, Іваново та ін., Урал і Південь"¹⁷.

Виконуючи ленінську настанову, Г.Кржижановський вирішив запропонувати виїхати на Урал серед ряду партійних працівників і М. Скрипнику. Микола Олексійович не мав звички обговорювати доручення і, не вагаючись, на початку квітня 1903 року відправився до Катеринбурга. Він застав там непросту ситуацію. Соціал-демократи Уралу все ще не позбулись поглядів "економізму", більше того, вони утворили дивний союз - симбіоз з есерами, що дістав назву "Уральського союзу соціал-демократів і соціалістично-революціонерів" і намагався сполучити у своїй діяльності дріб'язкові економічні вимоги з закликами до індивідуального терору.

Робітничий же рух уже давно перерізав вузькі рамки, у які його хотіли втиснути проводирі - "економісти", що насправді відстоювали хвостистську позицію. М. Скрипник це відразу зрозумів і дав детальний аналіз становищу у направленій до "Искры" кореспонденції (підписувався тоді прізвищем Глассен) про сутичку з властями робітників Златоуста.

"Час іде, - писав Микола Олексійович, - зростає голодна армія безробітних, примножуються хвороби і смерті (самих уражених інфекційними хворобами в Пермській губернії було 13 800; в Уфимській губернії вмирає 56% дітей), привид голодної смерті постає перед виснаженим робітником ... А допомоги все немає, ні від кого, ні від царя небесного, ні від царя земного...

І болісним, довгим шляхом виробляється у свідомості робітника переконання, довільне або під впливом, невідомими шляхами поширюваних ідей: "Якщо не можуть нам допомогти цар небесний і цар земний, тож залишається нам самим про себе подумати? Не просити, а вимагати! Не скаржитися, а боротися! І боротися не страйками - на Михайловському заводі робітники застрайкували, та управління закрило завод, і робітники розбрелися, хто куди, в пошуках роботи... Не потрібна економічна боротьба! Потрібна революція!" - писав засуджений на каторгу Кисельов у своєму листі до всіх робітників, і ці слова виражають дедалі поширюване переконання щораз більшої маси. І перші ступіни живильної грози, що наближається, вже виблискують на нашому свинцевому небосхилі, предтечами грізних громових ударів лунають постріли Златоустовської збройної сутички"¹⁸.

Розповівши про зіткнення тисячного натовпу робітників з військами губернатора і начальника гірничого управління, від яких вимагали звільнення чотирьох заарештованих робітників Златоуста, а одержали у відповідь рушничні залпи, шаблі і списи городових, десятки загиблих пролетарів, автор розмірковував: "Що буде далі? Становище тут, на Уралі, тепер критичне. Закуті у важкі кайдани кріпацтва, адміністративного свавілля і "боярського", посесійного капіталізму, уральські робітники на краю провалля. І ймовірно грізного стихійного вибуху зростає з кожним днем. Завдання революціонера соціал-демократа - переробити девіз стихійного вибуху "Хліба і роботи!" на девіз революційного повстання "Жити у свободі, або померти в боротьбі!" Завдання наше - внести свідомість і організованість у цей рух, злити місцевий рух з рухом усього робітничого класу Росії і, ставши на чолі цього революційного потоку, повести на штурм самодержавства"¹⁹.

М. Скрипник доходив цілком певного висновку: "Пусте базікання на тему про збройний опір в епоху масових збройних сутичок, про "відкриту боротьбу" купок терористів, з огляду на народне повстання, що

наближається... Пекло вимощують цими благопобажаннями, а не русло революційного руху!

Життя потребує тут справді революційної організації, яка під чітко позначеним прапором революційної соціал-демократії об'єднає робітничий клас на Уралі проти всенародного ворога і поведе його на боротьбу і на перемогу"²⁰.

За короткий час Микола Олексійович і кілька його товаришів домоглися відчутних зрушень: встановили зв'язки з тими, хто схилився до їх позиції, організували низку гуртків на підприємствах цілого ряду міст Уралу, залучили на свій бік більшість робітників, що до того групувалися навколо "Уральського союзу". Поступово "іскрівці" взяли під свій контроль всі зв'язки з основними робітничими центрами Уралу, з найбільшими підприємствами. Робота була проведена справді титанічна, та з відстані років (у 1921 році) вона здавалася Миколою Олексійовичу майже буденною: "Нам пощастило відчепити від катеринбурзького "Об'єднання" майже всіх робітників, а коли в есерів більшість провалилась, до нас перейшли мало не всі робітничі гуртки. Я поїхав до Пермі, оформив відокремлення с.- д. від есерів, - і цим самим Уральський союз був похований не тільки фактично, а й формально. В Н. - Тагілі та в інших місцях пощастило організувати групи та зв'язати їх ..." ²¹.

Створений влітку 1903 року в Катеринбурзі за участю М. Скрипника Середньоуральський комітет РСДРП твердо заявив про свою солідарність з "Искрой".

Діяльність енергійного молодого революціонера не могла не привертнути уваги владоохоронців. "На цей час, - згадував М. Скрипник, - кінець літа 1903 року - катеринобурзький ґрунт під моїми ногами став гарячий, що одного разу я втік од шпиків, лише прослизнувши через "веселий дім", бо пильно вже за мною стежили. Одного разу поліція навіть заарештувала мене, та я втік. Довелося негайно виїздити з Катеринбургу"²².

На короткий час зупинився в Києві, де зустрівся з Г. Кржижановським, обраним II з'їздом РСДРП членом ЦК партії, і рушив ще далі на Південь - до Одеси.

Так уже вийшло, що Одеса стала одним з опорних пунктів більшовиків у боротьбі за завоювання впливу на місцеві соціал-демократичні організації, яка розгорнулася після II з'їзду партії. Велике портове місто з досить розвинутою промисловістю, чисельним загоном робітничого класу на початку століття нерідко вибухало масштабними класовими сутичками. Зокрема, страйки ставали тут дедалі організованішими, політично гострішими, закінчувались впертим опором збройній розправі властей.

Звичайно, більшовики завжди прагнули працювати перш за все там, де була зосереджена велика маса пролетарів, там, де кипіння революційних пристрастей сягало найвищих позначок. Тому до Одеси в цей час прибула і працювала ціла когорта ленінських приборчників - В. Воровський, Р. Землячка, Л. Кніпович, І. Лалаянц та інші. Приєднався до них і М. Скрипник.

Діяльність Одеської організації перебувала у полі постійної уваги В. Леніна. Так, коли у серпні 1903 року комітет у своїй відозві "До робітників і робітниць міста Одеси" помилково закликав до бойкоту виборів фабричних старост, В. Ленін порадив йому переглянути свою позицію і випустити листівку з викладом принципової партійної лінії. Комітет скористався

ленінськими порадами і у новій листівці сформулював тактику участі соціал-демократів у виборах фабричних старост.

Тимчасом загальна ситуація в партії значно ускладнилась. Меншовики восени 1903 року закріпились в редакції "Искры" і Раді партії. В. Ленін за таких умов залишив редакцію "Искры" і через ЦК РСДРП докладав зусиль для зміцнення місцевих партійних організацій, зміцнення в них більшовицького впливу. Одеська організація стала щодо цього однією з ключових.

В листопаді Одеський комітет ухвалив рішення про свою солідарність з більшовицькою частиною партії і осудом дій меншовиків. "Наша позиція, - говорилось у листі, направленому до "Искры", - позиція більшості з їзду. Одеський комітет стоїть саме на тій політичній позиції, яку тепер представляє Ленін".

Відразу після приїзду М. Скрипник з головою занурився у партійну роботу. Ввійшовши до складу Одеського комітету, він, перш за все, починає налагоджувати зв'язки, гуртувати навколо партійних осередків робітників. "Я був організатором району Молдаванка - Каменоломні - Пересип, а далі і порту, - писав Микола Олексійович у своїй автобіографії. - Спочатку організація мала дуже небагато зв'язків, та дедалі зв'язки на заводах поширювалися, - гуртки були майже на всіх заводах і фабриках. На Пересипі зв'язки організував я сам, - пішовши для цього робітником. Особливо натужно робота йшла в каменоломнях, де взимку мені пощастило організувати великі масовки робітників, до кілька сотень людей, а також у порту. В порту пощастило налагодити зв'язки з пароплавними командами, наприкінці 1903 р., через них розповсюджував силу літератури серед солдатів, що їх відряджали на Далекий Схід, очевидно, передбачаючи японську війну"²³.

Міцна опора на робітників дозволяла більшовицькому крилу комітету визначати головні напрями його діяльності, справляти вирішальний вплив на постановку партійної роботи. Тому, наприклад, коли до Одеси прибув І. Дубровінський, якими стояв на позиціях примиренства, комітет відмовився від включення його до свого складу.

Чимдалі ставало ясніше, що вихід з кризової ситуації, яка склалася в результаті розколу партії на більшовиків і меншовиків, слід шукати на шляху скликання нового, III з їзду партії. Значну роль у його підготовці відіграли одеські більшовики, створене тут Південне бюро ЦК РСДРП. Та коли підготовча робота до з їзду набула конкретного змісту, М. Скрипник уже залишив Одесу - небезпека ходила поруч, дихала в потилицю, укритись від шпигунів ставало справою практично безнадійною. Прибув до Києва, знову зустрівся з подружжям Кржижановських, та відразу відчув, що за ним пильно стежать. Недавній провал Київського комітету переконаливо засвідчував, що охранка тут не дремає. Таємно перебрався до Катеринослава, де напередодні комітет розпався. Що ж, і тут слід відновлювати роботу. Гострі, напружені дискусії з меншовиками схиляли в очак робітників шальку терезів на користь більшовиків. Зміцнивши свої позиції на Півдні, було вирішено консолідувати зусилля і провести конференцію південних комітетів більшості. М. Скрипника обрали її делегатом, та при виїзді з Катеринослава не пощастило - був заарештований.

Вирок суду - заслання на п'ять років до Камської округи Архангельської губернії (на Схід припинили заслання через російсько-

японську війну). По дорозі тяжко захворів. Стан був тяжким, та молодий організм, схоже, перемагав недугу. Не докучали й жандарми — нехай собі хворіє, он скільки їх сконало, доки добралися до місця заслання! А це ще один вірний претендент на таку ж долю.

З цього й скористався. Зібрав небагаті пожитки і заглибився в тайгу. Ноги ще не зовсім зміцніли, давалася взнаки втома, інколи в груді бив рвучкий кашель, віддавався гострим болем у голові. Та прагнення до волі піднімало неначе на крилах й несло далі й далі від Онеги, туди, де друзі, де боротьба, де на тебе завжди чекають.

II. БРАНЕЦЬ ТРЬОХ РЕВОЛЮЦІЙ

У пам'яті миготить карколомний калейдоскоп переїздів з місця на місце. Нелегальних, без жодних гарантій дістатись до наступного пункту. З постійною загрозою арешту. З невгамовною нервовою напругою.

Мабуть, звикнути до стану перманентної небезпеки не можна. Проте можна загартувати себе, набути досвіду поводитись так, щоб не звертати уваги охранки, вводити її в оману, граючи якусь роль- прикриття. Скільки і яких ролей довелось змінити — пригадати вже й не можна. Інші їх було навіть кілька протягом однієї подорожі, такої, як, наприклад, з Півночі — від самої Онеги до Одеси. Щоправда, хотів зупинитись в Ярославлі або у Москві, та не зміг зв'язатися з місцевими організаціями РСДРП, що напередодні зазнали відчутних провалів.

І ось — знову колоритне чорноморське місто. Та звичні березневі приготування до курортного сезону якісь зовсім вже не схожі на попередньорічні. Змінилась обстановка на вулицях, які час від часу запруджуються юрмами народу, тут і там спалахують мітинги, вихоплюються червоні прапори. В країні набирає сили революція, початок якій поклали трагічні, криваві події 9 січня 1905 року.

Революція підштовхнула до чіткішого визначення позицій членів організації РСДРП, яка в Одесі була об'єднаною. Після невдалої спроби оволодіти комітетом меншовики пішли на відвертий розкол і 11 січня 1905 р. заснували при підтримці примиренців із ЦК "Одеську групу при ЦК РСДРП". Ситуація, за якої існувало паралельно дві самостійні організації — Одеський комітет РСДРП, що об'єднував більшовиків, і Одеська група при ЦК РСДРП, що складалася з меншовиків, проіснувала аж до початку листопада 1905 р.

Одеський комітет РСДРП прагнув всіляко гуртувати трударів, об'єднувати їх зусилля, готувати до вирішальних виступів. Необхідно було вести невтомну роз'яснювальну роботу, оперативно випускати листівки на злободенні проблеми, визначати напрямки боротьби, пропонувати вжиття конкретних заходів, здійснення цілком певних кроків і акцій. І тут якнайбільше прислужився досвід Миколи Олексійовича, який, як завжди, відразу ж з головою поринув у роботу. А революційна обстановка слугувала додатковим стимулом, додавала сил — і робота пішла спірно. Один з тогочасних керівників Одеського комітету більшовиків Л. Кніпович у листі до В. Леніна відзначала, що діяльність М. Скрипника справляє добре враження. Зусиллями В. Воровського, І. Лалаянца, Л. Кніпович, М. Скрипника вдалося налагодити досить ефективну роботу організацій у різних районах міста, зміцнити зв'язок з робітниками, посилити вплив на них.

На цей же час припадає завершальний етап підготовки III з'їзду РСДРП. Меншовики, яким вдалося взяти під свій контроль центральні органи партії, не бажали скликання партійного форуму. Та з розвитком революційних подій вони зазнавали дедалі більшого тиску з боку рядових членів партії, що вимагали розробки чіткої лінії поведінки, ясної і дійової, а головне — єдиної тактики. Навіть деякі меншовицькі комітети змушені були за таких обставин висловитися за скликання з'їзду. Тоді меншовицький ЦК зманеврував і вирішив запропонувати Бюро комітетів більшості (БКБ) провести переговори про спільне скликання з'їзду. В. Ленін, який досить швидко розгадав "дипломатію" меншовиків, виступив з рішучим застереженням проти поступок меншовикам, за самостійне скликання з'їзду.

Та ленінські поради не відразу були сприйняті. Частина членів

Одеського комітету РСДРП не встояла перед наполяганнями Л. Красіна, що тоді сповідував примиренські настрої, і дала згоду на створення Організаційного комітету по скликанню з'їзду з представників від БКБ і від ЦК, уклала відповідну ухвалу. Микола Олексійович зайняв принципову позицію щодо угоди, у спеціальній заяві до Одеського комітету РСДРП знову піддав рішення примиренців аргументованій критиці. "Угоду між Бюро і ЦК можна, зрозуміло, лише вітати як засіб для запрошення на з'їзд усіх партійних організацій, що можуть (і повинні) бути представлені на з'їзді, — писав він, — але разом з тим, ми як ті, що стоїмо на партійній точці зору і тільки в перемозі цієї партійної точки зору вбачаємо *conditio sine qua non* (неодмінну умову — В.С.) партійного існування Російської соціал-демократії, можемо визнати, що різного роду угоди лише тоді корисні для партії, коли їх умови партійні.

Тим часом один з пунктів угоди між ЦК і БКБ я не вважаю партійним, саме параграф 3: " ... санкціонується організаційна робота по скликанню III партійного з'їзду, виконана досі БКБ".

Робота БКБ знаходить своє виправдання в сучасному стані справ у партії. А формальну санкцію їй може дати не ЦК (який остаточно себе дискредитував в очах партії своєю боротьбою проти з'їзду), а якщо така санкція потрібна, лише партійний з'їзд. Партійну санкцію може дати верховний орган партії. Теперішні центральні установи перестали бути верховними органами партії, внаслідок своєї боротьби проти з'їзду. З їхніми "санкціями", як і з їхніми "резолуціями", БКБ не може й не повинно рахуватися".¹

Водночас М. Скрипник висловив ряд критичних зауважень на адресу Бюро комітетів більшості, яке у підписаній з меншовицьким ЦК угоді припустилося невиправданих поступок, що могли негативно позначитися як на складі чергового з'їзду, так і на характері його роботи і рішень.

Микола Олексійович здобув величезний авторитет серед товаришів по організації і серед робітників. Тому одеські більшовики вважали цілком закономірним надати йому можливість взяти участь у роботі III з'їзду РСДРП. А мандат від Одеської організації в той час набув особливого забарвлення. Справа в тому, що в умовах щонайгострішої боротьби з меншовиками за кожне місце на з'їзді, делегатом від Миколаївської організації РСДРП спочатку обрали В.Леніна. Однак там паралельно існувало два комітети — більшовицький і меншовицький, у зв'язку з чим панувала загроза оскарження виборів з боку меншовиків. Більшовики ж, природно, хотіли виключити будь-який ризик: мандат вождя партії мав бути безсумнівний. Тому за погодженням Одеського і Миколаївського комітетів було вирішено поміняти господарів мандатів — мандат Одеського комітету, який на той час отримав В. Вороський, передати В. Леніну, а мандат Миколаївського комітету (тобто В. Леніна), навпаки, передати В. Вороському².

Отже, М. Скрипник представляв на III з'їзді РСДРП Одеську організацію разом з В. Леніним. Він одержав право дорадчого голосу, "добре обізнаного з периферією". При цьому Микола Олексійович виявив неабияку активність.

У протоколах партійного форуму зафіксовано виступи Миколи Олексійовича: про частину партії, що відкололася, про ставлення до національних соціал-демократичних організацій (двічі), про пропаганду і агітацію,

виступи з поправками до звіту ЦК РСДРП (двічі) і при обговоренні резолюції "З приводу подій на Кавказі".

На з'їзді, який зробив вагомий внесок у розробку революційної стратегії і тактики більшовизму, М. Скрипник вперше зустрівся з В. Леніним. Він і раніше беззастережно підтримував революційний, ленінський напрям у російській соціал-демократії. Особисті ж враження від спостереження за Володимиром Іллічем, від спілкування з ним ще більше ствердили Миколу Скрипника на обраному шляху. Це переконливо засвідчили і всі його виступи на з'їзді.

Так, рішуче підтримавши проект резолюції В. Леніна і М. Литвинова про ставлення до меншовиків, Микола Олексійович наполягав на тому, щоб, окрім чітко визначених завдань боротьби з меншовицькою ідеологією, до резолюції були включені цілком положення щодо організації "меншос-ті" як частини партії, що відкололася, а не лише як представників меншовицьких поглядів. Водночас він пропонував докласти зусиль, щоб завоювати тих рядових членів партії, які до цього йшли за меншовиками, забезпечити партійні форми ідейної боротьби всередині РСДРП на рівних для всіх умовах членства в ній.

Будучи вихідцем з України, працюючи у місцевих організаціях, М. Скрипник на III з'їзді партії вперше заявив про себе і як про знавця національної боротьби. Зокрема, він послідовно відстоював положення про те, що право укладення угод з національними соціал-демократичними організаціями може бути лише прерогативою ЦК, а бойові угоди з есерівськими організаціями допустимі за певних умов і лише під контролем ЦК.

М. Скрипник пропонував внести до резолюції про пропаганду і агітацію тезу про необхідність видання літератури національними мовами — українською, польською, єврейською тощо. Він висловився і за дійову підтримку визвольної боротьби закавказьких робітників і селян, за підготовку в країні збройного повстання, озброєння з цією метою трудящих³. Знаменно, що під час всіх своїх виступів Микола Олексійович досить влучно оперував аргументами, запозиченими з практики партійної роботи в Катеринославі і Одесі.

Ухвалені III з'їздом РСДРП рішення націлили партію на здійснення буржуазно-демократичної революції з перспективою її переростання в соціалістичну. Важливе значення мали розроблені з'їздом положення про гегемонію пролетаріату в революції, про його союз з селянством, про революційно-демократичну диктатуру пролетаріату і селянства, про тимчасовий революційний уряд, про збройне повстання. З'їзд змінив мартовське формулювання параграфу 1 Статуту партії на ленінське, що сприяло підвищенню рівня організованості, боєздатності РСДРП, так необхідних в революційну добу.

Рішення III з'їзду партії сприяли ідейному і організаційному зміцненню партійних організацій, їх чисельному зростанню, посиленню впливу на маси. На місцях із розумінням, почасти навіть з ентузіазмом сприймалися лозунги більшовиків, пропонувані ними тактика, підтримувались звіти і виступи делегатів з'їзду, положення ленінської праці "Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції", в якій було підсумовано, роз'яснено результати роботи з'їзду партії і спростовано лінійні поведінки, що її дотримувались меншовики.

Після завершення з'їзду М. Скрипник на короткий час прибув до

Одеси, звітував про свою участь у роботі вищого партійного форуму і відразу переїхав до Петербурга. Такою була воля Центрального Комітету. Микола Олексійович спочатку працював секретарем партійного комітету Нарвського району, а невдовзі став і секретарем столичного комітету РСДРП. За дорученням Центрального Комітету в Росії ввійшов до складу технічної групи, яка займалася налагодженням зв'язків із робітниками, організацією бойових загонів, їх озброєнням.

Наступав момент для практичної реалізації настанов III з'їзду РСДРП. М. Скрипник добре усвідомлював, що важливо не лише агітувати за майбутнє збройне повстання, а зайнятися його організаційно-технічною підготовкою. За його ініціативою у Петербурзі створюється Бойовий комітет, члени якого призначалися міським комітетом і затверджувалися ЦК партії. Бойовий комітет поставив за мету створити бойову організацію. Остання, за уявою М. Скрипника, "мусила складатися з озброєних бойових робітничих дружин, що до них мали ввійходити, в міру їх озброєння, також і всі члени наших заводських гуртків, ц.т. завдання було таке, щоб перевести всю організацію на бойовий стан". Микола Олексійович не лише скеровував цю роботу, а й сам безпосередньо реалізував задум. Він відшукував організаторів бойових дружин, влаштовував склади для зброї, брав участь у пошуку необхідних коштів, у закупівлі зброї, в тому числі — і за кордоном, у виготовленні простіших видів озброєння. Та найбільшу турботу Микола Олексійович виявляв щодо пошуку і навчання кадрів, здатних забезпечити постанову військово-бойової роботи. Це завдання виявилось найскладнішим. Грунтуючись на рішеннях III з'їзду РСДРП, ленінських настановах, адресованих інструкторам у військовій справі, М. Скрипник розробив спеціальну програму занять, якою передбачалося оволодіння такими проблемами, як завдання соціал-демократії щодо підготовки збройного повстання, можливий хід російської революції, тактика і техніка вуличної боротьби тощо.

Водночас М. Скрипник втягнувся у активну дискусію з меншовиками, які не поділяли курсу на військово-технічну підготовку повстання, вважали неможливим озброїти скільки-небудь значну частину трудящих, недооцінювали якісної сторони підготовлених до практичних дій бойових дружин. У статті "Завдання озброєння" Микола Олексійович відзначав, що соціал-демократія і не ставить перед собою завдання масового озброєння населення до повстання. "Масу ми озброїмо під час повстання, — зазначав він, — коли наші бойові гуртки на чолі маси підуть на всякі збройні магазини та склади і захоплять їх. Просто безглуздо було б задаватися тим, щоб озброїти масу. Для маси ми візьмемо зброю в уряді, в його арсеналах.

... "Де не можна силою взяти, там треба кмітливістю!" — говорив дідусь Крилов. Якщо ми не можемо організувати належну кількість озброєних робітників, ми візьмемо якість організації наявних кадрів.

Міцна, дисциплінована, що становить єдину силу і складається з відданих, беззавітних робітників, які усвідомлюють свої завдання і вміють постійно орієнтуватися в подіях, бойова організація — ось той важіль, за допомогою якого ми перевернемо віджилий світ всеросійського свавілля.

Не в тому її завдання, щоб "замінити" масу. — Геть усякі бланкістські мріяння про "роблення революції!" Ні. Наша соціал-демократична робітнича бойова організація може діяти лише в масі, з

масою, на чолі маси. Вона може бути сильна саме тим духом полум'яної ненависті й беззавітного стремління, який наростає в робітничому класі не по днях, а по годинах і який поведе робітничі маси на вулицю, на боротьбу, на барикади"⁴.

Закликаючи до створення бойових дружин, як найзлободеннішого завдання, М.Скрипник пропонує робітникам: "Якщо хочете перемогти в останньому бою, що наближається, на життя і на смерть з царським свавіллям і насильством - організуйтеся для цього. Без організації — ви безсилий натовп окремих одиниць. В організації — ви сила, що зможе боротися і перемогти"⁵.

Як відповідальна особа у справі підготовки до збройного повстання, М. Скрипник зробив спеціальну доповідь Петербурзькому комітетові РСДРП і надіслав відповідний звіт бойового комітету до ЦК РСДРП, В. Леніну. Слід відзначити, що підходив Микола Олексійович до оцінки результатів проведеної роботи дуже критично, вважав, що практичні досягнення тут, з погляду на важливість поставленої мети, аж занадто незначні. Тому він наголошував: "Життя вимагає від нас діяльної роботи по підготовці збройного повстання. Чим далі, тим більше з'ясовується грізний життєвий ультиматум:

Або соціал-демократія розвине широку роботу по підготовці повстання;

Або соціал-демократія залишиться за бортом життя у стрімкому ході революції.

Наша відповідь може бути лише одна:

Ні від одного з величезних завдань, що покладаються на неї життєвими інтересами пролетаріату, соціал-демократія не може відмовитися і не відмовиться. Пропаганда і агітація всіх сил пролетаріату в його боротьбі, організація фактичної сили робітничого класу для повстання — всі ці грандіозні завдання повинна соціал-демократія надолужити і, напруживши всі свої сили, виконає"⁶.

Микола Олексійович вносив немало конкретних пропозицій, спрямованих на поліпшення діяльності щодо військово-технічної і організаційної підготовки повстання, зокрема, щодо удосконалення роботи Бойового комітету, уточнення його структурної будови.

В. Ленін дуже уважно стежив за підготовкою повстання в Петербурзі, оперативно відреагував на кореспонденцію М. Скрипника. 16 жовтня він звернувся до Бойового комітету з листом. "Дорогі товариші! — писав більшовицький лідер. — Дуже вдячний Вам, що надіслали 1) звіт Бойового комітету і 2) записку в питанні про організацію підготовки повстання + 3) схему організації. Прочитавши ці документи, я визнав за свій обов'язок прямо звернутися до Бойового комітету для товариського обміну думками. Нічого й казати, що про практичну постановку справи я судити не берусь; що робиться все можливе за тяжких російських умов, у цьому не може бути сумніву"⁷.

Водночас В. Ленін зумів відразу ж вловити і досить прику тенденцію — захоплення керівництва Бойового комітету формальною стороною справи, схильність до канцелярщини, паперової волокіти. Тому він відразу ж висловив з цього приводу природне занепокоєння: " У такій справі найменше придатні схеми та спори й розмови про функції Бойового комітету і його права. Тут потрібна шалена енергія і ще енергія. Я з жахом, їй-богу з жахом, бачу, що про бомби говорять більш як півроку і жодної не зробили! А

говорять дуже вчені люди... Ідіть до молоді, панове! Ось один єдиний всерятуючий засіб... Засновуйте негайно бойові дружини скрізь і всюди..."⁸.

Варто додати, що далеко не всі в Петербурзькому комітеті РСДРП готові були до рутинної роботи щодо підготовки повстання. Ідучи назустріч мітинговим настроям, що заповнили маси, чимало партійних працівників захопилися агітаційною роботою, участю у нескінченних мітингах, зборах, маніфестаціях. Інші напрями діяльності відійшли на другий план. У М. Скрипника на цьому ґрунті виникли певні непорозуміння і суперечки з колегами по Петербурзькому комітеті РСДРП.

Саме в цей час ЦК партії вирішив направити Миколу Олексійовича до Ризької організації, з ініціативи якої форсувалася підготовка до збройного захоплення Усть-Двінської фортеці. Так, напередодні вирішальних подій, у жовтні 1905 року М. Скрипник залишив столицю.

В той час епіцентром революційного виху могло стати якесь периферійне місто. Це засвідчили жовтневі страйки, що могутньою хвилею прокотилися з кінця в кінець величезної країни.

В умовах кипіння народного гніву, бажаючи за будь-яку ціну збити силу революційного натиску, царизм змушений був піти на поступку. 17 жовтня 1905 року було оголошено Маніфест, згідно з яким в країні запроваджувалися демократичні свободи і планувалося скликання Державної думи, наділеної законодавчими функціями. Багато хто готовий був кваліфікувати вимушений крок царизму як велетенську перемогу, як запровадження конституційного ладу.

Та більшовики дещо інакше сприйняли причини і зміст царських "милостей", відразу ж взялися за їх викриття як кроку, покликаного лише виграти час і, зібравши сили, обрушитись на революційні сили. Більшовики прагнули використати завойовані позиції для дальшого тиску на самодержавство. Найрадикальнішою ж умовою такого тиску було озброєння трудящих, рівень їх готовності до повстання. Брак досвіду у цій справі, певна переоцінка наявних сил, настрої революційного нетерпіння, траплялося, призводили і до небажаних наслідків. Так сталося і в Ризі, де не підготовлені як слід, революційно настроєні артилеристи Усть-Двінської фортеці виступили передчасно, не дочекавшись організованого збройного повстання. Солдати були роззброєні, в місті почалися масові репресії, до в'язниць кидалися всі запідозрені у неблагонадійності, а також ті, що потрапляли до рук охранки.

Як нелегко було уникнути за таких умов арешту, Микола Скрипник, — на той час досить досвідчений конспіратор-підпільник — зміг-таки залишитись недоторканим. Деякий час надійно переховували товариші. Та коли судові власті заочно винесли смертний вирок (хоч і не встановили справжнього прізвища), було вирішено перебратись в інше місце. Шлях проліг до Ярославля.

Через деякий час, здавалось, головна небезпека вже позаду. Вдалося встановити надійні контакти з місцевою організацією, з робітниками ряду підприємств, добути досить високого гатунку паспорт на ім'я селянина Магнуса. Та всього, мабуть, ніколи не передбачиш. У будинку, де Микола Олексійович зняв куток, серед есерів-студентів, що там проживали, виявився провокатор. Він повідомив поліцію про підготовку до втечі з місцевого виправного арештантського відділення кількох політичних в'язнів.

Поліція налетіла зненацька. Проекти резолюцій конференції комітетів більшості, у підготовці якої брав участь М. Скрипник, сховати або ж знищити не встигли і вони стали важливим доказом причетності Миколи

Олексійовича до революційного, антисамодержавного руху. Хоча до організації втечі із в'язниці він ніякого відношення не мав, нічого навіть не чув, його теж заарештували, кинули до каземату, і недовго розбираючись, вирішили знову вислати до Сибіру. Цього разу етапний шлях мав пролягти аж до Туруханського краю, Енісейської губернії. Термін заслання — п'ять років.

Що ж — часті невдачі здатні зламати багато кого, багато кого вони можуть змусити відректися від поставленої мети, багато кого шпурнути у тенета депресії. Та, мабуть, Микола Скрипник був виліплений з особливого людського матеріалу. З такого матеріалу, який робить особистість незламним революціонером, що разом із однопумцями торує нелегкий шлях у майбутнє. І він не впав духом. Ледве етап минув Енісейськ, вересневої ночі втік і за кілька днів виринув у Красноярську. Швидко ввійшов до місцевої організації РСДРП, як завжди, поринув у справи. Товариші немало розповідали про Красноярську республіку, що існувала протягом 25 днів на рубежі 1905 і 1906 років. Тоді тут владою була Рада робітничих і солдатських депутатів, що явочним шляхом запровадила демократичні свободи, заходи в інтересах трудящих.

Нині революція була на спаді. Та відмовлялись від неї більшовики і не думали. Збройні методи боротьби належало замінити іншими. І Микола Олексійович цілком віддається виборчій кампанії до II Державної думи. Зробивши критичні висновки з невдачі щодо бойкоту виборів до I Думи, більшовики вирішили взяти участь у нових виборах і використати кампанію для викриття сутності існуючого ладу, скористатися трибуною Думи в інтересах трудящих, в інтересах революції.

Не всім і не відразу легко давалася тактика парламентаризму. У середовищі більшовиків з цього приводу також нерідко виникали певні суперечки і непорозуміння. Питання вироблення і здійснення послідовно революційної лінії активно дискутувалися на засіданнях комітету, на зборах у різних аудиторіях.

Микола Скрипник, як правило, був активним учасником таких дискусій, говорив гаряче, схвильовано, пристрасно. У полемічному захваті, здавалось, не здатен був особливо спостерігати за тими, хто збирався навколо. Та ось відчув на собі чийсь уважний, проникливий погляд, повернув голову і на мить аж запнувся.

Так мабуть буває рано чи пізно у кожної людини. Зустрічається на життєвому шляху безліч хороших людей: спільні погляди, загальна справа, довге спілкування, задушевні розмови зближують з ними, роблять вірними друзями, такими, що, здається, відданиших і бути не може. Та ось раптом трапляються такі очі, такий погляд, які в одну мить говорять стільки, що серце враз і назавжди втрачає спокій і відтак змінюється весь світ, все його бачення. Більше того — весь світ з цього моменту начебто концентрується у цій єдиній людині, без неї він взагалі здається неможливим і навіть безглуздим.

Миколу Скрипника тоді вогненою блискавкою обпекла думка — це ж вона, вимріяна довгими ночами і нескінченними днями у сирих казематах. Він раніше не знав, як саме вона виглядатиме, чорнявою буде, а чи білявою, погордо-стрункою чи мініатюрно-тендітною ... Але вірив, фатально вірив у те, що вона десь є, і так же, як і він, прагне віднайти його, тільки його.

... Після засідання повертались додому вже разом. І говорили багато про життя, про його смисл, про своє місце в ньому. В чомусь погляди збігалися, в чомусь різнилися, проте викликали розуміння і повагу.

Здавалось, що це зовсім не перша зустріч, не перша розмова. А можливо, багато в чому так було й насправді, якщо врахувати, що нині вголос лунало те, про що подумки вони говорили один з одним роками. І дедалі виразніше промовляли почуття, промовляли серця.

Звали дівчину із зовнішністю і манерами курсистки Марією. Марією Миколаївною Межевою. Невдовзі і на все життя вона стане Марією Миколаївною Скрипник. Пройде з чоловіком нелегкими життєвими стежками через поневіряння підпілля і триумф революції, через глибоку шану і безпідставні звинувачення. А ще доводилось весь час розлучатись. Хтось порухав, що рідко якому революціонерові вдавалось працювати у підпіллі більше року, більшості ж випадало кілька місяців — доволі ефективно працювала охранка.

Ось і Миколу Скрипника знову заарештували. Було це в лютому 1907 року, прямо на вулиці, після передвиборчих зборів, на яких виступав з роз'ясненням більшовицької тактики щодо II Державної думи. Правда, як траплялось не раз, справжнього імені не дізнались — М. Скрипник в той час проживав за паспортом селянина Засицького. А то, можливо, особливо й не хотіли дізнаватись. Царизм жорстоко мстився революції, чинив люту розправу над всіма прогресивними елементами. Що ж до більшовиків, чия позиція була найрадикальнішою, то на них чекали особливі випробування. Уряд поставив за мету фізично знищити партію, розбити всі її організації. На це, перш за все, були спрямовані численні каральні експедиції, чорносотенні погроми, діяльність військово-польових судів. То ж у властей жодних вагань не існувало — і Миколу Олексійовича знову вислають до Туруханського краю. Знову на ті ж уже звичні у виразах п'ять років.

За звичкою ж, з перших кроків етапного шляху став готуватись до чергової втечі. Та нагода випала не скоро. Довелось дістатись аж до Труханська. А там уже, зробивши запас харчів і розжившись благодійним човном, жовтневої днини пустився у, здавалось, майже безнадійну подорож. До залізниці було аж 1200 довгих верст. Надворі стояла похмура, холодна сибірська осінь. Сотні кілометрів — жодної оселі, жодної живої душі.

Що ж підтримує у такі моменти людину, що надає сил, здатності долати втому, крок за кроком наближатись до жаданної мети? Мабуть, перш за все — це жага свободи, нескореність характеру, непохитна віра у правоту обраного шляху. Прогрес людства взагалі навряд був би можливим, якби воно не народжувало таких синів, що вище за все ставили прагнення до волі і справедливості, боротьбу за щасливу долю суспільства. І помилкою було б вважати, що для таких людей ніби не існує прагнення до щастя в меншому вимірі — щастя особистого, щастя для власної родини, для власного дому. Просто серця у таких людей надзвичайно чутливі до болю і страждань не лише найближчого оточення, а цілих народів, всіх скривджених і знедолених. Та й, взагалі, проблематичною є можливість любові до всього людства без такого ж широго світлого почуття до конкретних особистостей.

Микола Скрипник розумів, душею відчував, що він потрібен на свободі не лише товаришам по борні, а й їй — його любій Марині. Перед очима раз по раз вимальовувався її образ — розумні, проникливі очі, що могли так лагідно посміхатись, довга русява коса...

Так, він линув і до неї, хотів якомога швидше побачити її. А скільки хотілось їй розповісти! Поки ж розмовляв з нею подумки. І уявляв реакцію на кожне міркування, на кожне слово. Довгі, холодні дощові дні і ночі у

абсолютній самотності відтак здавались не такими виснажливими і гнітючими. А кожен змах весла над Єнісейською нескінченністю, кожен крок у тайговій пустелі віддавався не лише надлюдською втомою, а й усвідомленням наближення тієї щасливої миті, коли знову можна буде прямо поглянути у ті неповторні очі, пригорнути до грудей ту голівку з русявою косяю ...

Ось і залізниця. Конспіративні навички стали знову у нагоді і без особливих ускладнень досвідчений революціонер дістався до столиці.

Проте п'янке відчуття свободи швидко випарувалось. Петербург зустрів не лише звичними для жовтневої пори сірими дощами, а й край напруженою обстановкою у комітеті РСДРП. Зближення між більшовиками і меншовиками, що відбувалося в умовах підйому революції, під тиском рядової партійної маси, змінилось новою фазою розходжень і суперечностей. Щоправда, у листопаді 1907 року у Гельсінгфорсі відбулася ще спільна IV партійна конференція. М. Скрипник взяв у ній участь як представник Сибірського союзу (Красноярського комітету), послідовно відстоював ленінські позиції щодо думської тактики (а це питання було тоді головним). Повернувся до Петербурга з твердим наміром зробити все можливе для втілення наміченої лінії у життя. Що ж до форм роботи, то вважав за необхідне використовувати будь-яку можливість длягуртування робітничих мас, для їх підготовки до нових класових битв. А працювати ставало дедалі складніше і складніше. Внаслідок постійних репресій царату на кожного партійного працівника, що ще залишався якийсь час на волі, припадало з кожним днем більше і більше навантаження. "Одночасно, — згадував Микола Олексійович, — я був організатором II міського району (Рождественського) та працював "щодо використання легальних можливостей": був членом правління кооперативу "Труженик", редагував профжурнал, був на легальних всеросійських з'їздах кооперативних та з питань фабрично-заводської медицини (під прізвищем Г.Г. Єрмолаєв). Р. 1908 був організатором Невського району"⁹.

Чисельне скорочення рядів партії, звичайно, викликало велике занепокоєння. Вирваних із лав бійців просто не встигали заступати нові. Та не меншою загрозою були і внутріпартійні процеси у РСДРП. Значна частина меншовицького крила була деморалізована поразкою революції, вважала подальшу нелегальну боротьбу безперспективною. Відтак вони пропонували відмовитись від існування нелегальних організацій, зосередитись лише на використанні легальних можливостей роботи, перш за все, Державної думи, легальних профспілок, різних з'їздів. На місце ліквідованої в такий спосіб нелегальної частини партії (звідси і назва цієї течії — ліквідатори) праві меншовицькі лідери висунули ідею скликання робітничого з'їзду і створення відповідної партії з вельми обмеженою програмою. Таку партію, за більшовиками, найвлучніше можна було б найменувати столипінською робітничою партією — тобто такою, яка б не суперечила напряму діяльності царського уряду, очолюваного П. Століпіним після третьочервневого перевороту.

З іншого боку, визріли лівацькі настрої серед більшовицької частини РСДРП. Розчарування результатами першої революції, що не змогла одним ударом змести самодержавну тиранію, неготовність відразу змінити форми і методи боротьби, нездатність до тривалої, копіткої роботи, у якій багато в чому доводилось починати все з самого початку, виводила

декого з рівноваги, спрямовувала на шлях демагогічної, анархістської, по суті, фрази. Такі люди, за деякими оцінками, були "ліквідаторами навиворіт", бо висунали гасло відкликати з легальних організацій, передусім з Думи, своїх партійних представників. Течія ця отримала назву "одзовізму". Її різновидністю стали "ультиматисти", які вимагали від делегатів у Думі запропонувати негайне запровадження соціал-демократичних програмних вимог, а в разі неминучої відмови (навіть чи можна було знайти політичного діяча, що сумнівався в цьому) — залишити парламент.

Обидві течії — ліквідаторство і одзовізм, доповнюючи одна одну, з різних кінців вели до одного — підриву РСДРП як масової революційної партії. Криза посилювалась позиціями центристів, примиренців, готових на будь-які поступки ідейним і політичним суперникам. Одночасно серед членів партії поширились настрої "богошукання", "богобудівництва" як своєрідного відбиття захоплення значної частини російської інтелігенції ідеалістичними філософствуваннями, занепадництвом, декадентством.

Не розгубитись за таких обставин, не підпасти під чийсь хибний вплив можна було лише за наявності щонайтвердіших переконань, постійного вдосконалення власних теоретичних знань. А Микола Олексійович ніколи не жалкував для цього ні зусиль, ні часу. Тому й позицію мав чітку, ясну, непохитну, неспростовну. І ще мав кр'емінний характер. Та й працездатності був винятковою. А якою відзначався цілеспрямованістю!

Проте розгорнутись на повну силу такої натурі було неможливо. Кільце шпиків ставало дедалі тіснішим, і єдиним виходом залишився від'їзд за кордон. Провів тоді півтора місяці у Женеві.

Однак то не був час для відпочинку. Занурився у книги, соціал-демократичну періодику різних країн, готувався до виконання нових партійних доручень. А останні не забарились. Отримав відрядження до Москви.

Три місяці працював організатором одного з районів, а потім був направлений до Центрального бюро профспілок. Останнє ж невдовзі у повному складі було заарештоване. Після трьох місяців адміністративного ув'язнення М. Скрипник був звільнений. Довго не міг звикнути до легального становища, у якому опинився вперше за багато років підпілля. Щоправда, паспорт, як завжди, був на чуже ім'я — та до того було вже не звикати.

З новою енергією взявся до організаторської роботи, очолював один з районів партії Москви, невтомно боровся з одзовістами. "Умови роботи все ускладнювалися втечею та ренегатством інтелігенції, — писав згодом, — не минало тижня, щоб не прийшла звістка, що той чи інший робітник відходить від роботи, від'їжджає до іншого міста, повертається до навчання і т. інш. і т. інш. Робітники районні трималися твердо, але заїдала провокація. Квартири для явок, ночівлі та інш. з кожним днем ставало все важче добувати, інтелігенція геть чисто вся відмовлялася допомагати. Друкувати відозви і т.п. ставало дуже важко, — матеріальних засобів не одержували ні звідки. Наче вітром змело всіх курсисток та іншу молодь, що переховувала, розносила й т. інш. Організація ще трималася надмірним напруженням її робітників, що ще збереглися¹⁰.

Займаючись не покладаючи рук різного роду організаторською роботою, М. Скрипник водночас намагався давати аналіз процесам, які відбувалися у робітничому середовищі, у самій соціал-демократії, надсилав кореспонденції з цього приводу до центральних друкованих органів партії більшовиків. Такими, зокрема, були велика за обсягом стаття "Кооперативний

з їзд і робітничі кооперативи", присвячена I Всеросійському з їзду кооперативних установ, і лист "До майбутнього з їзду фабрично-заводських лікарів". Перший матеріал опубліковано 23 липня 1908 року у газеті "Пролетарий", другий — 1909 року у "Социал-демократе". Лейтмотив обох кореспонденцій вміщено у таких словах: "Дуже скромну за розмірами легальну можливість, що, мабуть, випадє, необхідно використати для соціал-демократичної пропаганди та агітації. У справу цю повинна втрутитися наша партійна організація і не допускати до цього наших ревізіоністів, які, вислужуючись перед лібералами, почнуть потім дорікати робітникам і робітницям за "мітинговість", злочинне і "вузьке" бажання "відмежуватися" від лібералів, як це роблять тепер деякі пани після жіночого з їзду"¹¹.

М. Скрипник провів у Москві підготовчу роботу до виборів делегатів на V конференцію РСДРП, яка рішуче засудила ліквідацію, відмежувалась від нього. Після цього революціонер поїхав з доповідями на пролетарський Урал. Намагався, щоб виступи носили не суто академічний характер, а закінчувались конкретними організаційними пропозиціями. Прагнув, зокрема, провести Уральську конференцію більшовиків. Проте через брак місцевих сил, інертність багатьох працівників реалізувати задум не вдалося. Щоправда, Уфімський і Пермський комітети, Міньярська і Златоустівська партійні організації довірили Миколі Олексійовичу представляти свої інтереси на нараді розширеної редакції "Пролетария", що зібралася в Парижі у червні 1909 року.

Виїзд за кордон дався нелегко, і М. Скрипник ледве встиг до початку роботи наради. Як завжди, не залишався осторонь найзлободенніших питань, гаряче відстоював свою точку зору і, як завжди, підтримував ленінську позицію. Спростовуючи погляди одзовістів, доводячи переваги тактики поєднання нелегальних і легальних методів боротьби, Микола Олексійович закликав: "Необхідно приводити в рух робітничі маси на ґрунті дрібних конфліктів і приводити їх в рух також і за допомогою легальних організацій. Це треба вже тепер поставити нашим завданням. Треба намітити питання про позадумську діяльність". І ще: "Що ж до форм впливу, то не можна обмежуватися однією нелегальною, і ми не повинні відмовлятися від форм легальних. Повинні брати участь у з їздах, зборах у легальній пресі. Не треба випускати пресу із своїх рук. Ми повинні використовувати не одне знаряддя, а всі. Можливо доведеться взятися за з їзд легальних організацій, за організацію газети та ін."¹².

Рішення Народи розширеної редакції газети "Пролетарий" стали ідейно-політичною основою для розмежування з одзовістами, ультиматистами, іншими течіями, які іменувались попутниками більшовизму. Вони зорієнтували партію на тактику використання і органічного поєднання різноманітних форм боротьби.

Делегувавши М. Скрипника до Парижа, уральські більшовики висували умову: обов'язкове повернення у район для детального звіту про роботу наради. Микола Олексійович точно дотримався домовленості — знову об їхав з доповідями найкрупніші центри Уралу, роз'яснював сутність партійної політичної лінії, пропагував ефективні форми і методи діяльності.

Тільки після цього від їхав, як це й було обумовлено ще в Парижі, до Петербурга. Цього разу не довелося довго шукати потрібних контактів, входити в роботу. Адаже оселився прямо у секретаря міського комітету Сервої (кличка Люся). Відрадіним було й те, що поряд знаходилась дружина, з якою

до цього навіть бачились обмаль. І хоч ілюзій щодо спокійного життя не мав жодних, та й наявне спочатку сприймав як справжній дарунок долі.

Невдовзі звернув увагу на деякі дивні моменти у поведінці господарки квартири, яка напрочуд легко спростовувала підозри щодо своїх помітно непоганих доходів. Та відчуття чогось неладного у досвідченого підпільника залишилися. На жаль, вони виявились небезпідставними.

Коли дружина проводжала на вокзалі до московського поїзда (у справах партії належало відвідати другу столицю), начебто з-під землі вирости два жандарми. Відпиратись не мало сенсу. На слід навела Люся, що виявилась провокатором. З її ж згоди й місце арешту обрали найзручніше — вокзал.

Вразила гіркота за абсолютну безпорадність, за усвідомлення неможливості виконати партійне доручення. Вразив біль розлуки з дорогою людиною. Немов вогнем обпекли серце Маринині сльози, що з'явилися у здебільшого тепер сумних, але не менш лагідних очах, коли в останнє пригорнув її до себе, намагався, тамуючи хвилювання, якимись словами заспокоїти дружину перед розлученням.

Він уже не раз думав, якого клопоту з ним зазнає Марія Миколаївна, скільки вона, бідна, натерпілась різних поневірянь. Почував себе винним, пригніченим, що не може дати людині, яку кохає, заради якої ладен на все, бодай крихітку подружнього щастя. Проте знав і інше — Марина покохала його саме таким, яким він був. І якби спробував зрадити своїй революційній справі заради того, щоб принести у життя спокій, безтурботність, щастя б їй це аж ніяк не дало.

Та одна справа усвідомлювати це розумом, а зовсім інша — бачити сльози чергової розлуки, яка невідомо коли скінчиться.

Судова машина самодержавства працювала без перебоїв, навіть якимось ритмічно-монотонно. Вкотре М. Скрипнику доводилось сидати на лаву підсудних і вкотре вирок був тим же — п'ять років заслання. Змінювалась лише "географія" — кожного разу місце поселення вибиралось далі від попереднього — тепер етапний шлях пролягав до Якутії у глуху Вілюйську округу. Правда, врешті-решт поталанило не їхати далі Якутська. Та полегшення то було аж занадто відносно. Якийсь житловий куток, щонайпримітивніше харчування — непереборна проблема. А про можливість бодай найскромнішого заробітку годі й мріяти. Втеча ж з такого справжнього "ведмежого кута" абсолютно виключена.

А власті добре все те знали, і їх сподівання були, здавалось, не безпідставні: нехай scuштують бунтарі бідувать, голоду, жорстокого клімату, самотності — дивись і одумаются, зламаються, забудуть про свою революцію і про свій соціалізм. І дійсно, були такі, які не витримували жорстоких випробувань, приниження, знущань. Зрікались ідеалів, полишали обраний шлях. Дехто навіть перекидався у табір вчорашніх політичних суперників, пропонував свої послуги владомощцям.

У тих же, що не скорялись, доля складалась по-різному. На одних чекали невиліковні хвороби, що замолоду зводили до могили, інші були приречені на довгі фізичні страждання. Та були й такі, яких тяжкі обставини лише дедалі морально й фізично гартували, виводили з них таких бійців-революціонерів, талан яких — перемагати. Правда, це не дається само собою.

Добре, коли на волі є друзі, що не забувають, готові допомогти хай

добрим словом, теплим листом. Пошта надходила до Якутська з величезним запізненням, один раз на три-чотири місяці. Та кожного разу було то велике свято. Адже завжди надходили якісь вісточки від товаришів по партії, по борні. А ще завжди були листи від Марії Миколаївни. Нічого й говорити, з якою жадібністю накидався Микола Олексійович на пошту. Спочатку швидко-швидко перебігав рядки з листів любобі дружини, за тим у такий же спосіб листи від друзів, заголовки газет, журналів, книг. Потім уже повільніше перечитував ще і ще.

Скоро листи дружини знав уже напам'ять. Та все ж не полишав перечитувати їх. Закриє очі — а лист перед очима, кожен рядок, кожна літера вимальовуються з фотографічною точністю. І чується Маринин зворушливий голос, його інтонації не переплутати ні з чіми іншими.

Однак був і лист, що враз гарячим вогнем облік серце, перехопив дихання, залізними лещатами стиснув скроні. В написане дружиною ніяк не хотілось вірити. У відчаї Марія повідомляла, що помер їх маленький синочок Георгій - Жоржик, як вони його з любов'ю обидва іменували в листах, для якого Микола Олексійович складав і регулярно відправляв поштою казочки — єдина радість, яку міг принести дитині з далекого заслання.

З того часу М. Скрипник став ще мовчазнішим і зосередженішим, навіть похмурішим — по-чоловічому — в собі, переживав родинну трагедію. І так невимовно хотів хоч на хвилюк опинитись поряд з Мариною, яка так там одна страждає, бодай одним словом втішити її. А від усвідомлення нездійсненності цього, здавалось, ось-ось розірветься серце...

Ні! Треба жити, треба долати будь-які труднощі і перешкоди. Треба жити заради майбутньої зустрічі, заради того, щоб принести цій жінці хоч трішки, хоч краплину щастя. Вона ж його так заслуговує!

Як заслуговують і інші жінки. Жінки революціонерів, жінки трударів, пролетарки, селянки. І хіба не треба жити заради них, заради їх кращої долі.

Чи ж можна зупинятися, не пройшовши всієї дороги до обраної мети. Ні, треба жити, треба вижити за будь-яких умов.

А задля цього аж ніяк не можна занепасти духом. Микола Олексійович добре знав від бувалих засланців: кращий засіб тут — ні хвилини розслаблення. Працювати і ще раз працювати. Готуватися, щоб нові битви зустріти ще озброєнішим. Тоді й турботи про хліб насущний відходять на другий план.

М. Скрипник ніколи раніше стільки не читав. Праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна штудював як найсумлінніший і найдобросовісніший гімназист. Добре, що політзасланці постійно поповнювали зібрання щонайцінніших, як для революціонера, книжок. А власні думки, оцінки, висновки відшліфовував у спілкуванні з товаришами по РСДРП, а також у дискусіях з представниками інших політичних організацій, що були представлені немалою кількістю засланців у Якутську.

Для людини, що не бажає сидіти склавши руки, справа завжди знайдеться. Микола Олексійович організував гурток молодих робітників, вів у ньому систематичні заняття, виступав ініціатором проведення зборів, диспутів, маївок. Коли дізнався, що в Петербурзі почала видаватися "Правда", надіслав туди кілька дописів.

І хоч кожен день був заповнений різними справами, як мовиться, по самі вікця, все ж ніяк не можна сказати, що чотири з лишком роки заслання промайнули швидко. Та все ж листопадового дня 1913 року Микола Олексійович знову повернувся до Петербурга.

Короткі години радості після зустрічі з дружиною — а більше

втриматися не міг. Поспішив до комітету. Адже хотілося швидше зустрітися з товаришами, з якими не бачився так давно, дізнатися про новини, взятись, врешті-решт, до живої справи.

... Багато води стекло за той час. Чимало суттєвих змін відбулося у політичному житті Росії. Смуга чорної реакції скінчилася, і ще в 1910 році позначилось нове революційне піднесення. Крива страйків, демонстрацій, мітингів неухильно поповзла догори. Активізувалася діяльність різних партій, організацій.

Важливою ознакою політичного поживлення став випуск численних періодичних видань. У травні 1912 року почала виходити "Правда" — перша ластівка масової більшовицької преси. Значну роль у постановці революційної пропаганди і агітації відігравав і журнал "Вопросы страхования". Власне, обидва видання були тими головними центрами, які скоординували роботу більшовицьких організацій в Росії, забезпечували поєднання легальних і нелегальних напрямів боротьби.

Після приїзду до Петербурга М. Скрипник стає однією з ключових фігур у діяльності "Правды" и "Вопросов страхования".

Керівництво партійного видавництва "Прибой" (М. Крестинський, П. Стучка, Донской) запропонували Миколі Олексійовичу взяти на себе редагування журналу "Вопросы страхования", на що він відразу дав згоду. Одночасно став керівником Робітничої страхової групи і фактичним куратором спеціального відділу з питань страхування у "Правде".

ЦК РСДРП в кінці грудня 1913 року ухвалив запросити Миколу Олексійовича для роботи в "Правде". Секретар Російського бюро ЦК О. Розмирович мала з М. Скрипником розмову з цього приводу, після якої повідомляла В. Леніну: "Говорила сьогодні з Скрипником. Він дає принципіальну згоду на участь в "Пролетарской правде" (тогочасна назва "Правды", які доводилось дуже часто міняти через постійні переслідування, штрафи, рішення про припинення видання — В.С.). Видно у нього велике бажання попрацювати там. Згоден зайнятися і господарськими справами. Враження справив прекрасне. Зараз в "Правде" пустиня. Думаю, що добре було б Скрипника включити до складу редакції. Напишіть, як ставитесь до цього. Зараз він веде там страховий відділ"¹³.

Очевидно, лідер більшовиків на той час уже досить добре знав Миколу Олексійовича, його здібності, тому відразу підтримав висунуту О. Розмирович пропозицію.

У редакції "Правды" тоді працювали М. Ольмінський, К. Самойлова, а невдовзі влився й Л. Каменев. Прихід М. Скрипника позитивно відбився на постановці видання "Правды". "Тепер у нас працює Микола Олексійович і справи йдуть краще", — повідомляла у ЦК партії К. Самойлова вже у лютому 1914 року.

У своєму житті професійного революціонера М. Скрипнику за дорученням партії доводилось займатись безліччю справ, досить часто змінюючи їх. І жодного разу він не ставився до чергового доручення як до тимчасового, такого, якому можна, здавалось би, надати і дещо менше уваги, оскільки воно в системі пріоритетів явно не було найголовнішим. Микола Олексійович завжди виконував доручену справу з таким настроєм, начебто вона була щонайголовнішою.

Ось і зараз, за короткий строк він досконало оволодів проблемами робітничого страхування і систематично публікував статті з цієї проблеми в "Правде" і "Вопросах страхования". Його виступи, без перебільшення,

можна віднести до найгрунтовніших більшовицьких публікацій з даної проблеми. Всім їм притаманна гранична цілеспрямованість, глибока аргументованість, органічна ув'язка програми страхування робітників з досягненням стратегічних цілей пролетарського руху, послідовне відстоювання революційного курсу.

Викриваючи урядові, ліберальні проекти запровадження страхування, М.Скрипник принципово протиставляє їм класові пролетарські підходи: "Робітники висуюють свої основні страхові вимоги — не раз підкреслював Микола Олексійович, — страхування всіх робітників і службовців; страхування у всіх випадках непрацездатності і безробітності; страхування, що відшкодовує повний заробіток робітника; страхування, що забезпечує членів сімейств робітників; страхування з повним самоврядуванням страхованих; страхування без яких-небудь приплат з боку робітників.

Усі ці 6 основних пунктів робітничої страхової програми стали надбанням широких робітничих мас, обговорюються і відстоюються всіма передовими робітниками. З'ясування їх і зміцнення у свідомості мас є одним з найнасушніших чергових завдань робітничого руху. Бо у свідомості кожного з нас — насамперед віра в можливість досягнення поставлених завдань."¹⁴

Зважаючи на новизну для Росії проблеми соціального страхування, М. Скрипник прагнув якнайпопулярніше роз'яснити робітникам його необхідність, правомірність, детально з'ясував механізм утворення страхових фондів тощо. У статті "Класовий характер організації соціального страхування" він відзначав: "У своїй боротьбі за страхування робітничий клас виходить не просто з абстрактних міркувань "суспільної справедливості", а з економічного факту свого становища на виробництві і в суспільстві. Робітничий клас звертається не до почуття справедливості і співчуття імущих класів, а до привласнюваної ними додаткової вартості, яку створює робітничий клас.

З додаткової вартості, створюваної працею робітників, робітничому класові повинна виділятися не тільки заробітна плата, а й достатнє страхове забезпечення на випадок непрацездатності і безробітності. Усі витрати на соціальне страхування за робітничим законом-проектом падають на суспільну додаткову вартість. І тільки ті, хто бере участь у її створенні, можуть, звичайно, і бути забезпечені цим соціальним страхуванням"¹⁵.

Про тогочасне захоплення М. Скрипника питаннями соціального страхування переконливо свідчить такий факт: за один лише 1914 рік в "Правде" ("Пролетарской правде", "Трудовой правде", "Пути правды"), "Вопросах страхования", "Работнице", "Невской звезде" під псевдонімами Н. Асник і М. Засицкий Микола Олексійович надрукував 53 матеріали (статті, замітки, репортажі тощо), присвячені різним аспектам проблеми (підрахунки автора — В.С.). Серед публікацій — "Металісти і страхування", "Гласність у страховій раді", "Самоуправління робітничого класу в організації соціального страхування", "Питання тактики робітничого страхового представництва", "Цілком за рахунок підприємців", "Про вибори страхової Ради", "Хазяї і страхові збори робітників", "Робітниче страхове представництво і завдання об'єднання", "Віденський конгрес і робітничі страховики", "Страхова рада і робітники", "Основні завдання страхового руху і робітники-гірники", "Охорона життя і здоров'я робітників" та ін.

Природно, Микола Олексійович займався в редакціях "Правды" і "Вопросов страхования" не лише підготовкою публікацій з проблем страхування. Його інтереси були значно ширшими, різнобічними. Та й ситуація з укомплектованістю редколегій з різних причин складалась так, що доводилось брати на себе і ті функції, які до цього виконували заарештовані товариші, або ті, які змушені були залишити столицю. Так, з другої половини червня 1914 року М. Скрипник залишився один із членів редколегії і сам вів усі справи, пов'язані з підготовкою і виданням "Правды".

Доводилось буквально і днювати і ночувати в редакції, де 8 липня і був заарештований. Це були дні, що безпосередньо передували початку імперіалістичної війни. Всіляко культивуючи шовінізм, царизм намагався подавити, загасити будь-які осередки інтернаціоналізму. А таким осередком, безперечно, і була "Правда", ті хто в ній працював. Редакцію заарештували практично у повному складі. М.Скрипник потрапив до сирі, темної Спаської в'язниці. Довелось тут провести п'ять місяців, що дуже додало його хворим легеням. І завжди невибагливий до умов, звичний переносити будь-які удари долі, не схильний нікому жалітися, особливо рідним, які за нього вболівали, Микола Олексійович чи не вперше в житті в листах до Марії Миколаївни ("дорогої Марусі") скаржитись на жалливе становище, що вражає його здоров'я.

Судового розбирання цього разу не було, та адміністративний вирок для М. Скрипника виявився традиційним — висилка на п'ять років, тепер аж на Ангару. Правда, тоді ж місце заслання змінили на Моршанськ Тамбовської губернії, а термін Микола Олексійович навіть забув — можливо, до закінчення війни. Мабуть, досвідченого, непохитного революціонера не дуже так уже й хвилювало, який строк заслання йому визначили — звук уже до всього, до наступного нелегального життя.

Та військовий стан, запроваджений у країні, призвів до суттєвого посуворішення всіх порядків. Зникнення з-під нагляду поліції і перехід у підпілля доводилось щоразу відкладати. Пригнічувала й одноманітна, аж занадто нудна робота банківського службовця, яку все ж слід було виконувати, аби мати бодай якісь засоби до існування. Але і за таких умов Микола Олексійович намагався налагодити революційну діяльність, з великими труднощами організував два робітничих гуртки на залізниці та прядильній фабриці. " ... Жандармерія, — згадував він пізніше, — оточила мене в Моршанську досить складною сіткою нагляду і провокації, тримаючи спеціально для цього двох провокаторів, з яких одного влаштували на службу в банк. Кожен мій крок був на виду, як у в'язниці, і коли в кінці 1916 і на початку 1917 року я організував випуск листівок, то в невеличкій групі, що видавала їх разом зі мною, крім трьох інших (робітників і сторожів) був і Авценко — провокатор, посаджений в банк спеціально для нагляду за мною" ¹⁶.

Очевидно, функції Авценка, як і інших провокаторів, не обмежувалися виконанням одного завдання. Проте залишається фактом, що від такої опіки, та ще в час війни, чогось доброго годі було й чекати. Адже листівки носили антивоєнний характер, а проблема досягнення миру міцно пов'язувалася з поваленням самодержавства...

Микола Олексійович згадує як про одну з найщасливіших миттєвостей у своєму житті той момент, коли до Моршанська докотилися звістка про повалення в Росії царизму. Як же багато сил він віддав для того, щоб

така хвилина настала! А скільки для цього зробили його товариші по партії!

Постійно завдавали відчутних ударів по самодержавству й інші політичні партії, рухи. На кінець свого бесславного владарювання Микола II і його уряд опинилися якщо і не в цілковитій ізоляції, то, в усякому разі, без скільки-небудь реальної, бодай навіть дуже обмеженої підтримки. Надто мало було тих, хто з жалем переживав падіння російського трону. В цілому ж суспільство зітхнуло з великим полегшенням, з неприхованою надією на початок нової історичної епохи. І практично всі його сили кинулись влаштовувати життя на новий лад згідно до своїх уяв про перспективи розвитку країни, народу.

Наскільки швидко перекинувся залитий кров'ю і брудом віз Романовської монархії, настільки ж швидко склалась і така ситуація, аналога якої людство ще не знало — багатовладдя, багато де в чому — безвладдя. З одного боку сформувалися Ради робітничих, солдатських, селянських депутатів — як влада тих мас, що зробили вирішальний внесок у революцію. З іншого боку, був утворений тимчасовий уряд зі своїми комісарами на місцях, в губерніях, що діяли в контакті з комітетами об'єднаних громадських організацій — такою була структура демократично-республіканської влади. Виникали й інші інституції, що не лише претендували на політичну роль у суспільстві, але й самочинно перебирали на себе ті чи інші функції, без яких управлінська діяльність була просто неефективною, почасти, навіть неможливою.

Певний період із конкуруючих організацій, що представляли різні соціальні полюси суспільства, різні його устремління, не вдавалося досягти єдиновладдя. Та всі сторони, звісно, докладали до забезпечення саме такого результату чималих зусиль. Адже не слід було володіти якимось особливим політичним досвідом, щоб розуміти — результат протиборства багато в чому залежатиме від ступеня організованості владних інституцій, згуртованості навколо них мас.

Тому, коли 1 березня 1917 року, на третій день перемоги Лютневої революції, зусиллями більшовиків, меншовиків, есерів у Моршанську було сформовано Раду робітничих депутатів, М. Скрипник без вагань згодився очолити її виконком. В цілому по країні були буквально одиниці Рад, які з перших же днів існування очолили більшовики. Та й працювали такі Ради майже виключно у промислових регіонах з крупними загонами пролетарів, де більшовики мали стійкий вплив.

Нелегко було керувати виконкомом Ради, більшість якої становили представники партій угодовського характеру. Проте особисті якості Миколи Олексійовича, його авторитет дозволяли домагатися такої лінії поведінки Ради, яка відповідала інтересам трудящих, інтересам розвитку революційних процесів.

У кінці березня 1917 року М. Скрипник представляв Моршанську Раду на конференції Рад робітничих і солдатських депутатів Центру Росії у Москві, де зібрались делегати від 13 губерній.

Звідти він виїхав до Петрограда, де 27 березня — 3 квітня проходила Всеросійська нарада Рад робітничих і солдатських депутатів, а в той же час 27 березня — 2 квітня Всеросійська нарада партійних працівників-більшовиків.

На конференції і на нарадах йшов нелегкий пошук адекватної політичної оцінки становища, яке склалося в країні, платформи дальшого розвитку революції. Але зробити цього скільки-небудь успішно тоді не вдалося.

Більшість представників Рад, відповідно до їх складів, поділяла позицію підтримки Тимчасового уряду, його політики, як зовнішньої, так і внутрішньої.

Більшовицька партійна нарада теж не змогла виробити чіткої, ясної лінії поведінки: відчувалась як інерція мислення (до непередбаченої в теорії ситуації підходили з позицій застарілих схем і уявлень), так і відсутність вождя партії, що в той час намагався прорватись з "проклятого далека" на Батьківщину.

М. Скрипник взяв активну участь у обговоренні злободенних питань поточного моменту і перспектив розвитку революції на конференції і всеросійських нарадах. Намагався відстоювати радикальні позиції, хоч, як і інші, не зміг уникнути суперечливих, непослідовних підходів, зокрема, — поділяв лозунг умовної підтримки Тимчасового уряду.

Після ознайомлення з ленинськими Квітневими тезами, у яких був викладений стратегічний план переходу від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної, Микола Олексійович, як і багато інших партійних діячів, змінив позицію на значно радикальнішу, став палким прихильником курсу в революції, запропонованого В.Ленініним.

Принципову лінію М. Скрипник прагнув проводити, перш за все, у Моршанській Раді робітничих і солдатських депутатів, що призвело до конфлікту з угодовською більшістю виконкому. Остання домоглася виведення більшовика зі свого складу. Водночас керівництво банку позбавило Миколу Олексійовича місця.

Та його це вже не дуже турбувало. М. Скрипник повністю зосередився на роботі в місцевій більшовицькій організації, на пропаганді лінії РСДРП(б) у робітничому середовищі, у військових частинах, на створенні масових організацій, мобілізації їх на здійснення конкретних революційних заходів. Брав щонайактивнішу участь у проведенні зборів, мітингів, демонстрацій, поширенні більшовицької літератури. Часто виступав з доповідями - промовами. На це і йшов тепер весь час. А точніше — часу катастрофічно не вистачало.

Ось тоді, у кінці травня 1917 року, ЦК РСДРП(б) відкликав М.Скрипника до Петрограда і делегував до Центральної ради фабрично-заводських комітетів столиці, де його уже в червні обрали секретарем Ради.

Фабрично-заводські комітети стали формою організації, що, на відміну від профспілок, об'єднувала робітників не за професійною ознакою, а всіх їх на кожному підприємстві, до якої б професії вони не належали. Народжені у горнилі Лютневої революції, фабрично-заводські комітети досить швидко стали робітничими фортецями більшовизму. З усіх організацій робітничого класу саме фабзавкоми найшвидше і найбільшою мірою були більшовизованими, що, в свою чергу, сприяло їх перетворенню на справді бойові, масові революційні осередки, на надійну опору у боротьбі проти підприємців, за втілення в життя програми соціально-економічних перетворень.

Перед тут, як водиться, вели фабзавкоми столиці, Центральну раду яких очолювали більшовики М. Скрипник, В. Чубар, М. Дербишев, М. Барішев та інші.

Микола Олексійович представляв петроградські фабзавкоми на I Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів, був обраний до складу Центрального Виконавчого Комітету Рад.

Керовані більшовиками, фабзавкоми активно сприяли запровадженню у життя заходів економічної платформи РСДРП(б): 8-годинного робочого дня, контролю над виробництвом тощо. Щоправда, ситуація тут значно ускладнилася після лютневих подій, коли праві,

консервативні сили домоглися фактичного єдиновладдя. Тактику партії за нових умов виробив VI з'їзд РСДРП(б), який взяв курс на збройне повстання.

М. Скрипник був делегатом з'їзду, представляв петроградських більшовиків разом з С. Косіором, Г. Орджонікідзе, М. Подвойським, М. Володарським та ін. Вітаючи з'їзд від імені Центральної ради фабзавкомів, він, як завжди, виявив високу активність при обговоренні питань порядку денного.

Зокрема, беззастережно виступив проти явки В. Леніна на суд Тимчасового уряду. "У резолюції, запропонованій т. Сталіним, була відома умова, за якою наші товариші могли б піти в республіканську тюрму, — це гарантія безпеки. Я думаю, що в основу резолюції повинні бути покладені інші положення, — говорив Микола Олексійович. — Ми схвалюємо поведінку наших вождів. Ми повинні сказати, що ми протестуємо проти наклепницької кампанії проти партії і наших вождів. Ми не відаємо їх на класовий упереджений суд контрреволюційної банди"¹⁷.

М. Скрипник запропонував чимало поправок при розгляді проекту Статуту РСДРП(б), резолюцій "Поточний момент і війна", "Про економічне становище", "Передвиборна кампанія до Установчих зборів", "Про політичне становище". Після доповіді Н. Авілова (Глебова) про професійний рух Микола Олексійович зробив коротку додаткову доповідь з цього питання. Він сконцентрував увагу на викритті тези про нейтральність профспілок. "Спір про нейтральність професійних спілок ведеться дуже давно, і, не дивлячись на цілком визначену резолюцію Штутгартського конгресу, яка зв'язує діяльність партійної і професійної організацій, прихильники нейтралізму постійно знаходили ґрунт в опортуністичних верствах робітничого класу. Нейтралізм завжди служив для того, щоб відволікати робітничі маси від політичної боротьби, але ніколи ще шкідливість нейтралізму не позначалась ще так яскраво, як в епоху війни, що переживається, коли нейтралісти визначено стали на бік імперіалізму. Основний урок в тому, що в інтересах соціалістичного виховання мас ми не повинні об'єднувати пролетаріат на платформі, що звужує його класові завдання. Якщо нейтральність була шкідливою раніше, то тим більше вона шкідлива тепер, у епоху війни і революції. При натиску контрреволюції, що посилюється, в професійних спілках неминучий рух проти оборонства і прагнення не тільки до ідейного, але й організаційного зв'язку з партією революційної соціал-демократії"¹⁸. Від імені професійної секції М. Скрипник запропонував проект резолюції "Партія і професійні спілки", що відбивала основну ідею його виступу. З'їзд висловився за передачу обох проектів резолюцій, запропонованих і Н. Авіловим-Глебовим і М. Скрипником, у ЦК партії для вироблення спільної резолюції¹⁹ (очевидно, спільна резолюція так і не була підготовлена Центральним Комітетом, у зв'язку з чим до офіційних протоколів з'їзду вийшли обидва документи — В.С.).

VI з'їзд РСДРП(б) обрав Миколу Олексійовича Скрипника кандидатом у члени ЦК РСДРП(б). А відразу після партійного форуму його ввели до редакції "Пролетарія", що видавався замість розгромленої у липневі дні і забороненої Тимчасовим урядом "Правды". Микола Олексійович очолив фабрично-заводський і страховий відділи газети, що на той час виконувала функції органу ЦК партії.

На сторінках "Пролетарія", що теж не раз потім змінював свою назву на "Рабочий и солдат", "Рабочий путь" тощо, йшла широка пропаганда рішень VI з'їзду РСДРП(б), обґрунтовувалася необхідність підготовки до

збройного повстання як єдиного шляху виходу із кризи, у якій опинилася країна, розкривалася тактика боротьби з політичними суперниками, що входили до консервативно-монархічного табору і зробили спробу у серпні 1917 року здійснити заколот генерала Л. Корнілова з метою встановлення військової диктатури. М. Скрипник під час генеральської авантюри входив до "Комітету оборони", який організовував трудящих на відсіч ударникам, що були кинуті Л.Корніловим на Пітер для ліквідації революційних сил. Змова досить швидко з луском провалилася, а маси колихнулися вліво, до РСДРП(б). Різко посилювався процес більшовизації організацій трудящих — Рад, профспілок, фабзавкомів, солдатських і селянських комітетів, активізувалося створення загонів Червоної гвардії.

М. Скрипник у цей час і далі активно працює у Центральній раді фабзавкомів Петрограда, докладає зусиль до скликання I Всеросійської конференції Рад фабрично-заводських комітетів. Він очолив організаційне бюро по скликанню конференції, провів значну підготовчу роботу, не раз виступав з цього приводу з доповідями і в пресі. За дорученням оргбюро він 17 жовтня відкрив конференцію вігальною промовою, у якій у стислому вигляді накреслив основні питання, до яких мала бути прикутою діяльність фабзавкомів.

"Величезні завдання поставлені перед нами, — говорив Микола Олексійович, — лозунг робітничого контролю над виробництвом і розподілом продуктів поширився по всій країні і тепер постав перед нами на всю ширину; нам потрібно з'ясувати завдання і умови боротьби робітничого класу. Необхідно висвітлити корінні питання сучасності, серед яких, як німа стіна, стоять питання війни і демобілізації. Робітничому класові необхідно підтримати зв'язок міста з селом. Перед нами також стоїть величезне завдання — вибори до Установчих зборів. Робота буде колосальна, і конференція фабрично-заводських комітетів не може ухилитися від неї: об'єднуючи творчо працюючих представників робітничого класу, вона виконає ці завдання"²⁰.

Проведення конференції фабзавкомів, утворення на ній всеросійського об'єднання цих робітничих організацій стало серйозною демонстрацією сили, згуртованості, організованості пролетаріату, мало велике значення для формування морально-психологічної атмосфери напередодні вирішального жовтневого штурму.

Микола Олексійович не покладаючи рук займався роз'яснювально-мобілізаційною роботою серед трудящих, викривав плани економічної корніловщини — спроби підприємців шляхом саботажу, локаутів, ескалації безробіття зламати пролетаріат, змусити його відступити.

Однак партія послідовно дотримуючись курсу, схваленого УІ з'їздом РСДРП(б), приступила до завершальної стадії підготовки збройного повстання. Особливе значення тут мали рішення засідань ЦК партії 10 і 16 жовтня, ленінські статті і листи написані в жовтні. Реалізуючи їх ідеї, більшовики вжили низку заходів щодо підготовки червоногвардійських загонів, солдатів гарнізону і частин, близьких до Петрограда, матросів Балтійського флоту до вирішального бою. Для керівництва повстанням був створений Військово-революційний комітет при Петроградській раді робітничих і солдатських депутатів, до якого ввійшли В. Антонов-Овсієнко, М. Криленко, М. Подвойський, Я. Свердлов, Л. Троцький та ін. Фабзавкоми столиці делегували до комітету М. Скрипника. Як член ВПК, він виконував під

час повстання 24 - 25 жовтня 1917 року ряд відповідальних доручень, пов'язаних з використанням потенціалу фабзавкомів, їх апарату, озброєних загонів для досягнення перемоги над силами Тимчасового уряду.

Як і інші ратники Жовтня, Микола Скрипник у ті дні забув, що таке сон, спочинок, не пам'ятав, коли останній раз обідав. Та почуття небуденності, значущості подій надавало додаткових сил, а отримувані успіхи надихали на все нові пориви ентузіазму.

День 25 жовтня з того часу став для М. Скрипника, як, власне, і для всієї ленинської гвардії бійців, найзнаменнішим особистим святом.

У дні торжеств Миколу Олексійовича, як героя Жовтня, запрошували поділитися спогадами. З особливою увагою ловили кожне слово про хід збройного повстання у Петрограді, про перші дні оборони тільки-но народженої нової влади. І учаснику найважливіших подій було про що розповісти. Як член Військово-революційного комітету, М. Скрипник був направлений в район Пулково — одну з ключових точок, де вирішувалася доля революції під час заколоту О. Керенського — О. Краснова, зчиненого відразу ж після перемоги повстання.

Становище було вкрай критичним. Спішно сформовані загони червоногвардійців і революційних солдатів неприступною стіною стали на Пулковських висотах на шляху білих генералів і офіцерів, що вели на Пітер регулярні війська. І перша спроба задушити революцію зброєю була зірвана, повсталий народ відстояв свої завоювання, наголову розбив контрреволюційне воїнство.

Революція — не час спокою, це час безперервної, інтенсивної дії. Не встигли відлунати останні залпи у передмістях Петрограда, а вже розпочалася робота по ліквідації апарату Тимчасового уряду і створенню органів Радянського державного ладу. М. Скрипник знову у гущі подій. Він член Ради робітничого контролю, яка запроваджувала контроль над виробництвом і розподілом, контроль за роботою фабрик і заводів. Це були перші кроки на шляху до оволодіння господарством, до його організації на соціалістичних засадах.

Країна починала шлях до нового життя, шлях першопрохідника. Яким-то він буде? Тоді жодних сумнівів не виникало, що це магістральний шлях людства до щастя. Душу наповнювала радість від того, що настав час, коли власними руками творилась історія...

III. У ВИРІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Один з моментів, до якого гарячково апелює пам'ять — повернення в Україну на початку 1918 року. Можливо, саме тоді розпочались ті життєві колізії, які у липні 1933 року привели Миколу Олексійовича до останньої межі? А можливо, — й ні. Це він намагається знайти причину свого останнього життєвого вчинку у самому собі, перш за все — у собі.

Насправді ж, все завжди набагато складніше. І дія різноспрямованих чинників, обставин врешті-решт створює таку рівнодіючу, яку важко передбачити.

Хоч все ж не можна вгамувати в душі того, що були, були-таки якісь невиразні сумніви чи то побоювання, коли збирався після більш ніж дванадцятирічної перерви на рідну землю, на Батьківщину. Життя привчило безвідмовно виконувати те доручення, яке визначала партія, швидко переключатись на нову ділянку роботи. Та ж цього разу, здавалось, він так потрібен у червоному Пітері — епіцентрі всіх найважливіших подій. Діяльність у Раді робітничого контролю, підготовчу роботу щодо створення Вищої Ради народного господарства — першого пролетарського органу для планового ведення соціалістичної економіки він вважав тоді чи не найважливішими галузями творення нового життя, нового суспільства. Та й інших доручень не бракувало, скажімо — робота у комісії по виборах до Петроградської думи тощо...

І раптом повідомлення з Харкова. І Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, що відбувався 11-12 грудня 1917 року, обрав М. Скрипника членом Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад і ввів до робітничо-селянського Уряду — Народного Секретаріату народним секретарем праці, тобто — міністром.

З ситуацією в Україні був обізнаний не досконало. Хоч завжди виявляв до подій у регіоні природну підвищену зацікавленість, та з газетних повідомлень, нерідко суперечливих, ясну картину уявити було нелегко. Щоправда, як член ЦК РСДРП(б) був присутнім під час обговорення питання про утворення крайового партійного об'єднання, що його порушували більшовики Південно-Західного краю. Знав і про те, що у листопаді-грудні питання про події в Україні кілька разів обговорювались на засіданнях Раднаркому, де, як правило, основним доповідачем і відповідальним за підготовку документів був народний комісар у справах національностей Й. Сталін. Слухав він і спеціальну промову Й. Сталіна "Про Українську раду" на засіданні ВЦВК 14 грудня 1917 року. Кілька разів перечитав "Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради", підготовлений В. Леніним і Л. Троцьким, обнародований на початку грудня 1917 року. Знав і про переговори, що їх розпочала Рада Народних Комісарів через "лівих есерів" з Центральною Радою, щоб запобігти зайвому кровопролиттю. Цікавився перебігом подій в Україні і у товаришів, що приїжджали з місць до Петрограда — до ЦК РСДРП(б), РНК, ВЦВК, ВРК тощо. Яюсь, здається, саме у ті дні довелося коротко перемовитися і з Г. Пятаковим, що, за розпорядженням Раднаркому, прибув з Києва для роботи заступником комісара (керуючого) Державним банком країни.

Проте брак інформації про швидкоплинні події в Україні М. Скрипник все ж відчував досить виразно і ще до від'їзду з Петрограда спробував предметніше розібратись у тенденціях розвитку процесів у регіоні, звернувшись до видань політичних противників більшовиків, до кореспонденції, що почала надходити до столиці від командуючого війська-

ми по боротьбі з контрреволюцією на Півдні В. Антонова-Овсієнка, від Надзвичайного Комісара у справах України Г. Орджонікідзе.

Поступово обриси подій в Україні в 1917 році проступили дещо більш рельєфно.

...Після повалення самодержавства ситуація тут набрала деяких відмінних рис. Поряд з найхарактернішими для всієї країни основними політичними інститутами — Радами робітничих, солдатських, селянських депутатів і місцевими органами Тимчасового уряду (губернськими комісарами і Комітетами об'єднаних громадських організацій) в Києві 3-4 березня 1917 р. оформилася Центральна Рада. Її ініціатором стало ліберальне Товариство українських поступовців — єдина організація, що діяла до революції легально, а безпосереднім організатором — різні українські організації: кооперативні, просвітницькі, студентські тощо.

Політичне обличчя Ради визначали українські партії, загнані царизмом ще після революції 1905-1907 рр. у глибоке підпілля, дуже знекровлені. Після повалення самодержавства на хвилі загальної демократизації вони швидко відроджувалися і очолили національно-визвольний рух, що латентно нагромаджував потенції. Найчисельнішою в 1917 р. стала Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) — партія українського селянства. Її організації існували ще з часів першої російської революції, хоча установчий з'їзд вдалося провести лише на початку квітня 1917 р. Лідерами УПСР були здебільшого молоді за віком, а відтак — і політично малодосвідчені люди: М. Ковалевський, П. Христюк, М. Шаповал.

Саме до них пристав в 1917 р. і один із лідерів ТУП, авторитетний в українських колах громадський діяч, видатний вчений-історик М. Грушевський.

На інтелектуальніші сили українства концентрувалися головним чином в Українській соціал-демократичній робітничій партії (УСДРП) і навколо неї. Це, передусім, найпопулярніший український письменник-романіст, драматург початку століття В. Винниченко, талановиті літератори, публіцисти, вчені, професійні революціонери — Д. Антонович і М. Порш. Поновив своє членство в УСДРП у травні 1917 р. й відомий до того журналіст, літературний і театральний критик С. Петлюра.

Українським соціал-демократам вдалося відтіснити від проводу в Центральній Раді навіть ініціатора її створення — Товариство українських поступовців, яке після революції прибрало собі назву Українського союзу автономістів-федералістів, а потім — Української партії соціалістів-федералістів. Професорська партія, як її іменували, мала в своїх рядах таких видатних вчених-інтелектуалів, як С. Єфремов, Д. Дорошенко, А. Ніковський, В. Прокопович, М. Туган-Барановський. З цього ж середовища вийшов і М. Грушевський, який заочно був обраний Головою Центральної Ради.

Сформувавшись спочатку як київська (міська) організація, Українська Центральна Рада уже своєю назвою заявила про намір бути ключовим фактором українського визвольного руху. І справді, до неї досить швидко потяглися погляди, нитки зв'язків від усєї української людності. Раду було переобрано і значно розширено на Всеукраїнському національному з'їзді (конгресі) 6-8 квітня 1917 року. З цього часу вона стала загальноукраїнським національним органом. А після включення в кінці липня до свого складу представників найчисельніших національних меншин (росіян, поляків, євреїв) перетворилася на крайовий (територіальний) орган. Центральна Рада швидко зростала (влітку в її рядах було близько 700 членів)

за рахунок делегування у чільний орган українства представників від різних масових форумів (солдатських, селянських, робітничого з'їздів) від кооперативних, профспілкових організацій тощо.

Навколо Центральної Ради досить швидко почало гуртуватися національно свідоме українство, яке розцінювало момент після повалення самодержавства як сприятливий для досягнення давньої мети національно-визвольного руху — знищення національного гніту, завоювання права самим порядкувати власним життям, відродженням національної державності.

Ідейно-політична платформа, яку запропонувала Центральна Рада, точніше її лідери — М. Грушевський, В. Винниченко, С. Єфремов та ін., ввібрала в себе домінуючі традиції української суспільно-політичної думки, визначальні положення програм українських політичних партій, головні прагнення, настрої широких українських мас, виявлені в умовах демократичних свобод. Наріжними каменями обраного курсу стали: 1) прагнення до народоправства, знищення нерівності, експлуатації, тобто досягнення ладу, який всіма лівими, прогресивними партіями того часу в світі іменувався соціалістичним; 2) запровадження автономно-федералістських принципів національно-державної будови, які конкретизувалися у вигляді переведення в життя гасел широкої національно-територіальної автономії України у федеративній демократичній республіці Росія.

Реалізація такої концепції, на думку її творців, була б вагомим внеском українців у демократичний переустрій Росії, закріплення революційних завоювань і, водночас, гарантувала б українському народу відродження у всіх сферах суспільного буття: економічній, політичній, духовній, державотворчій.

Цілеспрямований рух українства за своєчасно виробленим планом (концепцією) під керівництвом кількох масових політичних партій на чолі з координаційно-організаційним центром — Українською Радою з перших же днів після повалення самодержавства набрав таких масштабів і специфічних обрисів, що його по праву стали іменувати Українською революцією. Породжена загальноросійським революційним процесом, будучи його органічною складовою, Українська революція в своїх прагненнях з розумінням сприймалася демократичними верствами Росії і з ворожістю — ворогами національної свободи, незалежності.

Взявши на себе роль визначального чинника Української революції, Центральна Рада спочатку сподівалася, що Тимчасовий уряд, який задекларував свою відданість демократизму, сам виявить ініціативу у наданні всім народам колишньої "тюрми народів" права на самовизначення. Коли цього не сталося, а перші ж прояви національно-політичного життя в Україні зустріли шалений опір з боку великодержавників, привели до кампанії злісних шовіністичних нападок на українців, лідери Центральної Ради спробували шляхом листування і переговорів довести Тимчасовому уряду, що нічого страхітливого вони не домагаються, що реалізація платформи Української революції не зашкодить єдності держави, а лише зміцнить її, посилить демократичні засади, забезпечить їм широку підтримку. Однак і ці намагання були зухвало відкинуті.

Лише після того і під тиском своїх же мас Центральна Рада стала на шлях обережного запровадження автономії України, якомога намагаючись триматися в межах легітимності. Оголосивши про свої наміри в I Універсалі

(червень 1917 року), одним з відправних кроків щодо їх здійснення Центральна Рада зробила сформування Генерального Секретаріату — органу виконавчої влади, уряду України.

Не в змозі більше боротись репресивними заходами з українством, Тимчасовий уряд змушений був врешті-решт фактично визнати і Центральну Раду представником українського народу, і Генеральний Секретаріат. Щоправда, за це визнання довелося заплатити чималу ціну — Центральна Рада взяла зобов'язання не здійснювати більше самочинних кроків щодо запровадження автономії до Всеросійських Установчих зборів, припинити українізацію армії, а згодилась, щоб Генеральний Секретаріат був органом Тимчасового уряду в Україні. Ці позиції були зафіксовані після переговорів з представниками петроградської влади у спеціальній урядовій постанові та у II Універсалі Центральної Ради.

Лідери українства вважали, що вони чинять єдино вірно, утримуючись від ескалації протиборства, від силових методів виходу з перманентної конфліктної ситуації. Тимчасовий уряд, навпаки, не знижував агресивності. Тимчасовою інструкцією Генеральному Секретаріату від 4 серпня 1917 р. він вкрай безцеремонно і навіть брутально обмежив склад і повноваження генеральних секретарів, визнавши їх прерогативи лише на половину українських губерній — Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську й Полтавську.

Невпевнені, занадто помірковані, інтелігентні спроби Центральної Ради протистояти нестримному великодержавному свавіллю відчутних результатів не принесли. Та й не дивно. Шовіністичні дії Тимчасового уряду рішуче підтримали майже всі загальноросійські партії, які мали досить міцні позиції і в самій Україні.

Єдиною партією, що рішуче виступила на підтримку законних вимог українців, їх кроків до запровадження власної державності, були більшовики. Їх лідер В. Ленін у статтях "Україна", "Україна і поразка правлячих партій Росії", "Не демократично, громадянине Керенський!" та ін., опублікованих в "Правде" з усією безкомпромісністю картав "великоруських держиморд" за їх позицію в українському питанні.

Прочитавши у статті "Україна" положення I Універсалу, що торкались вимог розв'язання національної проблеми, В. Ленін наголошував: "Це цілком ясні слова. З найповнішою точністю заявлено в них, що в даний час український народ відокремлюватися від Росії не хоче. Він вимагає автономії, нітрохи не заперечуючи необхідності й верховної влади "всеросійського парламенту". Ні один демократ, не кажучи вже про соціаліста, не зважиться заперечувати цілковиту законність українських вимог. Ні один демократ не може також заперечувати права України на вільне відокремлення від Росії: якраз беззастережне визнання цього права одно тільки й дає можливість агітувати за вільний союз українців і великоросів, за добровільне з'єднання в одну державу двох народів. Якраз беззастережне визнання цього права одно тільки спроможне розірвати на ділі, безповоротно, до кінця, з проклятим царистським минулим, яке все зробило для взаємовідчуження народів таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією. Проклятий царизм робив з великоросів катів українського народу, всіляко прищеплював йому ненависть до тих, хто заборонив навіть українським дітям говорити і вчитися рідною мовою"¹.

Гнівню затаврувавши політику Тимчасового уряду, вождь більшовиків показав її цілковитий крах щодо України, закликав угодовські

партії, що входили до коаліції з буржуазією, підтримати права українців аж до відокремлення у власну державу: "Революційна демократія Росії, якщо вона хоче бути справді революційною, справді демократією, повинна порвати з цим минулим, повинна повернути собі, робітникам і селянам Росії, братерське довір'я робітників і селян України. Цього не можна зробити без повного визнання прав України, в тому числі права на вільне відокремлення"².

В. Ленін, більшовики доводили: шлях до тісного інтернаціонального об'єднання як ідеалу комуністів лежить саме через беззастережне визнання всіх національних вимог, якими б кардинальними вони не були. "Ми не прихильники дрібних держав, — писав лідер РСДРП(б). — Ми за найтісніший союз робітників усіх країн проти капіталістів і "своїх", і всіх взагалі країн. Але саме для того, щоб цей союз був добровільним, російський робітник, не довіряючи ні в чому і ні на хвилину ні буржуазії російській, ні буржуазії українській, стоїть зараз за право відокремлення українців, не нав'язуючи їм своєї дружби, а завойовуючи її ставленням як до рівного, як до союзника і брата в боротьбі за соціалізм"³.

Діячі українського політичного табору високо оцінювали подібну принципову позицію.

Проте не всі більшовики мали однакові погляди на сутність української проблеми, шляхи її розв'язання. Особливо рельєфно різнобій виявлявся у місцевих організаціях. Так, лідер Київської організації Г. Пятаков, деякі його прибічники виступали проти лозунга права нації на самовизначення, розглядали національний рух як реакційне явище.

Керівництво партійних організацій промислових Лівобережжя, Донбасу, Півдня (Е. Квірінг, С. Гопнер, В. Юдовський, П. Старостін, О. Хмельницький та ін.) вважали ці регіони неоднозначно українськими, пропонували розв'язувати питання про їх включення до складу України шляхом референдуму.

Перебуваючи в епіцентрі українського руху — Києві, місцеві більшовики дуже складно вибудовували свої стосунки з Центральною Радою, українськими партіями, їх керівництвом. В діях останніх поряд з демократичним змістом в національній сфері вбачалась протидія радикальним, максималістським інтернаціоналістським настроям і політиці РСДРП(б) в головному питанні — про повалення Тимчасового уряду і встановленні диктатури пролетаріату. А відтак — позиція українського проводу розцінювалась як реакційна, контрреволюційна, буржуазно-націоналістична.

Додаткові підстави для посилення конфронтаційних настроїв у більшовиків з'явилися після перемоги Жовтневого збройного повстання у Петрограді.

На заклик місцевих більшовиків досить широкі маси населення України піднялись на боротьбу за встановлення Радянської влади. Уже в перші дні ця влада восторжествувала в ряді пунктів Донбасу і прифронтової смуги, маючи явну тенденцію до дальшого розширення сфери свого впливу.

Центральна Рада уже в ніч з 25 на 26 жовтня 1917 року створює "Крайовий комітет по охороні революції" і розпочинає боротьбу за утвердження своєї влади в Україні. Більшовики, які ввійшли до Комітету і Малої ради (Г.Пятаков, І.Крейсберг, В.Затонський), обумовили свої дії тим, що Центральна Рада не виступатиме проти збройного повстання у Петрограді і не пропускатиме через територію України з Південно-Західного і Румунського фронтів війська для його придушення. У свою чергу, вони прийняли на себе зобов'язання не вживати ніяких активних дій у Києві.

Проте вже 26 жовтня Рада виносить резолюцію із засудженням партії більшовиків і петроградського повстання. В резолюції вказувалось, що Рада буде "енергійно боротися з будь-якими спробами підтримки цього повстання на Україні".

У ході збройного повстання 29-31 жовтня 1917 року робітники і солдати Києва здобули перемогу над військами Штабу Київської військової округи — органу Тимчасового уряду. Проте плодами повсталих скористалася Центральна Рада, яка в результаті ряду специфічних обставин і власних тонких, передбачливих політичних маневрів і непослідовної лінії більшовиків змогла добитися передачі їй влади у місті. Першого листопада вона опублікувала відозву, в якій оголосила себе вищою крайовою владою, а Генеральний Секретаріат — урядом України. Цього ж дня Генеральний Секретаріат зажадав від населення безумовної покори.

2 листопада на засіданні Київської Ради солдатських депутатів на пропозицію більшовика Я. Іамарника була прийнята резолюція про визнання Центральної Ради верховною владою вже в Україні, а в Києві — влади Рад робітничих і солдатських депутатів. Київська Рада зажадала скликання Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів на "якому буде обрана Рада, яка б правильно відображала інтереси робітників, солдатів і селян", а також скликання українських Установчих зборів.

Ці ідеї розкривалися і в оголошеній більшовиками декларації на засіданні виконавчих комітетів Київських Рад робітничих і солдатських депутатів 4 листопада 1917 року. Звичайно ж, визнання Центральної Ради крайовою владою і план її "реорганізації" на спільно скликаному Всеукраїнському з'їзді Рад були ілюзорними. Проте вважалося підкреслити, що для більшовиків перспектива розвитку подій на той момент пов'язувалася з мирним, ненасильницьким, шляхом виборів, розв'язанням питання про владу в Україні. На інший варіант у них просто не було сил.

Проте Центральна Рада не виявляла жодних прагнень до "зустрічного руху". Вона видала офіційні розпорядження про непідкорення декретам і законам Радянської влади, військовим органам Радянського уряду, про заборону вивозити хліб у північні райони країни. Генеральний Секретаріат Ради вжив заходів проти введення робітничого контролю над виробництвом, заохочував локауті промисловців, саботаж чиновників, гальмував розповсюдження більшовицької преси, намагався перешкодити зв'язкам місцевих Рад і комітетів більшовиків з Петроградом.

Прагнучи розв'язати основне питання боротьби — про владу — на свою користь, Центральна Рада поспішила оформити українську державність, протиставляючи її як молодій загальноросійській Радянській державі, так і заходам щодо створення центральних органів Радянської влади в Україні, яких вживали тоді більшовики. Ці дії знайшли критичну оцінку у працях самих лідерів Центральної Ради. Так, голова Генерального Секретаріату В. Винниченко невдовзі стверджував: "...Ми знали тільки одну державу — буржуазну, сучасну, з усіма її усталеними органами й апаратами. Ми вірили в її вічність, непохитність, незмінність. Ми знали, що ці державні органи й апарати були найкращими засобами нашого національного поневолення. Ми знали, що для того, щоб визволення наше було повне, ми повинні захопити ці апарати влади, зробити їх своїми, се-б-то, здобути свою, національну державність.

Так ми й робили. На це йшла вся наша увага, енергія, сила, запал. Ми добували, будували й творили ту державність, яку ми знали, яка була перед нашими очима.

І скільки, справді, тої енергії, сил, завзяття, крові й життя ми вклали на те, щоб зробити... не свою державність, ворожу нашій нації, загубну для неї!

Кажучи по ширості, ми рішуче нічого не міняли в суті тої державності, що була за часів Тимчасового правительства. Ні одної основи її ми не порушили. Ми тільки міняли національну форму її — замість синє-біло-червоного прапора ми вішали жовто-блакитний..."⁴.

7 листопада 1917 року Мала Рада затвердила III Універсал, яким проголошувала утворення Української Народної Республіки і підтверджувала встановлення на її території влади Центральної Ради і її Генерального Секретаріату.

Універсал декларував відміну поміщицького землеволодіння, введення восьмигодинного робочого дня, право національно-персональної автономії для національних меншостей, прокламував боротьбу за мир, права місцевого самоуправління у впорядкуванні виробництва і розподілу продуктів.

Керуючись невизнанням влади Раднаркомом у центрі країни і Рад на місцях, Центральна Рада виступила ініціатором творення з національних одиниць і територій, що самовизначались, нової, федеративної демократичної Російської республіки. Її політичною основою мали стати однорідно-соціалістичні (багатопартійні), а не однопартійні (як у більшовицькій Росії) уряди.

6 і 12 листопада представники Генерального Секретаріату підписали у Ставці угоду про військове співробітництво проти Радянського уряду. Десятого листопада Генеральний Секретаріат постановив негайно вступити в переговори з урядами Дону і Кубані "про створення єдиного антирадянського уряду". У ніч на 15 листопада військовий уряд Каледіна схвалив пропозицію Центральної Ради про створення "федеративного" антирадянського уряду Росії.

Таким чином, у подіях, що розгорнулися, Центральна Рада зайняла не просто антирадянську, а й активно, навіть агресивно антирадянську позицію, яка логічно вела її до відкритої конфронтації з Радянською владою і, врешті-решт, до неминучого збройного зіткнення з нею.

24 листопада на засіданні Київської обласної Ради робітничих і солдатських депутатів спільно з представниками від Харківської і Одеської Рад було прийнято рішення про скликання 3 грудня 1917 року з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів України з порядком денним: 1. Самовизначення України. 2. Про владу в Україні. 3. Взаємовідносини центру і крайової влади. 4. Про скликання Українських Установчих зборів. 5. Організаційні питання. Було обрано Оргбюро по скликанню з'їзду і затвержені норми представництва, завдання з'їзду.

Проте Київський Комітет нічого не зробив для охорони з'їзду, для приведення сил більшовиків у стан бойової готовності.

Рада, навпаки, виявила достатньо гнучкості. Від заперечення необхідності скликання з'їзду Рад вона стала висловлюватися за участь у ньому, хоча у пресі почала доводити, що прийняті норми представництва недемократичні, не відображають народної волі. Центр тяжіння було перенесено у площину практичної боротьби проти прихильників більшовиків. Українська Рада брала активну участь у кампанії по ліквідації Військово-

революційного комітету на чолі з Л. Пятаковим. 28 листопада за наказом Центральної Ради у Києві розпочалося роззброєння загонів Червоної гвардії і революційно настроєних військових частин. Були заарештовані виборні командири.

Водночас прибічники Центральної Ради почали стягувати вірні собі війська до Києва — місця скликання з'їзду Рад. У кінці листопада вони мали в своєму розпорядженні більш як 20 тисяч офіцерів і солдат, тоді як в розпорядженні київського ВРК було 6,5 тисяч революційних солдатів і 2 тисячі червоногвардійців.

На ранок 29 листопада вірні Центральній Раді війська роззброїли практично всі більш-менш значні частини революційних військ і червоногвардійські загоны і, повантаживши у залізничні состави, їх відправили за межі України. Були заарештовані Л. Пятаков, О. Горбачов та інші більшовики.

Обурені цим, члени низки трудових колективів прийняли на засіданнях різних організацій, зборах, мітингах резолюції протесту. Однак найбільше, що вони могли зробити — провели 1 грудня одноденний загальний політичний страйк.

Центральна Рада тим часом посилювала силові акції. У перші дні грудня, за її наказом, гайдамаки роззброювали революційні війська, червоногвардійські загоны, розганяли Ради робітничих і солдатських депутатів, заарештовували і розстрілювали більшовиків, революційних робітників, солдатів і селян. Спроби захопити зброю і роззброїти червоногвардійців мали місце у Катеринославі, Луганську, Маріуполі, Миколаєві та інших містах. В Одесі було спровоковано збройну сутичку з Червоною гвардією, у Полтаві, Конотопі, Ананьєві розпущено ради. До Бердичева, Вінниці, Коростеня, Козятина, Здолбунова введено українізовані війська, роззброєно ряд гарнізонів прифронтової смуги Південно-Західного і Румунського фронтів, розігнано революційні організації. Водночас, за розпорядженнями Центральної Ради, на Дон пропускалися козацькі частини для підтримки каледінського заклоту проти влади Рад і затримувалися революційні війська і червоногвардійські загоны, які Радянський уряд посилав для розгрому каледінців.

Занепокоєні загостренням подій в Україні, керівники Радянської країни винесли 3 грудня на обговорення РНК питання про становище в Україні і стосунки з Центральною Радою. Була створена комісія для вироблення проєктів маніфесту до українського народу і ультиматуму Раді. Документ готувався в основному В. Леніним. Брали участь у складанні тексту і редагуванні Л. Троцький і Й. Сталін.

4 грудня, напередодні Всеукраїнського з'їзду Рад, РНК обнародував "Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради". Передусім, це була спроба запобігти військовому способу розв'язання конфлікту. Маніфест визнав право всіх народів, у тому числі українського, на національну незалежність. "Ми, Рада Народних Комісарів, — говорилося у ньому, — визнаємо народну Українську республіку, її право цілком відділитися від Росії чи вступити у договір з Російською республікою про федеративні і тому подібні взаємовідносини між ними"⁵. Одночасно Раднарком проголошував єдність дій, братерський союз російських і українських робітників, усіх трудящих у боротьбі за владу Рад. Кваліфікуючи дії Центральної Ради щодо Радянської влади як ворожі та віроломні, Раднарком зажадав від неї не пропускати на Дон, Урал та в інші міста країни контрреволюційні частини, припинити дезорганізацію фронту, роззброєння радянських полків і робітничої Червоної

гвардії в Україні, негайно повернути відібрану у них зброю. Рада Народних Комісарів заявила, що у разі невиконання висунутих вимог, "вважатиме Раду у стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні"⁶.

Центральна Рада, природно, відмовилася виконувати вимоги Ради Народних Комісарів. Провідники УНР розгорнули гучну кампанію, вважаючи свою боротьбу проти Рад в Україні і в Росії як війну між Україною і Росією.

РНК, розглянувши 5 грудня 1917 року телеграму з Києва щодо ультиматума, вирішив, "визнати відповідь Ради незадовільною" і "вважати Раду у стані війни з нами"⁷.

У Києві ж прибічники Центральної Ради взялися тим часом до рішучих заходів, спрямованих на перелом ситуації на свою користь. Здобувши солідне підкріплення — 2 тисячі селян з ближчих до Києва повітів, викликаних терміново Селянською спілкою на Всеукраїнський з'їзд Рад, Рада здійснила енергійні кроки. Прихильники Ради захопили приміщення мандатної комісії, самочинно виписали собі мандати учасників з'їзду. Обрані за ініціативою офіційного Оргбюро по скликанню з'їзду делегати були, в результаті, розчинені у масі прихильників Центральної Ради.

У відповідь на пропозицію представника Оргбюро по скликанню з'їзду В. Затонського, який відкривав з'їзд 4 грудня в будинку Купецького зібрання, перевірити повноваження делегатів, опоненти більшовиків зажадали змінити норми представництва на з'їзді. Вважаючи неможливим дальшу роботу в такій атмосфері, за закликом членів РСДРП(б) близько 200 делегатів (більшовики, меншовики, есери, меншовики-інтернаціоналісти, українські соціал-демократи і безпартійні) після проголошення декларації 5 грудня залишили зібрання, провели нараду, на якій вирішили перенести роботу з'їзду до Харкова.

Коли делегати, які залишили київський з'їзд, змогли прибути до Харкова, там проходив III з'їзд Рад Донецького і Криворізького басейнів. Об'їднвшись з делегатами з Києва, новий форум конститувався як I Всеукраїнський з'їзд Рад. В його роботі, яка проходила 11-12 грудня 1917 року, брали участь делегати 46 Рад Донецько-Криворізької області, тридцяти двох Рад Південно-Західного краю і чотирьох Рад Півдня України. На з'їзді були представлені робітники, трудящі губернських центрів, великих міст, основних районів України. Разом з більшовиками серед делегатів були меншовики, есери, представники інших партій, що зумовило гостру боротьбу з ряду питань.

Обговоривши проблему про організації влади, з'їзд оголосив створення Української радянської держави. "Влада на території Української республіки, — говорилося у постанові з'їзду, — віднині належить виключно Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів: на місцях — повітовим, міським, губернським і обласним Радам, а в центрі — Всеукраїнському з'їзду Рад робітників і солдатських депутатів, його Центральному Виконавчому Комітету і тим органам, які він створює."

Україна проголошується Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів⁸. При цьому офіційну назву новоствореної держави було запозичено у вже існуючої — Українська Народна Республіка.

З'їзд визнав всі постанови і розпорядження Центральної Ради антинародними і недійсними. ЦВК Рад було доручено поширити на територію Української Радянської республіки дію всіх декретів і розпоряджень Радянського уряду Російської Федерації, насамперед декретів про землю, робітничий контроль над виробництвом, про демократизацію армії.

Форум ухвалив рішення встановити між Радянською Україною і Радянською Росією найтісніші братерські зв'язки, "повну узгодженість у цілях і діях, необхідну в інтересах робітників і селян всіх народів Російської Федерації". В резолюції "Про самовизначення України" Українська Радянська Республіка визнавалася федеративною частиною Російської республіки і заявлялося, що робітники і селяни рішуче боротимуться проти Центральної Ради, за свою республіку, засновану "на тісній солідарності трудящих мас України, незалежно від їх національної належності, з трудящими масами всієї Росії"⁹.

Через кілька днів у Харкові було сформовано і уряд УСРР — Народний Секретаріат.

Створення Української Радянської Республіки зустрів загальне схвалення Ради Народних Комісарів. "Вітаючи утворення у Харкові справді народної влади на Україні, бачачи у цій робітничій і селянській Раді справжній уряд Народної Української Республіки, — говорилось у телеграмі Радянського уряду ЦВК Рад України, — Рада Народних Комісарів обіцяє новому уряду братньої республіки повну і всіляку підтримку у справі боротьби за мир, а також у справі передачі всіх земель, фабрик, заводів і банків трудящому народу України"¹⁰.

Центральна Рада, зрозуміло, не тільки не визнала рішень I Всеукраїнського з'їзду Рад, а й розгорнула кампанію, спрямовану на дискредитацію прийнятих з'їздом рішень, посилила боротьбу проти Рад, всіх революційних сил. За цих умов ВЦВК, Рада Народних Комісарів, намагаючись розрядити обстановку, визнавши вже в Україні владу Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад і Народного секретаріату — першого повноважного уряду робітничо-селянської України, пообіцявши їм всебічну підтримку і допомогу, знайшли за можливе — з метою припинення військового конфлікту і відвернення нового кровопролиття — піти на переговори з Центральною Радою. При цьому резолюція, підготовлена В. Леніним і прийнята РНК 19 грудня, узгоджувалася з ВУЦВКом. У ній висловлювалося тверде переконання, що тільки перемога Радянської влади в Україні створить умови, за яких стануть неможливими будь-які непорозуміння і конфлікти між братніми народами.

В. Ленін мав надію, що успіху переговорів сприятиме те, що для їх ведення залучалися ліві есери: В. Карелін, І.Штейнберг, П.Прош'яні¹¹.

Проте Центральна Рада, давши усну згоду на ведення переговорів, збільшила масштаб репресій проти ворогів УНР. На Румунському фронті було вбито комісара фронту більшовика С.Рошала, на Південно-Західному — заарештовано комісара фронту, члена Всеросійського ЦВК Г. Чудновського. 25 грудня вночі був заарештований і незабаром вбитий голова Київського ВРК Л. Пятаков.

Проте зупинити лавиноподібно наростаючий процес боротьби трудящих України за повсюдне встановлення влади Рад вже було неможливо.

Силам соціалістичної революції в Україні ефективну допомогу надавали військові загони, що прибували з Радянської Росії. Здавалось би, кількість їх була незначна — всього 32 тис. Причому близько 20 тис. направились з Харкова — основного місця своєї дислокації — на каледінський фронт: через Микитівку на Ростов. Певна кількість з решти у ¹² тис. спрямувалася на Катеринослав — Олександрівськ — Одесу. І значно менша частина могла взяти участь у розпочатому 3 січня поході на Київ. Близько половини учасників цього походу (а в ньому взяло участь за найоптимальнішими оцінками — 10-12 тис.) були місцевими червоногвардійцями і солдатами¹².

Однак і такому обмеженому контингенту Центральна Рада не змогла протиставити скільки-небудь серйозного опору. Її збройні сили катастрофічно танули, по суті, не доходячи до прямих зіткнень з червоними загонами. За цих умов Центральна Рада пішла на рішучий крок. Вважаючи своїм ідеалом федеративний принцип переустрою Росії, 12 січня 1918 року було ухвалено IV Універсал (офіційно під документом позначено дату — 9 січня), яким УНР оголошувалась вільною, ні від кого не залежною, суверенною республікою українського народу. Розрахунок був простим: а) відмежуватися від процесів, що охопили Росію і одержали найменування тріумфальної ходи революції; б) сформувати юридичні підстави для участі в Берестейських переговорах як повноправний суб'єкт; в) спробувати домовитись з Німеччиною та Австро-Угорщиною про відправку в Україну на допомогу Центральній Раді українців-військовополонених, з яких тоді створювались частини.

Найоперативніше вдалося виконати друге завдання: було укладено угоду УНР з країнами Четверного союзу. Найреальнішим її результатом, найвірогіднішою перспективою була окупація України новоспеченими союзниками.

Українська радянська державність, таким чином, народжувалася в надзвичайній боротьбі пристрастей, під незмовкаючий гул артилерійських і рушничних канонад, топін кованих копит, у величезних муках і крові.

Хто б міг стверджувати, що історія за тих умов обирає єдино вірний маршрут? Хто б взявся беззастережно доводити, що революційна практика, долаючи різні перепони, у всьому відповідає марксистській теорії, є оптимальним втіленням в життя тих високих уяв про новий лад, про стосунки між народами і націями, які надихали покоління борців проти експлуатації,гноблення, нерівності на найдерзновенніші пориви?

І ось в такій обстановці Микола Олексійовичу Скрипнику належало зайняти досить відповідальну посаду в уряді Радянської України. Ситуація якоюсь мірою нагадувала стрибок на підніжку поїзда, що вже відійшов від герону і, набираючи швидкість, поїррямував поки що остаточно не визначеним маршрутом. Належало, як мінімум, перебратись до локомотиву і взяти участь у виборі шляху і мети дальшого руху, можливо, навіть, взятись за кермо.

Хоч тоді, на рубежі 1917 і 1918 років, М. Скрипник посилено намагався розібратися в ситуації в Україні та добре розумів, що на відстані відчувати всі її нюанси, тонкощі неможливо. Непокійно і те, що довголітнє перебування за межами Батьківщини не могло не позначитись на глибині обізнаності з її проблемами останнього десятиріччя, з новітніми явищами у духовному житті тощо.

Можливо, все це до певної міри породжувало нерішучість, створювало ту внутрішню пересторогу, що зумовили зволікання з від'їздом.

Марія Миколаївна Скрипник пізніше змальовувала ситуацію і в дещо іншому ракурсі. Вона в той час працювала у секретаріаті Раднаркому і віддала прийомом делегацій В. Леніним. "Очевидно, у Леніна склалась думка, — що я перешкоджала від'їзду т. Скрипника на Україну, — писала дружина Миколи Олексійовича. Переконалась я в цьому, коли одного разу він викликав мене до себе і, докірливо дивлячись на мене, запитав:

— Коли Скрипник виїжджає на Україну? Його там чекають.

Я відчула в його словах докір і сказала:

— Володимир Ілліч, хіба немає, крім Скрипника, українців, які там будуть корисні?

У відповідь на мої слова він строго зауважив мені:

— Нам потрібен не тільки українець, а саме Скрипник, — і незадоволено відвернувся від мене.

Я того ж дня передала його слова т.Скрипнику, незважаючи на те, що особисто була засмучена цим відрядженням.

У мене теплилася надія, що Ленін змінить своє рішення і Скрипник залишиться в Петрограді, де його знали робітничі маси як одного з керівників фабрично-заводськими комітетами. На третій день Ленін знову викликав мене до себе в кабінет і, тримаючи в руках телеграму, сказав:

— Вплиньте на т. Скрипника, щоб він швидше їхав на Україну.

При цьому Ленін подивився на мене не строго, а м'яко. Очевидно, він не міг виявити черствості щодо мене, відчуваючи і розуміючи мою тривогу.

— Не затримуйте його, — додав він, уважно подивившись на мене.

Я була збентежена тим, що Ленін вдруге дав мені відчуття, що я перешкоджаю поїздки Скрипника на Україну. Але те, що Ленін цього разу не докоряв мені, а підійшов до мене з іншого боку, змусило мене відчуття свою провину перед партією.

— Я його не затримую. Він знаходиться в розпорядженні партії. Якщо ви вважаєте потрібним, він поїде.

Біля Леніна стояв т. Сталін і іронічно на мене поглядав. Коли я входила з кабінету, Ленін ще раз сказав мені:

— Передайте йому сьогодні ж, щоб він їхав.

Через кілька днів Скрипник від їхав на Україну...¹³.

Наскільки розповідь Марії Миколаївни точно визначає головну причину затримки Микола Олексійовича у Петрограді — сказати важко. Та зрозуміти люблячу, турботливу жінку можна.

До того ж вона в цей час хворіла і дуже хвилювалась, коли кілька днів не могла отримати повідомлення про перебування М. Скрипника в Україні — він попрямував до Харкова, 1 січня 1918 року вже включився в бурхливу роботу. Справам не було кінця, і всі вони видавались за надважливі і архітермінові. Народний секретар вибивався з сил і певний час не міг послати жодної вісточки про себе. А в такий тривожний час могло трапитись будь що.

Безперечно, подружжя обговорювало прийдешню поїздку Миколи Олексійовича, який подумки ще і ще раз звертався до досить довгої розмови з В. Леніним. Торкалася вона, передусім, складного становища в Україні. Величезний регіон із сильними революційними традиціями, чисельними загонами пролетаріату і більшовиків став на початок 1918 року місцем тяжіння всеросійських контрреволюційних сил. Лише в Києві сконцентрувалося понад 30 тис. офіцерів старої російської армії, прибуло чимало політичних опонентів більшовиків, що рятувались від радянської влади.

Загалом становище в Україні в ділі виявилось навіть складнішим за найпесимістичніші передбачення. Ледь встиг Народний Секретаріат перебазуватись до зайнятого червоними військами Києва і розгорнути свою діяльність, як розпочався наступ німецьких та австро-угорських військ, що здійснювався згідно з договором з Центральною Радою. За ліквідацію більшовицької влади Рада пообіцяла поставити до країн Четверного союзу величезну кількість продовольства і сировини: лише одного хліба — 60 млн. пудів.

Більшовики закликали маси стати на оборону Батьківщини, зайнялись формуванням збройних загонів, очолили їх боротьбу з

іноземними окупантами. За таких обставин навантаження на кожного народного секретаря помітно зростало. М. Скрипник обійняв посаду народного секретаря торгівлі й промисловості. Проте найголовнішим завданням кожного члена уряду була мобілізація народних зусиль на відсіч ворогу. Цьому підпорядковувалась вся робота кожного народного секретаря. Склад же їх за таких обставин змінювався, змінювались і конкретні доручення.

Певний час в Народному Секретаріаті України офіційного голови не було. Здебільшого його функції виконувала народний секретар внутрішніх справ Є. Бош. Та після евакуації уряду з Києва до Полтави між його членами виникли суперечності з приводу тактики оборони радянської республіки. Ті, хто дотримувався лівих поглядів (до них належала і Є. Бош), разом з "лівими комуністами" (серед них — Г. Пятаков, який залишив пост комісара (керуючого) Держбанком РСФРР і прибув в Україну для організації боротьби з загарбниками) вважали у час тяжких випробувань необхідним особисто брати участь у бойових діях. Після чергового засідання уряду 2 березня 1918 року вони відправились на фронт, на дільницю Гребінка—Ромодан.

Довелося ще раз переглянути функції народних секретарів, ще раз скорегувати структуру уряду. За таких обставин 4 березня 1918 року М. Скрипник призначається ЦВК Рад України Головою Народного Секретаріату та народним секретарем закордонних справ¹⁴.

Від ясної, чіткої уяви новообраного голови уряду про ситуацію, у якій знаходилась тогочасна Україна, від глибини усвідомлення її статусу у стосунках як з іншими національно-державними утвореннями колишньої імперії, так і зі своїми західними сусідами, багато в чому залежала політика, лінія поведінки Народного Секретаріату. Ось коли у величезній нагоді Миколі Олексійовичу мало стати знання тих процесів, що розвивалися в краї протягом 1917 — перших місяців 1918 року.

Проте, мабуть, не можна знову не зазначити, що М. Скрипник здебільшого знав про ці події із періодики, від товаришів по партії. Безпосередню участь у розв'язанні тих чи інших проблем, зокрема національно-державних, він став брати лише самим останнім часом. І якщо прагнути з'ясувати гносеологію поглядів М. Скрипника на шляхи розвитку України, то все ж доведеться визнати, що до березня 1918 року українські проблеми носили для нього більше теоретично-абстрактний характер.

Очевидно, не можна вважати, що на даний момент Микола Олексійович досить глибоко володів і теоретичними знаннями в національному питанні взагалі. В усякому разі, у своїх публікаціях він цієї проблеми практично не торкався. В результаті сталося так, що до розв'язання завдань національно-державного, а далі — і національно-партійного будівництва він був, начебто, у цілому і підготовлений, хоч вважати цю готовність оптимальною все ж не можна.

В день свого призначення на вищу урядову посаду М. Скрипник направив нарком у справах національностей РСФРР Й. Сталіну телеграму про становище в Україні. На той час голові радянського уряду України ще не було відомо про підписання Радянською Росією Берестейського миру. Як інтернаціоналіст, Микола Олексійович висловлювався за підписання такої угоди заради збереження завоювань революції.

"Ваша телеграма, — писав М. Скрипник, — змушує припускати, що у зв'язку з пунктом четвертим мирного договору Раднарком змушений

розглядати Україну як таку, що перебуває поза Федерацією і лише в дружній угоді. Чи так це? Якщо так, скажіть певно, якщо не так, то як саме дивиться Раднарком. Це дуже важливо знати, тому що цим визначається досить багато чого, бо, як Вам відомо, ми досі продовжуємо стояти на ґрунті федерації, якщо необхідність рятування революції не змусить стати на іншу позицію Вас. І моя особиста думка: зараз треба відстояти базу для соціалістичної революції хоч би лише на відомій території, якщо це лише можливо. Тому, на мою думку, слід керуватися не стільки міркуваннями зв'язку або нейтралітету щодо України, а, насамперед, інтересами дальшого розвитку соціальної революції. Повторяю, це моя особиста думка і мені самому, як працюючому тут, боляче передчувати можливість вашого формального нейтралітету, але нехай визначає не це, а інтереси загальносоціалістичної боротьби"¹⁵.

М. Скрипник, інші більшовики, що входили до ЦВК Рад України, Народного Секретаріату, спрямовуючи боротьбу мас проти австро-німецької навали, водночас провели роботу по підготовці II Всеукраїнського з'їзду Рад (17-19 березня 1918 року), на який винесли найживотрепетніші питання тогочасного становища республіки.

Голова уряду виступив на з'їзді з привітанням, промовама про поточний та політичний момент.

Хоч більшовики й не мали переваги на з'їзді (вони навіть становили другу за чисельністю фракцію: на початок з'їзду лівих есерів було 414, а більшовиків — 401), спираючись на ліві елементи з інших партій (крім лівих есерів, ліві українські соціал-демократи, максималісти), вони домоглися проведення своєї лінії, своїх рішень.

Більшість делегатів Всеукраїнського з'їзду після впертої боротьби підтримали курс VII з'їзду РКП(б) на мирний перепочинок і згодні з Берестейським миром. Зважаючи на умови останнього, які розривали зв'язок України з Росією, з'їзд оголосив Україну незалежною радянською республікою і заявив, що, по суті, взаємини братніх республік залишаються попередніми.

Для інформації про рішення з'їзду, а також для досягнення домовленості про форму взаємостосунків між РСФРР і Радянською Україною у зв'язку з підписанням Берестейського миру і австро-німецькою окупацією України 26 березня 1918 року було ухвалено направити до Москви Надзвичайне повноважне посольство ЦВК Рад України і Народного Секретаріату¹⁶. У спеціальному мандаті значилося: "Іменем Української робітничо-селянської Республіки.

Робітничо-Селянський уряд України — Центральний Виконавчий Комітет Всеукраїнської Ради Робітничих, селянських та солдатських депутатів та Народний Секретаріат Української Народної Республіки уповноважує Надзвичайне Повноважне Посольство декларувати самостійність Української Совітської Федеративної Республіки перед Урядом Російської Совітської Федеративної Республіки і вести переговори з Радою Народних Комісарів відносно заключення договору між обома Совітськими Федераціями — Російською та Українською.

Надзвичайне повноважне посольство складається з Голови Народного Секретаріату, Народного Секретаря Закордонних Справ Миколи Олексійовича Скрипника, народного Секретаря Внутрішніх Справ Юрія Михайловича Коцюбинського та Народного Секретаря Освіти і Міжнародних Справ Миколи Явтуховича Врублевського. Вищезазначені

члени Надзвичайного Повноважного Посольства мають право від імені Робітничо-Селянського Уряду України складати заяви та підписувати договори, обов'язкові для держави Української¹⁷.

Слова в мандаті звучать досить гучно, навіть урочисто. Та в житті все було не лише значно прозаїчніше, а й часто просто безпорадніше.

Чимало зусиль коштувало, зокрема, документально оформити той же мандат. В умовах поспішної евакуації неможливо було відразу знайти голову ВУЦВК В. Затонського, потім печатку вищого органу державної влади УСРР, з приводу чого М. Скрипник і Г. Лапчинський (тоді тимчасово виконував обов'язки головного писаря Народного Секретаріату) затіяли безрезультатне листування¹⁸. Комендант Таганрога не мав можливості знайти для повноважного посольства потяга і певний час погоджував з В. Антоновим-Овсієнком питання про те, щоб причепити вагон з високими урядовцями до товарного поїзда та негласно оглянути їх багаж, зірвав екстренний від'їзд до Москви¹⁹. Не мали практичного наслідку і звертання М. Скрипника, його товаришів до різних відомств у Москві з проханнями прискорити їх проїзд територією РСФРР. Годинами посольство УСРР чекало на станціях оказії і врешті згоджувалось їхати, коли вагон таки чіпляли до товарних ешелонів²⁰.

Звичайно, все це не додавало ентузіазму, певною мірою дратувало, однак не кидало високих посланців у відчай. Прибувши до Москви, М. Скрипник відразу ж підготував статтю "Новий стан революції на Україні", у якій зробив спробу дати більш повну і точну інформацію про події в республіці, які часто висвітлювались невірно російською пресою. У статті йшлося про розстановку сил, настрої мас, ставлення до Берестейського миру, взаємини з лівими есерами, про перспективи революційної боротьби. Спеціально виділявся розділ "Мета приїзду до Москви", у якому говорилося: "Нас послав Центральний Виконавчий Комітет українських Рад і Народний Секретаріат, щоб офіційно заявити перед Радою Народних Комісарів і Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом про проголошення другим Всеукраїнським з'їздом Рад незалежності України.

Далі, ми приїхали як посольство від незалежної держави, щоб заявити, що наше ставлення до Російської Федерації буде цілком приятельським.

Ми добре розуміємо, що в даний момент Радянська влада Росії не може нам прийти на допомогу, але ми сподіваємося на свої власні сили, що зростають з кожним днем, тому що маси все більше розуміють, що їх порятунок — в закріпленні й посиленні на Україні Радянської влади²¹.

1 квітня 1918 року Микола Олексійович виступив на засіданні ВЦВК РСФРР. Розповівши про тяжке становище в республіці, про опір мас окупантам та їх спільникам, глава Надзвичайного Посольства зупинився на рішеннях II Всеукраїнського з'їзду Рад: "Весь український з'їзд визнав, що нав'язаний Австро-Німеччиною Російській Федерації мирний договір формально розривав ті федеративні узи, які досі зв'язували Російську Федерацію з Україною. Ми, товариші, завжди були прихильниками об'єднання всіх трудящих мас, всього робітничого класу, всього найбіднішого класу в єдину силу, що бореться проти єдиного ворога — світового капіталу, і ми завжди боролися проти того, щоб які-небудь шовіністичні спонуки відокремлювали Україну від усєї Радянської

Федерації, але зараз цілі боротьби, що однаково стоять перед нами і перед вами, змушують нас визнати, що цей нав'язаний Німеччиною (Російській) Федерації мирний договір формально підриває федеративні узи і український революційний народ стає самостійною Радянською республікою. Звичайно, по суті об'єднання обох республік залишається попереднім. Ми впевнені, з'їзд цей заявить гучноглаголюючи у своїй резолюції, ми впевнені, що в подальшій боротьбі трудящих мас федеративний зв'язок буде відновлений і всі радянські республіки об'єднаються в єдину світову соціалістичну республіку"²².

З квітня на засіданні Раднаркому члени Надзвичайного Посольства виголосили декларацію про вимушений умовами Берестейського миру розрив федеративних зв'язків з Радянською Росією і проголошення України самостійною республікою. У декларації говорилося, що український народ не скориться окупації і продовжуватиме боротьбу проти австро-німецьких загарбників і внутрішньої контрреволюції, за відновлення влади Рад на Україні і братніх зв'язків з Радянською Росією. Раднарком РСФРР взяв декларацію до відома і в спеціальній резолюції (автор Г. Чичерін) висловив "своє захоплене співчуття героїчній боротьбі трудящих і експлуатованих мас України, які в даний час є одним з передових загонів всесвітньої соціальної революції"²³.

Добре відомо, що міжнародні відносини, дипломатична практика завжди мали і мають не лише парадний, показний бік. За офіційним фасадом часто ховаються й чималі суперечності, проблеми, які часом набирають досить гострих форм, вимагають чималих зусиль для погодження, супроводжуються ускладненням особистісних стосунків тощо. Не обійшлося без прикостей і в даному разі.

Паралельно з гучними деклараціями дедалі виявлялись конфліктні, у чомусь навіть скандальні тенденції у відносинах між посадовими особами УСРР і РСФРР. Справа полягала в тому, що, евакуюючись з України, Народний Секретаріат вивозив певний обсяг цінностей, і ще до прибуття Надзвичайного Посольства до Москви — уповноважені урядом особи почали здавати цінні папери, готівку, коштовні речі до Державного банку Росії, інших установ столиці РСФРР. Однак, першого ж дня перебування в Москві М. Скрипник, його колеги зрозуміли, що практичного доступу до надбань України вони надалі не матимуть. Виникали проблеми і щодо долі банківських кредитних білетів, випущених свого часу Центральною Радою. Адже підписаний РСФРР Берестейський мир можна було витлумачити і таким чином, що використання згаданих цінних паперів у фінансових операціях РСФРР сприймалось би як опосередкована недружня акція щодо України, тобто як порушення взятих на себе Росією зобов'язань.

Тому уже 1 квітня 1918 року М. Скрипник власноручно написав три офіційних документа про необхідність припинення здачі цінностей, привезених з Катеринослава, і повернення їх, як і тих, що вже були прийняті Московською конторою держбанку до Таганрога, в розпорядження Народного Секретаріату України²⁴. Тоді ж було покладено початок інтенсивному листуванню записками з Й. Сталініним, Г. Чичерініним, Л. Караханом (член колегії закордонних справ РСФРР), однак московські урядові чиновники не хотіли приймати представників України, під різними приводами зволікали із розв'язанням питань, які ставила українська сторона²⁵.

Аргументи, які висувала російська сторона, буцімто катеринославські цінності зараховуються як відшкодування виділених раніше Радянській Україні кредитів, М. Скрипник, його колеги вважали безпідставними. Тому відповідальним особам, що супроводжували цінності з України, було віддано розпорядження припинити їх здачу в банки Москви і під охороною повернути до Гаганрога²⁶. А у відповідному зверненні до РНК поряд з невідмінними для такого роду документів дипломатичними атрибутами (завіряннями в повазі, приязні і т.ін.) містився і досить різкий елемент про незмінність позицій про повернення зданих цінностей і про те, що дане прохання не означає "нашого примирення з неприпустимим затягуванням загального повернення Народному Секретаріату всіх евакуйованих цінностей"²⁷.

Тоді ж було підготовлено доручення на ім'я члена посольства народного секретаря М. Врублевського "одержати від уряду Російської Федерації цінності, евакуйовані з України, повністю або частково"²⁸.

Останній із виявлених документів із порушеного питання датований 6 квітня 1918 року. Це ще одне звернення до уряду Російської Федерації за підписом Голови Народного Секретаріату Української Радянської Республіки і ряду народних секретарів. В ньому сконцентровано сутність колізії, що набрала на той час досить непривабливого вигляду: "Через наступ німецьких військ, цінності, які знаходяться у розпорядженні Народного Секретаріату Української Радянської Республіки були евакуйовані в різні відділення Державного банку (в Москву, Самару, Саратов, а також у Нижній Новгород і Воронеж). Цінності ці були евакуйовані з Києва, Полтави, Катеринослава, Харкова та інших міст України. В числі цінностей знаходяться: кредитні білети, випущені Центральною Радою, казначейські зобов'язання, місцеві торгово-промислові зобов'язання і векселя, кредитні білети і т.д. Здані вони були в Державний банк під самими різними формами: як такі, що перебувають в розпорядженні Народного Секретаріату чи Центр. Вик. Ком., чи окремих рад України, чи навіть просто як евакуйовані з відділень Держ. банку на Україні.

Через наступні переговори Ради Народних Комісарів з Центральною Радою ці цінності, що є надбанням трудящих мас України і тимчасово знаходяться на збереженні в Держ. Банку Російської Федерації, можуть стати предметом зазіхань контрреволюційної Ради; тоді як вони потрібні для справи боротьби українських трудящих мас. Зокрема, т.зв. карбованці можуть бути анульовані Центральною Радою: втратити свою цінність.

Через те просимо Раду Народних Комісарів Російської Федерації зробити загальне розпорядження про негайну видачу Народному Секретаріату Радянської Української Республіки цінностей, евакуйованих з України в Росію"²⁹.

З відтворюваною ситуацією переплелася подія, яка, з одного боку, висвітлила справжнє ставлення тодішнього наркома у справах національностей, а згодом вищого керівника партії і держави Й. Сталіна до України, її суверенності, її повноважних представників, а з другого, чимало визначила у його майбутніх особистих стосунках з одним із найталановитіших діячів України тих років — М. Скрипником.

4 квітня 1918 року Голова ЦВК Рад України В. Затонський мав розмову по прямому проводу з Й. Сталіним³⁰. Пізніше він намагався доводити, що розмова носила приватний характер і мала на меті просто

передати М. Скрипнику, з яким, начебто, не було можливості зв'язатись, найновітнішу інформацію про події в районі Ростова—Таганрога, про настрої партійних, радянських, військових працівників, наміри активізувати спільну боротьбу щодо відсічі австро-німецьким окупантам, плани вдатись з цією метою до низки організаційно-технічних і воєнних заходів³¹.

Не виключено, що В. Затонський свідомо використав такий "дипломатичний хід" для зондажу однієї з найвпливовіших посадових осіб в РСФРР (якій у питаннях політики в національних регіонах беззастережно довіряв В. Ленін) щодо обраної лінії поведінки, уже здійснюваних, хоч і не санкціонованих кроків. Хотів того В. Затонський чи ні, однак він спровокував Й. Сталіна, стурбованого можливим втягуванням Дону — однієї з областей РСФРР у боротьбу проти німців як можливого приводу для зриву Берестейського миру, на рішучий, категоричний осуд дій українського радянського керівництва. З притаманною йому пряломініюстю Й. Сталін грубо обізвав Голову ВУЦВК і роздратовано заявив: "Ми тут всі думаємо, що ЦВК Ук. повинен, морально зобов'язаний залишити Таганрог і Ростов. Досить грати в уряд і республіку, здається вистачить, час кинути гру. Прохаю передати копію цієї записки Надзвичайному Комітету (так в тексті, можливо — посольству — В.С.), Донському Ревкому і ЦВК Ук. Нарком Сталін"³².

Звичайно, така, можливо, за великим рахунком, у чомусь і зрозуміла реакція, висловлена у зовсім недопустимий для діяча високого державного масштабу, викликала природне обурення представників Української Соціалістичної Радянської Республіки. Надзвичайне Посольство терміново підготувало заяву урядові Російської Радянської Федерації. Його підписали Голова Народного Секретаріату М. Скрипник, інші народні секретарі. "Ми повинні заявити найрішучіший протест проти виступу наркома Сталіна, — говорилося у документі. — Ми повинні заявити, що ЦВК Рад України і Народний Секретаріат мають джерелами своїх дій не те чи інше ставлення того чи іншого НАРКОМА Російської Федерації, але волю трудящих мас України, яка виразилась у постанові II-го Всеукраїнського з'їзду Рад. Заяви, подібні зробленому наркомом Сталіним, спрямовані до зриву Радянської влади на Україні і не допустимі з боку представника сусідньої Республіки. Трудящі маси України ведуть свою боротьбу зі своєю буржуазною контрреволюцією незалежно від того чи іншого рішення Раднаркому Російської Федерації і зривається радянська влада на Україні зараз багнетами німецьких військ. І якщо хто-небудь наслідують назвати боротьбу української трудящої маси "грою", "яку" час припинити, то самі маси України, що ведуть боротьбу, думають інакше, і ті делегації, які звертаються до нас навіть із зайнятих германцями місцевостей України, підтверджують це, як і та боротьба, яка тепер ведеться нашими військами. Дружне ставлення, до якого зобов'язався Рад. Нар. Комісарів Російської Федерації щодо Української Республіки вимагають недопущення заяв, які спрямовані до зриву Радянської влади на Україні і прямо сприяють ворогам українських трудящих мас"³³.

Далі Повноважене Представництво України спробувало довести, що його діяльність ніякою мірою не може розглядатись як такою, що суперечить Берестейській угоді і може спричинитися до конфлікту між РСФРР і Німеччиною. "Окремі групи і частини Російської Федерації від неї відколюються (Крим, Дон і т.д.), зараз пропонують Українській Народній Республіці (мова, звісно, про радянську УНР — В.С.) створення "Південної

Радянської Федерації". Але Народний Секретаріат завжди прагнув об'єднати для боротьби з Центральною радою трудящі маси місцевостей, на які чинить замаху ця Центральна рада, але ніскільки не має намірів втягувати в свою боротьбу Російську Федерацію або її окремі частини"³⁴.

Автори документа торкнулися і питання, яке навряд чи на той час мало однозначне тлумачення -- про належність частини Області Війська Донського — а саме Таганрозької округи — Україні: "Відносно вимог наркома Сталіна, щоб Народний Секретаріат України залишив Таганрог, ми лише вкажемо, що Таганрог є частиною території Української Народної Республіки і лише населення цієї території може заявити, до якої Радянської Федерації воно бажає належати — до Російської чи Української"³⁵.

Надзвичайне Повноважене Посольство висловило прохання до уряду РСФРР "зробити належне роз'яснення щодо виступу наркома Сталіна і тим відвернути можливі наслідки його виступу, які так шкідливо можуть відбитись на боротьбі трудящих мас України за соціалізм"³⁶.

Як було вичерпано конфлікт — достеменно не відомо. Оскільки з боку української делегації нарікань з цього приводу більше не було, очевидно, В. Леніну, як і завжди, вистачило дипломатичного і політичного хисту, щоб примусити Й. Сталіна зняти напругу.

Та навряд чи до цього моменту більше подумки не звертались і Й. Сталін, і М. Скрипник. І можна допустити, що осадок, який залишила ця історія в пам'яті обох, не раз позначався на їх позиціях щодо складних аспектів розв'язання різних проблем, а також і на їх особистих стосунках.

Резюмуючи, можна відзначити, що в той час, коли уряд Радянської України очолював М. Скрипник, з різних обставин статус України як національно-державного утворення далеко не усталився. Цей статус змінювався, нерідко втілював у собі в різних комбінаціях принципові підходи до розв'язання національної проблеми з факторами тимчасової дії, елементами політичного, дипломатичного характеру. Таке поєднання часом було досить суперечливим. Постійна ж причетність М. Скрипника до пошуків розв'язання щонайскладніших проблем національно-державного будівництва, відносин з іншими державними утвореннями виробили в ньому своєрідну методику, якій він не зраджував і в наступному, намагаючись іноді штучно поєднати суперечливі елементи, хоч настійної потреби в цьому уже й не було. Це іноді призводило до виникнення нових ускладнень, коштувало самому Миколі Олександровичу нелегких моральних переживань і збитків.

IV. СТВОРЕННЯ ПАРТІЇ

Подібно до того, як М. Скрипнику довелося впритул зіткнутися з проблемою державного будівництва в Україні в той час, коли цей процес набув уже досить помітної сили, хоч і не досяг більш-менш визначених форм, він поринув і у справу утворення Комуністичної партії України, коли тут було пройдено початковий шлях, хоч його кінця ще не було видно.

Пізніше, на І з'їзді КП(б)У, М. Скрипник згадував, що ще влітку 1917 року ЦК РСДРП(б) пропонував йому поїхати в Україну для утворення тут партії. Це твердження викликає певні сумніви. По-перше, немає жодних свідчень, щоб для В. Леніна, ЦК РСДРП(б) така проблема набула вже тоді практичного значення. По-друге, ідея консолідації більшовицьких сил у загальноукраїнському масштабі влітку 1917 року тільки-но народжувалася і ще далеко не оволоділа скільки-небудь широкими колами навіть керівних працівників місцевих організацій.

На шляху до Жовтня більшовики України дедалі виразніше відчували потребу в об'єднанні своїх сил у регіональному масштабі. Зумовлювалось це як цілком реальними розрахунками на посилення своїх позицій через об'єднання всіх партійних лав у регіоні, необхідністю забезпечення ефективнішого керівництва революційним рухом, зміцнення зв'язку робітників і селян України з революційними силами всієї країни, одночасно важливістю врахування специфіки партійної роботи, що визначалася місцевими умовами, так і наявністю у політичних суперників більшовиків в Україні загальнорегіональних об'єднань і органів – партій українських соціал-демократів (УСДРП), українських есерів (УПСР), українських соціалістів-федералістів (УПСФ), їх центральних комітетів, а також Центральної Ради.

Більше за інших останню обставину відчували більшовики Києва, що був місцем розташування і центром діяльності всіх українських політичних партій і організацій. Очевидно, цим певною мірою було продиктоване запрошення на Обласну конференцію РСДРП(б) Південно-Західного краю 10-12 липня 1917 року представників партійних організацій Харкова, Катеринослава, Миколаєва, інших міст, які не входили до Південно-Західного краю¹.

Більшовики Києва першими усвідомили недостатність наявності двох обласних партійних об'єднань – Донецько-Криворізького басейну і Південно-Західного краю (організованих у липні 1917 р.) для ефективного розв'язання завдання, що стало після жовтневого збройного повстання в Петрограді – встановлення радянської влади і утворення Української радянської держави. Не останню роль тут відіграло і оперативне запровадження Центральною Радою української національної державності.

8 листопада 1917 року, тобто наступного дня після оголошення III Універсалом УНР, обласний комітет РСДРП(б) Південно-Західного краю повідомив про своє рішення скликати "з'їзд більшовицьких організацій і більшовицьких фракцій Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів з усієї України і військових організацій Південно-Західного та Румунського фронтів" для розгляду питання про об'єднання цих організацій, про владу крайову і на місцях². Другого дня в газеті "Пролетарская мысль" було надруковано редакційну статтю "Соціал-демократія на Україні". Мотивуючи пропозицію про створення крайової організації РСДРП(б), обласний комітет

партії вказав на завдання організаційного і політичного згуртування всіх більшовицьких організацій України для мобілізації революційних сил на боротьбу проти української буржуазно-націоналістичної контрреволюції, під якою розумілись Центральна Рада, сили, що її підтримували. При цьому газета підкреслювала, що йдеться не про утворення окремої партії, а лише про об'єднання існуючих в цих районах організацій у крупний загін єдиної РСДРП(б). "Зростає необхідність об'єднання всіх організацій революційної соціал-демократії на Україні в крайову організацію і утворення свого центру, говорилось у статті, – який би входив як частина до цілого, в Російську соціал-демократичну робітничу партію, був би одним із загонів її"³.

11 листопада 1917 р. обласний комітет РСДРП(б) Південно-Західного краю направив до ЦК РСДРП(б) спеціального листа, у якому повідомляв: "Постійні перепони в нашій роботі у вигляді шовінізму та розбещуючого впливу українських соціалістичних партій і Центральної ради, що породжують розлад серед пролетаріату України та нацьковують одна на одну частини його, примушують нас серйозно задуматись про створення соціал-демократії України на противагу Українській СДРП. У зв'язку з цим і цілим рядом інших питань (про владу в краї та ін.) нами передбачається скликання крайового партійного з'їзду. Просимо ваших санкцій і директив у зв'язку із з'їздом, що готується"⁴.

12 листопада з проханням до ЦК РСДРП(б) і обласного комітету Південно-Західного краю скликати з'їзд усіх організацій партії Української республіки для вироблення спільної тактики за дорученням губернської партійної наради звернувся Полтавський комітет РСДРП(б)⁵. Ініціатори з'їзду прагнули залучити до його організації Донецько-Криворізький обласний комітет партії. 17 листопада 1917 р. в розмові по прямому проводу з членом ЦК РСДРП(б) Й. Сталіним член Південно-Західного обласного комітету більшовиків С.Бакинський поінформував про підготовку "з'їзду партії нашої області спільно з Харківською областю"⁶.

Однак статутної норми оформлення партійної організації РСДРП(б) в рамках створюваної національної радянської республіки тоді, природно, ще не було. Не всі члени обласного комітету партії Південно-Західного краю, як і члени комітету найкрупнішої організації цієї області – Київської, правильно уявляли всі організаційні принципи і форми об'єднання більшовицьких організацій України. У частини із них виникла помилкова ідея утворення відокремленої від РСДРП(б) партії соціал-демократів України. Тому, як видно із повідомлення від 8 листопада, до порядку денного крайового з'їзду РСДРП(б) був намір включити питання "про соціал-демократію України". 9 листопада у статті, опублікованій в "Пролетарской мысли", підкреслювалось, що всеукраїнське об'єднання більшовиків буде залишатись частиною РСДРП(б). Проте в листі до ЦК РСДРП(б) від 11 листопада, підписаному членом обласного комітету І. Куликом, одним із прихильників організації окремої партії, йшлося "про створення соціал-демократії України на противагу Українській СДРП".

На цьому документі секретарем ЦК РСДРП(б) Я. Свердловим зроблено такий напис: "Відповідь надіслана з нарочним. Створення окремої партії української, як би вона не називалась, яку б програму не приймала, вважаємо небажаним. Пропонуємо тому не вести роботи у цьому напрямку. Інша справа скликання крайового з'їзду або конференції, яке ми б розглядали як звичайний обласний з'їзд нашої партії. Нічого не можна було

б заперечити проти найменування області не Південно-Західною, а Українською. Така наша точка зору з питання, якого ви торкнулися"⁷.

Таким чином, до утворення Української Радянської Республіки ЦК РСДРП(б) вважав будь-які спроби виділення більшовиків регіону в окрему партію небажаними і рекомендував ніякої роботи в цьому напрямі не здійснювати. Логічним уявлялось лише проведення звичайного обласного (крайового) з'їзду (конференції) РСДРП(б), що не привело б до перебудови існуючої структури партії.

Дослідники доводять, що відповідь ЦК була направлена до Києва 24 або 25 листопада 1917 р.⁸.

Ще до одержання цієї відповіді Південно-Західний обласний комітет партії знову обговорив питання про скликання крайового партійного з'їзду. Цього разу, публікуючи 23 листопада відповідну об'яву, він чітко визначив головні завдання, включивши до порядку денного питання "Крайовий орган"⁹. Це означає, що більшість членів обласного комітету орієнтувалася не на утворення нової партії, а на оформлення крайового органу РСДРП(б) в Україні. Проте суперечностей в обласному комітеті позбутись не вдалося, у зв'язку з чим було вирішено направити до ЦК партії свого представника С. Бакинського для інформації і всебічного з'ясування питання¹⁰.

Він прибув до Петрограда напередодні 27 листопада і 27-29 листопада 1917 року мав дві зустрічі з В. Леніним¹¹. С. Бакинський так передає зміст бесід: "Я приїхав до Пітера в ЦК за дорученням київських товаришів для з'ясування питання, що нам будувати на Україні: обласну конференцію РСДРП(б) чи установчий з'їзд УСДРП(б). Я з'явився до Володимира Ілліча і виклав йому детально наше становище на Україні та всі думки, що у нас з'ясувалися, всі "за" і "проти" того і другого рішення. Володимир Ілліч вислухав деталі, поставив ряд питань як для визначення обох точок зору, так і для з'ясування загального положення на Україні, погодився з тим, що становище може мати різні наслідки, якщо зробити невірний крок, але від певної вказівки утримався і запропонував мені зайти до нього через кілька днів з тим, щоб в ці дні, по-перше, встановити, що трапилося в Києві за ті дні, поки їхав звіти (днів чотири)..., по-друге, оскільки вирішення питання пов'язано з двома сторонами – національною і організаційною, – щоб я зустрівся з товаришами Сталіним і Свердловим та разом з ними намітив проект вирішення питання"¹².

Звертає на себе увагу обережність, з якою В. Ленін підходив до розв'язання цього непростого питання. 29 листопада 1917 р. воно розглядалося на засіданні ЦК РСДРП(б). У порядку денному значиться "Українське питання (СДРП України). До протоколу записано: "Українські соціал-демократи просять дозволу іменуватися соціал-демократичною робітничою партією України в зв'язку з тим, що Российская СДРП по-українськи значить – русская)¹³. ЦК не ухвалив з цього приводу ніякого рішення і передав його до бюро ЦК (В. Ленін, Й. Сталін, Я. Свердлов та ін.)¹⁴.

На початку грудня 1917 р. ЦК партії все ще вивчав питання про шляхи утворення всеукраїнського партійного об'єднання, намагаючись не допустити поспішного, необгрунтованого рішення. Про це свідчить і лист Секретаріату ЦК РСДРП(б) Єлисаветградському комітету партії 5 грудня 1917 р. ЦК схвально поставився до пропозиції скликати 15 грудня партійну конференцію Чорноморської області (Херсонська, Таврійська і Бессарабська губернії) в Одесі і створити обласне партійне об'єднання. "Не виключена

можливість, – говорилося далі в листі, – відділення від нас Київської, Полтавської, Чернігівської, Харківської та Катеринославської губерній при відокремленні України, чого ми досі уникали, хоч відповідні пропозиції і робилися нам...”¹⁵.

Таким чином, на певному етапі ЦК партії допускав партійне об’єднання на Україні, до якого можуть і не ввійти організації Півдня. Виникнення ж партійного об’єднання обов’язково ув’язувалось при цьому з вирішенням питання про державність України.

Остаточо підхід ЦК РСДРП(б) до розв’язання питання про утворення загальноукраїнської партійної організації відноситься до середини грудня 1917 р. – від моменту, коли стало відомо про проголошення I Всеукраїнським з’їздом Рад України Радянською Соціалістичною Республікою до першого відомого документа, у якому говориться, що рішення з цього питання уже відбулося (13-18 грудня 1917 р.)¹⁶. Хоч тексту самого рішення не виявлено (можливо як такого документа й не було – важливий принциповий, а не формальний бік справи), про позицію ЦК у цьому важливому питанні можна судити за листами Секретаріату ЦК РСДРП(б) Полтавському комітету і Сарненській групі більшовиків (Волинська губернія), що були надіслані відповідно 18 і 26 грудня 1917 р. При цьому ЦК врахував не лише прохання більшовиків України, але й “загальні міркування”. До останніх, без сумніву, відносяться проголошення Української радянської республіки, встановлення зв’язку між ЦВК Рад України і Радою Народних Комісарів.

У листі Полтавському комітету РСДРП(б) Секретаріат ЦК повідомляв: “Не відповідали вам до цього часу на ваше питання про Україну, оскільки до цього часу не було прийнято остаточного рішення ЦК. В даний час питання розв’язане таким чином: Україна, як самостійна одиниця, може мати свою самостійну соціал-демократичну організацію, а тому може іменувати себе соціал-демократична робітнича партія України, але так як вони не бажають виділятися із загальної партії, то існують на тих же правах, як самостійний район”¹⁷.

Та ж думка, проте з деякою конкретизацією аспектів партійного будівництва, міститься і у листі до сарненських більшовиків. “З огляду на те, – говорилось у листі Секретаріату ЦК РСДРП(б), – що українські соціал-демократи звертались до нас із проханням про зміну найменування їх організації, а також і з загальних міркувань, постановлено, що Україна, як одиниця, що самовизначилася, може мати свою самостійну соціал-демократичну партію і може іменуватись соціал-демократична робітнича партія України, але оскільки вони цілком входять в нашу партію, то вони існують на правах районної (місцевої, обласної – по суті справи) організації”¹⁸.

Таким чином, ЦК РСДРП(б) дійшов висновку, що за умов перемоги соціалістичної революції, приходу партії до влади, бурхливого процесу радянського національно-державного будівництва доцільно створити нову ланку партійної структури – республіканські партійні організації. При цьому структура партії повинна враховувати національно-державну структуру, але не копіювати її. Вихідними в побудові партії були закономірності, вищі інтереси соціалістичної революції. За нових умов було знайдено форму не просто збереження, а зміцнення і розвитку єдності партії: через створення в її складі парторганізацій республік.

Викладені тут положення стали визначальними, принципово зумовили весь подальший процес утворення Компартії України. Проте ще у ході пошуку варіанта розв'язання питання про українське об'єднання (а не на момент остаточного рішення) були зроблені кроки до утворення в Україні окремої Комуністичної партії.

Група членів Київського комітету РСДРП(б) – В. Затонський, І. Кулик та ін. – із згоди комітету підготувала і 30 листопада 1917 року видала листівку "Соціал-демократія України (більшовики - українці)". Про існування листівки було відомо давно¹⁹, проте текст виявити довгий час не вдавалося. Правда, й після того як був знайдений її передрук і дана оцінка²⁰, дослідники чомусь не беруть до уваги цей історичний документ при аналізі процесів партійного будівництва у кінці 1917 року.

Листівка була випущена від імені Організаційного комітету соціал-демократії України (більшовиків-українців). Тобто, в той час, коли обласний комітет РСДРП(б) Південно-Західного краю намагався розв'язати питання про консолідацію партійних сил в регіоні, консультуючись з ЦК (саме в цей час ЦК, як згадувалось вище, спеціально вивчав поставлене більшовиками України назріле питання, а В. Ленін з цією метою провів дві ґрунтовні розмови з С. Бакинським), члени Київського комітету виявили нетерпіння, яке в чомусь навіть важко пояснити. Адже через 2 дні відкривався крайовий (обласний) з'їзд, який тільки-но мав розглянути питання про об'єднання більшовиків України, про найменування організації тощо. При цьому ініціатори випуску листівки намагались не просто виправдати себе, а й щиро вважали, що вони не порушували елементарну партійну етику, партійну дисципліну. Так, на крайовому (обласному) з'їзді В.Затонський стверджував: "Для того, щоб наша партія була масовою, слід викинути назву російська. Тут утворилася вже с.-д. України, і це справило величезне враження"²¹. Автор цих слів у запалі дискусії припустився явного перебільшення. Адже тоді можна було вести мову не про створення організації, а лише про випуск листівки.

Задум її авторів був сформульований дуже чітко: "...Ухвалили ми скласти цю нову партію українських більшовиків". Головна мета була виражена у положенні: "Ми, українські більшовики, гуртуємось у партію і починаємо на Україні боротьбу за те, чого добиваються та чого більш-менш уже досягли більшовики російські у Московщині". Як видно із змісту листівки, ініціатори "нової партії українських більшовиків" висловлювали надію, що до її складу вйдуть "як російські, польські та інші більшовики, що живуть на Україні", а також запрошували до її рядів "соціалістичну частину існуючих українських партій". В цих положеннях, як і у відсутності ясності в питанні про ставлення до РСДРП(б), виявився нахил будувати "нову" партію на відкинутих ще II з'їздом РСДРП національно-федералістських принципах. Автори листівки проголосили свою прихильність загальній програмній меті соціал-демократії, висловились проти Центральної Ради, за владу Рад, єдність дій з трудящими Росії. Але при цьому вони наголошували на національних особливостях України, не вказували конкретних шляхів боротьби за встановлення Радянської влади.

Матеріали Обласного (крайового) з'їзду РСДРП(б), який відбувся в Києві 3-5 грудня 1917 року, дозволяють зробити висновок про те, що викладені в листівці положення відбивали позицію окремих членів лише Київської організації, у зв'язку з чим з'їзд винс Київському комітету осуд.

Більше того, із матеріалів з'їзду видно, що проти втілених в листівці поглядів рішуче виступала і частина київських більшовиків²².

З'їзд висловився проти федеративного принципу побудови РСДРП(б), утворення в Україні окремої пролетарської партії, яка стала б федеративною частиною РСДРП(б). Цю точку зору сформулював доповідач з питання про крайовий орган і роботу в краї В. Шахрай і підтримали І. Кулик, Г. Лапчинський та В. Затонський²³.

У відповідності з позицією ЦК РСДРП(б), яка була висловлена в листі Я. Свердлова, з'їзд ухвалив організувати в Україні єдину партійну організацію – складову і невід'ємну частину більшовицької партії – назвавши її "РСДРП(б). Соціал-демократія України"²⁴.

Природно, що за таких обставин у Києві, у всій Південно-Західній області ідеї, викладені у листівці Київського комітету, свого втілення у життя знайти вже не могли.

Свою роль тут, можливо, відіграло й те, що в Києві, Полтаві і Сарнах, мабуть, і в навколишніх пунктах у грудні добре відомою стала і позиція ЦК у питанні про шляхи створення крайового партійного об'єднання. У всякому разі жодної оформленої групи "українських більшовиків" тут виявити не вдалося, скоріше за все їх і не існувало.

Однак видана 30 листопада 1917 р. листівка тоді ж була розіслана в багато більшовицьких організацій України. Рішення ж з'їзду, вірогідно, були довгий час невідомі. Саме з початку грудня політична ситуація значно ускладнилася, а багато більшовиків, що брали участь у Крайовому (обласному) з'їзді РСДРП(б) у Києві і одночасно були делегатами з'їзду Рад, повернулися на місця лише після I Всеукраїнського з'їзду Рад, який, як відомо, довелося провести лише 11-12 грудня 1917 року.

Саме тоді, коли ще працював Всеукраїнський з'їзд Рад, листівка була передрукована в Херсоні газетою "Солдат і Робочий" – органом Ради робітничих і солдатських депутатів, що стала на той час на більшовицькі позиції, та із значними скороченнями, скоріше, у викладі – органом Донецько-Криворізького обласного і Харківського комітетів РСДРП(б) "Донецким пролетарием"²⁵.

Думається, не випадково саме в регіонах, де виходили і розповсюджувались дані газети, і виникли групи "українських більшовиків": в Одесі і Горлівсько-Щербинівському районі Донбасу. Тут вони спробували налагодити свою діяльність (з прийомом членів, сплатою внесків, а в Горлівсько-Щербинівському районі навіть провели районну конференцію). Однак переважна більшість організацій РСДРП(б) задум щодо створення "партії українських більшовиків", груп "українських більшовиків" не підтримала. Про це свідчить, зокрема, нечисленність таких груп, про які згадують найактивніші їх учасники, по суті, організатори – М. Матяш (Одеса) і М. Острогорський (Горлівка). На Одещині групи "українських більшовиків"²⁶ нараховували до 1 тис. членів, щодо Донбасу даних немає, хоч зазначається, що організація була нечисленною і маловпливовою²⁷. Якщо врахувати, що в Україні в той час працювало більше 70 тисяч більшовиків, то слід визнати, що питома вага "українських більшовиків" була справді незначною.

* * *

Умови австро-німецької окупації України, потреба у консолідації сил для вигнання іноземних поневолювачів серед інших питань знову висунули на перший план завдання створення Комуністичної партії України.

На відміну від грудня 1917 року, коли було вже зроблено спробу оформлення крайового партійного об'єднання, що не завершилася скільки-небудь суттєвим практичним результатом, весною 1918 року почали діяти й інші фактори. Перш за все, це умови Берестейської мирної угоди, вимушений вихід УСРР із складу Російської Федерації, загострення полеміки всередині більшовицьких організацій, серед керівних партійних працівників щодо принципів і шляхів утворення республіканської партійної організації, кардинальних питань її будівництва, майбутньої стратегії і тактики.

Як посланець ЦК РСДРП(б), його агент в Україні, як вищий державний діяч республіки М. Скрипник, природно, опинився у епіцентрі розв'язання цього досить непростого питання. З його приводу й досі не вщухають суперечки, приходять у зіткнення нерідко прямо діаметральні підходи. Дуже по-різному оцінюється і персональна роль Миколи Олексійовича у створенні Компартії України.

Найпліднішим ключем до оцінки позиції М. Скрипника, а також ступеня його впливу на процес оформлення КП(б)У, гадається, є повна відмова від стереотипів, згідно з якими будь-яка лінія, що її дотримувався той чи інший партійний працівник, повинна була одержати кваліфікацію прояву тієї чи іншої політичної течії, здебільшого опортуністичної, якщо вона хоч у якихось деталях відрізнялася від результату, якого було досягнуто на І з'їзді КП(б)У і який уявлявся як єдино вірний і можливий.

Аналізуючи наявну (і чималу обсягом) літературу з порушеного питання, з неминучістю переконуюєшся, що неефективними виявилися спроби зображати М. Скрипника у розглядуваному процесі як зняряддя у чийось розрахунок, як слухняного провідника чужих, а не власних поглядів.

Факти переконливо доводять, що Микола Олексійович у питанні утворення КП(б)У відстоював не інтереси якоїсь групи або особи, а шукав власні підходи і був у цих пошуках абсолютно щирим. Прагнув віднайти таке рішення, яке, на його думку, було б найефективнішим, при цьому не порушувало засад марксистської ідеології, політики. Тому й позиція його була дуже оригінальною, відмінною від інших, принаймні її аргументація, мотиви.

Тут, гадається, яскраво виявилася одна із суттєвих рис характеру М. Скрипника, що намітилася і дещо дала вже себе знати у питанні про суверенітет України, її взаємини з РСФРР, а у наступні роки ще більшою мірою розкриється, коли будуть вирішуватись проблеми утворення СРСР, регламентації відносин різних державних утворень і націй у рамках союзної держави. Це риса – самостійно, не зважаючи на будь-які авторитети йти своїм шляхом до поставленої мети і намагатись принципово відстоювати свою позицію, чого б то не коштувало.

Чи не найбільшою мірою суперечності в підході до питання утворення КП(б)У виявилися у керівних працівників більшовицьких організацій України на Таганрозькій партійній нараді, яка відбулася 19-20 квітня 1918 року. В її роботі взяли участь евакуйовані з України члени комуністичної фракції ЦВК Рад України, члени Народного Секретаріату, окремі ліві із УПСР та УСДРП, які відійшли від своїх партій, всього 71 чоловік. Більшовицької організації України, звичайно, були представлені неповно і нерівномірно. Учасники наради не мали від них відповідних повноважень. У зв'язку з цим було ухвалено не надавати рішенням наради директивного характеру. "Нарада має організаційний характер, – зазначалося в резолюції. – Її рішення не є обов'язковими для організацій, але є матеріалом при

обговоренні партійними організаціями організаційних і тактичних питань партійної роботи на Україні”²⁸.

Частина партійних працівників, що брали участь у нараді, представляли тих більшовиків, що переоцінювали внутрішні можливості революційного руху, зокрема, стихійного руху українського селянства, і недооцінювали такий чинник переможного завершення революційної боротьби в Україні, як допомога Радянської Росії. Вони робили основну ставку на загальне збройне повстання проти німецьких окупантів, незважаючи на те, що необхідні умови для цього ще не визріли і що на практиці не могло призвести до розгromу революційних сил.

Прихильниками таких “лівих” поглядів у партійних організаціях України були А. Бубнов, Я. Гамарник, С. Косіор, Ю. Коцюбинський, І. Крейсберг та інші. Особлива небезпека цих поглядів полягала у тому, що саме в середовищі їх носіїв шукали й нерідко знаходили підтримку “ліві комуністи”, глашатаєм яких в Україні був Г. Пятаков.

Інші партійні працівники республіки, навпаки, недооцінювали внутрішні можливості місцевих революційних сил, повстансько-партизанську боротьбу проти німецьких окупантів, вважали, що більшовицькі організації, які працюють у підпіллі, повинні обмежитися лише агітаційною і пропагандистською діяльністю, переоцінювали значення легальної роботи більшовиків. Виразниками подібних правих поглядів були В. Аверін, Е. Квірінг, Я. Епштейн (Яковлев) та інші.

Така ситуація призвела до рішучої боротьби між представниками діаметрально протилежних поглядів. Але вони (принаймні їх більшість) кінець-кінцем дійшли компромісу, яким виявився проект резолюції з питань тактики, яку запропонував М. Скрипник. Резолюція відкидала і “меншовицько-угодовські” пропозиції прихильників правих поглядів, і “есерівський чистий інсурекціонізм” виразників “лівих” поглядів.

Учасники наради у більшості згодились з ним і визнали за необхідне організувати партизансько-повстанську боротьбу трудящих в тилу німецько-австрійських військ, визначили курс на підготовку повстання проти окупантів та їх посібників, підкресливши “залежність успіху цього повстання від збереження і зміцнення радянської влади в Російській Федерації і від дальшого розвитку світової соціалістичної революції”. Одним із найневідкладніших і найзначніших партійних завдань учасники наради визнали “відтворення класової партійної організації пролетаріату та її керівництво в справі організації і ведення повстання робітничого класу і селянства проти диктатури контрреволюційної буржуазії”²⁹.

Тут знову особливу роль відіграв М. Скрипник. Проекту резолюції правих (автор Е. Квірінг) “Створити автономну партію з своїм Центральним Комітетом і з своїми з’їздами, але підпорядковану спільному Центральному Комітету і з’їздам Російської комуністичної партії” Микола Олексійович протиставив свій: “Створити самостійну Комуністичну партію, що має свій Центральний Комітет і свої партійні з’їзди і зв’язану з Російською Комуністичною партією через міжнародну комісію (III Інтернаціонал)”³⁰.

Учасники наради більшістю голосів (за – 35, проти – 21, 1 – утримався) знову підтримали М. Скрипника. Серед тих, хто голосував за запропоновану ним резолюцію, були і одностуді Г. Пятакова, Г. Лапчинського – прибічники утворення окремої Комуністичної партії в Україні. Їх розрахунок був простим – організаційно відірвана від РКП(б) КП(б)У стане збряддям для боротьби проти Берестейського миру.

З чого ж виходив М. Скрипник, коли висував свій проект резолюції? Адже позиції "лівих комуністів" він ніколи не поділяв, сам застерігав проти "лівокомуністично" небезпеки. Так, уже дещо пізніше, 8 червня 1918 р. на засіданні Оргбюро по скликанню I з'їзду більшовицьких організацій України він вступив у дискусію з Г. Пятаковим. Останній звинуватив Миколу Олексійовича у тому, що той на нараді з представниками Донецько-Криворізького басейну і більшовицької фракції Румчероду (ЦВК Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеської області – існував з літа 1917 р.) заявив про можливість на наступному з'їзді "висловитись проти виділення із РКП комуністів (більшовиків) України у самостійну партію, в разі якщо на з'їзді "ліві комуністи" будуть у більшості".

М. Скрипник пояснив, що такий крок буде доцільним, "якщо на з'їзді утвориться "лівокомуністична" більшість, яка буде прагнути це виділення в окрему партію зробити засобом боротьби з Російською Комуністичною партією та її політикою". Він підкреслював, що "лівокомуністична" більшість може при виділенні піти шляхом боротьби з РКП, від чого вже тепер потрібно відмежуватися"³¹.

Таким чином, між позиціями М. Скрипника і Г. Пятакова та Г. Лагчинського була суттєва відмінність.

Та для дослідників позиції Миколи Олексійовича завжди було нелегко розібратися у її мотивах. Адже сам М. Скрипник формулював їх не вельми чітко і переконливо. Увага зосереджувалася, передусім, на тому, що його ідея відокремлення КП(б)У виходила з турботи про збереження Берестейського миру і уявлялася актом чисто формальним.

Проте, очевидно, дійсні засади такої позиції слід шукати глибше. Перш за все, створення самостійної комуністичної партії логічно витікало із уяви про Україну як суверенне державне утворення. Будь-яке інше розв'язання питання про співвідношення принципів державного і партійного будівництва було б неодмінно суперечливим.

По-друге, Микола Олексійович, як і інші члени більшовицької партії, сподівався на швидку перемогу світової пролетарської революції, після якої і стосунки між всіма націями, народами, державами мали базуватися на якісно нових принципах, привести до утворення всесвітньої братньої соціалістичної федерації. Природно, що у такому випадку і відповідними мали б бути взаємовідносини національних компартій між собою. В найбільшій мірі новій ситуації відповідало б утворення Комуністичного Інтернаціоналу, який би й об'єднав всі національні компартії як однакові і рівні.

Що ж до того, що у даний час більшовикам України довелось би декларувати свою окремішність від РКП(б), М. Скрипник розглядав не як акт руйнування єдиної партії, а саме як формальну декларацію, оскільки вірив у те, що комуністам внутрішню імманентний інтернаціоналізм, а поступка обставинам може бути легко виправлена в будь-який момент.

Звичайно, у таких розрахунках було чимало ідеалізму: від надій на світову революцію до піклування про обов'язкову відповідність, практично тотожність принципів партійного будівництва принципам державного будівництва.

Сумніватися у частоті задумів М. Скрипника немає жодних причин. Та й не зважати на їх абстрактність, нереальність ніяк не можна.

Все ж, з часу Таганрозької наради справа утворення Компартії України набула могутнього імпульсу, була переведена у практичну площину.

Для підготовки з'їзду більшовицьких організацій України було призначено Організаційне бюро, до якого війшли А. Бубнов, Я. Гамарник, В. Затонський, С. Косіор, І. Крейсберг та ін. Очолив Оргбюро (став його секретарем) М. Скрипник. На його ж пропозицію було ухвалено назвати майбутню республіканську партійну організацію Комуністичною партією (більшовиків) України. Народа не прийняла пропозицію полтавської групи більшовиків і "лівих" українських соціал-демократів назвати партію "Українською Комуністичною партією", оскільки це суперечило її інтернаціональному характерові, а також відхилила запропоновану Е. Квірінгом назву партії "РКП(б) – на Україні".

Очоловане М. Скрипником Оргбюро провело значну роботу по підготовці партійного форуму, відновленню більшовицького підпілля в Україні. Микола Олексійович був однією з ключових фігур у стосунках з В. І. Леніним, ЦК РКП(б), коли йшов пошук остаточного варіанту утворення КП(б)У.

В Москві за розвитком процесу консолідації партійних сил в Україні дуже уважно стежили. На початку травня 1918 року з учасниками Таганрозької наради А. Бубновим, В. Затонським, М. Скрипником та ін. зустрівся В. Ленін. Незабаром, 3 травня 1918 року, відбулося засідання ЦК РКП(б), на якому розглядалося питання про рішення Таганрозької наради щодо створення Комуністичної партії (більшовиків) України і про ставлення ЦК РКП(б) до цього. У протоколі засідання записано, що була прийнята резолюція "про ставлення ЦК до виділення Української Комуністичної партії (дві резолюції)"³².

Ці резолюції (або два пункти однієї резолюції) Центрального Комітету не знайдені, але є матеріали, які дають можливість розкрити їх суть. Так, зміст однієї резолюції був викладений у повідомленні газети "Правда" від 9 травня 1918 року. "Центральний Комітет РКП(б), обговоривши питання про виділення окремої Української Комуністичної партії з Російської Комуністичної партії, – говорилося в повідомленні, – не має ніяких заперечень проти створення Української Комуністичної партії, оскільки Україна являє собою самостійну державу".

Про зміст іншої резолюції ЦК РКП(б) свідчать матеріали закритих засідань І з'їзду КП(б)У, на яких вирішувалося питання про утворення Компартії України. У своїй доповіді на з'їзді М. Скрипник відзначав, що питання про назву партії "двічі обговорювалося в Центральному Комітеті більшовиків. Перший раз це було невдовзі після Таганрозької наради і другий раз за тиждень до нашого з'їзду, коли Комітет, обговоривши питання, знову визнав необхідним, щоб назва РКП була знята формально, але щоб у дійсності становище залишалося попереднім"³³.

Е. Квірінг у своєму виступі на І з'їзді КП(б)У виклав суть рішення Центрального Комітету партії таким чином: "Негласна постанова ЦК, відповідно до якої повинен бути виділений офіційно Український ЦК, а неофіційно він існує як обласний центр"³⁴.

Лінія Центрального Комітету в питанні про утворення Комуністичної партії України, намічена грудневим рішенням 1917 року, таким чином, ще раз була підтверджена ЦК РКП(б) 3 травня 1918 року. Схваливши ідею утворення КП(б)У, ЦК радив більшовикам України створювати Компартію України як складову і невід'ємну частину РКП(б) і тільки з тактико-діпломатичних міркувань оголосити у пресі про її незалежність від РКП(б).

Про принципову позицію Центрального Комітету РКП(б) свідчить ще один документ. 10 липня 1918 року, тобто напередодні розгляду І з'їздом

КП(б)У організаційного питання, в Секретаріаті Центрального Комітету була зареєстрована заява від Донецько-Криворізького обласного комітету партії. В заяві повідомлялося про засідання представників "обласних комітетів території, нині зайнятої німцями на півдні Росії, в якому взяли участь члени Донецького обласного комітету, Одеського і Південно-Західного, у присутності товариша Свердлова". На засіданні "більшостю присутніх було прийнято рішення про обов'язкове підкорення Центрального Комітету Української КП рішенням ЦК Всеросійського"³⁵. Очевидно, що на цьому засіданні Я. Свердлов ще раз виклав позицію Центрального Комітету. Прийняте рішення свідчить про те, що більшість керівних партійних працівників виступала проти виходу з РКП(б) і організаційного відокремлення.

Тим часом очолюване М. Скрипником Організаційне бюро по скликанню з'їзду більшовицьких організацій ввійшло у тісний контакт з Тимчасовим всеукраїнським комітетом робітничої комуністичної партії (Тимчасовим партійним всеукраїнським центром, утвореним на нелегальній партійній нараді в Києві 26 травня 1918 року і провело велику роботу щодо зміцнення більшовицького підпілля та підготовки до I з'їзду Комуністичної партії (більшовиків) України. Завдяки політичній діяльності цих органів, а також партійних центрів Донецько-Криворізької і Одеської областей, які перебували в Москві, нелегальні партійні організації в Україні значно зміцніли і розширилися, поглибилися їх зв'язки з масами, посилювався приплив в їх ряди представників робітничого класу і селянства. Досить сказати, що тільки за три місяці в республіці було створено 15 міських, 24 районні і підрайонні, більше 200 первинних організацій (понад 120 у містах і робітничих селищах та близько 80 – у сільській місцевості). Як відзначав на I з'їзді КП(б)У М. Скрипник, "завдання відтворення організацій було виконано"³⁶.

Таким чином, у надскладних умовах австро-німецької окупації відбувався процес згуртування і зміцнення партійних організацій республіки. Тяжкі випробування не відірвали їх від РКП(б). У цю грізну годину вони ще раз підтвердили свою вірність прапору пролетарського інтернаціоналізму.

Незадовго до відкриття I з'їзду КП(б)У, 1 липня 1918 року В. Ленін зазначав, що "більшовизм на Україні став свого роду національним рухом"³⁷. М. Скрипник входив до групи делегатів, яка напередодні з'їзду мала двогодинну зустріч з В. Леніним, обговорила з ним широке коло важливих для більшовиків України питань.

Микола Олексійович був однією із ключових фігур на партійному форумі комуністів України. Він справив визначальний вплив на зміст і характер роботи приватної наради, що передувала з'їзду, намітила план його роботи, ввійшов до складу президії форуму, звітував про роботу очолюваного ним же Організаційного бюро по скликанню з'їзду (діяльність була схвалена), брав щонайактивнішу участь у обговоренні інших питань, ухваленні відповідальних рішень.

На з'їзді точилася надзвичайно гостра боротьба практично з кожного розв'язуваного питання. Іноді полеміка між "лівими" і правими досягала такої напруги, набирала таких гострих форм, що заважала прийняти зважені рішення. Так сталося, зокрема, під час обговорення доповіді А. Бубнова "Про діяльність фракції комуністів у народному секретаріаті".

Ще на Таганрозькій сесії ЦВК Рад України 18 квітня 1918 року було вирішено реорганізувати ЦВК і Народний Секретаріат у Всеукраїнське бюро

для керівництва повстанською боротьбою проти німецьких окупантів, яке ще називали "Повстанським народним секретаріатом" або "Повстанською дев'яткою". До його складу входили більшовики А. Бубнов, В. Затонський, Г. Пятаков, лівий український соціал-демократ М. Врублевський, ліві російські і українські соціал-демократи С. Мстиславський, А. Сєверо-Одоєвський, В. Сьомушкін і Ю. Терлецький. Головою "дев'ятки" став А. Бубнов.

Була проведена певна робота під лозунгом підготовки України до збройного повстання: розповсюджені інструктивні матеріали, здійснено кроки щодо створення мережі військово-революційних комітетів, військових відділів і штабів, підбору агентів для налагодження підпільної діяльності у тилу окупантів, поширення літератури, доставки зброї тощо. Тобто, за оцінкою А. Бубнова, було зроблено чимало не тільки для "агітаційної, не тільки організаційної, але й технічної підготовки повстання", для внесення у цей процес необхідної злагоженості³⁸.

Прихильники правих поглядів, недооцінюючи значення Народного Секретаріату як центрального органу Радянської влади в Україні, вважали його даліше існування недоцільним.

М. Скрипник, при підтримці ряду інших делегатів, у співдоповіді і заключному слові з питання про політичне становище і завдання партії намагався спростувати доводи прихильників розформування Народного Секретаріату, вважаючи таку позицію необачною. Він посилався на історичний досвід, коли з перемоги трудящих, що не мали в ході боротьби готових органів управління, користалися їхні суперники, що завчасно створювали необхідні структури. "Нам необхідні органи управління і нам необхідно зародковий орган утворити – не із завданням на майбутній час існувати, а із завданням створити такі органи... Народний Секретаріат є орган, який об'єднує діяльність військово-революційних комітетів на місцях, і має значення до перемоги, а коли переможемо, тоді ми організуємо такі органи, які нам тоді будуть необхідні"³⁹. Однак більшість делегатів пристала до позиції правих. Було ухвалено рішення про припинення функціонування Народного Секретаріату. Микола Олексійович пізніше, наприкінці осені – взимку 1918 року не раз з жалем згадував про допущену помилку, яка дуже ускладнила боротьбу за владу з Директорією.

Одним із найважливіших на I з'їзді КП(б)У стало питання: "Політичне становище і завдання партії". З доповіддю з цього питання виступив представник "лівих" – Г. Пятаков, із співповіддю й представник правих – Я. Епштейн (Яковлев). Зробив співповідь і М. Скрипник.

Він піддав критиці як схильність до авантюризму "лівих", так і невинуватому нерішучість правих. Микола Олексійович, зокрема, говорив: "...Ми повинні однаково відкинути й розуміння тов. П'ятова, що повстання, яке ми готуємо на Україні, залежатиме саме від ступеня організації бойових сил робітників і селян на самій Україні (й, найімовірніше, передуватиме революції в Німеччині й Австрії). Ми повинні також відкинути й пропозицію Епштейна – вести свою підготовчу роботу, виходячи з того розуміння, що нам доведеться виступати лише у відповідь на виступ австрійського й німецького пролетаріату, це положення є шкідливим. "Погодити" наш виступ з виступом в інших країнах, звичайно, треба, але було б безглуздом зв'язати себе заздалегідь припущенням про той чи інший час цих виступів. Тут, товариші, нашому ЦК доведеться бути не лише політиком, а й стратегом"⁴⁰.

Лінія поведінки комуністів, революційних сил України, як її розумів М. Скрипник, зводилась до того, що головне "завдання пролетаріату –

підготувати повстання, не вступати поки що у відкритий бій, а весь час непокоїти ворога, не даючи йому закріпитись у своєму класовому пануванні. Треба утримуватись від відкритого бою для того, щоб не бути розбитим на частини, а ставити своїм завданням підготовку повстання у всеукраїнському масштабі й разом з тим координувати свій виступ з ходом подій у Західній Європі і в Росії. Питання про те, як нам погодити в часі масову боротьбу на Україні з пролетарським рухом у Німеччині та інших країнах, треба буде передати майбутнім центральним установам нашої партії"⁴¹.

М. Скрипник запропонував з'їзду і свій проект резолюції про поточний момент. Але у порівнянні з проектами резолюцій Г. Пятакова і Е. Квірінга (разом з Я. Епштейном), його проект видався делегатам найменш прийнятним, зібрав всього 8 голосів, при 51 – "проти" і 5, що утрималися) й після першого туру голосування був знятий (за основу була взята резолюція Г. Пятакова).

Щоправда, Микола Олексійович настійно домагався свого і, приміром, до тексту резолюції "Про збройне повстання", на його пропозицію, було внесено досить істотну поправку, згідно з якою твердження прихильників "лівих" поглядів про "уже цілком назрілу революційну кризу" в Україні замінялося словами про проведення повстання, коли криза назріє"⁴².

Він зробив чимало, щоб І з'їзд КП(б)У виробив лінію поведінки щодо військ інтервентів. Доводив, що одним з найважливіших завдань партії є завдання всілякого впливу на втомлені маси німецьких і австрійських солдатів у розумінні ведення пропаганди, встановлення організаційного зв'язку з тими осередками, що виникають всередині окупаційних військ. "Ми повинні, – говорив М. Скрипник, – встановити зв'язок з інтернаціоналістськими групами німецькими, австрійськими, угорськими та іншими, з групами військовополонених, які є в Росії"⁴³.

Більшість делегатів підтримала таку постановку питання, і серед основних завдань партії з'їзд назвав "...завдання встановлення найтіснішого зв'язку з окупаційними військами, провадження серед них революційно-інтернаціоналістичної пропаганди й агітації, створення для цього спеціального апарату спільно з інтернаціоналістичними іноземними групами..."⁴⁴.

Практика революційної боротьби повністю підтвердила правильність цього рішення з'їзду і його величезне значення для успішного розгортання роботи щодо політичного розкладу окупаційних військ в Україні не тільки у 1918 році, але й протягом всієї громадянської війни.

Та головним завданням І з'їзду було об'єднання більшовицьких організацій України – утворення Комуністичної партії України.

На з'їзді, як і на Таганрозькій партійній нараді, було висловлено дві точки зору з питання утворення Компартії України. З основною доповіддю виступив М. Скрипник, із співповіддю – Е. Квірінг. Вони ж запропонували делегатам з'їзду відповідні проекти резолюцій.

Позиція М. Скрипника порівняно з Таганрогом дещо змінилася. У його проекті були відсутні слова про "самостійну Комуністичну партію України", а в констатуючій частині вказувалося, що зв'язок з РКП(б) "залишається і повинен залишатися надалі, незалежно від тієї чи іншої формальної сторони партійного будівництва"⁴⁵. Разом з тим в резолюції не йшлося про те, що КП(б)У створюється як місцева організація єдиної РКП(б),

а, як і на Таганрозькій нараді, фактично декларувалося утворення окремої організаційно самостійної Компартії України.

У проекті резолюції він сформулював такі головні положення і пропозиції: "Беручи, разом з тим, до уваги: 1) що комуністи всіх країн повинні становити й фактично становлять одну Комуністичну партію з єдиною програмою і єдиним фронтом боротьби за диктатуру пролетаріату, фактичним керівним центром якої є ЦК РКП, і що комуністичні партії окремих країн у III Інтернаціоналі становлять лише окремі загони;

2) що комуністи України всією своєю діяльністю зв'язані з Російською Комуністичною партією (більшовиків) і цей зв'язок лишається й повинен лишатися надалі, незалежно від тієї чи іншої формальної сторони партійного будівництва;

3) що комуністи України всією своєю діяльністю на Україні повинні підтримувати політику Російської Комуністичної партії, яку вона проводить у Росії і яка оснований на передищі й збиранні сил, повинні дотримуватись загальних постанов ЦК і з'їздів РКП, беручи все це до уваги, І з'їзд партійних організацій комуністів (більшовиків) України постановляє: комуністичні організації України об'єднуються в окрему Комуністичну партію (більшовиків) України із своїм Центральним Комітетом і своїм з'їздом, формально зв'язану з Російською Комуністичною партією через міжнародну комісію III Інтернаціоналу.

З'їзд доручає Центральному Комітетові за погодженням з ЦК РКП встановити форми організаційного зв'язку й спосіб можливої участі організацій Комуністичної партії (більшовиків) України в загальних з'їздах Російської Комуністичної партії"⁴⁶.

При цьому Микола Олексійович, якщо судити з його тверджень, був далеким від бажання реалізувати сепаратистські цілі. "Не в наших інтересах, – говорив він, – не тільки поділ державних одиниць, але й будь-яке дроблення сил наших є для нас, безперечно, непотрібне і шкідливе. Ми – прихильники демократичного централізму, прагнемо об'єднати всі сили для боротьби зі спільним ворогом, що стоїть перед нами. Згідно з цим ми повинні уникнути всяких поділів і дроблень"⁴⁷.

Як же в такому разі поєднати логіку утворення окремої партії з необхідністю консолідації зусиль комуністів України і Росії? На це питання, яке об'єктивно поставало перед М. Скрипником і яке йому ставили на з'їзді опоненти, він намагався відповісти, виходячи, передусім, з особливостей ситуації в республіці. Це – державне відокремлення України від Росії, здійснене IV Універсалом Центральної Ради, з чим довелось згодитись РСФРР при підписанні Берестейського миру. Це – існування в Україні гетьманського правління. Це – нелегальне становище більшовиків, їх підпільна діяльність, головним змістом якої була підготовка збройного повстання проти окупантів, існуючого режиму.

У позиції Миколи Олексійовича не на останньому місці була турбота про умови дотримання Берестейського миру. "Нам треба, – наголошував він, – пристосовуватись до ворога, відповідно до тих умов, в яких ми перебуваємо. І якщо хоч на певний проміжок часу створюється ця ефемерна українська держава з гетьманом на чолі, то нам доводиться відповідно до цього шикувати свої лави для того, щоб повести робітників в атаку проти ворога, і повести, не звалюючи відповідальності за цю нашу боротьбу на тих, хто стоїть поряд з нами на своїх постах і вершить свою комуністичну справу"⁴⁸.

Причому, М. Скрипник вважав даний аспект відповідності партійного будівництва державним зобов'язанням настільки важливим, що до сформульованої тут тези повертався неодноразово протягом обговорення питання про принципи організації Компартії України. "Завдяки сучасному міжнародному становищу Російська Радянська влада є тепер безперечно керівним органом і знаряддям нашої партії, – підкреслював він. – Тим часом Російська Радянська влада, завдяки міжнародним відносинам, перебуває в такому становищі, коли створювати міжнародні ускладнення не доводиться, вони виникають і поза її волею, їх створюють й інші партії. Але нашим завданням є те, щоб ми поставили перед собою конкретну мету, яка при всій відмінності течій, що борються тут, в загальному визнається всіма ними, щоб ми політичну відповідальність не перекладали на плечі Російської Комуністичної партії, на якій уже зараз лежить відповідальність за всі справи Російської Радянської республіки. Це питання не дипломатії, а питання про те, як побудувати відносини так, щоб діяльність, яку веде партія комуністів в одній країні при різних умовах роботи цих партій у різних країнах, не тільки не могли використати вороги, а, навпаки, щоб вона сприяла в одному річизі загальному прагненню Комуністичної партії, а не діяла у розріз з нею. Виходячи з цих міркувань, треба було б визнати, що організаційна відособленість, організаційне виділення на Україні Комуністичної партії більшовиків (що будується) нині необхідне"⁴⁹.

Одночасно не можна не відзначити, що реалістичні міркування М. Скрипника дивним чином переплітались з досить таки ідеалістичними, навіть дещо ефемерними уявами. Так, наголошуючи на відособленні більшовиків України на ґрунті дипломатичних факторів, він тут же пропонував доволі непевну конструкцію відносин з РКП(б).

"Російська Комуністична партія, – говорив він, – є тим джерелом, звідки ми черпаємо досвід революції і звідки ми всі – робітники і найбідніші селяни на Україні – беремо кожен собі приклад, як іти, яким шляхом вести свою боротьбу. Це ще очевидніше для нашої партії. Ми – молода організація, яка щойно пережила контрреволюційний розгром і заново відбудовується. Певна річ, все, що ми повинні мати для своєї діяльності, ми, товариші, насамперед візьмемо з Російської Комуністичної партії. Тому фактично становище лишається таким, як було й раніше. Підкреслюю: фактично перед нами буде Російська Комуністична партія з її центральними установами, і ми будемо по ній, по цьому флангу шикуватися, ідучи у своєму партійному будівництві все далі й далі. Лозунги, під якими ми будемо йти, виходитимуть з Російської Комуністичної партії... Так воно буде й надалі, інакше й бути не може. Формально, певна річ, створюється таке становище, за якого наша партія виділяється. Але це формальна сторона, яка для нас, прихильників революційного Інтернаціоналу, значення не має"⁵⁰.

Чому ж в уяві М. Скрипника виділення в окрему партію трактувалось як суто формальне?

Важливим для нього є посилення на те, що такий акт був би формальним саме для прихильників III, тобто вже Комуністичного Інтернаціоналу. Посилання хистке уже хоча б тому, що такої міжнародної організації комуністів на той час ще не існувало, а лише йшла підготовча робота до її створення. І навіть передбачаючи основні її характерні риси, наряд чі можна було судити про них напевне. Тим більше відштовхуватись, як від фактора визначального. М. Скрипник спеціально намагався довести,

що різні партії, які входили до II Інтернаціоналу, відрізнялися одна від одної тим, що мали не лише відмінну організаційну будову і тактику, але й програми. На міжнародних конгресах лише відбувалася координація їх ліній поведінки. Для прихильників III Інтернаціоналу уява про програму діяльності комуністів різних країн, на думку Миколи Олексійовича, мала докорінно відрізнятись. "На даній стадії розвитку фінансового капіталу, – говорив він, – перед пролетаріатом стоїть завдання – боротися за соціалістичну революцію, за диктатуру пролетаріату, і це буде відповіддю на ті імперіалістичні шляхи, якими розв'язуються наявні суперечності суспільного розвитку, буде відповіддю на ті шляхи світової війни, що нині поставлені й у майбутньому передбачаються. Відповідно до цього у нас програма фактично одна в усіх країнах і для всіх комуністичних партій. В цьому відношенні наше розуміння партії в III Інтернаціоналі інше, ніж у II Інтернаціоналі. Тепер усі комуністи всього світу становлять фактично одну партію"⁵¹.

Звичайно ж, у даному разі Микола Олексійович без належних підстав вважав тотожними цілі і програми діяльності комуністів різних країн на тогочасному етапі, явно переоцінював ступінь їх переконань як такий гарант єдності, якому не можуть зашкодити ані державні кордони, ані перегородки організаційного характеру. Тому й сприймати висловлені міркування як достатньо вагомі аргументи, ніяк не можна.

Не меншою мірою це торкається і спроб М. Скрипника пояснити свої пропозиції щодо утворення окремої КП(б)У логікою приведення організаційних форм діяльності комуністів у відповідність з чинниками національно-державного спрямування.

Дійсно. У одних відношеннях М. Скрипник вважав (принаймні, теоретично) Україну державним утворенням тотожним іншим державам і, відповідно, доходив висновку про необхідність окремої Комуністичної партії. В інших же випадках він називав гетьманську Українську державу під німецькою окупацією ефемерною, – і не лише тому, що вона мала маріонетковий характер щодо окупантів, а й за природою, так би мовити, генетичного походження. Щоправда, останнє не заважало йому знову виходити на висновки про необхідність окремої організації партії, але вже внаслідок особливих умов діяльності комуністів України.

Водночас, входячи в суперечність з самим собою, на тому ж таки I з'їзді КП(б)У він намагався твердити, що "національне питання знято з порядку денного". У протоколах його виступ під час обговорення резолюції "Україна і Росія" передано у такому вигляді: "Тов. Скрипник доводить, що лозунг права нації на самовизначення, аж до відокремлення, мав своє виправдання до Жовтневої пролетарської революції. У процесі розвитку боротьби класів ми можемо становитись на різні позиції у цьому питанні. І саме для України характерна діалектична зміна нашого ставлення до цього лозунга. До Жовтня наша лінія була цілком вірною, але коли у влади став пролетаріат, становище докорінно змінилося.

Вже під час Брестських переговорів Всеукраїнський з'їзд Рад висловився проти відділення, а тепер ми проти відділення подавно, бо тепер самостійність – ширма для контрреволюційної боротьби проти Радянської влади.

Але первісний наш лозунг у свій час мав значення і буде мати його у першу стадію революції в Австро-Угорщині, хоронити його, у всякому разі, ще рано, бо він не скрізь ще пройдений і зживається у ході боротьби"⁵².

Таким чином, Скрипникову аргументацію необхідності утворення окремої від РКП(б) Компартії України, виходячи із стану відносин України і Росії, визнати логічною, доказовою не можна при всьому бажанні. Скоріше, тут можна вести мову про відсутність до кінця продуманої, всебічно теоретично опрацьованої, вибудованої, зваженої системи.

Мабуть, не варто намагатися поставити під сумнів щирі намагання більшовика першого призову зберегти єдність, боекзатність РКП(б). Але ж шляхи досягнення цієї мети М. Скрипник обирав і пропонував хибні. Як для політичного діяча, навіть якби ним була особистість зі значно меншим політичним досвідом, виправдати таку позицію не можна ніякими суб'єктивними намірами і мотивами.

Слід мати на увазі й те, що, очевидно, зовсім не випадково Г. Пятаков та його прихильники підтримали проект резолюції М. Скрипника. Звичайно, їх наміри, як вже відзначалося вище, принципово відрізнялися від намірів М. Скрипника. Вони домагалися виділення КП(б)У з РКП(б), виходячи зі своїх фракційних цілей, для проведення в Україні власної політики, яка принципово відрізнялася від політики ЦК РКП(б). А М. Скрипник виступав за єдність партії, за збереження керівної ролі ЦК РКП(б). Можливо, саме з причини останніх міркувань у ході обговорення він і зняв свій проект резолюції, не наполягав на його прийнятті.

Із співдоповіддю про створення КП(б)У на з'їзді виступив Е.Квірінг. Він піддав критиці позицію М. Скрипника: "...Партія комуністів України, безперечно, має право і повинна організувати, об'єднати всі комуністичні організації на Україні, але ці організації ніяким чином не повинні виділятися зовсім із Російської Комуністичної партії. Українські організації об'єднуються на своїх з'їздах і на цих з'їздах виносять свої рішення. Але, товариші, Росія і Україна надто тісно зв'язані, тому і партія наша повинна бути зв'язана, і партія українська може бути лише партією автономною в складі Російської Комуністичної партії, з спільною програмою і з підпорядкуванням в питаннях загальнополітичного характеру Всеросійському Центральному Комітету партії"⁵³. Звичайно, зазначав Е. Квірінг, опублікувати таке рішення в пресі "з міркувань міжнародної дипломатії" не можна. "Але для себе, серед нас ми повинні знати, що ми міцно зв'язані з Російською Комуністичною партією, що ми самостійні в питаннях місцевих, що для керівництва місцевою роботою ми можемо мати свій центральний комітет, але що в питаннях загальнопартійних, в питаннях програмних ми лише частина Російської Комуністичної партії..."⁵⁴.

І з'їзд КП(б)У відхилив ідею утворення окремої партії, яка не входила б у РКП(б), підкреслив, що створення такої організації було б "актом дезорганізаторського руйнування" більшовицької партії, завдало б шкоди справі пролетарської революції.

Після всебічного обговорення з'їзд більшістю голосів прийняв резолюцію, запропоновану Е. Квірінгом: "Об'єднати партійні комуністичні організації України в автономну, в місцевих питаннях, Комуністичну партію України з своїм Центральним Комітетом і своїми з'їздами, але яка входить в єдину Російську Комуністичну партію з підпорядкуванням у питаннях програмних загальним з'їздам Російської Комуністичної партії, а в питаннях загальнополітичних – ЦК РКП"⁵⁵.

Судячи з усього, М. Скрипник зняття власної резолюції з голосування, схвалення іншої резолюції не сприйняв як особисту поразку.

Перевагу, як і завжди, взяла уява про революційну доцільність, про найефективнішу форму життєдіяльності партійного організму.

Він і на заключному етапі з їзду справляв на його роботу великий вплив. Зокрема, саме з його пропозиції з кількох можливих варіантів було ухвалено назвати республіканську партійну організацію Комуністичною партією (більшовиків) України. Микола Олексійович у заключний день роботи з їзду зробив доповідь "Практичні й організаційні завдання партії на Україні". З його ініціативи з їзду вирішив утворити на Україні обласні партійні організації.

М. Скрипника було обрано до керівного органа комуністів України - кандидатом у члени ЦК КП(б)У.

Він з повним правом міг вважати Компартію України в тому вигляді, в якому вона народилася, і своїм дітищем.

Надалі його доля була щонайтісніше пов'язана з її діяльністю. Делегат майже всіх наступних з їздів і конференцій (аж до смерті), з кінця 1918 року - практично незмінний член ЦК, з 1923 по 1925 - кандидат, а в 1925-1933 роках - член Політбюро ЦК, Микола Олексійович завжди користувався величезним авторитетом і робив вагомий внесок у розв'язання проблем, якими займалась республіканська партійна організація.

Щоправда, доля склалася так, що йому ніколи не довелося очолювати КП(б)У, хоч, здавалось, підстав для цього у нього було не менше за інших. Подейкували, що те пов'язано з помилковою позицією М. Скрипника (так, принаймні, вважалось довгі десятиліття) у питанні про утворення партії на I з їзді КП(б)У, яку, начебто, йому не могли вибачити ні В. Ленін, ні ЦК РКП(б), ні партійний актив України.

Гадається, що беззастережно пристати до таких суджень не можна. Першими секретарями ЦК КП(б)У обирались Г. Пятаков, Е. Квірінг, С. Косіор, які в багатьох принципових питаннях того нелегкого часу нерідко дотримувались, як офіційно вважалось, оцінювалось у відповідних документах, хибних поглядів, припускались досить серйозних помилок.

Очевидно, тут більшу роль грали інші мотиви. М. Скрипник, як правило, не примикав до жодної з течій, що тоді сформувалися і виявляли себе нерідко з полярних позицій. Він ніколи не прагнув до фракційності, до згуртування навколо себе якоїсь групи людей, а, навпаки, завжди хотів бути вище за таку поведінку, сподівався, що завжди принципово відстоює загальнопартійний інтерес. І поки точилася боротьба між представниками "лівих" і правих, Микола Скрипник, природно, не міг реально претендувати на першу роль у партії, за яку йшло нерідко відчайдушне суперництво.

V. НАРКОМІВСЬКІ ТУРБОТИ

Серед думок, на яких в останні місяці перед смертю фокусувалася увага Миколи Скрипника, раз у раз зринали ті, що були пов'язані з будівництвом нового, небаченого ще в світі суспільства. Вони були, безперечно, дуже суперечливими, такими, що не завжди логічно узгоджувались, якимось неприродно втомлювали. Їх нерідко хотілось відігнати, переключитись на щось інше. А відтак і підсумкових, відрафінованих відповідей, та й хоча б наближених, як правило, не виходило.

М. Скрипник не міг самому собі пояснити, чому він не може впоратися з власними думками – адже більшу частину життя думати, викладати, розвивати, популяризувати думки, відстоювати їх у суперечках із суперниками він вважав своєю роботою, найголовнішим призначенням. Суворий і дисциплінований, він завжди міг змусити себе зосереджуватись на тому, що вважав у той чи інший конкретний момент найголовнішим.

...Микола Олексійович сам з певними труднощами може пояснити, як сталося, що цілковито захоплений створенням Компартії України, відчайдушно відстоюючи свою позицію на її установчому з'їзді, вважаючи КП(б)У і своїм, власним, вистражданим дітищем, він практично, без вагань погодився відразу ж після І з'їзду КП(б)У перейти на роботу до Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією (ЧК). Можливо, вважав, що важливішою справою, аніж розгром контрреволюції на той час бути не могло. Можливо, - що справа то - тимчасова і навіть швидкоминуча. До того ж справляти вплив на ситуацію в Україні за умов її окупації було дуже нелегко. І зі зміною обставин, пізніше, можна було б знову зосередитись на роботі в республіці.

Очевидно, зіграв роль і певний наліт неповного вдовolenня - адже у питанні про статус КП(б)У довелось кінець кінцем відступити зі своєї позиції, яку теоретично вважав єдино вірною, виправданою, навіть бездоганною.

Можливо, відчував, що у керівництва РКП(б) у зв'язку з його особливою платформою утворення КП(б)У визріли власні розрахунки як щодо виключення подальших непорозумінь, тертів, забезпечення максимальної дієздатності новоствореної республіканської партійної організації, так і щодо найефективнішого використання в інтересах революції здібностей і досвіду М. Скрипника.

А, можливо, й кожне з перелічених міркувань якоюсь мірою мало місце і привело до цілком певної сумарної комбінації обставин. Так чи інакше, але Микола Олексійович досить швидко прийняв пропозицію і був призначений на відповідальну посаду у Всеросійській ЧК - завідуючого відділом по боротьбі з контрреволюцією, члена колегії. І хоч далі його анкета миготить частими змінами місць роботи, точніше – наркомівських посад, зміст діяльності багато де в чому визначалась єдиною метою – зміцнення радянської державності і боротьба з антирадянськими, антисоціалістичними силами, елементами: керівник Вищої робітничо-селянської інспекції і нарком державного контролю України, нарком внутрішніх справ УСРР, нарком юстиції і Генеральний прокурор республіки.

Мабуть, правомірно постає питання, чому у вищих сферах юриспруденції, правопорядку, державного будівництва країни, а потім республіки такий тривалий час знаходилась людина, яка не мала не лише спеціальної, а навіть будь-якої вищої гуманітарної освіти, яка, здавалось, ніколи не

виявляла нахилу до роботи в цій зовсім непростій і нелегкій галузі. Судячи із творчої спадщини, не можна було віднести зайняття проблемами законності, криміналістики до вподобань Миколи Олексійовича.

Залишається шукати більш-менш переконливі пояснення перш за все в ідейно-психологічній сфері. Наскільки М. Скрипник був відданий ідеї соціалістичної революції, готовий був на будь-які самопожертви заради її торжества, настільки ж непримиренним він був і до її ворогів, настільки був готовим до послідовної, безкомпромісної боротьби з ними. І за тогочасними уявами така якість, така націленість переважували будь-які інші критерії. Микола Олексійович і сам ніколи не приховував свого жорсткого ставлення до супротивників нового ладу. Показовий уже такий факт, що неодноразово фігурував у його спогадах і явно дисонував із загальногуманістичною, навіть можна сказати, всепрощенчеською атмосферою, що запанувала в перші ж дні Жовтня. Тоді, як відомо, під чесне слово і зобов'язання не братися до зброї проти Радянської влади відпускали з миром, практично, всіх контрреволюціонерів, генералів-заколотників, що їх розбивала і полонила тільки-но народжувана Червона гвардія. М. Скрипник дотримувався інших поглядів. Ось як він сам говорив про це, торкаючись діяльності Петроградського ВРК через п'ять років після жовтневих подій: «Пам'ятаю, привели з заарештованими Гоца. Швидка нарада - що з ним робити? Я пропоную розстріляти, хто підтримує, а більшість присутніх членів - проти. Що з ним зробили далі - не пригадую. Пам'ятаю, тоді мені казали, що Гоц дав слово чести не йти проти Радянської влади. Тепер, на останньому процесі есерів, побачили, чого варте есерівське слово чести»¹.

Ці слова взагалі багато важать. Вони не лише допомагають зрозуміти умонастрої М. Скрипника революційної пори, а й начебто позначають той місточок, який він, та й інші тогочасні діячі, перекидали із років громадянської війни, із доби «воєнного комунізму» у мирний час, коли одним, і чи не найсерйознішим із аргументів початку політичної міжпартійної, а потім і внутріпартійної боротьби стали «історичні свідчення», посилення на позицію у минулих подіях. Згодом гіпертрофоване акцентування на даному напрямі призведе до найтяжчих, нічим не виправданих злочинів. Та факт залишається фактом, що саме такими були домінуючі тенденції розвитку тогочасної правничої думки. І, практично, тотожними з ними або ж, значною мірою відповідними досить тривалий час виявлялися особисті міркування і позиція М. Скрипника.

Іноді навіть важко знайти більш-менш переконливе пояснення феномена: люди, стрижень життя яких визначало саме діалектичне світосприйняття - боротьба за зміну одного ладу іншим (як нагальної історичної потреби, реакції на вимоги назрілих змін у суспільстві), на дещо нижчому рівні, у рамках новостворюваної формації демонстрували нездатність переступити через певні догматичні уяви. Ось і Микола Олексійович абсолютизував певні підходи з арсеналу часів громадянської війни, майже автоматично переносив їх на мирний період. І на словах віддаючи належне новим реаліям, він скоріше вважав, що вони повинні реалізуватись у формах, методах роботи правоохоронних, надзвичайних органів, а не у її змісті. Так, у 1923 році він уже як нарком юстиції розмірковував з нагоди п'ятиріччя утворення ЧК в Україні: «Замість ЧК стало ДПУ, апарат політичного розшуку й дізнання, з його новими уточненнями й поліпшеними методами. Була адміністративна розправа ЧК, й відбувалася вона поза додержанням

формальності - тепер ми розглядаємо справи через додержання правил та формальностей процесуальних кодексів, які видав Центральний Виконавчий Комітет. Форми нашої боротьби на оборону робітничо-селянської влади тепер не ті, що були. Але ті самі завдання лишаються нам, той самий ворог стоїть перед нами, те саме почуття до нього заповнює наші душі - ті самі методи боротьби маємо перед собою. Завдання боротьби проти всіх ворогів робітничо-селянської диктатури, немилосердна судова розправа з усіма, хто повстає проти влади пролетаріату, це ми маємо чинити ще й далі»².

Не можна сказати, що у Миколи Олексійовича була якась власна точка зору на соціалістичну законність. Скоріше, він тут був не оригінальним, повторював ті ідеї, що побутували. «Революційна законність, - писав він, - є об'єднання принципів революції з принципами законності. В буржуазному суспільстві законність є одним із знарядь для пригноблення працюючих мас. Дух законності, підлеглості буржуазним законам є найбільш шкідливим для революційного руху; дух легальності витравлює революційний дух.

І на початку революції ми намагалися замінити законність поняттям революційної доцільності; після закінчення громадянської війни, після переходу до нових економічних форм життя ми замінюємо законну революційність революційною законністю: революційна законність є підпорядкованість існуючим формам революційного життя, введення життя в певні рамки законів, утворених революцією»³.

Дослідники діяльності М. Скрипника звернули увагу й на те, що наркомюст у своїй кадровій практиці тяжів до тих осіб, що проявили себе членами трибуналів і як чекісти ще у часи «воєнного комунізму»⁴.

Спливе немало років, десятиліть, і така лінія отримає суворе засудження, цілком заслужене безкомпромісне розвінчання. Проте марними, безпідставними були б спроби бодай якоюсь мірою вивести за рамки справедливих негативних оцінок кого б то не було з причетних до тієї практики, які б симпатії загалом не викликала та чи інша особистість чи її, так би мовити, підсумковий позитивний внесок у поступ історії.

Не варто, очевидно, ставати на подібний шлях і щодо Миколи Олексійовича Скрипника. Тим більше, що у своєму останньому осмисленому життєвому кроці можна вловити і якийсь елемент каяття за причетність до системи, у яку було покладено і його, Скрипникові, цеглини, і елемент прозріння щодо безсилля перед тими порядками, нормами життя, що були нав'язані, здавалось, на першій порі найвільнішому за всю історію і на всій планеті суспільству.

Можливо, навіть що потреба каяття назріла для нього особисто значно раніше, ніж Микола Олексійович прийняв своє останнє рішення. Ще в 1925 році він писав: «Я мушу покаятися тепер, що в мене саме в листопаді та в грудні 1917 року був де в чому певний ультралівий ухил, а саме: я вважав за потрібне, щоб наша лінія до наших ворогів була гостріша і непримиренніша. Я, наприклад, вважав тоді, що членів комітету охорони революції - Гоца та інших, що організували в листопаді повстання в Пітері, Військовий Революційний Комітет мусив не випустити на слово честі, а розстріляти... Так само після нашої перемоги над Пармським та Красновим. Коли генерал Краснов, відпущений на слово честі, вештався по довгих коридорах Смольного, я теж казав, що краще бул б його розстріляти...»⁵.

...Для справжнього чекіста-професіонала важливо володіти досить

значною сумою якостей, здібностей особливого гатунку, таких, як пильність, уважність, розсудливість, аналітичність, передбачливість, інтуїція... Досить швидко виявилось, що різнобічно обдарована особистість, Микола Олексійович має всіх їх у своєму арсеналі.

У калейдоскопі тогочасних справ виринає як одна з найприкметніших і найгучніших справа Локкарта. До неї довелося підключитися в перші ж дні служби на новому посту. Працюючи під безпосереднім керівництвом Ф.Дзержинського, пліч-о-пліч з Я.Петерсом, В.Кінгісеппом, М. Скрипник відразу ж проявив себе досить підготовленим до нової ролі. І в тому, що змова послів луснула як мильна кулька ще у своєму зародку, у тому, що було зірвано один з широкомасштабних планів іноземної інтервенції, є й значна особиста заслуга М. Скрипника.

...Пригадується, як довелося допитувати есерку Фаїну Каплан після її замаху на вождя революції - Леніна. Поводила вона себе досить зухвало, відмовлялась відповідати, практично, на всі запитання. Затято твердила, що свій злочинний акт - то результат індивідуально прийнятого рішення. Однак уже тоді насторожувало, що вона відкидала будь-які припущення щодо зв'язків з правими есерами і хитро залишала майже примарну можливість для висновку про те, що певні контакти були під час підготовки до пострілів у «серце революції», як тоді говорили, з лівими есерами. Що ж, тоді не так багато вдалося з'ясувати. Ф.Каплан виявилась і достатньо розумною, і достатньо передбачливою, і достатньо твердою. А ще детальніші розрахунки, як потім, через роки з'ясується, здійснили праві есери; щоб приховати нитки, що вели до справжнього центру змови, зрозуміти його план, вони по-ієзуїтськи намагались спрямувати слідство хибним шляхом - проти своїх вчорашніх товаришів по партії - лівих есерів, що стояли ближче до платформи Радянської влади. Сподівання правих есерів на те, що червоний терор повернеться, перш за все, проти лівих есерів, тоді М. Скрипнику, його колегам вдалось розгадати, а підступний план зірвати.

Микола Олексійович, як і більшість керівництва, особливо о складу ЧК, намагався діяти так, щоб каральна рука надзвичайного органу зводилась над головами тих, хто вдався до «білого терору». Та правди ніде діти - траплялося і так, що страждали (і немало) безневинні. Прикри помилки, прорахунки, невинувдані масштаби наростаючого терору спочатку боляче ятрили душу, роїлися в голові клубком тяжких думок. Проте, зрештою, людина багато до чого звикає, навчається жити і за воєнними законами. Загострення ж класової боротьби, крайні форми якої з протилежного боку перевищували, здавалось, можливості будь-якої людської уяви, ніяк не відповідали здоровому глузду, слугували ніби певним виправданям.

М. Скрипник надалі все менше сумнівався щодо змісту діяльності ЧК, її спрямованості, застосовуваних методів. А пізніше він цілком, беззастережно виправдовував все, що пов'язувалося з цим надзвичайним органом. В той час як Червона Армія з успіхом відбила на фронтах всі атаки внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, «усередині країни, - писав Микола Олексійович, - прибічники влади капіталу організовували змови й повстання, висаджували в повітря залізничні й убивали робітників радянської організації. Ми перемогли на зовнішніх фронтах, ми перемогли на фронті внутрішньому. І ця війна на внутрішньому фронті була не менш серйозна й люта, як на фронтах зовнішніх, потребувала не меншого напруження, не менших жертв і самопожертв. Органи надзвичайних комісій з успіхом провели цю

боротьбу»⁶.

У доказах М. Скрипника з цього приводу було чимало пафосу, але не можна відмовити йому і в певній логіці. Торкаючись самого найменування чекістської системи, яка існувала у всіх республіках, він стверджував: «Яке ім'я дужче зненавиділи вороги-контрреволюціонери, аніж оцей короткий, легендарний вислів, що тепер на всіх мовах земної кулі вимовляється однаково й скрізь однаково означає назву органів надзвичайної боротьби пролетарської революції з буржуазною контрреволюцією! Уся ненависть злобного буржуа, вся запеклість стурбованого міщанина, вся отрута наклепу буржуазної преси - все це концентрувалося на цьому йменні - ЧЕКА. Немає таких обмовних мудрувань, нема таких легенд, вигадок, страхіть, кошмарів, якими буржуазія всього світу не оповила б діяльність ЧЕКА.

То й що ж! Надзвичайні комісії та їхні робітники можуть з гордістю зустріти оцю чорну повільно наклепу й злоби. Вона означає лише те, що буржуазія правильно зрозуміла вагу Надзвичайних Комісій як щонайпотрібнішого органу пролетарської диктатури. Та воно так і є»⁷.

Проте було б невірним згоджуватись у всьому з логікою керівництва ЧК, коли терміном «революційна законність» вони прагнули відкинути будь-яку законність взагалі, обгрутовуючи будь-який свій крок і вчинок міркуваннями «революційної доцільності». У таких міркуваннях, як правило, було немало спрощеності, упередженості, та й прямо можна сказати, непрофесійності і навіть вияву невисокого загального рівня культури.

М. Скрипник, при всіх його природних потенціях, обдаруваннях, не стояв осторонь тих догматичних уявлень, що займали дедалі домінуючі позиції в умовах керівників його часу. Ось, наприклад, як він трактував вихідний момент у системі доказів щодо правомірності будь-яких вчинків надзвичайних органів, що відповідали інтересам революції, - питання про диктатуру пролетаріату. «Диктатура, - доводив Микола Олексійович, - то є влада, за допомогою якої пануючий клас перемагає опір і боротьбу інших класів, незважаючи на попередні закони. Пролетаріат, завоювавши владу в державі, має всю силу, щоб подолати буржуазію. Він мусить зламати її опір, не звертаючи уваги на всі закони, правила, норми, форми й формальності, що були і є загальноновизнані у так званому «цивілізованому» буржуазному суспільстві! Піднявши повстання проти всього буржуазного світу, робітничий клас, природно, не може вважати за обов'язкову для себе ту законність, путями якої запаніла буржуазія зміцнила свою владу над трудящими. Ми, люди нового світу, й несемо у світ нові начала, нову справедливість, нове право - справедливість солідарності, право праці, законність звільнення від капіталу. Жовтнева революція має своїм завданням не зберегти й здійснити буржуазний закон та буржуазну справедливість, а зламати їх, скасувати, знищити, а замість цього створити своє, нове»⁸.

Звержне ставлення до загальнолюдських надбань, що були притаманні вже на той час і буржуазній правозаконності, звичайно, було проявом революційного романтизму, водночас революційного нігілізму, що ще трагічно дасться взнаки всьому радянському суспільству, в тому числі й палким пропагандистам подібних поглядів. Серед них буде і Микола Олексійович Скрипник.

А поки що він у революційному запалі йде ще далі, коли поряд з цілком виправданими функціями ВЧК чи ВУЧК доводить абсолютну доцільність будь-якого свавілля з їх боку. Тут логіки, доказовості, на жаль, ще

менше. «Надзвичайна комісія, - стверджує Микола Олексійович, - орган пролетарської диктатури. Її вістря було спрямоване на ворожий нам клас. У кривавій нещадній громадянській боротьбі ми боронилися від цілого буржуазного світу і його немилосердної розправи над повсталими пролетарями. Хай скільки хочуть буржуа скиглять і розводять ламентатії, що ось, мовляв, ЧЕКА жалю не мали. А хіба буржуазія жаліла пролетарів, що повставали за звільнення? Десятки тисяч робітників Паризької Комуні повбивала французька буржуазія, десятки й сотні тисяч робітників перебито в Німеччині, Північній Америці, Південній Америці, Мадьярщині, Італії, та всій земній кулі - як же сміє буржуа протестувати проти безпощадності робітників, коли безпощадність пролетаріату - це тільки оборона від нещадності буржуазії!

І так само багато балачок і протестів було у буржуазії та її соціалістичних наймитів - меншовиків і есерів на те, що їх розстрілюють. Кров і вбивства - чи ж личить буржуазії протестувати проти них після п'яти років імперіалістичної різанини, що звела з світу мільйони трудящих, різанини, яку сама ж буржуазія зазіяла, а соціал-шовіністи всіх країн і назв підтримували! Обурюючись, ми відкидаємо саме право буржуазії хоч на який протест моральний проти розстрілів, які чинила ЧЕКА»⁹.

Мабуть, закони революції важкозбагненні. Ті, хто їх творить і першими застосовує, вловлюють, наприклад, вперту схильність до якобінства, начебто запліщуючи очі на те, як надалі така вперта схильність повертається і проти них самих. І дуже промовистий досвід чомусь ніколи не стає пересторогою, він начебто існує для всього останнього світу, окрім кожного окремого революціонера, чи тієї групи, до якої він належить.

Викликає просто подив, як дедалі частіше звертаючись до загаданих уже прикладів з Красновим і Гоцем, М.Скрипник неначе жалкує з того, що революція виявилася недостатньо жорстокою щодо обох:

«Ні, ми були занадто великодушні, ми занадто милували всякого ворога, коли тільки він закликав до милосердя, зрікався боротьби, заявляв, що підкоряється Радянській владі. Та коли ми милували ворога, він наше милосердя повертав проти нас. Відпущений на слово честі генерал Краснов став за керівника контрреволюційного повстання на Дону 1917-1918 рр. Відпущений так само на слово честі соціаліст-революціонер Гоц став головним організатором контрреволюційних змов і був ним протягом кількох років, доки, кінець кінцем, його не заарештував та не засудив Найвищий трибунал у справі есерів і, знову-таки, тільки на умовний розстріл. Усі генерали, що потім стояли на чолі білогвардійського війська, всі есери, що потім організовували повстання й убивства, всі меншовики, що тепер набірюють на Радянську владу - адже всі вони були в руках повстанців-робітників 1917 р., і ці ж робітники їх помилували. Так, ота боротьба, що ми вели проти всього буржуазного світу, була безпощадна боротьба, і ЧЕКА її провадила, але обурюватися проти цього не мають права представники буржуазії, яка без милосердя розлила цілі моря й океани людської крові»¹⁰.

Що ж, було б абсолютно зайвим намагатись доводити, що свавілля, терор, з одного боку, можуть цілком виправдати аналогічні дії з протилежного боку, більше того - відкидати будь-яке право розраховувати на справедливість, прагнути до неї. М. Скрипник, очевидно, підлашши під пануючі настрої, не розумів та й явно не хотів розуміти цього. Не хотів навіть замислюватись: настільки його логіка здавалася йому неспростовною. З

особливою силою це впадає у вічі, коли він беззастережно намагається виправдати розправи без суду і слідства, що широко практикувалися під час громадянської війни.

«Та найбільше обурювалися міщани з того, - відзначав Микола Олексійович, - що ЧЕКА всі свої вироки здійснювала розправою, а не судом. Що ж то воно є розправа, як її порівняти з судом? Розправа - це таке вирішення справи про злочин, коли людей не зв'язують будь-які формальні гарантії законності. В цьому відмінність розправи від суду, де вирок залежить від певних формальностей. Що означав протест представників буржуазії проти того, що ЧЕКА чинить розправу, а не суд? Оці буржуазні протести проти розправ означали тільки одне: буржуазія хотіла свою боротьбу проти робітничо-селянської влади увести і в самий процес розв'язання питання про злочини, які чинили білогвардійці. Пригадайте перші суди, які організувала Радянська влада після Жовтневої революції. Тоді буржуазія питаня кожен процес, де пролетаріат судив своїх ворогів, прагнула використати як новий засіб боротьби з Радянською владою. Гласність суду їм була потрібна на те, щоб використати суд для контрреволюційної агітації. Участь захисту в суді їм потрібна була, щоб посилати на суд своїх агітаторів в особі адвокатів. Вони вимагали додержувати формальних гарантій, щоб зберегти своїх бійців для дальшої контрреволюційної боротьби й, навпаки, метод розправи був потрібний пролетаріатові, бо це означало - розв'язувати питання незалежно від звичайних для буржуазії формальних судових гарантій, що допомагали їм панувати. Коли ж буржуазії треба було, вона завжди ламала всякі гарантії законності - тільки облудно ховала це. Громадянська війна є неминучість, факт, що однаковий і для буржуазії, і для пролетаріату, та тільки пролетаріат відверто перед усім світом говорить про це, геть відкидаючи властиве буржуазії лицемірство»¹¹.

Біда М. О. Скрипника, його покоління полягала, очевидно, перш за все у тому, що вони абсолютизували закони класової боротьби, протиставляли їх загальнолюдським законам і, не задумуючись, відкидали останні як нічого не варту формальність, якщо вони заважали їх революційній практиці.

Не ставали на заваді, залишалися без уваги і відчайдушні протести, що лунали з табору великих гуманістів, совісті народної - таких дійсно народних мислителів і художників, як Максим Горький, Володимир Короленко, Максиміліан Волошин...

Звичайно, з перебігом часу минулі події постають у іншому світлі, отримують інші оцінки. Тоді ж, у роки страшного розламу суспільства, здавалось, що краю різного роду заколотам, терористичним актам, кривавим ексцесам, диверсіям, провокаціям не буде. А відтак, найрішучіша боротьба за торжество революції уявлялась цілком справедливою і всевиправданою...

* * *

Працюючи в Москві, М.Скрипник зовсім не поривав з Україною. Він, звичайно, не міг виконувати функцій члена ЦК КП(б)У. Та посильну допомогу товаришам надавав. Брав він участь і в роботі II з'їзду Компартії республіки. Як завжди, намагався стати вище суперечок між «лівими» і правими в КП(б)У, об'єктивно розібратись у обстановці, намітити ефективні шляхи поліпшення партійної роботи. У своєму виступі 20 жовтня 1918 року він зупинився на оцінці наказу № 1 Всеукрревкому від 5 серпня про початок збройного повстання на Чернігівщині і Полтавщині, що призвів до передчасного масового виступу і поразки.

Микола Олексійович давав, зокрема, таку загальну оцінку

серпневим подіям: «Перед нами окремі часткові спалахи на Україні, робітничий і селянський рух, що прокотився хвилию. Перед нами на певний час, на час жнив - найвище наростання цього руху. Будьте праві, будьте тричі ліві, а однаково ви мусите визнати, що наша минула боротьба робітників і селян України не заслуговує, щоб її паплюжити. І нехай багато було невдач, багато було хиб, але цей рух розрісся в загальну боротьбу робітників і селян; нехай деякі ілюзії були втрачені, нехай досить часто наші організації зазнавали поразок, як буває під час боротьби, але ця боротьба робітників і селян - була одним з етапів на шляху до повалення буржуазії на Україні. Ви можете оцінювати накази як хочете й по-різному, та все-таки серпневий рух, що розгорнувся на Україні, є загальним досягненням усєї партії, а не тієї чи іншої течії»¹².

Прагнучи пояснити суб'єктивні прагнення ініціаторів видання наказу - Г. Пятакова і А. Бубнова - цілком благородними, патріотичними намірами, М. Скрипник водночас показав політичну неспроможність, необґрунтованість, невиваженість такого кроку. «...Тут політичний розрахунок підвів вас, товариші, - констатував Микола Олексійович. - Ви дали захопити себе революційному нетерпінню, що чимраз дужче наростало в робітничій масі і в її керівників. Товариші вказували, як на доказ своєчасності наказу № 1, на те, що він мав також свої плідотворні наслідки. Цілком слушно. Та він і не міг їх не мати, бо це був один з проявів революційного руху.

Багато ілюзій втрачено. То це й добре. Твердо усвідомимо, що ці ілюзії справді втрачені. Зараз усе дужче наростає революційний рух на Україні, ускладнюється політична обстановка і тепер для революційного нетерпіння більше місця й підстав, ніж було раніше; це теж треба визнати.

У минулого треба вчитися. Так, товариші, треба визнавати свої помилки, та, відмітивши ці помилки, визнавши їх, не треба перегинати палиці в інший бік, як деякі з тих, що виступали»¹³.

Звертаючись до перспектив роботи ЦК КП(б)У, Микола Олексійович Скрипник доходив загального висновку: «Треба розширювати партійний фундамент нашої діяльності, треба, щоб наша партія стала справді проводирем робітників і селян і керувала ними не тільки відповідно до стихійного руху, але й беручи до уваги для успіху цього руху всі потрібні політичні умови. Цю директиву на основі минулого досвіду ми повинні дати нашому майбутньому ЦК»¹⁴.

Ситуація ж в Україні розвивалася таким чином, що на початку 1919 року партія знову вирішила направити М. Скрипника сюди на роботу. Тут ішов процес відновлення Радянської влади і у великій нагоді могли стати як добра обізнаність Миколи Олексійовича з регіоном, його потребами, так і ґрунтовні знання у галузі радянського будівництва, одержані під час роботи в столиці.

В січні 1919 року в радянському керівництві УСРР відбулися серйозні зміни. Г. Пятаков, який очолював Тимчасовий робітничо-селянський уряд республіки з моменту його створення в 20-х числах листопада 1918 року, не зміг налагодити ефективної співпраці членів вищого органу виконавчої влади.

Ще більшої гостроти набули розбіжності і суперництво між «лівими» і правими в ЦК Компартії України, які трансформувалися в урядові ускладнення. Сталось так, що в складі кабінету більшість виявилась за

“лівими”, тоді як Центральний Комітет на II з’їзді КП(б)У сформувався переважно з правих. Природно, більшість членів ЦК неодноразово висловлювались проти перебування на ключовому державному посту Г. Пятакова, який до того ж допускав нетерпимість у міжособових стосунках, надмірний адміністративний тиск щодо осіб, які мали іншу точку зору. Це й призвело врешті до склоки, до кризи у керівництві республіки. У конфлікт було втягнуто ЦК РКП(б), В. Леніна. У телеграмі до Москви 10 січня 1919 р. члени ЦК КП(б)У Е. Квірінг, Ф. Сергєєв (Артем) і Я. Яковлев (Епштейн) просили “не переміщати кандидатури в існуючому складі уряду і ЦК, а негайно прислати Християна Георгійовича”, тобто Х. Раковського, щоб запобігти переростанню кризи голови уряду в урядову кризу¹⁵.

Не дочекавшись відповіді В. Леніна, нетерплячі противники Г. Пятакова 16 січня 1919 р. скликали засідання уряду, на обговорення якого поставили питання “Про урядову кризу”. На пропозицію секретаря ЦК КП(б)У Е. Квірінга засідання звільнило Г. Пятакова з посади голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України (голосами 4, проти 1, при 2, що утримались). На посаду голови обрали Ф. Сергєєва, за якого подали 3 голоси, 1 – проти і 3 утрималося. Г. Пятаков, правда, заявив, що його рекомендував на посаду голови уряду ЦК РКП(б) і він передасть її Артему тільки після відповідного рішення ЦК РКП(б)¹⁶.

17 і 18 січня обидві сторони, що конфліктували, повідомили про ухвалене 16 січня рішення РНК і знову апелювали до В. Леніна, просили допомоги у розв’язанні кризи¹⁷. Останній, переконавшись, що для нормалізації діяльності радянського уряду України потрібна нейтральна щодо учасників конфлікту особистість, знайшов, що такій визначальній вимозі може справді відповідати Х. Раковський, про що, власне, місцеві партійно-радянські працівники і просили більшовицького вождя. Отже, можна було сподіватися, що його відрядження в Україну не викличе невдоволення, не кваліфікуватиметься невипразданим втручанням центру у місцеві справи¹⁸. Очевидно, враховувалось і те, що впродовж практично всього останнього року Г. Раковський так чи інакше був причетним до розвитку подій в Україні, в усякому разі, краще за інших знав ситуацію і проблеми, що їх поставило українське життя, користувався серед місцевих працівників дедалі зростаючим авторитетом. Це переконливо засвідчила участь Х. Раковського в роботі II з’їзду КП(б)У 17-22 жовтня 1918 року.

“Патова” ситуація в уряді (голоси суперників розбились, практично, навпіл) змусила Ф. Сергєєва буквально через два дні після призначення відмовитись від посади керівника виконавчої влади УСРР (17 і 18 січня 1919 року він ще головував на засіданнях, підписував їх протоколи, інші документи як офіційний голова уряду). Уже 19 січня було вирішено надрукувати в газетах повідомлення про призначення Ф. Сергєєва заступником голови уряду і відповідно новому статусу оформлялась вся документація¹⁹. (До речі, у промові на засіданні ВУЦВК 3 серпня 1921 року з приводу увічнення пам’яті Ф. Сергєєва М. Скрипник згадував і про короткочасне головування свого колеги в українському радянському уряді²⁰).

Тим часом, 22 січня 1919 року в Харюві з’явився Х. Раковський. Наступного дня він був вперше присутнім на засіданні Тимчасового робітничо-селянського уряду України, а 24 січня, за участі обох попередни-

ків-суперників – Г. Пятакова і Ф. Сергеева одногосно обраний його головою²¹. Хоча за словами відомого більшовицького діяча В. Затонського “цей виглянцьований європеєць дивною плямою виділявся на нашому дикому тлі”²², він дуже швидко домігся стабілізації уряду, активізації його діяльності. Вже 25 січня з’явилась декларація Тимчасового робітничо-селянського уряду України з програмними завданнями повсюдного відновлення влади Рад, зміцнення інтернаціонального союзу радянських республік, підйому з руїн народного господарства, розвитку освіти і культури, забезпечення народодлажда. В іншому документі – “Зверненні Тимчасового робітничо-селянського уряду України до народів і урядів всіх країн про відновлення Радянської влади на Україні і склад уряду України” містилась конкретна програма міждержавних відносин, зовнішньої політики УСРР.

29 січня 1919 року за ініціативою Х. Раковського Тимчасовий робітничо-селянський уряд України було реорганізовано і названо Радою Народних Комісарів УСРР²³. До складу реорганізованого уряду на посаді голови Верховної соціалістичної інспекції і народного комісара контролю республіки того ж дня було затверджено Миколу Скрипника²⁴. Можна припустити, що тут не обійшлося без розрахунку: нейтральний щодо “лівих” і правих політичний діяч явно посилював позиції Голови РНК Х.Раковського і сприяв стабілізації верховного органу виконавчої влади.

На тривале “входження” в нову “роль” часу не було – обставини вимагали оперативності – і новопризначений нарком відразу ж із запалом захопився справами. Він швидко розробив схеми і план роботи Верховної соціалістичної інспекції і подав їх на затвердження РНК²⁵, без зволікань зайнявся налагодженням роботи над з’ясуванням “вузьких місць” у роботі держорганів, викоріненням недоліків, виправленням помилок.

М. Скрипник особливо піклувався про створення центрального апарату, а також місцевих органів контролю, прагнучи перетворити їх на справжню школу управління для широких мас трудящих, яких дедалі активніше залучали до розв’язання державних справ.

Слід відзначити, що широку демократизацію як державного, так і партійного життя Микола Олексійович вважав за одну з найнеобхідніших умов зміцнення нового ладу, підвищення авторитету комуністів. Ці його погляди, що здатні видатись за утопічні, ідеалістичні, були, зокрема, досить чітко і конкретно сформульовані у виступі на засіданні організаційної секції VIII з’їзду РКП(б) 20 березня 1919 року. «...Гласність потрібна ще в іншому, наголошував М. Скрипник, - в тому, щоб питання, які виникають у партії, погляди, що є в партії, не були б у тайниках партійного життя, а вирощувалися б при денному світлі. Тільки на сонці, поза стінами, можуть вирости могутні рослини. А тим часом щодо цього у нас є великий недолік. Я не пам’ятаю питань, крім Бреста, що були б поставлені на партійне обговорення. У нас цілі величезні питання пройшли, а партія обговорювала їх лише після того, як вони були вже розв’язані. Ми перебуваємо в суперечливому стані. Нам необхідно виробити партійну колективну думку, бо партія тільки в тому разі може бути партією, якщо вона колективно виробляє погляди для втілення їх у життя. А в нас виходить навпаки: часто доводиться одержувати директиви, які відразу ж треба втілювати в життя, а потім лише зважувати, обдумувати і висловлюватися.

Тим часом, у багатьох випадках питання могло б бути поставлене

на широке попереднє обговорення в партії»²⁶.

Дуже наочним і переконливим стало при цьому посилання на підхід до розв'язання продовольчого питання. «У нас в питанні про продовольчу політику існували різні думки, - говорив Микола Олексійович. - Тут, у Москві, відбувалися партійні наради, на яких з питання про нашу продовольчу політику велися запальні дебати, на яких намітилися дві лінії цієї політики. Але вкажіть мені, будь ласка, де перед лицем усієї партії, усієї маси членів партії, усієї маси, що приймає до нас, яку ми повинні політично виховувати, розглядалося це питання? Цього не було і це питання заглохло. І лише згодом, у результаті обговорення в середині вузької групи місцевих працівників з'явилося певне рішення Центрального Комітету. Не можна боятися розбіжностей, що є в нашому середовищі, потрібно привертати увагу всієї маси членів партії до цих питань і обговорювати їх. А цього в нас немає. Продовольче питання, питання про кооперативи, питання щодо півтора пуда і т.д. - цілу низку питань можна було б поставити на широке обговорення всередині партії»²⁷.

Варто відзначити, що у М. Скрипника (як, втім, і у багатьох його колег) на партійній і державній роботі всього післяжовтневого періоду вироблявся певний особливий стиль: він ніколи не замикався на виконанні функцій, що безпосередньо витікали із завдань того відомства, яке він очолював.

Так, інспекційні завдання він теж не сприймав вузькопрагматично, лише як контрольні, а уявляв собі більш широко, і спрямовував діяльність апарату і на придушення контрреволюційних вилазок, і проведення націоналізації промисловості, здійснення земельної і національної політики радянської влади, рішення VIII з'їзду РКП(б) у галузі військового будівництва.

Микола Олексійович багато їздив по республіці, брав участь у розв'язанні конкретних справ, у роботі різних з'їздів, конференцій, зборів, узагальнював враження, часто ділився ними на сторінках республіканських газет. Зокрема, після відвідання Радомишльського повіту він дав інтерв'ю кореспонденту газети «Коммунист», у якому на конкретних прикладах показав процес консолідації бідняцьких елементів села проти куркульства, залучення на бік Радянської влади середняка²⁸.

З тогочасних подій Миколі Олексійовичу найбільше запала в пам'ять участь у ліквідації повстанців атамана Зеленого, що тероризували весь південь Київщини, відзначалися особливою жорстокістю. Найбільше обурення, гнів викликала розправа над молодими київськими комуністами і комсомольцями, яку тоді відразу найменували Трипільською трагедією. Призначений Радою Оборони України особоуповноваженим по боротьбі з повстанцями Зеленого, М. Скрипник включився у формування дивізії трипільського напрямку, яка за кілька днів розбила вщент чимале угруповання²⁹.

...Іноді Микола Олексійович і сам дивувався, як тільки вистачало сил у такій виснажливій боротьбі, яка випала на долю його товаришів по партії. Один денікінський фронт чого був вартий! І то було лише вістря гігантського списа, який встромляли у живе тіло Радянської України, Радянської Росії їх вороги. М. Скрипник у цей, чи не найскрутніший для радянської влади період, весь час на оперативній роботі у військах, зазнав з ними і болі поразок, і тяготи відступів, і радість перемог. Ще до кінця зими 1920 року денікінці були розгромлені, Україна була звільнена. За заслуги у

справі визволення республіки від білогвардійців, за особисту сміливість, виявлену в рядах Червоної Армії, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет нагородив Миколу Олексійовича орденом Червоного прапора.

Денікінська навала, попри свою короткочасність, завдала тяжкого удару по всіх сферах життя радянської республіки, припинила діяльність всіх державних структур, починаючи від урядових. Перестали функціонувати, природно, й Всеукраїнська робітничо-селянська інспекція та наркомат державного контролю. Після розгрому денікінщини органи радянської державної влади починають відновлюватись, по-суті, заново організовуватись. Однак контрольні функції спочатку виконували структури, безпосередньо підпорядковані наркомату держконтролю РСФРР, який очолювався Й. Сталіним. Останній призначив у березні 1920 р. уповноваженим Наркомату держконтролю по Україні Якубова, а його заступниками Феденева і Штернберга. На цей час в Росії ухвалюється положення про перетворення служби державного контролю в Робітничо-селянську інспекцію.

У спеціальній доповіді "Про становище Народного Комісаріату робітничо-селянської інспекції" прямо говорилося, що кадрові рішення з Москви і "невизначеність функцій і організації робітничо-селянської інспекції викликали довгий час внутрішні тертя в ній, які дуже утруднили правильну постановку справи"³⁰.

Все це призвело до перетворення (реорганізації) Всеукраїнської робітничо-селянської інспекції в Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УСРР.

24 травня 1920 р. М. Скрипник видав наказ по народному комісаріату робітничо-селянської інспекції. Згідно з ним, відповідно до постанови ВУЦВК від 23 травня 1920 року, він (тобто М. Скрипник – В.С.) знову призначався народним комісаром робітничо-селянської інспекції УСРР і зі вказаного дня прийняв справи установи, що "розгорталася в Народний Комісаріат Всеукраїнської Робітничо-Селянської Інспекції"³¹.

Заступнику Завідуючого ВУРСІ Б. Штернбергу пропонувалось передати справи М. Скрипнику.

Того ж дня заступник завідуючого РСІ Б. Штернберг видав наказ, який проливав світло на дещо ускладнену процедуру походження новоутворення та призначення її керівника: "Травня 22 дня 1920 року постановою 4-го Всеукраїнського з'їзду Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських Депутатів Робітничо-Селянська Інспекція не включена до числа Народних Комісаріатів УСРР, що федеративно об'єднуються, а постановою Центрального Виконавчого Комітету від 23 травня ц.р. Народним Комісаром Робітничо-Селянської Інспекції УСРР знову призначений тов.М. О. Скрипник - Нарком Державного Контролю УСРР в 1919 році.

На підставі цього Всеукраїнська Робітничо-Селянська Інспекція розгортається знову в Народний Комісаріат Робітничо-Селянської Інспекції УСРР"³².

Як тоді часто траплялося, наркому доводилось починати все "з нуля". І найважчою виявлялася проблема комплектації наркомату кадрами. Штат НК РСІ з 1 червня 1920 р. було визначено у кількості 277 осіб. Для порівняння можна згадати, що в 1919 році у наркоматі держконтролю рахувалося 1034 чоловіка, а в НК РСІ РСФРР працювало понад 2 тис. службовців³³.

Та й невелику кількість вакансій було не так то легко заповнити.

Значна частина старих спеціалістів відмовлялась піти на службу радянській владі, а молоді радянські кадри тільки-но народжувались. Їм дуже бракувало знань, навичок. Завдання ж поставали дуже й дуже відповідальні: слід було, виявляючи принциповість, непримиренність до всіляких недоліків, допомагати партійним організаціям, урядовим установам відроджувати народне господарство, передусім транспорт, налагоджувати нормальне функціонування трудових колективів.

І новий нарком волів працювати "не числом, а умінням", надаючи переваги високим професійним якостям людей, яким було довірено відповідальні функції.

Він вважав роботу в РКІ надзвичайно важливою, а вимоги до співробітників – особливо високими. Буквально через 10 днів після того, як він очолив наркомат, 5 червня 1920 року Микола Олексійович видав наказ: "Підтверджується розпорядження, яке видано на словах всім завідуючим відділами: в 2-денний строк до понеділка – 7 червня перевірити весь особовий склад і штати ввірених їм відділів шляхом ретельного і персонального опиту кожного співробітника. Дати характеристику кожного співробітника відділу. Дати відгук про залишення на роботі Народного Комісаріату Робітничо-Селянської Інспекції або про відрахування його; всі, хто викликає сумніви, повинні бути відраховані..."³⁴.

Звичайно, в той час закладались певні, можливо, й не дуже виразні підвалини бюрократичної системи управління, що згодом набула свого всесилля. І відтак наркомат робітничо-селянської інспекції був її органічною складовою. Та все ж слід віддати належне М. Скрипнику - у формованні як центрального, так і місцевих (губернських, міських, повітових) апаратів контролю він виступив ініціатором запровадження ефективних демократичних засад³⁵. Кандидатури комуністів і безпартійних, робітників і селян, що їх висували на контрольну роботу, попередньо широко обговорювалися на партійних зборах, засіданнях Рад депутатів, зборах профспілок і робітничих конференціях. Відбір був досить прискіпливим, але й авторитетом потім обранці наділялись знизу чималим.

А в практичній роботі нарком наполегливо домагався, щоб червоні контролери зміли не лише перевіряти, інспектувати, а й інструктувати, вчити, бути компетентними у справах партійної, державної роботи. Сам нарком, високий, сухорлявий, аскетичний, з концентрованим проникливим поглядом, здавалось, навіть зовнішністю найбільшою мірою відповідав своєму призначенню. Та значно важливішим було те, що совість цієї людини була такого гатунку, була такою світлою, що дозволяла беззастережно висувати як до підлеглих, так і до колективів будь-яких партійних і державних установ, до інспекції яких він мав відношення, найстрогіші вимоги. М.Скрипнику, коли він нещадно таврував виявлені бюрократизм і тяганину, безгосподарність і марнотратство, цілеспрямовано боровся зі злочинними проявами, негативними нахилами, мало хто був здатен протидіяти. Його висновки, нерідко досить різкі, безкомпромісні, були завжди аргументованими, пропозиції конструктивними, а дії - ефективними, послідовними, обдуманими. Нарком РКІ М.Скрипник виявляв строгість, навіть жорсткість стосовно тих працівників РСІ, які виявляли недбальство, нечуйність, допускали огульні неконкретні підходи, зверхність, цинізм. Таких він вважав за потрібне карати і про покарання детально інформувати державний апарат³⁶. Були випадки, коли М.Скрипник вдавався до крайніх

заходів-розпоряджень про п'ятиденний арешт винних. Однак, судячи з документів, таке покарання застосовувалось лише до керівних працівників відомства. Так він вчинив, зокрема, щодо керівників Волинського і Катеринославського відділень РСІ³⁷.

М.Скрипник вбачав основне завдання діяльності інспекторів, контролерів у допомозі різним інстанціям покращувати їх роботу, удосконалювати, оптимізувати її. Водночас він вважав, що здійснювати це слід дуже обережно, делікатно. У спеціальному наказі від 17 червня 1920 р. він наголошував: "З "Положення" про Робітничо-Селянську Інспекцію і Декретів про Держконтроль ясно витікає, що представники Р.С.І., яку б посаду вони не займали, не мають права самостійно втручатись в адміністративні права установ.

Контролери можуть забороняти ті чи інші дії у випадках явної незаконності їх, з повідомленням про це ближчих керівників підзвітної і своєї установи, під свою відповідальність, однак самостійно розпоряджатись вони не можуть. Далі, у випадку дефектів у постановці справи представники РС Інспекції вдаються до заходів до покращання шляхом порад, вироблення інструкцій, випереджувальних гальм, проводячи всі ці свої заходи у погодженні з керівником установи, або у випадку його явної протидії, звертаючись до вищих інстанцій"³⁸.

Досить швидко всі переконалися, що М. Скрипник – справжній ворог зволікань, халатності, безсистемності, чванства, що нарком намагався кожен негативний факт зробити відправним для перелому ситуації, уроком для покращання роботи. Відвідавши 30 червня 1920 року Бюро скарг при органах Надзвичайної Комісії (ЧК) України, Микола Олексійович знайшов її роботу незадовільною, виніс письмову догану керівництву. Однак головне полягало в іншому. М.Скрипник видав спеціального наказу, згідно з яким збільшувався штат співробітників відповідних служб, наголошувалось на тому, що "бюро скарг і всі його співробітники повинні в першу чергу і не пізніше 24 годин обслідувати заяви і скарги, які подають робітники і червоноармійці або їх сім'ї". Передбачалось строге регламентування "проходження" справ, зокрема, у "книзі скарг" мало бути два зошити: "розбору скарг" і "термінових засідань". На завершення М. Скрипник особливо підкреслював: "Дивитись на канцелярський бік справи лише як на реєстрацію роботи, всю ж увагу зосередити на живих людях і фактичних стосунках, підходячи революційно до суті справи"³⁹. Микола Олексійович не раз наголошував, що "служба в такій високій установі, як Центр. Органі РСІ вимагає з боку співробітників його достатньо такта і поважного поведження з відвідувачами"⁴⁰.

Сам нарком кожного дня 3-4 години відводив для роботи з паперами – листами, проханнями, скаргами тощо. Однак канцелярською, бюрократичною роботою це було назвати важко. Щодо кожного звернення М.Скрипник взяв за правило давати власноручне письмове (часто досить розгорнуте і детальне, завжди сутнісне) доручення своїм підлеглим щодо вирішення справи, або власноручну відповідь. Інформацію відділів і місцевих державних органів вивчав прискіпливо, аналізував критично, видавав щодо їх змісту накази⁴¹. Скоро цей стиль став нормою і для заступників наркома, які просто не зважались на бюрократичні відписки: про норів М. Скрипника знали – він зверхності не вибачить.

До речі, коли мова заходить про канцелярщину, бюрократизм, в

уяві щонайперше постають гори, принаймні, купи різноманітних паперів. Так ось, саме паперу, у прямому, фізичному розумінні якраз і бракувало. Тому документація наркомату, включаючи й папери наркома, велася на зворотному боці бланків різних установ, що вже не існували – Донецького гірничо-промислового банку, харківського відділення Російсько-азіатського банку, Азовсько-Донського комерційного банку, а то й на аркушах, взятих із амбарних книг чи шкільних зошитів⁴².

Ситуація з папером була настільки скрутною, що 7 липня 1920 року по наркомату РСІ було навіть видано наказ: "Наказується всім співробітникам під відповідальність завідділами користуватись лише архівним папером (тобто, зворотню стороною випадкових бланків, машинописних сторінок тощо – В.С.).

У виняткових випадках, з дозволу завідділами дозволяється користуватися чистим папером"⁴³.

Однак скаржитись ні нарком, ні колектив, який він очолював, нікому не збирались. Головне ж бо – жива робота. А її було більше, ніж вдосталь. Та й ініціативності ні М. Скрипник, ні його колеги не звикли "позичати". Надходить повідомлення про рішення РНК провести місячник допомоги дітям-сиротам, нарком видає власний наказ, яким передбачаються додаткові дії в цій справі силами робітничо-селянських інспекторів. Здійснюється обстеження лікувально-санітарних установ з метою боротьби проти епідемій, М. Скрипник і тут знаходить можливості для розширення поля діяльності віреного йому відомства. Або проводиться, наприклад, "Тиждень хворого і пораненого червоноармійця" (червень 1920 року), і М.Скрипник знову видає спеціальний наказ, яким пропонує паралельно організувати "Тиждень червоноармійської скарги". Малося на увазі здійснити обхід шпиталів і лазаретів, прийому скарг від червоноармійців і, по-можливості, розв'язувати їх на місці шляхом негайної видачі на руки копій рішень, посвідок чи довідок, оформлення запитів у відповідні інстанції для розв'язання складних питань, які вимагали часу.

З цією метою в Харкові передбачалось створення чотирьох комісій, які очолили нарком РСІ М. Скрипник, його заступник Б. Штернберг, завідуючий польовою інспекцією РСІ Мартинович і завідувач Харківської губінспекції Фідровський⁴⁴.

У полі зору М. Скрипника, очолюваного ним наркомату знаходився широкий спектр проблем життєдіяльності республіки. Виходячи з потреб відбудови народного господарства, покращання економічного становища, особлива увага надавалась металургійній і вугільній промисловості, зокрема, функціонуванню Центрального правління кам'яновугільної промисловості (ЦПКП), роботі Української трудової армії⁴⁵ тощо.

Втім, другорядних проблем, другорядних справ і об'єктів у будівництві держави для М. Скрипника не було. З однаковим ентузіазмом і оперативністю він реагував на будь-яку потребу участі керованого ним наркомату у вирішенні чергових завдань.

Так, 28 вересня 1920 р. М. Скрипник видав наказ по Наркомату РСІ. В ньому йшлося про заходи щодо реалізації постанови Раднаркому УСРР від 21 вересня.

Культурно-просвітницькій інспекції наказувалось звернути увагу і слідкувати: "1) за виконанням дорученого Наркомпросу завдання – розробці плану широкого розвитку виховних і освітніх закладів всіх ступенів і розрядів з

українською мовою викладання; 2) за негайним введенням обов'язкового вивчення української мови в усіх закладах з неукраїнською мовою викладання"⁴⁶.

Далі передбачався ретельний нагляд за серйозним вивченням української мови в усіх закладах, де готувалися працівники освіти; за випуском підручників і художньої літератури, газет українською мовою.

Взагалі ж Микола Скрипник прагнув надати всій роботі Наркомату РСІ максимальної чіткості, оперативності, якомога піднести фаховий рівень співробітників. Одним з важливих заходів, які він здійснив, була організація бібліотеки, в якій концентрувалися видання з економічних і контрольних питань. Цікава деталь: закупку потрібних книг нарком розпорядився здійснювати "за рахунок непередбачених витрат"⁴⁷.

М. Скрипник виховував у підлеглих максимально відповідальне ставлення до кожного свого кроку, дії, наполегливо боровся за те, щоб НК РСІ отримував абсолютно точні, об'єктивні дані від своїх органів на місцях. Він терпляче роз'яснював, що, зокрема, губернські органи інспекції не можуть бути просто передаточними ланками від низових установ, організацій, отримані на запит дані вони повинні ретельно перевірити, проінспектувати, впевнитись у їх точності й тоді передавати "наверх". Така робота має бути систематичною, правилом⁴⁸.

Як і до того, Микола Скрипник, поряд з основними, наркомівськими функціями виконував чимало інших відповідальних доручень. Зокрема, потребою пошуку варіантів співпраці між державними установами УСРР і РСФРР було зумовлено призначення його повноважним представником Наркомату РСІ Російської Федерації в Україні. 31 липня 1920 року обнародовано копію наказу по Народному Комісаріату Робітничо-Селянської Інспекції РСФРР. В документі говорилося:

"1. На підставі Постанови Всеросійського Центрального Виконавчого Комітета і Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітета про федеративне об'єднання органів РСІ УСРР і РСФРР, приймаючи до керівництва і виконання постанови ВЦВК, надрукованого в "Известиях" № 109 від 22 травня 1920 р. про екстериторіальність органів спеціальних Інспекцій, але маючи на увазі віддаленість вказаних органів на Україні від Центру і необхідність безпосереднього нагляду представника НК РСІ на місці, - затверджується на Україні повноважне представництво НК РСІ в особі Народного Комісара РСІ УСРР тов.М.О.Скрипника для організації, керівництва і скеровування всієї діяльності органів Відділів Засобів Сполучення, Зв'язку і Військово-Морського на Україні"⁴⁹.

Відділам засобів сполучення і зв'язку, а також воєнно-морському доручалося керувати своїми підлеглими, направляти кореспонденцію лише через М. Скрипника. Якщо ж виникала гостра потреба негайного зв'язку з центром, то в такому разі копії документів мали негайно повідомлятися М. Скрипнику.

Зарахування на роботу, переміщення і звільнення співробітників, накладання стягнень мало проводитись М. Скрипником у встановленому порядку.

Наділяючи М. Скрипника широкими повноваженнями, наказ водночас обмежував компетенцію НК РСІ УСРР, оскільки містив і такі пункти: "6. Всі накази, розпорядження і керівні вказівки НК РНІ РСФРР обов'язкові для всіх органів РКІ УСРР.

7. Тов. Скрипник М. О., приймаючи до негайного виконання всі

розпорядження НК РСІ, зобов'язаний направляти в НК РСІ РСФРР доповіді і звіти про хід робіт спеціальних Інспекцій всіх органів РСІ УСРР не рідше одного разу на місяць"⁵⁰.

М. Скрипник оперативно створив апарат для розв'язання питань, пов'язаних з новою галуззю діяльності, налагодив досить чітку, ефективну її роботу⁵¹.

Для його діяльної натури знайшлися й інші відповідальні ділянки роботи. 14 вересня 1920 року Миколу Олексійовича постановою РНК УСРР включили до складу комісії по розробці положення про народний суд України⁵², а 1 жовтня – членом комісії по обліку і розподілу евакуйованих установ і осіб (Евакком)⁵³ і членом Еваккомісії Ради робітничо-селянської оборони РСФРР⁵⁴.

Відповідно до рішення ЦК КП(б)У від 13 лютого 1921 року Микола Олексійович очолив щойно створену Всеукраїнську комісію з історії Жовтневої революції і Комуністичної партії (Істпарт), яка спочатку підпорядковувалася ВУЦВК, а з кінця січня 1922 року – ЦК КП(б)У, з травня того ж року працювала на правах відділу Центрального Комітету⁵⁵.

22 березня 1921 року уряд затвердив М. Скрипника членом комісії з розробки федеральної конституції⁵⁶.

Природно, М. Скрипник систематично брав участь у засіданнях уряду, вів себе досить активно, як правило, неодноразово виступав при обговоренні спірних питань, домагався врахування його думки, позиції⁵⁷. А після обрання до складу І Президії ВУЦВК з літа 1920 року⁵⁸ обсяг обов'язків, напруга роботи, відповідно, ще більше зросли.

Головним же залишалась робота на посаді наркома РСІ УСРР. До речі, вона привернула до себе увагу, кваліфікувалася як взірець на нараді відповідальних працівників робітничо-селянської інспекції, що відбулася у жовтні 1920 року в Москві. Особливої відзнаки заслужила злагодженість, мобільність, результативність дій українського наркомату під час війни з Польщею, коли РСІ взяла щонайактивнішу участь в обороні республіки, зміцненні тилу, налагодженні контролю за евакуацією населення і матеріальних цінностей, за охороною військових, продовольчих та інженерних складів, шляхів і важливих промислових об'єктів.

У серпні 1920 року, коли війська Ю. Пілсудського уже зазнали відчутних поразок, поляки запропонували мирні переговори. Уряди РСФРР і УСРР відрядили до Мінська, де було вирішено вести переговори, свої повноважні делегації. Від радянського уряду України представником на цих переговорах був М. Скрипник. Проте наміри польської сторони швидко з'ясувалися: зволікаючи час, водночас підтягувати сили для контрнаступу. А невдовзі переговори перервалися. Микола Олексійович знову повернувся до виконання своїх обов'язків.

* * *

Із завершенням громадянської війни перед радянською Україною постали нелегкі завдання переходу до мирної, відбудовної праці. Виснажений майже сімома роками безперервних військових дій, народ все ж знаходив у собі сили до творення, надихаючись перспективами будівництва нового суспільства.

Для досягнення мети слід було розв'язати безліч щонайрізноманітніших завдань. Досвіду ж запозичити було нівідкіля, більш-менш підготовлених, та й просто – елементарно освічених кадрів бракувало,

зовнішньополітична обстановка була вкрай несприятливою. Непростою була й внутрішня ситуація. Зокрема, то тут, то там давали себе знати повстанці, переважно селяни, згуртовані у збройні загони, що за роки громадянської війни і інтервенцій навчилися протидіяти будь-яким владам. Не збирались вони добровільно коритись і радянській владі. "Внутрішній фронт", точніше, його ліквідація перетворювались на найнагальнішу проблему, від розв'язання якої залежав перехід до справді мирного життя, до здійснення суто творчих планів. Зі зрозумілих міркувань використання червоноармійських підрозділів у ліквідації повстанства було не вельми бажаним: лейтмотив всіх політичних документів зводився до того, що війна, врешті, переможно завершена і країна вступила в епоху спокою, мирного економічного будівництва. І якщо без великих військових з'єднань (ними командували М. Фрунзе, В. Примаков, Г. Котовський, О. Пархоменко, Й. Якір) ще деякий час обійтись не вдавалось, на авансцену все ж неминуче мали вийти міліція, наркомат внутрішніх справ – за усталеними традиціями організації функціонування державних механізмів у цивілізованих, демократичних країнах.

Однак ситуація в НКВС у 1920 році виглядала небезпроблемно, швидше – справи були у вкрай розладнаному стані, без очевидної тенденції до їх покращання. І причин тому було немало.

Спочатку (з січня 1919 року) і до IV Всеукраїнського з'їзду Рад (травень 1920 року) наркомом внутрішніх справ був Голова РНК Х.Раковський, який надавав НКВС "мінімальної уваги"⁵⁹.

Між IV і V Всеукраїнськими з'їздами Рад започатковані позитивні тенденції у діяльності наркомату зникли в результаті кадрових перестановок, що почалися, і відволікання апарату на виконання важливих, термінових поточних завдань, які, втім, не витікали з природи відомства, властивих йому функцій. Впливу на роботу на місцях наркомат практично не здійснював.

Тим часом, за тогочасними уявами і наданими прерогативами наркомат внутрішніх справ мав здійснювати організацію робіт, пов'язаних з широким спектром проблем державного будівництва: скликання з'їздів Рад, вироблення нормативних актів щодо виборів та діяльності міських і сільських Рад, функціонування комнезамів, ЗАГСів і нагляд за багатьма іншими ділянками державотворення. Відповідних же апаратів – відділів у наркоматі або зовсім не існувало, або вони, з різних причин, розпадались відразу після створення і продовжували існувати більше на папері.

В тяжкому стані знаходились міліціонери. Їх матеріальне, продовольче забезпечення було незадовільним. Навіть із озброєнням справа виглядала вкрай погано. За весь час існування наркомату міліцією було "отримано близько 2000 гвинтівок, значна кількість – близько 25000 – міліцією було відібрано у бандитів під час боротьби з ними"⁶⁰. Те ж з кулеметами – їх отримали всього 2. Більшу частину з 75, що знаходились на озброєнні, також вилучили у криміналітету⁶¹.

Не вистачало засобів сполучення.

Але найгіршим було те, що викликав занепокоєння якісний склад міліції: в деяких місцях відсоток ненадійного елемента досягав 40⁶². Констатувалось, що серед міліціонерів дуже низький рівень політичної грамотності.

Міліціонерів не вистачало. Зі 118000 за штатним розкладом у

наявності було 66000, а кінних - взагалі – 3 тис. з 60 тис., передбачених штатами⁶³.

Катастрофічно не вистачало командирського складу, існувала маса інших проблем.

Власне, й наркомату, як цілісної структури, ще не склалося. Навіть розпорядження, накази оформлялися через окремі відділи, підписувались їх завідувачами⁶⁴.

Протягом 1920 року і першої чверті 1921 року (до VI Всеукраїнського з'їзду Рад) НКВС, що остаточно склався на травень 1920 року, набув характеру майже виключно "організаційного апарату, який сприяв оформленню органів радянської влади на місцях. Інструктори НКВС, що тоді роз'їжджали, організовували Ревкоми, Виконкоми та їх відділи"⁶⁵. Однак, на момент, коли "організаційне будівництво радянської влади на місцях", як вважалось, було в основному завершено – скрізь були створені повітвиконкоми, сільради, комнезами, які керувались відповідними вищестоячими органами влади, організаційний бік діяльності НКВС, природно, став рішуче звужуватись. В цьому почала вбачатись навіть об'єктивна непотрібність НКВС, з'явилися пропозиції щодо його розформування як самостійного наркомату і перетворення на "постійний Адміністративно-організаційний та інструкторський орган Президії ВУЦВК, на правах його відділу"⁶⁶.

"Ліквідаційні настрої" існували до середини літа 1921 року (тобто до призначення наркомом внутрішніх справ М.Скрипника). У спеціальному звіті говориться, що "тенденція до знищення НКВС зустріла сильний супротив" в особі ряду державних діячів (серед них був і М. Скрипник. - В.С.), які передбачали ту виключно важливу роль, яка неминуче буде відведена НКВС самим життям за умов, що змінилися і в результаті ліквідація НКВС затрималась, а через короткий час сама думка про неї була залишена. Могутній процес здійснення нової економічної політики владно поставив вимогу до радянського уряду протиставлення дрібнобуржуазній стихії, що пробуджувалася, міцного централізованого адміністративного апарату і ліквідаційські настрої відносно НКВС були швидко і безслідно зжиті"⁶⁷.

На той час чимало попередніх функцій НКВС було втрачено, галузі діяльності (примусові роботи, залізнична міліція) передані іншим інстанціям і потрібно було створювати, по суті, нову установу з новим іміджем. "В такій складній обстановці стала вимальовуватись фізіономія НКВС як органу, якому доведеться зібрати до купи розпорошені в процесі революційної боротьби адміністративні функції і стати у всеозброєнні адміністративних прав проти тих ненормальних, що суперечать інтересам Радянської держави, явищ і неминуче повинні стати результатом нової обстановки і нових відносин"⁶⁸.

Саме за таких обставин 13 липня 1921 року на посаду народного комісара внутрішніх справ протокольною постановою Президії ВУЦВК було призначено Миколу Олексійовича Скрипника⁶⁹.

А вже наступного дня нарком провів розширене засідання НКВС і перше, що зробив, - запропонував резолюцію, яка б виключила будь-яку двозначність у становищі важливого державного органу і впевнила його співробітників у наявності реальної перспективи. Резолюція так і називалась: "Про наркомвнудсправ" і за стрижень мала тезу: "Вважати

переорганізацію наркомвнусправ, що намічається, в розумінні ліквідації його як самостійного комісаріату такою, що не відповідає загальному плану будівництва Радянської влади і тому зовсім неприпустимою”⁷⁰. Того ж дня на вечір було призначено спеціальне засідання колегії, на яке виносились загальні, ключові питання функціонування наркомату⁷¹.

Головне, з чого розпочав свою діяльність нарком М. Скрипник, це – перехід з “ударної” на “органічну планову” роботу⁷².

Найбільшою його турботою стало покращання ситуації серед особового складу міліції. Тут нарком сам прискіплю вивчав стан справ, кілька разів протягом короткого часу ставив питання для ґрунтовного обговорення на засіданнях колегії НКВС. Так, у доповіді про стан міліції на 1 жовтня 1921 року відзначалося:

“Штатний склад міліції в цей час рівнявся 72000 чоловік, в дійсності ж він досягав 84000 чоловік. Склад міліції в моральному відношенні залишав бажати дуже і дуже багато, оскільки без перебільшення можна сказати, що велика частина його за своїми моральними і службовими якостями була не лише некорисна для міліції, але навіть шкідлива. Тут були і явні, і таємні бандити, і шкурники-дезертири, і спекулянти, і взагалі елемент, який вступив до міліції виключно для влаштування різних темних особистих справ, і дуже мало було дійсно свідомих чесних працівників, які щиро бажали принести користь Республіці і добросовісно виконувати розпорядження Робітничо-Селянського Уряду”⁷³.

Величезне занепокоєння викликала професійна підготовка міліціонерів і навіть керівного складу. “У службовому відношенні, - відзначалось у згаданому документі, - та ж картина, відсутність, за невеликими виключеннями, ділових, знаючих міліцейських робітників і взагалі відсутність хороших адміністраторів”⁷⁴.

Головна причина для М. Скрипника була очевидною – надзвичайно низьке, навіть за мірками 1920-1921 років, матеріальне забезпечення міліціонерів, членів їх сімей.

На засіданні ВУЦВК 3 серпня 1921 року М. Скрипник у доповіді “Про надання матеріальної підтримки НКВС” говорив, що “були випадки, коли після накладення адміністративного стягнення – 10-денного арешту – той, хто повертався, заявляв, що з радістю піде ще до карцера, тому що там видають хліб, чого не отримують в Наркомвнусправ”⁷⁵.

Як не суцужно було в голодному 1921 році, хоч, можливо, не такі й значні, та й короточасні, і все ж зміни на краще нарком зміг вибороти. Паралельно було проведено чистку рядів міліції і вилучено найбільш непридатний елемент.

Складніше розв'язувалося питання з кадрами для розшукової справи – тут адміністративних заходів виявилось замало, потрібна була копітка, довготривала робота і її за керівництва НКВС Миколою Скрипником також почали зрушувати з місця.

З метою підготовки кадрів і покращання рівня кваліфікації міліціонерів були відкриті курси командного складу при Головміліції; окружні курси в Харкові і Києві для підготовки нижчого командного складу; в усіх губерніях відкривались одноротні курси по підготовці старших і молодших міліціонерів⁷⁶.

Зародилися позитивні тенденції і у викоріненні порушень в рядах

самих міліціонерів, зокрема у боротьбі з хабарництвом, грабіжництвом, здиравством, дезертирством.

Піклуючись про підвищення якісного, професійного рівня міліціонерів, НКВС водночас знайшов за можливе і доцільне піти на скорочення штатного розкладу міліції, зменшивши особовий склад до 39 тисяч⁷⁷.

Було дещо покращено озброєння міліції. Завдяки проведеній воєнізації армійське командування надало НКВС більше десяти тисяч "трюхолінійок", кілька десятків кулеметів, що дозволило досягти бодай певної однотайності озброєння, розгорнути навчання кадрів (до початку воєнізації лише гвинтівок у міліції було 17 зразків, а як ними користуватися, навчати молодь – мало хто взагалі знав⁷⁸).

Незважаючи на відчайдушні зусилля і особисто М. Скрипника, і апарату НКВС, все ж дуже мало вдалося зробити у справі покращання постачання міліції продовольством. У згаданій доповіді є просто жакливі за своєю суттю рядки – правдиві констатації: після короткого періоду налагодження продовольчого питання "міліція вступила знову... в полосу голоду. Звідусіль з місць неслись похмуріші донесення, з'явилися випадки смерті міліціонерів від голоду і виснаження, коні (мова про тих, що використовувались у міліції з транспортно-господарчою метою – В.С.) гинули цілими десятками. Всі найнастійніші вимоги, прохання і клопотання у всі інстанції успіху не мали і становище міліції у продовольчому відношенні було надзвичайно близьким до катастрофічного"⁷⁹.

Не краще стояла справа з обмундируванням і спорядженням – до початку зими взуттям, білизною і обмундируванням міліція була забезпечена лише на 25%⁸⁰.

Ще гірше виглядала ситуація з виплатами мізерних зарплат, які постійно затримувались⁸¹.

Незважаючи на труднощі, міліція на кінець 1921 року стала значно організованішою, мобільнішою, дисциплінованішою, дієздатнішою. Це наочно підтвердили успіхи в боротьбі з повстанським рухом, який практично був зліквідований. І це за умови, що армія демобілізувалась і основне навантаження дедалі більше лягало на плечі НКВС. Звісно, тут відігравали свою роль й інші чинники, передусім, проведення радянською владою нової економічної політики, що приваблювала селянство, знекровлення, знесилення сил опору. Однак і применшувати очевидних позитивних зрушень у роботі міліції зовсім не варто, а віднести їх слід передусім до заслуг наркома НКВС М. Скрипника.

Мабуть, пряма причетність до тих сфер життя, де нормою є використання зброї, де позитивний результат залежить передусім від сили, де смерть супротивника (ворога) означає перемогу над ним і цього часто свідомо прагнуть, не може пройти безслідно для кого б то не було. Нерідко жорстокішим стає, здавалось би, найдобріше серце. Микола Скрипник, очевидно, не може претендувати на щасливий виняток з поганого, та все ж правила. Породження свого непростого часу, він демонстрував його прояви особливо наочно і в максималістському варіанті.

Так, коли на засіданні Президії ВУЦВК у її членів виникли сумніви, чи варто нагороджувати чекістів у мирний час бойовим орденом Червоного прапора, Микола Олексійович пристрасно доводив, що фронт внутрішній не

менш загрозливий, ніж зовнішній, що ворог його такий же злісний, небезпечний, як і іноземний завойовник – то й людей, що виявляють героїзм на цьому фронті, варто відзначати, захочувати за найвищими, бойовими вимірами⁸².

М. Скрипник запропонував також виготовити спеціальний знак для нагороди селян-незаможників, які брали участь і відзначились у боротьбі на внутрішньому фронті⁸³.

Рішуче підтримуючи тих, хто стояв на захисті радянської влади, нарком внутрішніх справ водночас з послідовною, стабільною нещадністю ставився до тих, хто опинявся "по інший бік барикад". Він, зокрема, з великою осторогою сприймав амністії, які оголошував час від часу верховний орган влади республіки, виступав із застереженнями і поправками. Наприклад, при обговоренні питання про амністію з нагоди четвертої річниці Жовтня Микола Скрипник заявив: "Я вважаю, що робітничий клас і селянство постановою про амністію змягчає долю тих, хто раніше порушував закони, однак він не може виливати свої милості на тих, хто зазіхав на саме існування Радянської влади, вчинив державну зраду, сприяв їй, здійснив акти шпіонажу або учиняв явно контрреволюційні заклоти проти неї"⁸⁴.

Окрім функцій по охороні порядку, боротьби зі злочинністю, з ворожими виступами проти радянської влади наркомат внутрішніх справ мав значну кількість інших функцій: керівництво комунальним господарством, діяльністю ЗАГСів, опікування долею національних меншин, проведення державної політики щодо церкви тощо⁸⁵.

Уяву про різнобічну діяльність наркомату внутрішніх справ і його керівника можна частково отримати із започаткованих за часів М.Скрипника випусків щотижневого "Бюлетеня інформаційного управління Народного Комісаріата Внутрішніх Справ УСРР".

У виконаних у машинописному варіанті оглядах на 8-10 сторінок (а іноді й більше) обсягом була зібрана найцінніша інформація про діяльність кожного відділу і структурного підрозділу наркомату. В Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) зібрано 11 таких бюлетенів за період з 1 січня по 26 березня 1922 р. В бюлетенях позначено, що вони виходять щотижня по суботах, однак в останньому, одинадцятому номері є й позначка "10 квітня 1922 р." – очевидно, дата реального виходу останнього, "несуботнього" номера⁸⁶.

В діяльності НКВС виникали й проблеми, породжені непростими інтеграційними процесами, що досить бурхливо і нерідко досить суперечливо розвивалися в той час. В тертях, що часом виникали з керівництвом РСФРР, М. Скрипник завжди займав принципову, тверду позицію. Так, він дуже різко відреагував на спроби підпорядкувати Москві залізничну міліцію України. На його пропозицію на засіданні колегії наркомату внутрішніх справ 2 листопада 1921 року було ухвалено: "Визнати, що постанова Президії ВЦВК РСФРР щодо підпорядкування залізничної міліції УСРР Головніліції РСФРР суперечить інтересам охорони порядку на Україні і є порушенням союзного договору і втручанням у справи ВУЦВК.

Ввійти до ВЦВК РСФРР з поданням про відміну вказаної постанови"⁸⁷.

А на засіданні 10 листопада ця постанова була доповнена (знову за

наполяганням М. Скрипника) словами: "З вказівкою, що аж до остаточного вирішення питання залізнична міліція залишається в розпорядженні НКВС УСРР"⁸⁸.

Водночас Микола Олексійович був членом комісії по виробленню взаємовідносин між відомствами РСФРР і УСРР і поведив себе досить активно, ініціативно, послідовно відстоював інтереси України⁸⁹.

Якою б масштабною, важливою і різноманітною не була діяльність наркома внутрішніх справ, Микола Скрипник самою природою був наділений значно більшими потенціями, а великий досвід керівної роботи багатократно їх примножував, дозволяв претендувати на ще значимішу суспільну роль. І сам Микола Олексійович те відчував, і оточення добре розуміло. То й, мабуть, ні в кого не могло, за великим рахунком, бути серйозних заперечень чи питань щодо рішення Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад України від 11 січня 1922 року про призначення М. Скрипника тимчасово виконуючим обов'язки голови Раднаркому УСРР⁹⁰.

Насправді ж, рішення для багатьох виявилось і несподіваним, і викликало подив, нерозуміння, здебільшого через спосіб, яким це було зроблено. Як правило, відповідний наказ чи розпорядження на час своєї відсутності (відрадження, відпустки) видавав сам голова уряду, який того разу перебував у Москві. Та й офіційно призначені заступники у нього були, які й без того могли тимчасово підмінити прем'єра. Тому виникають питання: якою мірою був причетний до рішення ВУЦВК Х.Раковський, чи знав він взагалі про нього до повернення до Києва, наскільки воно поділялось партійним керівництвом республіки і колегами М. Скрипника по РНК? тощо.

Сьогодні відповіді на ці питання, головним чином через брак документальної інформації, практично неможливо. Про більшість нюансів розвитку ситуації можна лише здогадуватися.

Х.Раковський тоді поїхав до Москви на нараду з питань вироблення спільної економічної політики радянських республік⁹¹. Він був відсутнім на засіданнях РНК УСРР протягом тижня, починаючи з 6 січня 1922 року⁹². Однак для нього, очевидно, було несподіванкою, що вже на засіданні 10 січня в протоколі засідання уряду М.Скрипник значиться як заступник голови Раднаркому і нарком внутрішніх справ⁹³, а наступного дня приймається й згадане рішення, відповідним чином оформляються протоколи і документи (М.Скрипник підписує їх як тимчасово виконуючий обов'язки голови уряду)⁹⁴.

Коли після приїзду з Москви Х. Раковський з'явився 14 січня на засіданні уряду і, природно, здійснював функції головуєчого, М. Скрипника не було⁹⁵. Не було його й на засіданні 17 січня⁹⁶. А на засіданні 24 січня Микола Олексійович присутній знову як нарком внутрішніх справ. Жодних згадок про попередній статус, про його відміну у документах тих днів немає. Лише 15 лютого 1922 року на засіданні ВУЦВК було розглянуто питання "Про призначення тимчасово виконуючого обов'язки голраднаркому" і вирішено: "На відміну всіх попередніх постанов тимчасово виконуючим посаду Голови Ради Народних Комісарів призначити тов.Фрунзе"⁹⁷.

Очевидно, цим документом і дезавуювалось рішення ВУЦВК від 11 січня. Цікаво, що те рішення підписали Голова ВУЦВК Г. Петровський і секретар ВУЦВК А. Іванов, а під новоухваленим документом стоять підписи:

за голову ВУЦВК – А. Іванов, за секретаря ВУЦВК – С. Яворський⁹⁸.

Тим часом, майже за місяць до появи згаданого документа, на засіданні РНК УСРР 17 січня 1922 року з ініціативи Х. Раковського було розглянуто питання про призначення заступником голови уряду Д. Мануїльського (доповідач Х. Раковський). Ухвалено ввійти з відповідним клопотанням до ВУЦВК, водночас увільнивши Д. Мануїльського від обов'язків народного комісара землеробства⁹⁹. Тоді ж позитивно вирішили питання про надання Х.Раковському відпустки для закордонного відрядження¹⁰⁰.

21 січня 1922 року Мала Президія ВУЦВК затвердила обидва рішення¹⁰¹.

З того часу Д. Мануїльський, за відсутності Х. Раковського, головував на засіданнях уряду (це робили й інші заступники – М. Фрунзе чи Владимиров), підписував протоколи засідань РНК і ухвалені документи. А 15 березня у зв'язку з новим від'їздом Х. Раковського і М. Фрунзе тимчасове виконання обов'язків голови РНК і наркома закордонних справ ВУЦВК поклав на Д. Мануїльського¹⁰².

Останнього, як першого секретаря ЦК КП(б)У (обраний у грудні 1921 року), очевидно, теж обійшли, затверджуючи М. Скрипника тимчасово виконуючим обов'язки голови уряду. Як певну реакцію на це, можна розглядати постановку на засіданні організаційного бюро ЦК КП(б)У 3 лютого 1922 року питання "Про т. Скрипника" і рішення про звільнення його від керівництва Центральною радою захисту дітей і Українською Комісією по обліку і розподілу евакуйованих установ і осіб (Евакком)¹⁰³. Ця ухвала з пропозицією РНК підшукати для заміни М. Скрипнику інших осіб за підписом Д. Мануїльського була передана уряду.

На засіданні РНК 7 лютого 1922 року, у відсутності Х. Раковського і за головування того ж Д. Мануїльського, ставиться і вирішується питання про увільнення М. Скрипника від обов'язків Голови Центральної Ради допомоги дітям і Еваккому.

В протоколі є цікава деталь. У надрукованому типографським способом документі значиться, що доповідачем з цього питання був управляючий справами РНК П. Солодуб. Однак, невідомо чиєю рукою, його прізвище викреслено і натомість червоним чорнилом записано, що то був М. Скрипник¹⁰⁴ (останній тоді часто користувався таким кольором чорнила).

А наступним пунктом порядку денного на доповідь уже самого Д. Мануїльського Головою Центральної ради захисту дітей затверджено Гуревича, наркома охорони здоров'я¹⁰⁵.

Тоді ж головою Еваккому було затверджено Б. Штернберга, а його тимчасовим заступником Малікова (доповідачем був той же П. Солодуб)¹⁰⁶.

Однак уже на наступному засіданні уряду, 14 лютого 1922 р. на доповідь Д. Мануїльського Б. Штернберга було увільнено від головування в Еваккомі і затверджено замість нього Рудого (Маліков став його заступником)¹⁰⁷.

Цікаво, що за наполяганням Д. Мануїльського те ж засідання ухвалило рішення про звільнення з посади наркома юстиції С. Буздалина, з яким М. Скрипник як нарком внутрішніх справ тісно співпрацював, і призначення його наркомом робітничо-селянської інспекції¹⁰⁸.

І, врешті, за пропозицією Д. Мануїльського, на посаду народного

комісара юстиції висувається Ветошкін. Всі ці призначення мала затвердити Президія ВУЦВК, до якої уряд звернувся з відповідними поданнями¹⁰⁹. Природно, це децю пізніше й відбулося, а паралельно були прийняті ще й постанови ЦК КП(б)У¹¹⁰.

У відтворених подіях вперше так рельєфно “проглянуло” не вельми приязне ставлення першого секретаря ЦК КП(б)У Д. Мануїльського, що тоді і згодом беззастережно підтримував Й.Сталіна, до М. Скрипника, який демонстрував незалежність думки і дії у будь-якому питанні, і тим помітно дратував вищих партійно-радянських функціонерів. До того ж, останні відверто побоювались приходу М. Скрипника на провідні державні позиції. А Микола Олексійович тим часом демонстрував неприховане бажання розширити свої владні повноваження, що опосередковано засвідчило його рішення, окрім інших, зайняти ще й посаду голови Головархіву при наркоматі освіти, створеного саме в момент відсутності Х.Раковського і тимчасового виконання М. Скрипником функцій голови уряду – 13 січня 1922 року¹¹¹.

Безсумнівно, що й наступна зміна у житті, службовій кар’єрі Миколи Олексійовича Скрипника – його переміщення на посаду народного комісара юстиції, згідно з рішенням ВУЦВК від 12 квітня 1922 року¹¹², відбувалася в руслі розвитку все тих же не найкращих стосунків між Д. Мануїльським і М. Скрипником, які матимуть ще не один негативний прояв. Дивує й те, що Х. Раковський, у якого вже сформувались лінії протистояння зі Й. Сталіним і позначились суперечності з Д. Мануїльським, по-суті, діяв у фарватері, визначеному першим секретарем ЦК КП(б)У і, врешті, в його інтересах. А, можливо, як і в багатьох інших випадках, винним був сам М. Скрипник, який через обережності потрапити у якусь із фракцій або ж бути кимось зарахованим до неї сторонився будь-кого і сам позбавляв себе можливості знайти підтримку.

При всій важливості посади наркома юстиції, вона все ж значно поступалася реальній силі тієї влади, тим можливостям, які були у наркома внутрішніх справ. І чи не тому мало не вперше в житті (якщо не рахувати епізоду з поверненням в Україну у грудні 1917 року) Микола Олексійович не кинувся відразу до виконання дорученої справи, а цілих десять днів зволікав – прийняв обов’язки наркома лише 22 квітня 1922 року?¹¹³ Та ще й чомусь наголошував на цьому факті (очевидно, для нього то було принципово) навіть у службових анкетах¹¹⁴.

* * *

Прихід М.Скрипника в наркомат юстиції відбувався в час, коли розробка законодавства, його запровадження в життя, правова освіта населення набували особливої ваги. З притаманною новому наркому оперативністю він визначився з колом завдань, їх пріоритетами, висунувши на передній план такі з них:

- переопрацювання, перегляд кодексів УСРР: трудового, кримінального, кримінально-процесуального, громадянського, громадянсько-процесуального і т.ін.;
- кодифікація і систематизація законодавства УСРР;
- робота в галузях: судовій, прокурорській, слідчій, адвокатській, національно-політичній, пенітенціарній, видавничій, юридичної і судово-медичної освіти, координаційній¹¹⁵.

М. Скрипник прагнув до найчіткішої організації роботи наркомату юстиції, налагодив систематичні засідання колегії, за його ініціативою у практику ввійшли засідання широкої (розширеної) колегії. Останнє було

зроблено з метою врахування міркувань і пропозицій, спрямованих на удосконалення, ефективне функціонування відомства, які виходили від якомога ширшого кола працівників різних підрозділів комісаріату, для консолідації зусиль у виконанні нагальних проблем, які доводилось вирішувати НКЮ.

Створена як дорадчий орган, широка колегія наркомату одержувала можливість сутнісно впливати на вирішення широкого кола питань, оскільки, згідно з запровадженим порядком, її рішення набирали остаточної сили, тобто були обов'язковими після затвердження колегією¹¹⁶.

На засіданнях колегії наркомату Микола Олексійович, як правило, був доповідачем з найбільшої кількості питань. І це природно, оскільки, окрім принципово-теоретичних, саме він порушував питання про призначення голів і членів обласних судів, губернських прокурорів, керівництва Ревтрибуналу УВО, про розв'язання інших кадрових питань, про відкомандирування працівників на роботу в ті чи інші інстанції, підзвітні наркомату, клопотання тощо. Нарком сам виїжджав для офіційних, за рішеннями колегії НКЮ, ревізій губернських судів, органів, що їм підлягали, а також, паралельно – органів прокуратури¹¹⁷.

З перших же днів перебування на посаді наркомюста М. Скрипник демонстрував, що він бере курс на строге дотримання законності і кероване ним відомство не зійде з цієї принципової позиції. Уже на четвертий день приходу до відомства, 25 квітня 1922 року за підписом М. Скрипника всім губернським відділенням юстиції було відправлено циркуляр. В ньому висловлювалось невдоволення фактами перебування під арештом громадян без належних юридичних підстав і намічались заходи щодо ліквідації такої негативної практики¹¹⁸.

А надалі розсилка таких циркулярів стала правилом, нормою. В них роз'яснювалась сутність існуючого законодавства щодо кримінального бандитизму, дезертирства, адміністративних стягнень, щодо участі представників органів юстиції в конфліктних комісіях при відділах праці, про порядок розгляду житлових справ, про порядок відкликання нарсуддів, про відміну вироків у справах неповнолітніх та ін.¹¹⁹

Зустрічались при цьому і тлумачення правових питань у дусі "революційної законності". Так, у циркулярі від 1 червня 1922 року говорилося:

"...НКЮ констатує, що проведення місцевими судовими органами, під виглядом проведення в життя нової економічної політики, відновлення куркулів у правах, які вони втратили в період революції, дискредитує радянську владу в очах незалежників і вносить неприпустиму з точки зору нової економічної політики нестійкість в майнові права громадян, створені в період революції.

А тому НКЮ пропонує всім Голгубраднарсудам роз'яснити всім нарсуддям губернії про необхідність в цілях закріплення незаможним селянством надбаних ним в період революції прав, не виконувати рішень, які б ліквідували завоювання революції і повертали куркульському елементу їх майно, відібране у куркулів незаможниками в період революції"¹²⁰.

Так сталося, що під час керівництва М. Скрипника наркоматом внутрішніх справ з-під контролю відомства у січні 1922 року були вилучені місяця позбавлення волі і передані міністерству юстиції¹²¹. В листопаді-

грудні того ж року відбувся зворотний процес¹²². Так що Миколі Олексійовичу цією сферою діяльності довелося займатися недовго. Навпаки, з ініціативи наркомату юстиції 7 липня 1922 року було вирішено створити при наркоматі юстиції "Стіл помилування". Відповідні документи мали готуватися в комісаріаті і виноситися на засідання ВУЦВК; у розгляді справ мав брати участь наркомюст як член Президії ВУЦВК. Було запропоновано скласти президію (комісію) у складі з трьох осіб: голова і два члени (1 з них – обов'язково нарком юстиції). У разі особливої думки когось із членів питання повинно було переноситись на засідання Великої Президії ВУЦВК¹²³.

До речі, Микола Скрипник належав до числа тих діячів, які завжди мали власну думку практично з кожного питання, рішуче її відстоювали. Коли він залишався в меншості на засіданнях ВУЦВК чи РНК, постійним членом яких був впродовж багатьох років, наполягав, щоб до протоколу обов'язково записувалась його, М. Скрипника, "особлива думка"¹²⁴. Щодо цього, мабуть, з Миколою Олексійовичем взагалі ніхто не міг зрівнятися. Вочевидь, це було однією з причин, щоб колеги вважали М. Скрипника не лише кришталеву чесним, безкомпромісним, гранично принциповим, а ще й побоювались його, відносячи до тих особистостей, спілкуватись, а тим більше, товаришувати з якими - дуже-дуже непросто, незручно.

Щоправда, на авторитеті М. Скрипника, ставленні до нього як високого професіонала це, зрештою, не позначалось. Підтвердженням може служити введення його до складу "Центральної комісії по Червоній Армії", яку очолював голова уряду Х. Раковський, призначення головою комісії по вилученню церковних цінностей¹²⁵.

Наприкінці липня 1922 року в РНК склалась ситуація, за якої М. Скрипнику знову тимчасово довірили виконувати обов'язки заступника голови уряду і вести його засідання. 25 липня Микола Олексійович бере участь у засіданні РНК, головує, підписує оригінал і копію протоколу, ухвалені документи¹²⁶.

Ясність у ситуацію внесла Президія ВУЦВК, яка на своєму засіданні 28 липня порушила питання "Про заступника Голови Раднаркому і УЕН (Українська Економічна Нарада – В.С.) на час від'їзду т. Раковського" і вирішила: "На час від'їзду т. Раковського заступником Голови Раднаркому і УЕН затвердити т. Скрипника". Документ підписали Голова Президії ВУЦВК Г.Петровський і секретар ВУЦВК О. Єрмощенко¹²⁷.

Деякий час Микола Скрипник виконує визначені йому обов'язки¹²⁸. Однак уже 15 серпня 1922 року на засіданні РНК розглядається питання про надання М. Скрипнику півторамісячної відпустки і ухвалюється: "Через від'їзд у відпустку тов. Скрипника порушити клопотання перед Президією ВУЦВК про призначення тов. Ксандрова Застголраднаркома і ЗастголУЕН до повернення тов. Раковського"¹²⁹.

Надалі, аж до лютого 1933 року, ситуація з призначенням М. Скрипника на вищі посади за наркомівські не виникали.

Тим часом в правозахисній галузі сфера діяльності М. Скрипника істотно розширилася. На підставі протокольної постанови ВУЦВК від 31 січня 1923 року і наказу по прокуратурі УСРР від 3 лютого того ж року Миколу Олексійовича затвердили Генеральним прокурором республіки¹³⁰.

На цій посаді Микола Скрипник постійно тримав під контролем питання про вдосконалення прокурорського нагляду органів слідства і дізнання в УСРР. Як свідчать архівні фонди комісаріату юстиції, це робилося

дуже предметно, послідовно, навіть настирно. Наркомюст і Генеральний прокурор часто “спускався” до розгляду дуже конкретних, “земних” справ і документів, особисто їх корегував і підписував¹³¹. Серед різних циркулярів, розпоряджень, що направлялись на місця, чимало тих, що підписані М. Скрипником – Генеральним прокурором республіки. Спрямовані вони були на поліпшення роботи, на виключення паралелізму в діяльності споріднених служб, на зменшення бюрократичної тяганини, на збільшення оперативності¹³².

Микола Олексійович вважав за необхідне, щоб контроль з боку наркомата юстиції за підвідомчими установами в губерніях був систематичним і конкретним, зокрема, щоб місцеві суди і прокуратури, принаймні на губернському рівні, обслідувались щорічно.

Як Генеральний прокурор республіки, М. Скрипник вважав за потрібне діяти, керуючись, звісно, в першу чергу, буквою закону, однак водночас постійно маючи на увазі захист інтересів трудових верств. Так, він вніс протест проти рішення Харківського губвиконкому про підвищення квартирної плати. Головне в аргументах Генерального прокурора полягало в диференційованому підході до різних категорій населення, турботі про те, щоб від необгрунтованих економічних рішень не постраждали незаможні. Тут же Генеральний прокурор допускав за можливе і навіть цілком виправдане, щоб нетрудові елементи, власники несли відносно більше економічне навантаження¹³³.

Позиція наркомюста і Генерального прокурора, очевидно, була однією з причин того, що робітників і селян за заподіяні злочини карали в 2,5 рази легше, ніж за аналогічні вчинки інтелігенцію. Це офіційно визнавалось навіть у звіті НКЮ за 1923-1924 операційний рік, коли автори звертались до порівняння частоти застосування однієї й тієї ж міри покарання (вищої міри) до різних категорій (а між тим злочинів робітниками і селянами здійснено було в 3 рази більше, ніж інтелігентами)¹³⁴.

Функції наркома юстиції і Генерального прокурора республіки значно розширились і збагатились у зв'язку з утворенням і конституюванням Союзу РСР. Як основні і першочергові висунулися такі:

- участь у підготовці Конституції СРСР і союзного законодавства;
- підготовка і проведення через законодавчі органи УСРР конституції республіки, узгодженої з Конституцією СРСР, вироблення Конституції Автономної Молдавської СРР;
- підготовка документів, актів у зв'язку з адміністративною реформою в СРСР¹³⁵.

Велетенська багаторічна робота, що досить масштабно відбилася в архівних документах, не вичерпувалась лише виконанням безпосередньо наркомівських обов'язків М. Скрипника і керованих ним відомств. Як досить авторитетного фахівця і досвідченого діяча, Миколу Олексійовича вводили до ряду поважних комісій, творчих груп, що готували справді доленосні документи.

На засіданні РНК 25 липня 1922 року було створено комісією під керівництвом М.Скрипника, якій доручалось у тижневий термін з'ясувати всі питання, які стосуються повноважного Представництва УСРР в РСФРР¹³⁶. Микола Олексійович інтенсивно працював у конституційній комісії Центрального Виконавчого Комітету Рад СРСР, неодноразово на засіданнях

ВУЦВК і РНК доповідав про роботу комісії, про зміст і характер підготовлених документів, вносив конструктивні пропозиції щодо перспективної розробки в Україні проектів найважливіших законодавчих актів союзного масштабу, зокрема – про освіту, землеустрій, основи законодавства про працю, основи торговельного законодавства, про союзне громадянство та ін¹³⁷.

Він же був і доповідачем про радянську конституцію на VIII Всеукраїнському з'їзді Рад 19 січня 1924 року¹³⁸.

Навесні 1924 року Президія ВУЦВК призначила наркомюста УСРР представником України в комісію щодо розробки союзного законодавства¹³⁹.

5 жовтня 1923 року РНК було затверджено комісію по підготовці Конституції УСРР під головуванням Г. Петровського. У числі шістьох її членів був і М. Скрипник¹⁴⁰. А 10 жовтня на пропозицію останнього на засіданні Президії ВУЦВК комісію було перезатверджено і визнано "вважати такою, що перебуває при ВУЦВК"¹⁴¹. Зусиллями М. Скрипника і його колег уже на 1 квітня 1924 року проект Конституції УСРР був готовий¹⁴².

Об'єднаний процес за створення федеративної держави, як відомо, розвивався непросто, суперечливо, часом викликав гостру реакцію з боку сил, політичних діячів, незгодних здебільшого із суб'єктивними зусиллями керівництва РКП(б), передусім Й. Сталіна, спрямувати об'єктивні потреби і тенденції антидемократичним шляхом, деформувати народний волевияз, підміняти його великодержавним унітаристським варіантом. На всіх етапах обговорення, "шліфування" проектів документів, розрахованих на регламентацію спільного життя суб'єктів союзного утворення, М. Скрипник займав принципову позицію.

Так, ще 9 червня 1922 року на засіданні комісії НКЮ М. Скрипник доповідав з питань "Про порядок проходження законодавства РСФРР через законодавчі органи УСРР". Було ухвалено:

"1. Визнати, що:

1. Законодавство по необ'єднаним Наркоматам видається Робітничо-Селянськими Урядами УСРР і РСФРР самостійно і законодавство однієї республіки не має обов'язкової сили для іншої республіки; для проведення в життя узгодженого законодавства обома республіками з окремих питань, по необ'єднаним, згідно договору від 28-го грудня 1921 р., Наркоматам, уряди, як РСФРР, так і УСРР, можуть виходити з дружніми поданнями в законодавчі органи кожної Республіки через своїх повноважних представників про розгляд, погодження і введення в дію тих чи інших законів;

2. З метою врегулювання законодавства по об'єднаним, згідно того ж договору, Наркоматам, всі законопроекти, які вносяться урядом РСФРР на затвердження спільних законодавчих органів, попередньо підлягають взаємному обговоренню з урядом УСРР, окрім випадків, коли спішне видання декретів викликається воєнними чи іншими надзвичайними обставинами"¹⁴³...

Було запропоновано і відповідний механізм реалізації визначених підходів. Наркомюст М. Скрипник наполегливо намагався узгодити положення про діяльність об'єднаних наркоматів, таких документів, як "Статут про гербовий збір" тощо. Він доводив, що "обов'язковість спільних директив зовсім не позбавляє український уряд права пристосовувати їх до

умов української дійсності і вносити згідно цього ті чи інші зміни в окремі законодавчі акти РСФРР по об'єднаним наркоматам.

Право це, яке безпосередньо витікає із суверенності Української Республіки і загального смисла і духу союзного договору, спрямоване до максимального задоволення інтересів обох республік, що домовляються, а не знеособлення однієї з них, до цього часу безперешкодно здійснювалось УСРР і не оскаржувалось РСФРР"¹⁴⁴.

М. Скрипник рішуче виступав проти тенденцій, що дедалі виявлялися, до нав'язування Україні правил і норм, за якими жила Російська Федерація, документів, у яких вони були зафіксовані¹⁴⁵, не зупинявся перед публічним опротестуванням деяких рішень наркомата юстиції РСФРР і його керівника О. Курського¹⁴⁶.

Керуючись демократичними уявами, виходячи з патріотичних міркувань, а, можливо, більше за все надихаючись інстинктивними почуттями, Микола Скрипник твердо стояв на обороні суверенітету українського народу, прагнучи турботливо боронити його самобутність. Одним із вірних заходів у цій сфері він вважав українізацію, що набула на той час статусу офіційної політики.

Уже 13 липня 1923 року на засіданні РНК за поданням заступника М. Скрипника по наркомату юстиції А. Каплана було ухвалено декрет "Про заходи забезпечення рівноправ'я мов і про сприяння розвитку української мови"¹⁴⁷. Важко уявити собі, щоб підготовка документа здійснювалась у відомстві, яким керував Микола Олексійович, без його відома і участі. Та наступні факти і документи доводять органічну причетність М. Скрипника до українізаційних процесів незаперечно. На засіданні вузького складу колегії НКЮ від 14 травня 1924 року під головуванням Миколи Олексійовича ухвалено рішення "визнати за необхідне видати наказ, яким встановити строк для переведу діловодства на українську мову з 1 червня, а діловодства складнішого – з 15 липня"¹⁴⁸.

Тоді ж було вирішено звернутись у комісію сприяння галицьким емігрантам, щоб взяти на облік всіх галичан-юристів, а у разі потреби, замінити ними тих працівників НКЮ, які не зможуть або не схочуть володіти українською мовою.

Нарком особисто стежив за тим, щоб реалізувати ухвалу. Однак результат не давався так швидко, як уявлялось. Зокрема, ще весь червень протоколи засідань (відповідно й самі засідання) велись російською мовою. Однак уже з 1 липня 1924 року в наркоматі починають з'являться документи українською мовою і чимдалі тенденція посилювалась¹⁴⁹.

На засіданні комісії щодо розгляду плану діяльності народного комісаріата юстиції і його місцевих органів на 1924-1925 роки (доповідачем був М. Яворський) серед інших положень містилося і таке: "доведення українізації до 100%". Однак тут же зазначалося, що мав бути проведений "перегляд мережі судових установ згідно до розселення національностей" і "фактичне забезпечення прав на мову нацменшостей в органах юстиції"¹⁵⁰.

В наркоматі юстиції було створено спеціальну комісію щодо українізації НКЮ. 9 серпня 1924 року заслухано її спеціальну доповідь. Підтверджувалась необхідність активізації роботи в обраному напрямі і накреслювались конкретні заходи¹⁵¹.

10 вересня 1924 року на засіданні колегії наркомату юстиції було

заслухано доповідь про українізацію відомства. У прийнятій ухвалі говорилося:

“Запропонувати співробітникам НКЮ, тим, хто знає українську мову, розмовляти в комісаріаті українською мовою в офіційних зносинах”. Тут же йшлося про те, щоб надалі не приймати на роботу осіб, які не знають мови, а завідуючим відділами перевести справоздання на українську мову, згідно з постановою від 19 травня¹⁵².

Звісно, в сутнісному відношенні, на першому плані була турбота наркома юстиції М. Скрипника про підготовку кодексів законів УРСР - кримінального, виправно-трудового, цивільного, процесуального, про народну освіту та багатьох інших¹⁵³.

Микола Олексійович серйозно займався розробкою наукових проблем правознавства і, водночас, популяризацією юридичних знань. Щороку в Харкові виходило по книзі наркома: 1924 рік – “Кримінальна політика Радянської влади”, 1925 – “Народний суд, його завдання і його діяльність”, 1926 – “За революційну законність”, 1927 – “На терені радянської Конституції”.

Для М. Скрипника відправними, визначальними у процесі законотворчості завжди залишались питання захисту завоювань революції, здобутків влади Рад. Тому він всіляко обґрунтовував правомірність використання з цією метою положень, духу тих нормативних актів, які склались ще в роки найбільшого загострення класової боротьби - в роки громадянської війни. В законотворчості він явно абсолютизував роль спадкоємності з ними, схильний був і надалі користуватись тими ж формами і методами роботи, які вже довели свою ефективність, хоч нові реалії, природно, вимагали нових підходів.

«Ми перемогли в громадянській війні, - розмірковував М. Скрипник як нарком юстиції. - Зовнішній і внутрішній ворог зазнав поразки, хоч це зовсім не означає, що його знищено. В усякому разі, одного ми досягли безперечно: наша республіка - це є республіка наша, Радянська, робітничо-селянська. У ній наші пролетарські погляди визначають хід життя, наші закони дістали собі визнання й діють, наша, а не буржуазна, законність оформляє життя - законність революційна, що слугує пролетаріатові й селянству, а не контрреволюційна, що йде на послугу буржуазії. Як мусить здійснюватися за оцих нових умов диктатура пролетаріату? Диктатура, як я вже зазначив на початку своєї замітки, являє собою використання влади з тим, щоб збивати опір ворожого класу, не звертаючи уваги на всі попередні закони. Це значить, що пролетаріат за допомогою диктатури пересилює буржуазію, незважаючи на буржуазні закони й буржуазну законність. Та з цього, річ самозрозуміла, не виходить, ніби можна ламати закони, що слугують пролетаріатові й селянству, законність революційного ладу робітничо-селянської влади. Відтоді, як ми перемогли в середині країни, закони буржуазного суспільства вже більше не можуть претендувати на загальну значимість у робітничо-селянській країні, з того часу й методи боротьби з контрреволюцією мусили змінитися. Якби тепер хто-небудь чи будь-який орган провадив боротьбу з буржуазією, незважаючи ні на які закони, чи взагалі на будь-яку законність, - це означало б ламати вже не буржуазні закони, а ті, що забезпечують суспільність робітничо-селянську, тобто це означало б діяти проти інтересів робітничо-селянської влади. Ламати законність на початку революції - це означало ламати законність

буржуазії, що працювала на контрреволюцію, і це ламання законності було справою революційною. Ламати законність тепер, у новому періоді радянської республіки, це є ламати законність революційну, що слугує пролетаріатові, отож це ламання законності є справа контрреволюційна. Так діалектично міняється життя й змінюються методи нашої боротьби»¹⁵⁴.

Успіхи першого натиску на капітал, як відомо, запаморочили голову не одному М. Скрипнику. Тому так нелегко йшов процес подолання «воєнно-комуністичних» уподобань і звичок. Тому так добре, начебто у підготовлений ґрунт падатиме насіння адміністративно-бюрократичної системи з її примусовими методами управління, коли Й. Сталін почне повертати хід життя радянського суспільства з визначеного курсу, запроваджувати своє бачення соціалізму як раю, до якого людей слід заганяти палицями.

Водночас було б перебільшенням вважати, що М. Скрипник був зятим догматиком, який зовсім неадекватно оцінював ситуацію, був нездатним на діалектичний підхід до тієї чи іншої справи. Це виявлялося не лише у постановці судової справи, а й у політичній роботі, яку він ніколи не припиняв вести і яка в 20-ті роки дедалі більше сполучалася, перепліталася з наглядовою, контрольною каральною діяльністю органів юстиції. Прикладом тут може служити виступ М. Скрипника на засіданні комісії виконкому Комінтерну про розпуск Української Комуністичної партії 19 грудня 1924 року.

Міністр юстиції досить докладно зупинився на спростуванні закидів діячів УКП щодо переслідувань її членів з боку КП(б)У, державних установ республіки.

Микола Олексійович показав, що партійне керівництво УСРР здійснює щодо колишніх і нинішніх членів УКП диференційований підхід: «Я повинен сказати, що, як уже я заявляв на засіданні Президії Виконкому, був час, коли ми зустрічалися з УКП по різних сторонах барикади, коли вони із зброєю в руках боролися проти Радянської України, проти Комуністичної партії. Надалі окремі працівники - члени УКП - переглядали свої позиції, відмовлялися від них, визнавали хибність своїх дій і з повинною приходили до пролетаріату каятися у своїх помилках, щоб дістати можливість йти в рядах Комуністичної партії на спільну пролетарську роботу. Так було, наприклад, з Юрієм Мазуренком, колишнім членом УКП, який у 1919 р. боровся проти нас із зброєю в руках. Товариші, що приходили до нас, ми випробовували в роботі і коли бачили, що вони дійсно зарекомендували себе на ділі, ми відкривали їм доступ в нашу партію. Той самий Мазуренко, що керував у 1919 р. одним з повстанських загонів, тепер - член нашої партії. Ми не зарікаємось від того, щоб навіть наші вороги, що боролися з нами, після того, як вони дійсно розкаються у своїх помилках і зарекомендують себе, спільно і по-товариському з нами працювали»¹⁵⁵.

Проте не всі члени УКП поводили себе однаково. «Ми бачимо, - відзначив М. Скрипник, - що в рядах Української Комуністичної партії є чимало осіб, які й раніше боролися проти нас із зброєю в руках, і досі не визнають хибності своїх позицій, а тільки перейшли на інший шлях боротьби проти Комуністичної партії більшовиків. Тому природно, що ми повинні були пильно стежити за тим, щоб УКП, навколо якої концентрується природне невдоволення всіляких власницьких елементів, щоб ця УКП не стала зброєю проти нас. Були спроби прямих петлюрівців вступати в Українську

Комуністичну партію. Тому і Комінтерн, і Комісія повинні визнати необхідним і доцільним, якщо один з державних органів, ДПУ, яким керують наші товариші, спостерігаючи за тими цілями, куди лізе контрреволюція, спостерігає й за цією ціллю: чи немає тут таких елементів, які лише прикриваються комунізмом, а насправді ведуть контрреволюційну, бандитську діяльність»¹⁵⁶.

На підтвердження своїх тверджень нарком юстиції України навів конкретний приклад: «В УКП є окремі особи, наприклад, член ЦК УКП Авдєнко - людина, що в 1919 р. була у Григор'єва, колишнього командуючого армією. Григор'єв - зрадник Радянської влади, що підняв у 1919 р. повстання на Україні, яке мало серйозне значення для нашої влади і для міжнародної революції. Авдєнко потім заявив про свою відмову від збройної боротьби проти Радянської влади. Коли ми розбили Григор'єва, він вступив в УКП і став її членом. Але він почав вести, будучи в ЦК УКП, свою агітаційно-пропагандистську діяльність, спрямовану на розклад Червоної Армії. Що ж: чи для того в нас революційна влада, щоб це дозволити, щоб дозволити розкладати основи Червоної Армії? Зрозуміло, ні. Ми повинні були вжити репресивних заходів: він був висланий з України. Коли ми легалізували так звану Українську Комуністичну партію і допустили її вільну діяльність, то ми не взяли на себе зобов'язання не захищати робітничо-селянську владу від тих прямих нападок з боку членів УКП. Тому заява про те, що ми застосуємо заходи насильства, нічого не значить: ми їх і будемо застосовувати проти всіх тих, хто буде діяти таким чином»¹⁵⁷.

М. Скрипник вважав, що революційна законність повинна застосовуватись без будь-яких послаблень щодо будь-яких проявів злочинності, правопорушень, яких установ чи то поважних осіб вони не стосувались би. Так на XI окружній партійній конференції в Маріуполі 25 листопада 1925 року, де М. Скрипник виступав з доповіддю про звіт ЦК КП(б)У, на його адресу пролунав закид, що суди республіки нерідко перегинають палицю, аж занадто жорстоко караючи відповідальних працівників за, здавалось би, не такі вже й серйозні порушення норм соціалістичного співжиття. Зокрема, мова зайшла про якогось Панова, що, використовуючи службове становище, схиляв до співжиття підлеглу співробітницю. «Я відповідаю тов. Лимареву, - відзначив міністр юстиції, - який тут на партконференції виступив з осудом суду і дозволив собі сказати, що т. Панов неправильно засуджений по 169 статті, яка говорить про те, як впливати робітничому класу на тих окремих осіб, які використали свою владу для того, щоб перетворити свою співробітницю на наложницю. Робітничий клас вважає це одним із найтяжчих злочинів, бо це ображає його, коли його дочки і жінки, що йдуть продавати свою робочу силу, потрапляють на втіху. І закон встановив, що ті, хто знаходиться у нас на роботі, обдурюють довір'я робітничого класу і використовують свою владу, щоб чинити такі дії, дістають вирок до позбавлення свободи зі строгою ізоляцією не менше 3-х років. Суд тут взяв найнижчу (межу) і встановив 3 роки, а Лимарев говорить, що засудили занадто суворо. Я скажу, що могли і 10 років дати, а менше, ніж на 3 роки не мали права. Ви хочете, щоб його виправдали, щоб для нього переробити весь закон і щоб робітничий клас, використовуючи це, карав його менш суворо, щоб було поводно і іншим адміністраторам використовувати залежність від його робітниці. Я не думаю, щоб партконференція стала б на точку зору Лимарева»¹⁵⁸.

Тоді ж М. Скрипник пообіцяв, що не буде жодного послаблення

щодо адміністративних осіб, які дійшли до побиття робітників у Бердянську¹⁵⁹.

Микола Олексійович беззавітно вірив у переваги революційної, соціалістичної законності над буржуазною. І коли прем'єр-міністр Франції Р. Пуанкаре звернувся до Радянського уряду з проханням пом'якшити вирок щодо ряду діячів науки, засуджених у 1924 році у справі «Центру дії» (серед притягнених до відповідальності були і професори) М. Скрипник з притаманними йому прямою і пристрасною відповіддю: «Глибоко обурюючись, ми відкидаємо будь-яке право Пуанкаре, в кого руки в крові робітників, виступати проти вищої кари, вживаної щодо шпигів... З глибоким обуренням і гідотою треба поставитися до лицемірної заяви Пуанкаре на користь польсько-французьких шпигів. З 18 звинувачених у справі Центру дії тільки 3 належать до професури. Це десятирядні величини з цеху вчених, це ремісники професорської кафедри, що нічим себе не виявили. Єдина наука, де відзначилися пп. Василенко і Тортаківські, - це наука шпигунства й обслуговування інтересів буржуазії. Та навіть і до цих «учених» шпигів пролетарський суд поставився з милосердям, не присудивши їх до найвищої кари. Пролетарський суд може з презирством пройти повз заяви Пуанкаре. Радянська республіка у собі самій має гарантії законності й милосердя»¹⁶⁰.

Безапеляційність виступу М. Скрипника, звичайно, навряд чи виправдана для діяча такого масштабу. Та навряд чи варто сумніватися у щирості почуттів, які викликали у наркома юстиції порушення революційної законності і прагнення до справедливого покарання винних, не зважаючи на будь-які обставини.

Діяльність органів юстиції в роки, коли наркомат республіки очолював М. Скрипник, була досить інтенсивною. У доповіді на сесії ВУЦВК 22 жовтня 1925 року нарком повідомив, що протягом останнього року органами юстиції було розглянуто 970606 різних справ¹⁶¹.

В достатньо напруженому ритмі працювала і Генеральна прокуратура УСРР. Здійснюючи перш за все нагляд за неукліним додержанням законності, вона в 1923 році подала 642 протести на діяльність місцевих органів влади. В 1924 році кількість протестів по окремих губерніях коливалась від 150 до 400. Всього ж за цей рік прокуратурою було розглянуто 36 тис. справ, з них близько 10 тис. дописів робкорів і сількорів¹⁶². Перевіряючи у 1925 році органи юстиції, прокуратурою було розглянуто 10450 циркулярів різних установ, чинність значної кількості яких була припинена, а то й зовсім скасована¹⁶³.

Принциповість, діловитість, оперативність, послідовне відстоювання інтересів трудящих сприяли зростанню авторитету органів юстиції у народі України. Невпинно зростала повага і до керівника цього відомства - Миколи Олексійовича Скрипника.

VI. ДУМИ І СПОДІВАННЯ

Час доніс до наших днів невелику кількість фотоматеріалів про М. Скрипника. Чи то він не полюбляв позувати, і фоторепортери, кінохронікери, знаючи це, не наважувались часто наближати до відомого політика об'єктиви, чи в роки боротьби з "ворогами народу" значна кількість плівок безслідно щезла. А, можливо, були й інші причини. Та фактом залишається те, що до послуг дослідників вельми обмежена картотека кінофотоматеріалів, щоб всебічно уявити зовнішність Миколи Олексійовича, відчутти його вподобання, смаки і т. ін. Одне ж впадає у вічі з цілковитою визначеністю. Ви майже не знайдете знімків, з яких на вас споглядало б веселе, усмінене, безтурботне обличчя. Завжди – якась особлива, Скрипникова зосередженість, особлива Скрипникова напруга. Часом здається, що він десь думкою поринув у самого себе і розмірковує над таким предметом, порівняно з яким все, що відбувається навколо, – другорядне, не варте великої уваги, з неминучістю має відійти на другий план.

А відтак – дуже цікаво, що так займало, що так турбувало Миколу Олексійовича, не давало душевного спокою. Очевидно, про це можна лише здогадуватися. І якщо не можна стверджувати напевне про всі його нелегі думи, то одна, до якої він систематично повертався – це, безперечно, думка про рідну Україну, її талановитий народ з тяжкою історичною долею, це вболівання за їх майбутнє.

У кожній людині любов до Вітчизни формується і виявляється по-своєму. Тут нашаровуються різні причини, обставини, втручаються непередбачені чинники, події, випадки тощо.

Микола Скрипник ще з юнацьких років замислювався над тяжким становищем українського народу, дедалі більше захоплювався патріотичними мріями. Проте довгі роки життя революціонера-професіонала, що постійно змінює місця проживання у велетенській багатонаціональній імперії та й за її межами, лише поодинокі, недовготривалі візити в Україну сприяли зміцненню у свідомості більше інтернаціоналістських, аніж національних настроїв. Свою роль, звичайно, відіграла і відданість марксистській ідеології, яка пріоритетним вважала класовий, а не національний момент.

І все ж юнацькі враження безслідно не щезли, вони стали тим живильним підґрунтям, на якому розвинулися погляди одного з найцікавіших національно-політичних діячів переламної історичної доби.

Ставши першим офіційним главою уряду Радянської України в 1918 році, Микола Олексійович Скрипник поставився до цього з усією можливою серйозністю. Для нього наявність самостійної республіки виявилась не якимось тимчасовим, минушим фактором, як для багатьох захоплених ліворадикальними настроями комуністів, не тактичною поступкою обставинам до перемоги світової революції, а величезним історичним завоюванням українського народу. І невідомо, від чого більше йшли Скрипникові міркування, розпочинався хід його думок і концептуальні вибудови: від марксистської, ленінської теорії з національного питання, що одним з наріжних каменів мала вимогу права націй на самовизначення аж до утворення самостійної держави як найбільший гарант рівноправного розвитку всіх націй, в тому числі української, чи від віковичних прагнень українського народу до власної державності, яким Микола Олексійович прагнув знайти обґрунтування у національній політиці більшовиків, що

передбачала всебічний розквіт і одночасне зближення, згуртування націй. Як би там не було, але постійно піклуючись про інтернаціональні завдання російського пролетаріату, всіх трудящих, виявляючи турботу про всіляке зміцнення союзу соціалістичних республік, Микола Скрипник ніколи не забував про національну справу українців, їх інтереси, намагався послідовно відстоювати їх, звичайно, у рамках загальних уяв про шляхи розв'язання національної проблеми, про побудову суспільства рівноправних вільних народів. При цьому він був твердо переконаний, що національний розквіт України, як і будь-якої іншої республіки, іншого народу ніскільки не зашкодить справі соціалізму, будівництву союзної держави, а, навпаки, якнайбільше сприятиме цьому процесу. Важливо лише не схибити, вести гнучку і водночас принципову лінію.

Часто його позиція виглядала (та й сприймалася оточенням) як заскорузло-догматична і амбіційна. Однак навряд чи хто міг мати будь-які сумніви, що М. Скрипник внутрішньо був абсолютно переконаний у правоті відстоюваних принципів і відводив на другий план моменти тимчасового, особистісного порядку.

З не меншим завзяттям М. Скрипник боровся і з тими, хто, на його думку, перебільшував роль національного фактора, абсолютизував національний момент, виявляв націоналістичні ухили.

Прикладом тут може бути його пристрасна промова на IV Всеукраїнському з'їзді Рад (16-20 травня 1920 року) у відповідь на виступ одного з лідерів Української Комуністичної партії Ю. Мазуренка. Представник УКП доводив, що Україна не має своєї державної самостійності, такої, як в часи Української Народної Республіки, відзначав у зв'язку з цим відсутність ряду життєво важливих для держави наркоматів.

Микола Олексійович спростував тезу Ю. Мазуренка про Українську Народну Республіку як дітище лютневої революції в Росії, нагадав відомі факти стосунків Центральної Ради з урядом Керенського, а проголошення УНР після жовтневої перемоги в Петрограді кваліфікував як "акт зрадницької боротьби дрібнобуржуазного класу України проти пролетаріату, що боровся за перемогу пролетарської революції"¹. Нагадав він і про те, що незалежність УНР була проголошена після I Всеукраїнського з'їзду Рад, утворення УСРР і, заявив, що український народ виводить незалежність своєї держави зовсім не з того утворення, за яке так упадає Ю. Мазуренко.

"Ми будували і збудували Українську Радянську Республіку, – заявив Скрипник, – вже Перший Всеукраїнський з'їзд Рад проголосив Українську Соціалістичну Радянську Республіку як федеративну частину Російської Радянської Соціалістичної Федерації. І коли в 1918 р. на II з'їзді Рад в Катеринославі довелося проголосити незалежність України, то треба було з жалем в душі сказати, що завдяки Брестському договору й наступові німецького імперіалізму ми змушені боротися поряд з Росією, але іншим засобом: як окрема соціалістична держава. Не треба забувати, що т. Затонський, наш представник на IV Всеросійському з'їзді Рад, виступав як представник робітничого класу й бідноти селянської на Україні і сказав:

"Ми імперіалістами відрізані від Росії, ми, українські робітники, мусимо сказати російським робітникам тимчасово: "до побачення".

Але "до побачення" і тільки "до побачення" сказали ми, й оголошена II Всеукраїнським з'їздом незалежність була незалежністю від петлюрівського дрібнобуржуазного уряду, від влади німецького і світового

імперіалізму. А таку незалежність, товариші, ми проводимо й тепер. У союзі з Російською Федеративною Радянською Республікою ми боремося і зараз проти всесвітнього імперіалізму за незалежність Української Радянської Республіки від впливу світового капіталізму. Незалежність, на якій ми стоїмо, це є незалежність інша, ніж та, яку обстоює т. Мазуренко. Нам не треба загального слова "держава", а потрібна держава радянська, держава соціалістична, держава пролетаріату, де бідніше селянство і пролетаріат дійсно мали би владу в своїх руках і керували б своїм життям. І цю саму політику Радянський уряд проводив і проводить тепер"².

Виступаючи, таким чином, послідовним поборником радянської, на думку М. Скрипника, справді народної держави – всупереч спробам видати за таку УНР, Микола Олексійович неперушно стояв на тому, що така держава має не відокремлюватись від братів по класу, їх національно-державних утворень, а навпаки, прагнути до єдності, гартувати її у боротьбі за новий лад.

"Ми тепер дійсно мусимо, товариші, спільні інтереси всього пролетаріату російського і українського провадити в спільному будівництві і спільній праці, – наголошував Микола Олексійович. – І коли приходять і говорять: нам потрібен окремий військовий апарат, окрема Рада народного господарства, коли нам говорить т. Мазуренко, що питання не в тому, щоб захистити інтереси національного культурного розвитку, а щоб була окрема держава, то ми говоримо: держава окрема від буржуазії, від капіталізму нам потрібна і вона є. А держави, окремої від пролетаріату російського, що буде своє комуністичне життя так, як і ми, – такої окремішності нам непотрібно.

Ми на Україні будемо своє життя, ми задовольняємо ті інтереси робітників і селян на Україні, які є інші, ніж інтереси робітників та селян Росії...

Хай живе Українська Радянська Соціалістична Республіка, як частина всесвітньої і існуючої вже Російської Соціалістичної Федеративної Республіки, в спільній боротьбі пролетаріату всіх країн без різниці мов, націй і рас! Хай згине навіки всякий шовінізм! Хай живе єднання пролетаріату і неминуча перемога всесвітньої пролетарської революції!"³.

Західні дослідники життя і творчості М. Скрипника, серед них і деякі діаспорні автори, вважають його утопістом-догматиком, що сліпо вірив у світову революцію, і виходячи з цієї віри, намагався досягти неможливого – знайти шлях справедливого розв'язання національного питання для власної нації, для інших пригноблених у минулому народів.

Очевидно, що сподіваннями на більш-менш швидку перемогу пролетаріату – якщо не у всесвітньому, то принаймні у європейському масштабі – у перші повоєнні роки "перехворіла" вся партія, її члени – від керівних і до рядових, та й комуністи інших країн. Гасла світової революції стали обов'язковими атрибутами публічних виступів, листівок, статей.

Але ж фактом залишається й те, що політика РКП(б) враховувала можливість такої, звісно, вельми бажаної перспективи, та все ж виходила, передусім, із внутрішніх чинників і саме тому виявилась тоді життєспроможною. Мабуть, не випадково, що при наявності такої кількості талановитих і плідних теоретиків, що створили масу праць, в яких знайшли відбиття найрізноманітніші сторони суспільного життя, обґрунтовувалися завдання революційного творення у самих різних галузях, проблеми світової пролетарської революції, всерйоз, окрім хіба що Л. Троцького, ніхто не

ставив. На жаль, цього не враховують і сучасні публіцисти, почасти історики, які в численних виступах останніх років навіть без спроб скільки-небудь серйозно аргументувати свою позицію, заявляють, що офіційним курсом РКП(б) в міжнародній політиці, фактором, який зумовив і програмні, і багато де в чому й тактичні постанови у внутрішній політиці, було намагання здійснити, принаймні "підштовхнути", світову революцію. Подальша логіка така: оскільки світова революція не відбулася, капіталізм знайшов у собі сили для стабілізації, саморозвитку і самоудосконалення, то неодмінно мав зазнати змін і внутрішній курс Комуністичної партії, що й детермінувало сталінський тоталітаризм у всіх його найнегативніших проявах.

Хибна відправна позиція в даній логіці з неминучістю приводить до хибних висновків про іманентність самому соціалізму як суспільно-політичному ладу тих недоліків, невиліковних хвороб, які відмовляють йому в історичному праві на існування.

Для Миколи Скрипника, як пролетарського революціонера, світова соціалістична революція теж була жаданною, заклики до її здійснення він виголошував систематично. Проте не варто недооцінювати його здатності реалістично оцінювати суспільні процеси. Він міг з більшим оптимізмом писати й говорити про світову революцію в кінці 1918 року чи влітку-восени 1920 року, проте й тоді намагався у теоретичних розробках, у практичних кроках виходити з усієї суми факторів, які формували конкретно-історичну ситуацію.

Саме так він підходив до питання про діалектику взаємозв'язку інтернаціонального єднання трудящих і національного суверенітету республік, відкидаючи коливання як в бік націоналізму, так і "надмірного" інтернаціоналізму.

"Є три лозунги, які зараз борються на протязі революції між собою, – відзначав М. Скрипник. – Перший – самостійна республіка українська. Цей лозунг є лозунгом петлюрівщини, шовінізму українського, що йде проти пролетаріату. Другий лозунг – "Єдиної неподільної Росії", лозунг буржуазії і міщанства російського, – ми його знаємо, з цим лозунгом приходив Денікін. Ні того, ні другого ми не приймаємо. І ті й інші – наші вороги. Ворог нам і Денікін, ворог нам і дрібна буржуазія, і українська, і російська. Тільки наш пролетарський лозунг провадимо ми в життя, і тільки він відповідає нашому завданню об'єднати всі сили пролетаріату, а саме – тісний союз пролетаріату, найтісніше об'єднання сил всіх існуючих республік, перш за все російської і української, а далі, взагалі, всесвітня федерація радянських республік"⁴.

Як пролетарський революціонер, революціонер за покликанням душі, і, мабуть, як і всі революціонери, що висуюють нездійсненні для свого покоління завдання, проте борючись за них, справляють найбільший вплив на суспільний прогрес, Микола Скрипник сподівався і на всесвітню федерацію радянських республік. Одну зі своїх статей "Національна політика (щодо) малих народів" (у чомусь вона скидається на програмний документ) Микола Скрипник завершив словами: "У світлі пролетарської революції без вороття зник попередній поділ на великі й малі народи, на державні і недержавні, на тих, які гідні жити своєю волею і які підлягають опіці буржуазних держав. Робітні класи, хай на якому низькому культурному рівні вони стоять, зможуть свої інтереси здійснити своїми силами, як самі розуміють, і тим визначити, самовизначити свою долю. Розвинути свідомість мас, залучити їх до того, щоб вони своїми силами брали участь в

будівництві своєї долі й долі цілого людства – ось завдання нашої Комуністичної партії, – і вони однакові для всіх народів – і для тих, кому історія була матір'ю, тобто чия буржуазія грабувала і свої трудящі маси, і колоніальні народи, і для тих, кому історія була мачухою, тобто для трудящих мас дрібних народів, які грабував і великодержавний, і свій власний дрібний буржуа.

Організувати і розвинути свідомість трудящих, об'єднати всі їхні сили в цілому світі, розтрощити до краю людиноненависницький націоналізм і шовінізм, створити з людства єдину сім'ю трудящих – ось завдання Комуністичної партії"⁵.

Лозунг всесвітньої федерації радянських республік, природно, був таким же, як і лозунг світової соціалістичної революції; бажанно, але абстрактним, лозунгом-закликом, а не лозунгом конкретної нагальної політики. Тому М. Скрипник, подібно до інших керівних діячів Комуністичної партії, фахівців у галузі національних відносин, намагався теоретично обґрунтувати перші, можливі уже на той час, кроки до майбутньої федерації, заходи щодо об'єднання існуючих національно-державних радянських утворень.

Микола Олексійович вважав, що для такого об'єднання були досить вагомі передумови, серед яких найважливішими виділяв дві: національну політику Комуністичної партії, що, на його глибоке переконання, забезпечувала повне право на політичне самовизначення будь-якої, великої чи малої, "державної" чи "недержавної" нації, і досвід революції та громадянської війни, в ході яких трудящі всіх республік добре усвідомили класову спорідненість всіх експлуататорів – і своїх власних, і іномовних – відчули потребу в об'єднанні зусиль для боротьби з силами старого світу, які, втрачаючи владу, групуються зовсім не за національною, а за класовою ознакою. До таких висновків його приводив аналіз розвитку подій у всіх регіонах колишньої "тюрми народів", глибоке знання досвіду боротьби за національно-державну незалежність України. В згаданій вище статті "Національна політика (щодо) малих народів", яка була написана в час польсько-радянської війни, Микола Олексійович писав: "Тактика Комуністичної партії на Україні – є тактика пролетарської боротьби за об'єднання всіх сил пролетаріату проти всякого пригноблення, в тому числі й національного, за розвиток всіх засобів духовного піднесення трудящих мас, у тому числі й за розвиток української культури. Йдучи цим шляхом, Комуністична партія завоювала симпатії, співчуття і прихильність широких мас українського народу, і жодні сили омани й ненависті ... не можуть звести тепер український народ з цього шляху"⁶.

Послідовна пролетарська політика в національному питанні, за переконаннями Миколи Олексійовича, органічно враховувала інтереси України, гарантувала створення умов для її найефективнішого розвитку. Він мав свою, оригінальну, хоч, мабуть і не бездоганну уяву про республіку, її тодішній стан, шляхи національного відродження. Ключ до розуміння Скрипникової концепції розквіту України можна знайти в його статті "Донбас і Україна (З історії революційної боротьби на Україні 1917-1918 рр.)", написаній ще в 1921 році.

Звертає на себе увагу уже назва статті, де один з регіонів поставлено у відношення до цілісного державного утворення з допомогою сполучника "і". Зроблено це зовсім невипадково. Микола Олексійович вважав Донбас настільки специфічним у соціальному і національному відношеннях, що вирішив піти на порушення формально-логічного зв'язку. Це, в свою

чергу, давало можливість скомбінувати соціальний і регіональний фактори.

Відзначивши, що перспективи радянського будівництва в Україні знаходяться у прямій залежності від залучення селянства на бік пролетаріату, М. Скрипник звертає увагу на більшу, ніж в цілому по Росії, питому вагу заможного елемента – за загальноновживаною тодішньою термінологією – куркульства, його міцні економічні і організаційні позиції, особливо на Правобережжі, де воно має в своєму розпорядженні чимало зброї. Далі йде досить широке спостереження-констатація: "Разом з цим звичайні в капіталістичному суспільстві суперечності між містом і селом прикрашалися на Україні національними кольорами. Село на Україні за своїм національним складом майже виключно українське. Місто складається з елементів, за національним складом російських і напівзрусифікованих – єврейських та, частково, на Правобережжі, польських. Індустрія малоцентралізована, підприємства – переважно дрібні або середні. Міський пролетаріат порівняно мало відійшов від дрібнобуржуазного оточення і живе ще багатьма й багатьма дрібнобуржуазними передсудами". Один з таких передсудів, – продовжує М. Скрипник, – які століттями плекав царизм, – "це передсуд національний, тобто погляд на українську мову і українську культуру як на мову і культуру третьорядну, яку можна допустити лише для "простого" домашнього вжитку. Річ у тому, що в містах України розмовною мовою є частково російська, а частково, на заході, – польська мова. Селяни свої культурні потреби задовольняють сяк-так, вживаючи українську мову. Природно, що мало організований і не звільнений остаточно з-під впливу буржуазії робітничий клас повинен був засвоїти собі від буржуазії і поміщицького класу зарозуміле, зневажливе, у крайньому випадку, ставлення до української мови і української культури"⁷.

Значно випереджаючи офіційні запровадження партією політики "українізації", марксист М. Скрипник апелює до робітничого класу покладатись на його революційну свідомість, готовність вирішувати якнайскладніші, якнайважчі завдання заради досягнення високих, відповідальних цілей. Микола Олексійович шукає шляху, щоб за допомогою робітничого класу, російського за національністю або русифікованого, що зневажливо ставиться часом навіть до найменшого натяку на українську мову і українську культуру, за допомогою його і силами його завоювати собі селянство і сільський пролетаріат, за національним складом український, який у зв'язку із складними історичними умовами упереджено й недовіриливо ставиться до всього російського, "московського".

"Тим то найпершим завданням кожного свідомого робітника є добре усвідомити, – відзначає політик, – що для того, щоб здійснювати свої класові, пролетарські, комуністичні завдання, робітничому класові на Україні треба, обов'язково треба, не ототожнювати себе з російською мовою і з російською культурою, не протиставляти свою російську культуру українській культурі селянства, навпаки, треба всемірно піти у цій справі назустріч селянству. Не як росіянин і українець, не як носій однієї мовної культури до предстваника іншої, "нижчої" мовної культури, а як пролетар до незалежного селянина, як передовий борець комуністичної революції до трудівників, які ще не усвідомили своїх класових інтересів..."⁸.

Успішне виконання поставленого завдання, на глибоке переконання М. Скрипника, було можливим за умов належного ставлення робітників, інтелігенції до рідної мови селянства. Саме на цьому ґрунті

можна було розвивати, з одного боку, українську культуру, а з другого - залучати селянство до здійснення соціальних перетворень, зміцнення стосунків з іншими народами, що домагаються спільної мети.

"Українського селянина ми зможемо завоювати, – наголошує Микола Олексійович, – лише підходячи до нього із зрозумілою йому мовою, а коли треба, то й вивчаючи навіть цю саму мову. Ось чому Комуністична партія у своїй резолюції ЦК КП(б)У прямо поставила своїм завданням розвиток української культури, "культивування" української мови, навчання її державних чиновників – радянських службовців. Рівняти місто щодо мови по українському селу, щоб привести українського селянина до рівняння на пролетарське місто. До цього тепер ми прийшли, але тільки після довгої боротьби з міщанськими передсудами, що заражали основну нашу силу, міських робітників"⁹.

На думку М. Скрипника, вперше до національного життя широкої маси селянства пробудилися після Лютневої буржуазно-демократичної революції і тоді ж об'єдналися навколо партій українських есерів і українських соціал-демократів.

Звичайно, М. Скрипнику можна висунути чимало докорів з приводу неточностей, певних перетримок, невідповідностей сформульованих тверджень статистичним даним. Може йтися і про економічні аспекти – масштабність підприємств, ступінь концентрації виробництва і її централізації, передусім в Донбасі, і про інтернаціональний склад пролетаріату України: значну, у багатьох районах навіть переважну частину якого складав не прийшлий елемент, а все ж місцевий, український тощо. І було б несерйозним думати, що М. Скрипник цього не знав. Адже йдеться про сюжети, які весь період революції і громадянської війни були на вістрі ідеологічної боротьби. І саме комуністи в усній і письмовій пропаганді незмінно доводили, що в Україні сформувався могутній загігн робітничого класу, інтернаціонального за складом, сильного своїми революційними традиціями і духом. Комуністи доводили, що тільки вони, авангард пролетаріату, найповніше втілюють у своїй політиці прагнення та інтереси українського народу, у тому числі й українського селянства. Не раз відстоював такі ж положення й Микола Олексійович.

Проте треба було бути саме М. Скрипником, володіти саме його характером, щоб наважитись публічно привернути увагу громадськості до процесів, які, з огляду на усталені пропагандистські штампи, почали ретельно замовчувати. Більше того, оскільки до цих проблем звертались представники тих партій і організацій, що кваліфікувались як буржуазні, дрібнобуржуазні, угодовські, націоналістичні, існував чималий ризик бути зарахованим до прибічників буржуазного націоналізму (така практика тоді дедалі поширювалась).

Гадається, що у даному конкретному випадку М. Скрипник свідомо відступав від правил, яких намагався неухильно дотримуватись, і йшов на певне огрублення досить складних, багатограних процесів, щоб досягти спрощеної і в своїй спрощеності – переконливішої схеми: в Україні існує українське село і російське (польське і єврейське, очевидно, в даному разі бралось як би для "врівноваження", хоч опускалось потім) місто. Якщо виходити з вищих інтересів соціалістичної революції і принципів національної програми більшовизму, то необхідно було будь-що досягти міцного єднання робітників і селян, з одного боку і, забезпечивши, вільний розвиток

кожній нації, зумовити її виходження, влиття в єдину сім'ю народів, що прямують до соціалістичного суспільства. Враховуючи ці ключові засади, М. Скрипник і знаходить свій, досить непростий теоретичний варіант розв'язання завдання поєднання соціальних і національних моментів у єдине русло.

Для доведення запропонованої логічної і досить гнучкої діалектичної лінії Микола Скрипник вдавався до історичного екскурсу у 1917- 918 роки, який мав на меті переконати в тому, що коли російський (зросійщений) пролетаріат Донбасу на шляху до Жовтня нігілістично ставився до національного питання, полишаючи селянству решти України самому розв'язувати назрілі завдання, воно разом із слабкими загонами робітників Правобережжя потрапляло під вплив ідеології українських національних партій. Ілюзорними виявились сподівання "на зрив" Центральної Ради зсередини, на поляризацію сил в ній.

Коли ж пролетаріат Донбасу об'єднувався з населенням решти України, як в час проведення I Всеукраїнського з'їзду Рад, справа соціальної революції виграла: Центральну Раду було вибито з Києва за лічені дні.

Рівною мірою пролетарсько-революційні потенції України негайно впали, коли IV з'їзд Рад Донецько-Криворізького басейну у кінці січня 1918 року ухвалив утворити Донецько-Криворізьку республіку. Сепаратизм донецьких робітників (точніше можна було б сказати – більшовицьких працівників – В.С.), на думку Скрипника, призвів до тяжких поразок Радянської України у боротьбі з півмільйонною австро-німецькою армією та військовими формуваннями Центральної Ради, що поверталася разом з окупантами. Запізніле об'єднання всіх сил України, що ознаменувалося в рішеннях II Всеукраїнського з'їзду Рад у березні 1918 року в Катеринославі, не змогло вирішальним чином вплинути на організацію збройного опору австро-німецьким військам. Довелося зживати і різнобій у тактиці боротьби за радянську владу в Україні, що виявлявся у поглядах партійних працівників Лівобережжя і Правобережжя. Кінець непорозумінням, на думку Скрипника, клала резолюція VIII з'їзду РКП(б) "Про Радянську владу на Україні", яка об'єднувала і партійних працівників, і революційні сили різних регіонів у прагненні до єдиної мети.

Закінчує свою статтю М. Скрипник словами: "Цією резолюцією ми правильно на всю широчінь поставили й розв'язали національне питання і тепер щільно підійшли до питань класової боротьби. Україна і Росія об'єднуються в єдину бойову федерацію проти світового імперіалізму. Сприяючи розвитку української культури ставиться завданням пролетарської держави УСРР. Україна, нарешті, формується в державну цілість, що об'єднує пролетарські сили і Наддніпрянщини, і Донбасу. І шлях залучення всіх трудящих мас до комуністичного будівництва тільки один: похід пролетаріату Донбасу, щоб завоювати українське селянство для спільного будівництва пролетарської України як частини Радянської федерації"¹⁰.

І якщо аргументація Миколи Олексійовича в даному разі не у всіх відношеннях "дотягує" до висновків статті, надалі для М. Скрипника вона стає аксіоматичною. Він незмінно відштовхується від неї, не вдаючись уже в деталізацію.

Взагалі ж, для Миколи Скрипника Україна була не лише об'єктом незгасимої любові, а в багатьох випадках – точкою відрахунку у системі координат створюваних ним схем і концепцій.

* * *

Мабуть, Микола Олексійович не заслужив би такої уваги й шани нащадків, якби він обмежував себе суто службовими функціями, регламентованими професійними статутами. Його діяльна творча вдача, характер, темперамент ламали звичні рамки, виводили його на значно масштабніші обшари. А безперечним підґрунтям тут було надзвичайне уважне ставлення М. Скрипника до загальнонаціональних, загальнодержавних завдань і проблем, прагнення взяти найактивнішу участь у їх повномасштабному розв'язанні.

При цьому стверджувати, що у даному випадку виявлялася якась особлива, "вроджена" любов до національних аспектів життя чи то специфічний (якщо – не містичний) потяг – все ж, очевидно, не варто. Швидше можна припустити, що, довгий час не займаючись національною справою, М.Скрипник обставинами поступово втягнувся у надскладну суспільну сферу, і чимдалі почав вважати її не просто вимушеною необхідністю, невідворотним особистим обов'язком, а переконав, передусім самого себе у тому, що, крім нього, Скрипника, з подібним завданням навряд чи хто інший впорається.

Проте і таке припущення може виявитись хибним чи ж то не в усьому близьким до істини. Єдине, що з певністю можна стверджувати, так це те, що незалежно від посад, які обіймав М. Скрипник, він завжди вважав своїм обов'язком пильнувати за тим, як здійснюються принципи національної політики, як відбиваються ті чи інші кроки в цій галузі на суверенітеті республіки, як іде процес будівництва багатонаціональної держави.

Систематичність звернень до національної проблеми, категоричність суджень, не зважаючи на обставини, політичну кон'юнктуру, створювали навколо імені Скрипника ореол чи не найзатятішого оборонця національних інтересів, дозволяли певним колам в зарубіжній історіографії якийсь час вважати його символом націонал-комунізму в нашій країні.

Важко сказати, яку роль подумки сам собі відводив Микола Олексійович у даному відношенні. Та незаперечним залишається те, що він незмінно і щонайактивніше виявляв себе на ниві національного будівництва і, очевидно, нерідко вважав свою позицію найвірнішою, найоптимальнішою у суперечках і теоретичного, і політичного зрізів. Суб'єктивно для таких міркувань у нього були, як здавалось, всі необхідні підстави.

Адже М. Скрипник намагався завжди, у будь-якій ситуації щонайпослідовніше виходити з марксистських засад у національній політиці, ніколи їм не зраджувати. Понад усе він цінував два глобальних підходи: 1) робити все задля інтернаціонального згуртування, єднання всіх народів як однієї з найгуманніших цілей, відстоюваних пролетарською ідеологією; 2) прагнути до найповнішого забезпечення національних інтересів будь-якого народу. При цьому М. Скрипник щиро вірив у те, що в умовах будівництва соціалізму обидва підходи органічно взаємодоповнюють один одного і несхибне здійснення марксистської політики забезпечить розквіт і зближення всіх націй, всіх народів.

Так само щиро Микола Скрипник був переконаний у нездатності будь-кого, окрім пролетарської держави, справедливо розв'язати національну проблему. "Національна справа завжди була тією зброєю, – стверджував він, – якою буржуазія якнайбільше та найширше обкручувала та обдурювала трудящі маси. Національний гніт поневолених народів колоніальних країн (тобто тих, які визискував сильніший) був для буржуазії

додатковим засобом ширити свою торговельну територію (землі) та одержувати з пригноблених додаткові прибутки. На самій території капіталістичних країн національна нерівність була засобом роз'єднувати трудящі маси й нацьковувати робітників та селян один проти одного"¹¹.

Цілком правомірною з такого погляду для М. Скрипника виглядала перспектива міжнародного об'єднання пролетаріату проти всесилля інтернаціональної буржуазії, закарбована в гаслі "Комуністичного маніфесту": "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!". Однак Микола Олексійович добре розумів, що лише цим полум'яним гаслом аж ніяк не вичерпується політика комуністів в національному питанні. Як ясно усвідомлював він і те, скільки свідомої та несвідомої плутанини саме в національному питанні допустили соціал-демократичні теоретики. Понад усіх М. Скрипник ставив тут В. Леніна. У статті "Ленін та національна справа", ряді інших праць, публічних виступів він особливо виділяв розробку В. Леніном теорії і програми більшовицької партії напередодні і в роки Першої світової війни. З його погляду, саме тоді були сформульовані фундаментальні, основоположні принципи національної політики, що їм треба було слідувати, розвивати щодо змін обстановки. Сприймаючи і поділяючи ленінську концепцію розв'язання національного питання, М. Скрипник вважав, що "в послідовній пролетарській боротьбі національна справа мусить бути поставлена цілком ясно, що кожна національність має право на самовизначення, аж до державного відокремлення, звичайно не забуваючи одночасно про єдність і спільність інтересів пролетаріату всіх народів і про тісний зв'язок їх у боротьбі проти влади буржуазії"¹².

Усе вищевикладене дозволяє дійти висновку, що М. Скрипника дуже турбувало, щоб національному моменту, здійснюваній партією політиці завжди належало відповідне, з його точки зору, одне з ключових місць і щоб тут не допускалось будь-яких відступів чи збочень від принципових наукових засад.

М. Скрипник навіть не втримався, щоб не виступити на XI з'їзді РКП(б) з певним докором В. Леніну, якого він надзвичайно поважав і цінував, до міркувань, висновків якого дуже уважно прислуховувався. Та коли в доповіді ЦК вождь партії висунув тезу про те, що тактика РКП(б) має ґрунтуватися на двох китах – питаннях про взаємовідносини партії і класу, а також пролетаріату і селянства, Микола Олексійович тактовно, але досить твердо заявив: "...Я дозволю собі говорити про третього кита, на якому повинна триматися тактика нашої партії у нинішній період пролетарської революції: я говорю про ставлення більш розвинутих капіталістичних країн до відсталих країн.

На жаль, т. Ленін в даній доповіді з цього питання нічого не сказав. А сказати треба, так само як і треба підкреслити, що тепер, як і в попередній період, партія дотримується тієї ж лінії, тобто що партія залишається представником визволення всіх трудящих мас на всій кулі, що вона є іскрою, яку кидають у пороховий погріб поневоленого Сходу, всіх колоніальних країн. Але, проводячи цю лінію поза радянською територією, ми цю свою роботу можемо виконати лише в тому разі, якщо ми повністю проведимо цю політику і всередині радянської території. Тільки тим, що ми тут, всередині країни, розв'язуємо ці питання, ми показуємо приклад усім народам, трудящим, пригнобленим масам, що тільки Радянська влада, влада пролетаріату і селянства, може розв'язувати ці питання"¹³.

Виклавши таку абстрактно правильну, але все ж не вельми ясну за

конкретною метою сентенцію, М. Скрипник висловив і глибоку стурбованість "зміновіхівськими" тенденціями в галузі національної політики, які, з його погляду, дедалі більше давали себе знати після закінчення громадянської війни. Їх суть Микола Олексійович вбачав у поступовому згортанні прав суверенних республік, що виникли в результаті революційних зрушень, і прагненні значної кількості не лише державних, а й партійних органів до культивування центристських начал у міжнаціональних стосунках. "Рух зміновіхівців та інтелігенції, що відбувається тепер, щодо цього питання своїх віх не змінив, – стверджував М. Скрипник. – Єдина і неподільна Росія – колишній лозунг деніквіців та врангелівців – є тепер лозунгом усіх цих зміновіхівців... Нам треба визнати, що вони не тільки думають і говорять про це, а прагнуть проводити це й на практиці... Ми помічаємо дуже багато фактів і явищ, коли на практиці лінія радянських апаратів зовсім інша, ніж та лінія, яку дає наша партія"¹⁴.

На доказ Микола Олексійович навів приклад, коли почало безпідставно змінюватися ставлення до резолюції VIII Всеросійської конференції РКП(б) "Про Радянську владу на Україні", коли в радянських апаратах стали діяти фактично за лозунгом близьким до лозунгу єдиної і неподільної Росії. "Ми нічого спільного не можемо мати з цим лозунгом. Тільки ненависть і зневагу може викликати колишня стара царська Росія. Нова вільна робітничо-селянська Росія, інше об'єднання трудящих – є наш шлях"¹⁵.

Причому М. Скрипник наполягав на тому, що має місце прояв досить-таки усталеної тенденції і щодо України і щодо інших республік. "Є тенденція, – говорив він, – до ліквідації цієї державності робітників і селян, що здобута силою робітників і селян цієї країни. Питання про ліквідацію робітничо-селянської державності України також ставиться тут окремими прихильниками зміновіхівців"¹⁶.

Характерно, як в даному разі М. Скрипник апелював до авторитету В. Леніна: Хоч стенограма, очевидно, і недосконала, а виступав Микола Олексійович явно не за заготовленим текстом, інтуїтивно можна допустити, що в даному випадку акценти розставлені саме в дусі Скрипникового настрою. Микола Олексійович сказав: "Ось чому для мене має певне показове значення мимохідь кинута заява т. Леніна, що Україна, має іншим і на щастя, є самостійною державою. Товариші, це мимохідь кинуте зауваження розв'язує життєве питання... І тому необхідно прийняти заяву т. Леніна як таку, що має політичне значення в розумінні відмежування нашої партії від цих зміновіхівських настроїв"¹⁷.

Як видно, М. Скрипник використав ленінські слова за вагомих аргумент в полеміці з С. Лозовським і Г. Пятаковим, але використав так, що не помітити критичного закиду і на адресу В. Леніна теж ніяк не можна.

В тому ж виступі М. Скрипник, відповідаючи на репліку С. Лозовського, а також на виступ Г. Пятакова, згадав і про рішення травневого (1918 р.) Пленуму ЦК РКП(б) щодо утворення КП(б)У. Знову доводиться говорити і про якість стенограм і про явну збудженість виступаючого, що зробила його промову вельми сумбурною.

По-перше, М. Скрипник з двох постанов ЦК згадав лише одну – про утворення окремої КП(б)У і її самостійне входження до III Інтернаціоналу (друга постанова, як відомо, не для друку – передбачала утворення КП(б)У як складової частини РКП(б), як її обласної організації).

По-друге, згадана постанова не була виконана – І з'їзд КП(б)У, і це

також відомо, віддав перевагу принципам, зафіксованим у другій постанові; з чим у ході дебатів погодився і сам М. Скрипник.

По-третє, обравши, мабуть, експромтом, "на ходу" даний приклад, Микола Олексійович намагався з його допомогою довести, що раз і на завжди прийнятих рішень не буває, а на запитання Г.Пятакова: "А ви повірили чи не повірили резолюції ЦК?" – відповів: "... Резолюція ЦК в той час мала значення, і їй треба було вірити, але вона перестала мати значення через півгодини"¹⁸. І логікою цього прикладу він начебто суперечив сам собі, коли кілька разів протягом виступу наполягав: "Йдеться про те, щоб не дати можливості лінії, намічену партією, змінювати на практиці інокласовим елементам, що працюють у радянському апараті. Є це чи немає? Я б хотів послухати заяву товаришів, які говорять, що цього немає. Це є, на жаль, і нам необхідно в даному разі сказати, щоб резолюція, яку ухвалює ЦК нашої партії, не уподібнювалась тим декретам, про які говорив т.Ленін і які ми приймали найчастіше для того, щоб показати, чого ми бажали б. Ми приймали з цією метою резолюції. Це були декларації. Але резолюції нашої партії, партійних з'їздів і конференцій ми приймаємо не як декларації, а як ту директиву, що зобов'язує і кожну партійну організацію, і кожного члена партії, і ЦК суворо дотримуватися цієї директиви всерйоз і надовго... Ми повинні вимагати від ЦК, від кожного члена нашої партії і члена ЦК, щоб директиви виконувалися"¹⁹.

Та, гадається, головним для М. Скрипника в даному разі було два моменти. По-перше, він ще раз знайшов привід нагадати, що в 1918 році принципове рішення ЦК про самостійність КП(б)У приймалось з огляду на існування незалежної української держави. І по-друге, знову ж таки, в політичній полеміці він брав собі в союзники В. Леніна, хоча й давав зрозуміти, що позиція вождя партії, за умови коливання певної її частини, могла б бути і визначенішою ("...т. Ленін супроводжував цю заяву, а т. Лозовський коментував інакше. Тов. Ленін говорить: "Наша партія одна", а Лозовський коментує: "Єдина неподільна РКП")²⁰.

Посиланням на ленінські декрети перших місяців Радянської влади як, передусім, пропагандистських документів, від яких повинні суттєво відрізнятись рішення партії, особливо її вищих форумів, Микола Олексійович недвозначно посилював критичне забарвлення виступу на адресу керівництва РКП(б).

Таким чином, завжди щиро заявляючи про те, що єдино вірною національною політикою є ленінська політика, доводячи, що саме вона має втілюватися в життя в повному обсязі, без будь-яких винятків, М. Скрипник не міг подарувати навіть В.Леніну, коли останній, на думку Миколи Олексійовича, не виявляв необхідної чіткості і настирливості у здійсненні надзвичайно важливих партійних рішень.

Що вже й говорити про інших діячів РКП(б) і КП(б)У! Тут Микола Олексійович поводив себе ще жорсткіше.

Так, він не скупився на дошкульні епітети, щоб викривати неспроможність позиції "люксембурганців" (Г. Пятакова, Є. Бош, М. Бухаріна та інших), які нігілістично ставились до національного питання, вважали, що національний рух з перемогою соціалістичної революції втрачає прогресивне значення, корисний лише буржуазії. Взагалі Микола Скрипник рідко з ким солідаризувався в даному питанні, більше сперечався.

Нікуди правди діти: його позицію не всі поділяли, навіть не завжди розуміли, іноді справа доходила до конфліктів, але Микола Олексійович, попри все, стояв на своєму. Він з обуренням сприймав будь-яке зневажливе

ставлення до УСРР, нехай тимчасово окупованої австро-німецькими інтервентами, але нескореної, суверенної держави, коли очолював у квітні 1918 року повноважне урядове посольство до РСФРР.

Він твердо відстоював на Таганрозькій нараді позицію, згідно з якою Україна як самостійна держава має створити і самостійну Комуністичну партію. М. Скрипник вважав принципово важливим травневе (1918 р.) рішення ЦК РКП(б) про окрему КП(б)У і часто в наступному посилався на нього, підкреслюючи, що це рішення було вірним саме з точки зору національного моменту. Створюється враження, що М. Скрипник навіть жалкував з того, що на I з'їзді КП(б)У була ухвалена інша резолюція, яка виходила з негласного рішення ЦК РКП(б) про організаційну єдність КП(б)У і РКП(б). Правда, він завжди оговорював, що ситуація, яка склалася пізніше в партії, коли республіканські загони комуністів входили до одної РКП(б) на правах обласних організацій, оптимальна і немає причин для її перегляду.

За зразок ставлення до національних проблем українського народу М. Скрипник вважав лєнінську лінію, лєнінську спадщину. Він написав передову до збірки лєнінських статей і уривків з творів про Україну, що вийшла друком у Харкові 1924 року. Він торкнувся оцінки різних аспектів лєнінського теоретичного спадку. І досить прикметно, які моменти виділив при цьому як головні: "Загальне питання про Україну в різних статтях т.Лєніна взяте у різних площинах: питання про право українців на самостійне існування як народу і самостійне існування української культури, питання про ставлення російських робітників до українського руху, питання про об'єднання російських і українських робітників на території України, питання про право України на державне самовизначення, питання про форми і шляхи цього самовизначення й питання про взаємини Росії і України"²¹.

Навівши найцікавіші лєнінські висловлювання щодо України, її державності, Микола Олексійович відзначає, що в питанні про самовизначення України лідер більшовизму цілком стоїть на ґрунті пролетарської революційної стратегії: "Робітничому класові треба не роз'єднання, а єдності". В той же час М. Скрипник начебто застерігає від однобокого розв'язання проблеми: "...Підкреслюючи, що незалежність України визнана і ВЦВКом РСФРР і Російською комуністичною партією (більшовиків), Лєнін підкреслює, що серед більшовиків є прихильники повної незалежності України, є прихильники повного злиття України з Росією (див.: "Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Дєнікіним") і заявляє: "Нас анітрохи не може здивувати – і не повинна лякати – навіть така перспектива, що українські робітники й селяни перепробують різні системи і протягом, скажемо, кількох років випробують на практиці і злиття з РСФРР, і відділення від неї в окрему самостійну УРСР, і різні форми їх тісного союзу, і т.д., і т. ін." (Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату"). "Важливі інші питання, важливі основні інтереси пролетарської диктатури, важливі інтереси єдності і дисципліни Червоної Армії, що бореться з Дєнікіним, важлива керівна роль пролетаріату щодо селянства; далеко менш важливе питання, чи буде Україна окремою державою чи ні" ("Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату")"²².

Посилаючись на те, що шлях утворення Союзу РСР був намічений В. Лєніним, М. Скрипник спеціально підкреслив, що до цього державного утворення "Україна входить як самостійний і повноправний член".

Водночас Микола Олексійович закликав пильнувати за тим, щоб

Ленінове розуміння національної проблеми, Ленінові заповіти втілювалися в життя без їх невмотивованого корегування, а тим більше спотворення, підміни іншим курсом. Як пророчи застереження звучали його слова: "...Треба відмежуватися від усіх намагань підсунути під ленінське розв'язання національної справи яке-небудь протиставлення однієї національності другій, і будь-якої заміни й підміни класової боротьби боротьбою національною.

Після смерті т. Леніна нам, його учням і спадкоємцям, треба особливо дбати про чистоту науки Леніна. Національна справа є лише частина цілої системи (плану) думок Леніна про боротьбу за диктатуру пролетаріату. Відокремити національну рівноправність від усіх інших справ Комуністичного Інтернаціоналу – це значить зійти з комуністичного ґрунту на ґрунт націоналістичний.

З другого боку, втілювати завжди програму Комуністичного Інтернаціоналу за вказівками Леніна – це значить здійснювати одночасно революційне пролетарське розв'язання національної справи за прикладом і наукою Леніна"²³.

Цілком природно, як переконаний інтернаціоналіст, М. Скрипник вітав кожен новий крок до єднання радянських республік і гаряче схвалював ідею утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Від імені комуністичної фракції у виступі на VII Всеукраїнському з'їзді Рад він підтримав пропозицію робітничо-селянського уряду республіки про утворення СРСР, яка "виправдовується і інтересами робітничого класу, і всім попереднім ходом боротьби робітничого класу і селянства за своє визволення. ... На цій території, де влада капіталу скинута, де робітники і селяни у своїх руках тримають свою долю, там вони творять єдиним фронтом єдиний шлях для захисту дальших своїх інтересів. Товариші, проти світу гніту і насильства, проти суспільного пригноблення і злоби, проти класової ненависті, проти національного гноблення – робітничий клас протиставляє і тепер проводить на ділі свою лінію свободи, лінію визволення від національного гноблення і розвитку всіх культурних можливостей, лінію свободи і солідарності"²⁴.

Проте реалізація ідеї утворення союзної держави, як відомо, у досить непростій обстановці призвела до гострих колізій, зіткнення різних підходів. Микола Скрипник мав тут свою чітку позицію і послідовно боровся за її торжество.

Якщо характеризувати її гранично коротко, то вона була дуже близькою, практично, тотожною ленінській. І у даному разі запідозрити Миколу Олексійовича у схиланні перед авторитетом вождя більшовиків було б зовсім неправомірним. Аналіз скрипникових творів післяжовтневої пори переконливо засвідчує, що ця позиція оформлялася ним самостійно, виростала не в пропаганді чужих авторських поглядів, а з власних переконань, з досвіду, знань, які він не втомлювався систематично поповнювати. Та й як було показано вище, національне питання, окремі його аспекти – це була та галузь, де М. Скрипник робив спроби чинити всупереч В.Леніну (принципи утворення КП(б)У, перший з'їзд партії), а то й дорікати вождю партії за недостатню увагу до національних проблем, відсутність належної наполегливості у проведенні партійних рішень (XI з'їзд РКП(б) тощо). І якщо у справі утворення СРСР Скрипникова точка зору збігалася з

ленінською, то це просто був один і той же результат, до якого приходили дві непересічні особистості в процесі наполегливої теоретичної роботи. Варто, мабуть, звернути увагу, що перу Скрипника в період підготовки утворення СРСР належить набагато більше спеціальних праць і виступів (деякі досить ґрунтовні, науково-аналітичні) з міжнаціональних проблем, аніж перу В.Леніна. Враховуючи всю відносність, умовність кількісних показників та й стан здоров'я вождя більшовизму в цей час, таке порівняння може здатися і некоректним, і малопереконливим. Та виправдовується воно не бажанням показати чиюсь зверхність, а прагненням переконати в тому, що саме власне напруження думки, обмірковування однієї з найскладніших людських проблем, публічна апробація теоретичних надбань у цій сфері викристалізували точку зору, за яку, як водиться говорити, можна було йти й на плазу.

В концентрованому вигляді позиція М. Скрипника була викладена в його промові на IV нараді ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік та областей з питань союзного будівництва. Хоч на той час відбувся і I з'їзд Рад Союзу РСР, і було підписано союзний договір, та становлення державного організму тільки починалося, і дискусії, що передували утворенню СРСР, продовжувались, набували особливої гостроти з приводу ряду нових державотворчих процесів, таких, як створення союзної Конституції.

У промові М. Скрипник спростував передусім ті точки зору на проблеми союзного будівництва, які були і поширеними і, з його погляду, невірними, навіть шкідливими: "Ми маємо перед собою два викривлення, два ухили в питанні про форми державного будівництва. Одна точка зору – це великодержавний централізм, що має своєю формою єдину неподільну Росію, точка зору, яка зосереджена і пририта до ганебного стовпа нашим XII партійним з'їздом, але все-таки, на жаль, має своїх прихильників у нашій партії. Нам доведеться викорчувувати цю точку зору, знищити її, бо лозунг "єдина неподільна республіка" є лише зміновіхівська модифікація денікінського лозунга "Єдиної і неподільної Росії". Ця точка зору – не наша, а точка зору великої буржуазії. Ми з нею повинні боротися, але ми так само повинні боротися і з іншою точкою зору, що уявляє собі наш об'єднаний Союз Республік як якийсь конгломерат, де є національні державні одиниці, які у своїй сукупності не мають єдиної державної волі. І ця точка зору конфедерації має ще багатьох і багатьох прихильників. Ми повинні відмежуватися від обох ухилів"²⁵.

Закинувши на адресу авторів обох згаданих позицій, серед них і Д. Мануїльського, який посилено ратував за сталінський план "автономізації", підкресливши, що пропоновані ними варіанти ґрунтуються на віджилих наукових уявах, М. Скрипник заявив: "Ми не виходимо з точки зору жодної держави, що поглинає об'єднувані одиниці, ні конфедерації, де союз не має своєї волі. Наш Союз Соціалістичних Республік має свою суверенну волю, наш Союз не є простою погоджувальною камерою, де змовляються республіки. Це є єдина суверенна держава, що виступає як єдине ціле. Це зовсім не означає, що в такому союзі знищується воля об'єднаних у ній республік. Це не так. Ми будемо свою державу таким чином, що вільно об'єднувані республіки залишаються внутрішньо незалежними, разом з тим передаючи певну долю своєї суверенності своєму Союзу Соціалістичних Республік для економічної і політичної боротьби зовні. Ця точка зору знаходить, нарешті, діалектичну лінію, що

відмежовується і від конфедерації, і від єдиної неподільності. Ми будуємо досить складне об'єднання, до якого не можна підходити лише із старими формулами старого буржуазного державного права"²⁶.

Як видно з наведених витягів, розум Миколи Олексійовича бився над тим, щоб складне питання будівництва союзної пролетарської держави вирішувати на належному, відповідному рівні складності. Він розумів, що простого розв'язання проблеми тут бути не може. Водночас два основоположні моменти, яким він не міг зрадити – інтернаціоналізм і суверенна воля кожного народу, моменти, які він прагнув органічно поєднати, – змушували його виступати проти ухилів до абсолютизації одного з них, приводили до такого варіанту механізму функціонування союзної держави, який був, безперечно, складнішим, делікатнішим, тоншим, та кінець кінцем, думається, уявлявся йому і перспективнішим, ефективнішим, і, одночасно, національно-справедливим.

Нерідко даний виступ М. Скрипника кваліфікують як акт борні за національні права союзних республік, як протест проти наростаючого великоруського шовінізму та сталінського авторитаризму, що почав уже давати себе знати. Гадається, певна рація тут, можливо, й є, хоч загалом це, мабуть, перебільшення, односторонній підхід. Лейтмотив Скрипникового виступу (і не лише цього) – знайти зважену рівнодіючу двох тенденцій – інтернаціонально-спільної і національно-особливої, окремої. Ось слова самого Скрипника на доказ такого висновку: " ... Я вважаю, що ми повинні встановити гарантії того, щоб була єдина воля в нашому Союзі: комісія ЦК дала вказівки щодо цього.

І так само необхідно, щоб у житті, в дійсності робота кожної національної республіки, що входить у Союз, була б забезпечена, була б гарантована. І тут треба також попрацювати. Цьому завданню сприяє утворення Ради Національностей; тут гарантія є, але треба внести більше оформлення. Треба, наприклад, внести поправку, що в питаннях, де верховні органи Союзу виступають як контролюючі, змінюючі, скасовуючі і спрямовуючі рішення ЦВКів і РНКів окремих республік, щоб рішення ці проходили обов'язково через другу палату. Саме таким чином ми гарантуємо правильність рішення"²⁷.

Тобто М. Скрипник прагнув справді діалектичного, гнучкого підходу. В його непогіршеність він сам свято вірив і гранично непримиренно ставився до проявів інших підходів. Проти них Микола Скрипник не припиняв боротьби, кому б вони не належали, як би не обставлялись офіційною пропагандою. На XII з'їзді РКП(б) він розвінчав як формальну й небезпечну спробу Й. Сталіна використати поширену в той час методологічну засаду про боротьбу на два фронти – проти великоруського шовінізму і місцевого націоналізму – для, здавалось би, стрункої конструкції: великодержавному шовінізму обов'язково протистоїть місцевий націоналізм. І хоч певна логіка, і логіка, що підтверджувалась фактами, тут була, підходити з такою схемою, яка йшла не від конкретних процесів і ситуацій, а мала зворотне спрямування – до життя було не виправдано, невірно, а іноді й просто небезпечно. Тому-то Микола Олексійович без зайвих обмовок заявив: "Так чому ж ми, практично, в національному питанні топчемося на місці й при правильному принципіальному його розв'язанні залишаємося на ділі безсилими? Справа в тому, що ми весь час балансуємо в галузі національного питання. Деякі весь час намагаються знайти середню

лінію. Кожну вказівку на великодержавний шовінізм завжди вважають за необхідне компенсувати вказівкою протилежною на шовінізм народностей недержавних, і завжди маємо тут подвійну бухгалтерію”²⁸.

В такому балансуванні політиканів М. Скрипник відразу вгадав можливі негативні прояви, на весь голос заявив про свою занепокоєність: "Звичайно, теоретично правильним є переведене в тезах т. Сталіна зіставлення двох націоналізмів: націоналізму великодержавного, панівного, і націоналізму колишніх пригноблених національностей (Я не говорю про великодержавні тенденції колишніх пригнічених народів). А чи не занадто це випнуто у тов. Сталіна? Чи не буде це протиставлення двох націоналізмів приводом для того, щоб багато й багато дехто на практиці свою бездіяльність у галузі національного питання виправдовував таким протиставленням? Я дуже й дуже боюся цього”²⁹.

Інтуїція М. Скрипнику не зраджувала.

Та все ж, передбачити, до чого здатна привести й приведе на практиці така "подвійна бухгалтерія", точніше, які масштабні процеси нею будуть виправдовуватись, Микола Олексійович навряд чи міг. Тоді він ще сподівався, що серйозні теоретичні аргументи, здоровий глузд обов'язково візьмуть гору і завзято за це боровся. І, як завжди, понад усе ставив чистоту принципів національної політики, у які вірив просто беззавітно.

Так він мало-помалу переконувався, до якої лінії схиляється Й. Сталін, проте не став шукати союзників серед тих, хто вів проти офіційного курсу РКП(б) боротьбу, як на Скрипника, з хибних позицій. Зокрема, він дуже різко викривав лінію Української Комуністичної партії у національному питанні, домагався її організаційної ліквідації, зводячи всі аргументи до двох груп: 1) позиція щодо ролі України в СРСР, межі суверенності республіки і 2) принципи взаємин КП(б)У, УКП та РКП(б).

Виступаючи на засіданні комісії Виконкому Комінтерну з питання про розпуск УКП, Микола Олексійович наполягав: "Перше питання: чим насамперед відрізняється УКП від КП(б)У і від Комінтерну? В чому полягає їх розуміння національного питання? Пригадайте резолюцію II конгресу Комінтерну, в якій йшлося про завдання створення якомога тіснішого, централізованого радянського об'єднання. Це централізоване об'єднання не означає того чи іншого ущемлення прав того чи іншого народу, що звільнився з-під влади капіталу, але це є централізоване об'єднання саме тому, що нам протистоїть централізоване об'єднання світового капіталу”³⁰.

Але ж укапісти, наголошує Микола Олексійович, заявляючи в програмі про свою прихильність до федеративного об'єднання, висувають такі додаткові вимоги як, наприклад, будівництво Вищої ради народного господарства за представницьким принципом, щоб замість єдиної Червоної армії були створені збройні сили всіх республік, які б об'єднувались у союзному масштабі лише спільним командуванням.

"Що це означає? – запитує М. Скрипник і відповідає. – Після боротьби на воєнному фронті ми маємо боротьбу з буржуазією на фронті економічному. Тут наша монополія зовнішньої торгівлі є додатковим засобом для об'єднання нашої об'єднаної роботи. Чим міцніші ми господарчо, тим ми сильніші щодо світової буржуазії. Тому в нашому СРСР ми маємо ВРНГ, яка не тільки планує промисловість, а яка управляє найважливішими галузями промисловості, – наприклад, вугільної, мета-

левої, нафтової і т.д. від імені Союзу. Приходять укапісти і кажуть: "Ні, кожна республіка повинна управляти самостійно своєю промисловістю – металевою, вугільною і т.д." Що це означає? Це означає, що замість того, щоб Союз республік мав у своїх руках основну базу господарського життя – велику промисловість, замість цього пропонується розділити їх на частини і дати можливість кожній окремій республіці керувати самостійно, одержуючи лише основні вказівки від Союзу. Ми на це не підемо. Нам потрібне таке управління, щоб в руках нашого Союзу проти світової буржуазії була єдина Червона Армія і об'єднане єдине вугілля, метал і т.д. – велика індустрія, що перебуває в руках Радянського Соціалістичного Союзу"³¹.

Розібравши детально аргументацію головних домагань УКП, їхню, на гадку М. Скрипника, політичну шкідливість, Микола Олексійович робить висновок: "Що ж являє таке розуміння Українською комуністичною партією нашого Союзу РСР? Це – типова конфедерація, певне об'єднання республік, державних одиниць, що в кожний даний момент протистоять одна одній. В розумінні УКП Союз повинен бути не єдиним монолітним цілим, а певною сукупністю республік, що сперечаються між собою, сповнені взаємної недовіри. Федеративний союз, який вони висувують як принцип, на практиці зводиться до того, що вони хочуть применшити єдність і могутність нашого Союзу – економічну могутність і військове об'єднання. По цих двох лініях б'є УКП. Чи можна визнати, що це комуністичний погляд? Ні, не можна. Основна помилка їх у національному питанні полягає в тому, що вони не засвоїли собі погляду, що був прийнятий Комуністичною партією ще на II конгресі Комінтерну: це необхідність централізованого об'єднання"³².

З такою ж категоричністю М. Скрипник виступив і проти спроб укапістів під будь-яким приводом ослабити міцність зв'язків КП(б)У і РКП(б). Він наголошував, що свого часу, 1918 року, ЦК РКП(б) приймав рішення про самостійність КП(б)У, яка представляє окрему державну одиницю. "Але ми, – продовжував він, – тепер створили певне самостійне об'єднання, нове, краще об'єднання, що називається Союзом РСР, і відповідно до цього державного об'єднання ми об'єднуємо і свої партійні сили й повинні їх об'єднати. Тому, поряд з КП(б)У і компартіями інших радянських республік, ми маємо об'єднання, що називається РКП. Якщо вони незадоволені тим, що наше партійне об'єднання називається РКП, в такому разі треба сказати, що РКП – це таке ім'я, яке не соромить. Воно досить зарекомендувало себе перед міжнародним комуністичним рухом. Значить, мова йде про те, щоб протиставити Комуністичну Партію (більшовиків) України Російській Комуністичній Партії"³³.

Тут, очевидно, варто зауважити, що ставлячи принцип побудови РКП(б) у логічну залежність від принципів національно-державного будівництва, М. Скрипник відходив від історичної правди. Вплив скоріше був зворотним. Та М. Скрипник вважав єдність РКП(б) настільки важливою і, в певному розумінні, навіть священною, що, вільно чи невільно, допускав і очевидні перетримки в аргументації.

Не бентежили М. Скрипника і закиди на кшталт того, що дії комуністів України, як і комуністів інших країн, що входили до Інтернаціоналу, суперечили демократизму, скеровувались з Москви, позбавляючи окремі партії самостійності. Він щиро був переконаний, що революційні заслуги РКП(б) і Комінтерну перед світовим визвольним рухом цілком виправдовують таке ставище. Микола Скрипник вважав обґрунтованими і заходи, що їх практикували

радянські власті проти УКП, наприклад, заборону друкувати програму, популяризувати її, оскільки це була б контрреволюційна, "петлюрівська" агітація.

Мабуть, не можна загідозрити М. Скрипника в кон'юнктурному підбурюванні представників Виконкому Комінтерну проти укаїстів, у розпалюванні пристрастей, а тим більше у прагненні скористатися з особистісних нахилів Й. Сталіна, особливостей його характеру, що відбивалися на стосунках з Комінтерном, партіями, що до нього входили, та все ж не можна позбутись певної гіркоти присмаку від сформульованих одним з лідерів КП(б)У висновків-пропозицій.

"Я думаю, – сказав Микола Олексійович, – що кожна партія, яка належить до Комінтерну, може чого-небудь вимагати від Комінтерну, як партія, що має рівні товариські права. Ми вимагаємо забезпечення нашої роботи від того, щоб вона постійно дискредитувалась організаціями, що називають себе "комуністичними" і вважають себе приналежними до Комінтерну. Я думаю, що Комінтерн, розглянувши їх принципи положення та їх діяльність, визнає необхідним, щоб ця друга, поряд з КП(б)У, організація, яка називає себе "Комуністичною", була ліквідована. Це – по-перше. По-друге, я думаю, що Комінтерн висловиться за те, щоб з усіх цих положень принципового характеру, які ми виставили: у питанні національному – федерація, а не централізоване об'єднання; те саме щодо економічного та військового об'єднання, протиставлення РКП(б), підірив авторитету нашого керівного кадру в Політбюро ЦК РКП(б) і т.д., – щоб з усіх цих питань Комінтерн визнав, що позиція УКП не є комуністичною. По-третє, Комінтерн запропонує, щоб УКП скликала свій з'їзд і визнала б себе ліквідованою, щоб кожний окремий член УКП вступав персонально, бо серед укаїстів є багато осіб, яких не можна буде прийняти. Ті, хто стає на позицію Комінтерну, знайдуть собі місце в наших рядах. І Комінтерн довірить Комуністичній партії (більшовиків) України, яка існує не перший рік в рядах Комінтерну, провести роботу щодо з'ясування того, хто з укаїстів є комуніст і може вступити в наші ряди. Ми вважаємо, що даліше становище, при якому легально або нелегально під ім'ям комуністичної ведеться некомуністична робота, є нетерпимим, і Комінтерн нам допоможе усунути його"³⁴.

Методи авторитаризму, "відлучення інакомислячих", замість копіткої роботи на переконання, завоювання в чесному двобої ідейної зверхності дедалі пробивали собі дорогу, і М. Скрипник не став тут винятком, хоч надалі можливо й жалкував, що свого часу зробив свій внесок у формування, закріплення методів роботи, які приведуть до надзвичайно тяжких наслідків для цілих партій, їх керівників, рядових членів.

Звичайно відверті, критичні, з елементами гострої полеміки, часто безкомпромісні виступи М. Скрипника впадають в око, іноді здатні створити враження: він лише тим і переймався, що викривав різні вади, був фактично непримиреним, незручним, навіть неприємним у стосунках з товаришами. Це підкріплюється і деякими спогадами, ніби М. Скрипника побоювались, виступів чекали з настороженням. Насправді це далеко не так, або ж не зовсім так. Микола Олексійович писав чимало гострих статей, часто виголошував публічні доповіді і промови, в яких викладав сутність політики, здійснюваної партією, змальовував перспективи і методи розв'язання нагальних проблем. Інша справа, що він володів умінням у будь-якій формі принципово відстоювати свої переконання.

Блискучим зразком тут може бути невеличка, тристорінкова заміт-

ка "Союз Радянських Соціалістичних Республік", опублікована в газеті "Вісті" 5 липня 1925 р. з нагоди наближення другої річниці Конституції СРСР. Микола Скрипник дає стислу інформацію про історичний шлях від Жовтня до утворення Радянської Федеративної держави, а у її Головному Законі фокусує увагу саме на тих положеннях, які вважав найважливішими, або ж такими, від суті яких почали вже відходити й. Сталін та його найближче оточення, вдається до таких акцентів, конкретизацій, що кожен читач ще раз подумки порівняє основоположення головного державного документа з фактами, як вони виглядали в житті насправді. Конституція СРСР, пише М. Скрипник, є "досягненням довгої кривавої боротьби з контрреволюційним імперіалізмом, в якій спільно боролися в одних шеренгах, складали єдину військову силу, спільними зусиллями піднімали наше господарство робітники та селяни – українські, російські, тюркські, білоруські, тобто трудящі всіх народів, визволених Жовтневою революцією. Ми стоїмо проти капіталістичного всесвіту як єдина комуністична сила робітничо-селянського союзу, й тому Конституція встановлює, що Союз РСР є єдина держава, де вся військова і економічна міць гартується спільними силами всіх вільних народів під керівництвом єдиного уряду нашого союзу. Цей уряд Союзу не російський чи український, білоруський чи грузинський, він спільний, єдиний загальний, він так український, як російський, білоруський, вірменський і тюркський – він утворений спільною ухвалою представників усіх трудящих мільйонів, усіх визволених з-під тягару капіталу народів, єдиний уряд нашого Союзу"³⁵.

І як своєрідне нагадування, застереження звучить виклад сюжету про будову Верховної Ради СРСР, покликаної своєю діяльністю забезпечити здійснення головних цілей національної політики. "Верховна влада Союзу, Центральний Виконавчий Комітет СРСР, – наголошує Микола Олексійович, – складається з двох палат: Союзної Ради, куди члени обираються спільним голосуванням з'їзду Рад Союзу, і Ради Національностей, куди члени виставляються кожною республікою окремо, і лише потім загальний список їх затверджується всім з'їздом Рад СРСР. Уже такий установлений Конституцією склад Верховної влади нашого Союзу показує, як наша Конституція на ділі забезпечує і єдність нашої волі до піднесення нашого господарства, і до військової оборони нашого розвитку, з одного боку, і з другого боку – вільний розвиток і самоврядування кожного народу, що входить до Союзу, як рівноправний член. Конституція Союзу ставить, як одну з основ існування Союзу, твердження, що завданням Союзу є забезпечення спільною силою союзу суверенності кожної союзної республіки"³⁶.

Коли ж М. Скрипник пише про те, що саме такого державного об'єднання і такої Конституції прагнув український народ, закликає до всемірного зміцнення Союзу РСР, знову між рядків вичитується історична пересторога: інші принципи діяльності не відповідатимуть інтересам народів, а велика справа їх визволення не досягне мети.

Як було показано вище, міцного зв'язку, а тим більше залежності між курсом на світову революцію і планами розв'язання національного питання, національного будівництва в СРСР в теоретичних розрахунках М. Скрипника, та й партії в цілому, не було. А ось несприятливий зовнішньополітичний чинник, вороже оточення єдиної держави, що будувала соціалізм, враховувались неодмінно, були одним з досить сильних аргументів на користь зміцнення Союзу РСР.

Сьогодні "загвинчування гайок" щодо "націоналів", централістські

тенденції сталінського оточення, партійного курсу деякі автори поспішають виводити не з дійсних, а, буцімто, удаваних загроз з боку світового імперіалізму, вигадок сталінської офіційної пропаганди. Тут вкотре доводиться зустрічатися з незнанням історичних фактів і спробами поспекулювати на цьому.

М. Скрипник ніколи не був жертвою офіційної пропаганди і не підлаштовувався під чийсь погляд. Його можна звинувачувати в суб'єктивізмі, ідеалізмі, амбіційності, прагненні будь-що нав'язувати оточенню свої погляди, але не в пристосуванстві. Тому, якщо навіть допустити, що в його уяві зовнішня загроза гіпертрофувалась, то й ця омана була широкою, несвідомою. Та й чи була вона такою вже самооманою?

У промові на V з'їзді Рад Союзу РСР 22 травня 1929 року Микола Скрипник говорив: "Назріваючі сили капіталістичного світу, що намагаються підготувати наступ на наш братерський союз вільних народів, хочуть знайти хоча б невеликі, хоча б якісь тріщини у взаємовідносинах народів нашого Союзу для того, щоб розширити їх своїм втручанням і на розподілі, на протиставленні наших народів і трудящих мас, підірвати сили нашого Союзу. Ми можемо констатувати цілий ряд заяв представників імперіалістичних сил, що намагаються протиставити братерському союзів народів Союзу РСР окремі народи, і насамперед і найбільше щодо цього силкуються грати на Україні. Ми зустрічаємо цілий ряд заяв у німецькій, польській, англійській, французькій та іншій пресі з боку буржуазних політичних діячів і навіть з боку деяких державних діячів, що намагаються протиставити Україну Радянському Союзу, намагаються намітити лінію протиставлення українського народу Союзу Радянських Соціалістичних Республік"³⁷.

Особливе обурення Миколи Олексійовича завжди викликали намагання польських політиків втручатися у внутрішні справи України, підбурювати її народ на виступи проти єдності радянських республік.

"Деякі з представників, особливо польської преси, і польські політичні діячі наважувалися навіть виступати з заявою, що вони вважають необхідним підтримувати лінію на "незалежність українського народу" проти РСФРР і Союзу РСР, – відзначав Микола Олексійович. – Ми, українці, знаємо ціну цій "незалежності", яку нам несли на багнетях поляки в 1920 р., українські поміщики і капіталісти. Відсіч, яку тоді було дано робітниками й селянами України при підтримці трудящих усіх братерських радянських республік, показала, що український народ дає правильну оцінку цим намаганням нав'язати нам таку нібито незалежність, яка насправді стала б залежністю трудящих українського народу від влади поміщиків і капіталістів"³⁸.

Взагалі, до сюжетів взаємин з Польщею, польсько-радянської війни 1920 року, становища західноукраїнських земель поневолеваних Польщею М. Скрипник звертався дуже часто. Гадається, це цілком виправдано, враховуючи розташування і переплетіння історичних доль сусідніх народів. До того ж Микола Олексійович вважав, що Польща – то лише форпост і знаряддя недружнього світу в його стосунках з СРСР.

Відстоюючи марксистські підходи до національного питання, пошуки моделей його розв'язання в Україні, в СРСР, М. Скрипник не був схильним до кваліфікації національної політики РКП(б) як бездоганної, безпроблемної у всіх відношеннях. Чи не тому, зважаючи на очевидні відступи від висхідних комуністичних принципів, на чималі прорахунки або ж

зумисне нехтування національним фактором, Микола Олексійович постійно прагнув піднести значення національного питання у суспільній свідомості на належний рівень, намагався довести необхідність його щонайсерйознішої теоретичної розробки. І він таки домогся, що 29 червня 1926 року при Українському інституті марксизму була відкрита кафедра з національного питання, яку сам і очолив. У промові при відкритті кафедри він визначив як головне її завдання – виходити із Ленінових засад і "ставити це питання, щоб науково його розробляти і студіювати" "відразу в трьох напрямках, а саме – теорії національного питання, політики національного питання і національної статистики"³⁹.

За наполяганням М. Скрипника, такі кафедри були створені й у вузах, а дисципліна була введена до їх учбових планів.

Кафедра ж, очолювана Миколою Олексійовичем, його клопотаннями була визнана Всесоюзнаю комуністичною академією центром для вивчення національного питання всіх національних республік (враховувався як історичний досвід України – найбільшої національної республіки, гнобленої в минулому, і щонайщільніше причетної до всіх процесів національно-державного будівництва після Жовтня, республіки із строкатим національним складом і, як тоді оцінювалось, нагромадженням значним досвідом налагодження форм їх співжиття).

Теоретична і практична діяльність М. Скрипника в галузі національного будівництва була настільки плідною, вагомою, авторитетною, що в той момент, коли треба було перейняти естафету "українізації" від Олександра Шумського, іншої кандидатури, здавалось, годі було й шукати.

VII. ЖИТТЄВИЙ АПОГЕЙ. УКРАЇНІЗАЦІЯ

З плином часу, коли людина мужніє, накопичує досвід, безперервно знаходиться в роботі, особливо – творчій, поглинаючій, першопрохідницькій, вона дедалі впевнюється, що все вже вдіяне нею – це ще далеко не головне, задля чого вона з'явилася в цьому світі. Це ще лише шаблі до найзаповітніших справ і звершень, які, звісно, попереду. Як правило, згоджуються вважати минулі роки найважливішими в житті глибокі пенсіонери (хоч і для багатьох з них прихід до такого висновку здійснюється не без внутрішньої психологічної боротьби). Змирившись з тим, що останок віку слід провести розмірено–спокійно, частина з них береться за підготовку мемуарів.

Проте було покоління, яке не знало ні пенсій, не мало будь-якого, бодай короткого часу для неспішної роботи над спогадами, навіть просто для того, щоб вдосталь подумати над вдіяним, пережитим. Це було покоління М.Скрипника. Кожен наступний день для них уявлявся важливішим за вчорашній, а чергове доручення, нова справа – відповідальнішими за попередні.

Вони дивились не стільки назад, скільки вперед, докладали якомога більших зусиль, щоб наблизити день завтрашній, вимріяний, жаданий, безперечно (в цьому не було жодного сумніву!) – щасливий, радісний. І частіше за все, так і залишали життя, передоручаючи нащадкам самим вирішувати, які справи стали найбільшою заслугою романтичних ратників революційних баталій, першопроходців нового суспільства, які епізоди і роки їх біографій виявилися найпродуктивнішими, найпліднішими, найвизначальнішими, найцікавішими.

Для Миколи Олексійовича Скрипника такий час – це, поза всякими сумнівами, друга половина 20-х – початок 30-х років. Йому не довелося тоді обіймати перших політичних, державних посад у республіці, як це було раніше, скажімо, у 1918 році. Та вплив його на процеси суспільно-політичного життя УСРР не лише залишався особливо значним, він незмірно зріс, і Микола Олексійович був чи не найпопулярнішим тогочасним політичним діячем.

5 березня 1927 р. засідання Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад на доповідь секретаря Президії О. Буценка ухвалило: "Призначити Народним Комісаром Освіти УСРР тов. Скрипника М. О., увільнивши його від обов'язків Народного Комісара Юстиції й Генерального Прокурора УСРР, згідно його прохання"¹. Через два дні відповідне рішення прийняв уряд республіки. Скупі рядки протоколів не дають відповіді на питання, про що саме прохав Микола Олексійович – про звільнення з попередніх посад, призначення на новий відповідальний пост, чи – про все разом. І взагалі, чи міг він прохати про таке рішення щодо себе? Та й добре відомо, що подібні справи тоді не вирішувалися за будь-чим суб'єктивним бажанням.

Однак, як би там не було, нове призначення було безперечним службовим підвищенням. Це за останні десятиліття, коли освіта, наука, культура фінансуються за так званим залишковим принципом, коли в системі пріоритетів їм відводиться другорядна роль, здається, майже всі звикли, що керівники відповідних галузей не є особами найбільшої ваги в урядовій ієрархії. Та в 20 - 30-ті роки ситуація була значно іншою.

По-перше, докорінні зміни, що відбувалися у базисних сферах суспільства, перетворення в економіці вимагали відповідних суттєвих зрушень у духовному житті, широкомасштабної освіти населення, підготовки величезної кількості фахівців, тобто того, що було прийнято іменувати культурною революцією – однією з найважливіших складових соціалістичного будівництва. А наркомат освіти того часу скеровував не лише загальну початкову й середню освіту, середні й вищі педагогічні заклади, середні й вищі фахові школи, а й займався розвитком науки, літератури, театру, кіно, музики, образотворчого мистецтва. При наркоматі освіти УСРР існували такі відділи: Головнауки, який керував всіма науководослідними закладами, включаючи Всеукраїнську Академію наук; Головполітосвіти, що спрямовував діяльність міських клубів, сільбуддів, хатчиталень на селі, бібліотек, а також відповідних навчальних закладів; Головліту, який контролював видавничий процес у республіці. До того ж наркомату освіти було підпорядковане Державне Видавництво України (ДВУ) з Книжковою палатою, котра реєструвала всі видання, здійснювала обмін літературою із закордонними видавництвами й науковими установами. Варто пригадати й те, що М. Скрипник паралельно з посадою наркома займав пост директора Всеукраїнської Асоціації Марксо-Ленінських Інститутів (ВУАМЛІН), керував Асоціацією істориків, був секретарем фракції ВУАН, головним редактором Української Радянської Енциклопедії, редактором видання творів В. Леніна українською мовою.

По-друге, Микола Скрипник був членом Політбюро ЦК Компартії України, фактично першою особою, від позицій якої залежали щонайважливіші партійні рішення в ідеологічній галузі, у всіх сферах духовного життя. Зважаючи на все це, історик Іван Кошелівець у книзі "Микола Скрипник" (с.188) зазначає: "Звичайно, й тоді ЦК КП(б)У керував усім, але про підлеглість йому можна б говорити лише в тому сенсі, що сам же Скрипник, як член Політбюро, і визначав там лінію, яку практично в НКО (наркомат освіти. – В.С.) здійснював, бо в ЦК КП(б)У навіть не було такого відділу, якому НКО міг підлягати, а Агітпроп ЦК, який міг мати якийсь стосунок до питань освіти й культури, був тоді очолюваний другорядними постатями, які ніколи до Політбюро не належали, і скоріше Скрипник командував ними, ніж вони могли давати йому будь-які вказівки.

Так у руках Скрипника від початку 1927 року опинилися всі важелі від народної освіти й культури, і завдяки невсипущій його енергії він володів тоді чи не половиною всього радянського будівництва на Україні".

Очевидно, І. Кошелівець значно перебільшує реальну роль М.Скрипника в тогочасних процесах. Однак вплив Миколи Олексійовича на духовне життя республіки, на процес українського національного відродження, що його пізніше одні назвуть історичним, а інші – розстріляним, об'єктивно був вельми сильним.

По-третє, об'єктивні моменти у даному разі органічно доповнювалися суб'єктивним фактором. Микола Олексійович Скрипник був, безумовно, одним з найталановитіших тогочасних керівників республіканського та, мабуть, і союзного рангу. Сама його натура була глибоко творчою, жадібною до інтелектуальної праці, навіть невгамовною у цьому відношенні. Немаловажним було і те, що нарком освіти зовсім не вважав себе лише уповноваженим від партії чи уряду на культурному фронті, як велика кількість працівників того часу, здебільшого не вельми освічених,

підготовлених до такої складної, тонкої, делікатної ролі (більшість з них – до їх честі – це розуміли, визнавали і вважали свою місію вимушеною обставинами, тимчасовою). Микола Олексійович мав свою власну думку в кожному зі складних питань культурно-духовного процесу, мав свій компетентний голос, з яким рахувалися. Він завоював право говорити на рівних з діячами науки, культури, митцями своєю значною професійною підготовкою, своїм вагомим творчим доробком.

Високий авторитет у колах інтелігенції М. Скрипник здобув ще задовго до того, як очолив наркомат освіти, оскільки питання духовного життя завжди викликали у нього живий, підвищений інтерес, незмінно приваблювали.

Микола Олексійович Скрипник для свого часу по праву вважався одним із найосвіченіших і найобдарованіших партійних і державних діячів. Хоч на розширення кругозору, на поглиблення знань, здавалось би, було не так багато часу і всього доводилось досягати самотужки, рівень його ерудиції у різних сферах, у тому числі науковій, – просто вражаючий. Бібліографія його опублікованих праць сягає 800 одиниць. Не було скільки-небудь важливої події, суспільно значущої проблеми, на яку б він не відгукнувся. А прізвище М. Скрипника – автора роками не сходило зі шпальт періодики. Дійсно, варте подиву розмаїття тем, до яких він звертався. Втім, теми диктувались життям, а воно ж таке різноманітне, бурхливе, навіть вибухоподібне у такі переламні часи, на які припадають роки зрілості М. Скрипника.

До цього важливо додати ще й те, що розвиток науки, культури, мистецтва відбувався в 20-ті роки значною мірою на ґрунті національного відродження, в умовах активізації національного фактора. Микола Олексійович і тут почувався досить впевнено, оскільки всі роки роботи на Україні дедалі більше заглиблювався у національне питання, вважався одним з його визнаних теоретиків.

Тому й прихід М. Скрипника на посаду наркома освіти сам по собі сприймався як в цілому виправданий, закономірний. Хоч не можна сказати, що зміна наркомів не викликала питань. До Миколи Олексійовича цей пост обіймав Олександр Якович Шумський – інтелектуал і досвідчений політичний працівник, з непростою долею. Виходець із партії боротьбистів, він душею сприйняв радянську владу, віддано працював – в інтересах її зміцнення і, водночас, дуже вболівав за суверенітет свого народу, рідної України. З його ім'ям і діяльністю на посту наркома освіти пов'язаний перший, досить плідний етап у здійсненні політики українізації. Та сприймалась українізація непросто, часто з пересторогами і викликала, врешті-решт, негативне ставлення до її найактивнішого поборника з боку Й. Сталіна, Л. Кагановича, що очолював у той час ЦК КП(б)У. У конфлікті з останнім О. Шумський залишився, на жаль, практично в ізоляції. Більшість керівних працівників республіки підтримали бік висуванця Й. Сталіна – Л. Кагановича. Не залишався осторонь у тих подіях і Микола Скрипник. Він неодноразово досить критично виступав проти О. Шумського, вдавався до безкомпромісних оцінок його поглядів і діяльності. Саме М. Скрипнику належить і термін "шумськизм". Він народився в ході запальної полеміки і, незважаючи на, здавалось би, очевидну алогічність (М. Скрипника пізніше чимало критикували за те, що явище, ідейно-політичну течію він начебто отождивив з діяльністю лише однієї особи, хоча сам М. Скрипник так ніколи

не твердив, добре розумів такі речі, і говорив про шумськизм як феномен, що набув певної мсовості), досить міцно увійшов у тогочасний політичний лексикон, та й сьогодні без нього не обходяться, хоч і вживають із застереженнями.

А в 1927 році, незадовго до того, як Микола Скрипник обійняв посаду, що на ній був Олександр Шумський, у теоретичному органі ЦК КП(б)У – "Більшовику України" (№ 2) з'явилася досить розлога стаття "Хвилевизм чи шумськизм?" Власне, то була відповідь на доповідь О. Шумського "Ідеологічна боротьба в українському культурному процесі", яку він виголосив на зборах комуністичного осередку Наркомосу 25 листопада 1926 року і опублікував у тому ж таки номері журналу. Можна сказати, що то було більше за відповідь – прискіпливий критичний розбір поглядів тодішнього наркома освіти.

Не вдаючись тут у сутність предмету суперечок, важливо звернути увагу на характер реалізації завдання, яке поставив перед собою М. Скрипник. Порівнюючи висловлювання О. Шумського, запозичені з його виступів протягом майже всього 1926 року, автор статті у "Більшовику України" понад усе прагнув довести нещирість поведінки О. Шумського, його відхід від духу партійних рішень і всіляко картав колегу по ідеологічному цеху за те, що у нього не вистачило мужності визнати помилковість своєї попередньої, та й новітньої позиції, вважав, що О. Шумський вдався до крутіства, свідомо прикриваючи націоналістичний ухил, націоналістичні поривання і рецидиви. Все це врешті – неприпустимий гріх проти пролетарської справи, інтернаціоналізму, який вибачити наркому освіти ніяк не можна².

В такому ж дусі була витримана й значна частина доповіді М. Скрипника на пленумі ЦК КП(б)У 7 червня 1927 р. "Націоналістичний ухил в КПЗУ", де вже навздогін віце-наркомові шпурлялися все ті ж звинувачення в небажанні покаятися за всі гріхи, разом узяті й будь-коли здійснені (а в КПЗУ того не розуміли й протестували проти відсилки О. Шумського з України)³.

Можливо, перед своєю смертю, та й дещо раніше – уже з початку 1933 року Микола Олексійович не один раз з болем і жалем згадував про свої виступи проти О. Шумського. Адже від нього – Скрипника – вимагатимуть точно того ж, що й він свого часу від Олександра Яковича. Здавалось, що сценарій (навіть у багатьох деталях) або запозичено з його ж таки – Скрипникового – арсеналу, або ж, взагалі, він виявився "універсальним" і по-езуїтськи був винайдений десь в іншому місці, іншими авторами та який непомітно-спритно "підсунутий" людині, що вважала негідним говорити (чи писати) "з чужого голосу".

І все ж, гадається, що тоді, в середині – другій половині 20-х років під час палких суперечок Микола Олексійович ні на мить не задумувався над долею Олександра Шумського. Це було просто не в його діяльній натурі. Остерігатися він взагалі не звик. Та, мабуть, і в останній період свого життя, коли уже сам М. Скрипник став основною мішенню для звинувачувальних стріл за здійснення тієї ж таки політики "українізації", він не надто жалкував з приводу деяких своїх необачних, надто прямолінійних висловлювань, кроків щодо свого попередника. І тоді, швидше за все, Микола Олексійович не вважав, що критика ним О. Шумського носила розносний, чи то перестраховано-запопадливий характер. Якщо ж у ній поряд з цілком

вірними, виваженими аргументами траплялись і "перегини", суб'єктивізм, витікали вони з особливого розуміння М. Скрипником (таким він уже був все життя) складних теоретичних і політичних проблем.

Звісно, від того О. Шумському було, як мовиться, не легше. Проте для самопереконання і певного самовиправдання без таких міркувань М. Скрипнику було явно не обійтись. Тому й думки про аналогію доль основних дійових осіб політики українізації він рішуче відганяв.

Заради справедливості, слід заперечити проти досить поширеної думки (її дотримується і згаданий дослідник І. Кошелівець), згідно з якою творцем, "батьком українізації" був М. Скрипник. Саме йому І. Кошелівець, наприклад, ставить у прямию заслугу всі здобутки цієї політики.

Гадається, що закріпленню такої точки зору значною мірою сприяло те, що в громадській свідомості реабілітація М. Скрипника, хай і неповна, з певними застереженнями, все ж відбулася в кінці 50-х років, тоді як до О. Шумського черга і в судовому плані, і навіть у науковому дійшла лише наприкінці 80-х років. Тому зовсім не збираючись применшити внесок М. Скрипника у здійснення національної політики в республіці, почасти і за її межами, в 20 - 30-х роках, варто все ж шукати адекватних оцінок, які б не ігнорували ролі інших політичних діячів, про яких поки що відомо дещо менше, в тому числі – і в плані розглядуваних питань.

Взагалі ж, щодо самого феномена українізації впродовж довгих десятиліть склалося стільки міфів, виникло стільки тлумачень, проведено стільки дискусій, що, здавалось би, жодних питань ні на теоретичному рівні, ні на фактологічно-особистісному виникати не повинно. Однак це зовсім не так. І навіть – зовсім навпаки. Тут нагромадилося чимало плутанини, час від часу оприлюднюються найнесподіваніші – аж до відверто абсурдних – концепції і висновки. Навряд чи варто в даній праці на всіх них зупинятись. Однак не можна й не відреагувати хоча б на один із підходів, який останнім часом особливо настирливо пропагується.

Зародився він ще у лоні радянської історіографії. А сутність, згідно з домінуючими тоді загальносоціологічними схемами, детермінувалась тим, що Комуністична партія – найпередовіша теоретична сила суспільства – упереджувально, передбачливо розробила концепцію коренізації як складову своєї національної політики. За рахунок коренізації – підготовки в національних регіонах кадрів із корінної національності, їх залучення до соціалістичного будівництва, висування на керівні посади тощо – планувалось наблизити інтереси переважної маси населення національних регіонів до завдань зміцнення радянської влади, врешті злити їх, ці інтереси і завдання. Відповідно, в Україні коренізація набувала характеру і форми "українізації". А витоки її відшукували в рішеннях X і XII з'їздів РКП(б), що відбулися у березні 1921 і квітні-травні 1923 року.

Останнім же часом, відштовхуючись від вищенаведеного і всім добре відомого, почали активно доводити, що головне в політиці українізації зовсім не її національна спрямованість, розрахунки (насправді – тут лише голій обман, зручна ширма для легковірних і малотямущих). Сутність треба шукати в терміні "коренізація" – а його вже можна тлумачити не як прагнення зробити радянську владу рідною для корінної національності, а за будь-яку ціну укорінити (саме слово корінь аж надто зручне для поліваріантних підходів) радянську владу, значить владу Комуністичної партії в будь-якому регіоні, в тому числі і в Україні. В Україні ж – понад усе, оскільки ця

переважно селянська українська нація, буцімто, апріорі воліла лише національної влади, а до всякої іншої, зокрема – радянської, була ворожою.

Проте термін "українізація" гучно лунав уже тоді, коли ні про яку коренізацію як загальнонаціональну політику й мови не могло бути (саме поняття "корінні народи" з'явилося пізніше). Ще в 1917 році, з вибухом Української революції вустами своїх провідників – М. Грушевського, В. Винниченка, С. Єфремова, С. Стешенка, М. Порша, С. Петлюри та ін. – слово українізація було виголошено як одне з нагальних завдань визвольного руху, як велична мета духовного злету, національного відродження. І то було не лише слово. Українізація стала реальною політикою. Сотні українських часописів, книжок і брошур, що поширювались серед нації, яка прагнула якнайшвидше самоусвідомити себе особібно цілістю – і тому з жадовою поглинала все, що торкалося її історії, духовності, культури – чи не найяскравіше засвідчували якісні зрушення в національному житті.

А українізація війська, зусилля щодо формування національних збройних сил?! Полишаючи осторонь питання про її результативність, варто згадати, що саме політика українізації армії спричинилася до найгостріших конфліктів Центральної Ради з Тимчасовим урядом і Раднаркомом Радянської Росії.

А створення українських шкіл, гімназій, університетів, академій, бібліотек, театрів, що набуло масових масштабів, стало ще однією важливою прикметою нації, яка скидала з себе вікові пута і входила в світовий простір із власним ім'ям і з такими безмежно світлими сподіваннями...

Що потреба українізації – то нагальне веління часу, тоді ж, 1917 року, відчули і більшовики – глашатаї інтернаціоналізму. Певні підтвердження тому – це спорадичні пориви підтримки окремих вимог, кроків Центральної Ради, навіть короточасні входження до її складу у критичні, кризові політичні моменти. А ще більше – то прагнення більшовиків-українців наблизитись до власної нації через спробу створення партії українських більшовиків⁴.

Безперечно, в цьому ж ряду і поява першого маніфесту українських націонал-комуністів – В. Шахрая і С. Мазлаха "До хвили. Що діється на Україні і з Україною" (1919 рік), і спроби виробити осібні варіанти партійного будівництва в Україні групою "федералістів" на чолі з Г. Лапчинським, Я. Ландером, П. Поповим.

Своєрідним виявом руху на "зустрічному курсі" може розглядатися складний процес еволюції значної частини національних партій – Української партії соціалістів-революціонерів і Української соціал-демократичної робітничої партії до позицій більшовизму і Радянської влади. Мова про боротьбистів, які, врешті, в травні 1919 року оформилися в Українську комуністичну партію (боротьбистів) і "незалежників", що разом з певною частиною "боротьбистів" уконституювалися в січні 1920 року в Українську комуністичну партію. Не випадково з їх середовища вийде чимало особистостей, що зроблять вагомий внесок саме в українізацію – В.Еллан (Блакитний), О. Шумський, О. Гринько, А. Річицький, О. Гермайзе та ін.

Специфічним пошуком шляхів закріплення, зміцнення, розвитку національно-своєрідного у поєднанні з революційно-творчим, соціально-перспективним були і Винниченкові концепції трудових Рад і Республіки трудового народу, а також його відчайдушні спроби в 1920 році вибороти у радянського керівництва гарантії українськості для національно-державного утворення під назвою Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Мабуть, не зайве згадати й про те, що комісію по українізації в УСРР було створено постановою ВУЦВК і РНК ще навесні 1920 року⁵.

Особливу вагу проблеми українізації досить рано усвідомив і Микола Олексійович Скрипник. Як було вище показано, ще у праці "Донбас і Україна (З історії революційної боротьби на Україні 1917-1918 рр.)", що побачила світ у 1921 році, вдумливий аналітик і політичний прогнозіст вельми переконливо довів: майбутнє радянської України величезною мірою залежатиме від уваги, яку неминуче повинні будуть надати Комуністична партія, пролетаріат ефективному наближенню до національної сутності життя переважної більшості населення регіону, зокрема, – оволодіння українською мовою, українською культурою, подолання зверхнього ставлення до них.

Мабуть, не випадково пізніше, коли доводилось ідейно протистояти теорії боротьби двох культур (одна із статей так і називалась – "До теорії боротьби двох культур") М. Скрипник звертався до своєї праці 1921 р. і, повторюючи її засади, доводив глибинну детермінованість політики українізації, а не її штучність, надуманість⁶.

Микола Олексійович твердо стояв на необхідності українізації як нагальній, стратегічній потребі соціалістичного будівництва взагалі. У виступі на квітневому (1925 року) пленумі ЦК КП(б)У "Зліквідувати люксембургіанство" він знову переконливо наголошував: "Питання змички робітничої кляси з селянством ускладнюється тут, на Україні, тим, що робітник у нас здебільшого росіянин мовою, а селянин – переважно українці. Щоб наш пролетар міг навчитися українського селянина говорити, думати і робити по-комуністичному, треба, щоб наш робітник навчився говорити з українським селянином українською мовою. Для культурного, духовного і для комуністичного впливу нашого пролетаріату на наше селянство необхідно, щоб наш пролетар завоював для себе зброю культурної змички, культурного впливу на селянина – українську мову. Робітник так має підійти до селянина, щоб він міг вивчити, зрозуміти його культуру. Без цього культурний розвиток селянства йтиме не під керівництвом пролетаріату і його партії, а під керівництвом дрібнобуржуазної, націоналістичної інтелігенції"⁷.

Така, справді виношена позиція стала одним із визначальних елементів поведінки Миколи Скрипника під час численних дискусій, що точилися в суспільному, інтелектуальному житті України всі 20-ті роки, були однією з найприкметніших його ознак. А дискусій він не уникав, не боявся. Навпаки – постійно прагнув до того, щоб чогось важливого не пропустити, щоб обов'язково зробити власну думку надбанням громадськості, більше того – домогтися, щоб вона стала домінуючою, переможною.

А відтак у справу здійснення політики українізації М. Скрипник міг включитися відразу, "без розкачки", поринути як у щось цілком звичне, точніше – навіть продовжити те, що робилося й раніше, проте – тепер з більшими повноваженнями, більшими можливостями.

Його тоді, безперечно, особливо приваблювала перспектива тих дійсно захоплюючих, грандіозних зрушень, які обіцяло здійснення обраного партією курсу. Мабуть, зовсім не випадково вже десятиліття по тому один з найгрунтовніших і найавторитетніших знавців національної проблеми, людина, чий особистий життєвий приклад надає надзвичайної моральної переконливості теоретичним узагальненням і висновкам – І. Дзюба, дуже високо оцінив українізацію. Він напише, що то "була спроба істинно інтернаціоналістської політики, накресленої прямими вказівками Леніна та

постановами з'їздів та КП(б)У, підтримана і схвалена Комінтерном, "що то була "широка політична концепція"⁸, яка передбачала:

1) Виховання трудящих України в революційно-класовому дусі і в дусі розуміння своєї національної приналежності, своєї відповідальності за національне соціалістичне будівництво України, розуміння соціалістичної національної державності, виховання національної свідомості і гідності та інтернаціоналістського ставлення до інших народів.

2) Виховання російського населення в Україні в дусі поваги й уважного, дружнього ставлення до українського національного життя й будівництва, до культури, мови, традицій і т.д., заохочування до пізнання й вивчення української культури, історії, мови, до співучасті в творенні нових національно-культурних цінностей при одночасному забезпеченні національно-культурних потреб росіян як національної меншості в Україні.

3) Українізація партійного, радянського, всього суспільного життя.

4) Українізація господарського та науково-технічного життя.

5) Українізація великих міст та промислових центрів.

6) Опанування пролетаріатом української мови й культури, виховання пролетаріату на цій мові та культурі й перетворення пролетаріату на їхнього активного творця.

7) Українізація шкільної справи, технічної, професійної вищої освіти.

8) Українізація культурно-освітньої справи.

9) Сприяння найвищому розвитку всіх галузей української культури.

10) Забезпечення за Україною необхідного мінімуму економічно-господарської ініціативи.

11) Те саме в сфері політичній та дипломатичній.

12) Забезпечення національно-культурних інтересів кількох мільйонів українців, що проживають в інших республіках, найбільше в Російській Федерації; в перспективі об'єднання з Україною суміжних земель з українською більшістю населення (на Дону, Курщині та ін.) і т.д.⁹

Гадається, є сенс в тому, щоб навести й наступні, глибоко об'єктивні, справедливі й щирі слова І. Дзюби. Характеризуючи сутність, масштабність, перспективні можливості політики українізації, він пише:

"...Питання ставилося ґрунтовно і серйозно. Саме так і повинні були його ставити комуністи Української Радянської Республіки, народ якої 450 років був під колоніальним гнітом (понад 150 – польським і близько 300 років – російським) і, діставши нарешті свободу, мусив надолужувати свої елементарні права.

Якби цей курс був здійснений, то Україна, безсумнівно, понад свої теперішні успіхи в економіці, науці і частково мистецтві мала б незрівняно більші і радувала б усі нації Союзу, всі народи соціалістичної співдружності самобутністю свого соціалістичного обличчя, яскравістю і динамічністю своєї національної культури, всебічним розквітом національного життя, – була б справжнім (а не пропагандистським) наочним і гіпнотизуючим взірцем плідності ленінської постановки національної справи для всіх молодих національних держав Азії й Африки, для всіх національно-визвольних рухів"¹⁰.

То ж як у час, коли відкривались такі величні перспективи, Микола Скрипнику було не надихатись оптимізмом, не переповнюватись почуттям найвищого задоволення від прямої причетності до такої історичної справи?!

Не так просто визначити, як співвідносилися пріоритети серед численних функцій, що їх довелось водночас, паралельно виконувати народному комісару освіти Миколі Скрипнику. Саме життя підказувало: будь-які із завдань культурно-духовної сфери, що буквально "волали" за себе, можна відносити лише до головних, найголовніших, першорядних, найпершорядніших; нагальних, найнагальніших тощо.

До того ж і Микола Олексійович, так би мовити, "зі старту" так високо підніс престиж культурно-освітніх процесів, що будь-кому було не під силу понизити взятую "планку" в цілому, ні хоча б у якійсь із її складових.

Уже в день свого офіційного призначення урядом на наркомівську посаду – 7 березня 1927 року – Микола Скрипник виступив із досить ґрунтовною промовою на Всеукраїнській нараді профспілкових бібліотечних працівників. Назвавши свій виступ "Лінія освітньої роботи в будівництві соціалізму"¹¹ (уже цим як би підкреслювався особливий, щось на зразок програмного, характер промови), новий нарком не особливо вдавався у пояснення недостатньої готовності для відповідей на найскладніші питання. Хіба що згадав: буде вчитися справі "у боротьбі" і пильнуватиме, щоб помилок було якомога менше. А запорукою тому мали стати "два кити": "дійсна пошана до справжньої науки" та "цільний і міцний постійний зв'язок з робітничими масами"¹².

Цікаво, що вже тоді М. Скрипник продемонстрував всю широту бачення стратегічних завдань, які поставали перед галуззю, і не побоювався на свій лад інтерпретувати постанову ЦК КП(б)У, що, очевидно, виявилась однією з вирішальних передумов, причинних ланок приходу його на нове поле діяльності. "Резолюцію ЦК КП(б)У від 4 березня 1927 року в справі народної освіти, – підкреслив Микола Олексійович, – треба розглядати не лише з погляду досягнень і хиб в попередній роботі Наркомосу. Це був би вузький підхід. Справа не в тому, що були ті чи інші досягнення чи хиби в роботі, або що не виконано того чи іншого, справа в тому, про що саме резолюція говорить, а саме, що у роботі Наркомосу ми переходимо до нових етапів і до нових завдань, що перед нами стоять. Ці завдання є, передусім, в тому щоб справу освіти провадити відповідно й поруч із завданнями індустріалізації нашої країни, піднесення нашого господарства. Величезні завдання, що стоять перед нами в галузі економіки, можна здійснити тоді, коли буде не лише потрібна загальна свідомість, а й організована свідомість, що є за мету роботи всіх культурно-освітніх органів і, передусім, Наркомосу"¹³.

Проходить всього лише тиждень, здається, за такий малий час М. Скрипник і нове "господарство" не міг як слід прийняти, а він 15 березня виступає з новою промовою – тепер уже на пленумі ЦК ЛКСМУ. І хоча назва промови, на перший погляд, незрівнянно локальніша за попередню – "Завдання комсомолу в культурно-освітній роботі Наркомосу"¹⁴, автор пішов значно далі у визначенні тієї ролі, яку він відводив культурній революції в житті радянського суспільства. Лейтмотив виступу – "наша освіта є нерозривна частина й передумова цілого завдання будівництва соціалізму в нашій країні"¹⁵.

І логіка М. Скрипника була доволі простою і переконливою. Він піднімав значення галузі, якою керував, вочевидь, не за звичними

стандартами, не через переконання суспільства в тому, що вона (галузь) має свою специфіку, особливості і тим виділяється, вимагає до себе виняткового ставлення, а зовсім навпаки – органічним підпорядкуванням її стратегічній, програмній меті всього суспільства, перетворенням на невід'ємну частину досягнення самої мети, по суті, злиттям з цією метою.

Загальноприйнятим вважалось, що існує три головних фронти, на яких концентрувались зусилля радянського суспільства: військова оборона Союзу РСР, господарське будівництво і культурна революція. М. Скрипник вважав, що новий етап суспільного розвитку детермінує міцну ув'язку двох останніх сфер, розуміння того, "що культурно-освітні завдання не є окремі, а входять нерозривною, неподільною частиною в загальне завдання перебудови нашої економіки, в загальні завдання будівництва соціалізму в нашій країні"¹⁶.

Можна або ж дивуватися з приводу того, як блискавично-швидко новий нарком міг усвідомити всю глибинність завдань тієї сфери, у яку тільки-но занурився. А можна підійти до оцінки його діяльності і дещо інакше – його висновки не були спонтанними, вони були виношені у процесі тривалих розмірковувань над сутністю тогочасного історичного моменту в цілому, над складністю, масштабністю проблем, які розв'язувало все суспільство. І Микола Скрипник ще й ще раз демонстрував, що він не бажає (та й просто не може) свідомо обмежувати свою діяльність якимось вузьким плащдармом, не може бути лише сумлінним функціонером, що старанно, дисципліновано виконує визначені певними умовами та інструкціями функції і зовсім байдуже ставиться до того, що його, здається, безпосередньо не торкається.

Без особливого ризику помилитись, можна сміливо стверджувати, що особистостей з подібного роду мисленням, кругозором не лише в українському політичному істеблшменті, але й на союзному рівні було аж надто мало. Тут Микола Олексійович сягав рівня такого загальновибраного інтелектуала, ерудита, імпровізатора, талановитого творця соціалістичної культури як Анатолій Васильович Луначарський. Принаймні, у багатьох ситуаціях – виступи на різних форумах і в пресі, ділові зустрічі тощо – М. Скрипник не лише не пасував, як інші, перед російським наркомом з блискучою європейською освітою – вихідцем з України (А. Луначарський народився в Полтаві, навчався в Київській гімназії), вів себе гідно і переконливо, але й у необхідних випадках дозволяв собі публічно не згоджуватись з А. Луначарським, принципово відстоювати власні позиції, наполягати на своїй правоті. І ніколи, і ні у кого, включаючи того ж А. Луначарського, це не викликало ні подиву, ні протесту. М. Скрипник завжди був абсолютно ясний, некорисливий у своїх переконаннях і послідовний у вчинках.

Набуваючи досвіду на освітянській ниві, у своїх пізніших крупномасштабних акціях (доповіді на місцевому наркомату освіти 13 лютого 1929 р. "Завдання народної освіти в культурній революції", доповіді на VII Всесоюзному з'їзді робітників освіти СРСР 5 березня 1929 р. "Основа завдання культурно-освітньої роботи за доби реконструкції соціалістичного господарства", численних статтях)¹⁷ Микола Олексійович невтомно "бив у одну ціль" – переконував слухачів, читачів, усіх співвітчизників у тому, що освітньо-культурна справа не самоціль, а ключова ланка здійснення поточних, ще більше – перспективних планів. "Культурна робота, – енергійно

наполягав нарком, – висувається як питання "ліпшого" і "доброго" взагалі, а як питання обов'язкового і безумовно потрібного, потрібного для господарської продукції. ...*На неписьменному робітникові, який щойно прийшов від сохи, на ненавченому робітникові нової, реконструйованої промисловості не збудуєш. Реконструювати промисловість – це значить реконструювати робітничу класу, реконструювати культурний стан робочої сили. ...Неписьменний селянин не може організувати колективи й кооперативи, посувати сільське господарство на вищий технічний щабель*"¹⁸.

Тому так щиро М. Скрипника хвилювали негаразди в освітній сфері, відставання у здійсненні планів ліквідації неписьменності, запровадження елементів загального навчання. "Не зліквідувавши неписьменність, – палко переконував нарком, – або не перевівши вселюдного початкового навчання, ми тим самим не виконуємо певної частини соціалістичного будівництва та підірвемо соціалістичну перебудову країни в цілому"¹⁹.

Не вдовольняючись існуючим станом справ, М. Скрипник нещадно критикував себе самого, відомство яким керував, наркомат освіти РСФРР за те, що протягом двох років не вдалося переконати у своїй правоті армію партійних і радянських функціонерів, і фактично вже на два роки спізнилися з адекватною постановкою завдань у духовно-культурній галузі "перед цілим освітянським об'єднанням нашим та всіма робітниками в цілому"²⁰.

Такі підходи були визначальними для М. Скрипника як ідеолога, теоретика культурної революції. І вони ж були визначальними для всієї його конкретної діяльності, поведінки, обрання форм, методів, ритму роботи.

У наркома освіти щоденно розв'язувалась маса конкретних справ, які навіть перелічити важко. Це, зокрема, питання додаткового зарахування студентів до вузів, відновлення у навчальних закладах відрахованих студентів, встановлення стипендій, надання житла в гуртожитках, розподілу випускників вузів, матеріального забезпечення викладачів, вчителів, призначення пенсій, грошової допомоги, закордонних відряджень, видання і розповсюдження підручників, присвоєння почесних звань і ще багато й багато інших.

У фондах народного комісаріату освіти УСРР, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, відклалася велика кількість документів, які допомагають у загальних рисах "реконструювати" діяльність Миколи Олексійовича.

Передусім, впадає у вічі високий рівень організованості, оперативності в роботі керівника відомства. Мова не лише про кількість питань, які доводилось розглядати, кількість відвідувачів, яких доводилось приймати. Не менше вражає, що з приводу буквально кожного запиту, прохання, пропозиції, скарги нарком тут же власноручно писав резолюційні рішення. Нерідко це набирало форми розгорнутого документа на кілька пунктів, іноді – на кілька сторінок. Розв'язувалось не лише конкретне питання, а й робились загальні висновки, давались доручення, висловлювались міркування щодо вдосконалення діяльності відомства дотично до порушуваних проблем²¹.

Взагалі, підхід до справ у наркома був дуже відповідальний. При підготовці доповідей, виступів Микола Олексійович прискіплюво вивчав подані матеріали, ретельно їх аналізував, відбирав, створював варіанти.

Іноді зарані готувались і розмножувались тези майбутньої доповіді, збирались і аналізувались думки і пропозиції працівників відомства. Так, брошура з текстом тез доповіді наркома освіти УСРР на Всесоюзному з'їзді робітників освіти (1929 рік) заздалегідь була видана українською і російською мовами накладом у 600 примірників і широко обговорювалась²².

Відстоюючи, передусім, інтереси справи, прагнучи бути завжди принциповим, об'єктивним, М. Скрипник іноді опинявся в полоні тогочасних нових уяв про моральність, справедливість, доцільність. Так, наприклад, одержавши скаргу акторів Харківської опери на директора, який на останню виставу призначив акторів – не прем'єрів, як того вимагала театральна традиція, М. Скрипник 30 березня 1928 р. відповів:

"Указати акторам, подавши таку заяву, що наша опера нова і тому старих традицій ми не визнаємо, оскільки вони перешкоджають роботі"²³.

Не обійшли М. Скрипника і настрої бюрократичних перестраховок, породжені нагнітанням атмосфери підозрливості, масової нетерпимості, які дедалі виявлялись як усталеніші тенденції. Так, коли відомий у міжнародних наукових колах вчений, професор С. Рудницький попросив у наркома освіти дозволу на відрядження до Берліна, де на ювілей географічного товариства в травні 1928 року мали відзначити видатні досягнення українського дослідника, Микола Олексійович попередньо обережно ухвалив: "Пропонувати Укрнауці дати висновки в цій справі"²⁴.

Однак питома вага подібних резолюцій, схожих випадків надзвичайно мала. В цілому М. Скрипник не боявся брати на себе відповідальності при розв'язанні будь-яких складних проблем, оскільки завжди був абсолютно переконаним у тому, що чинить за вищими законами честі, справедливості, правди. Він беззавітно вірив, що кожне його рішення, кожен крок максимально підпорядковані суспільно-значимим потребам і інтересам.

* * *

Склалося так, що однією з перших масштабних справ, які довелося вирішувати М. Скрипнику-наркому освіти, стало упорядкування українського правопису. Цей аспект діяльності Микола Олексійовича одержував свого часу оцінку в політичній літературі, за тим широко дискутувався в історичній і мовознавчій літературі, а відлуння дискусій дійшло і до наших днів, час від часу спалахує новими ремінісценціями в процесі мовної реформи, що її намагаються провести нині.

Фактологічний бік справи досліджений достеменно – і навряд чи варто вдаватися до повторень всім добре відомого. А ось оцінка вдіяного тоді, визначення ролі М. Скрипника різняться.

Гадається, за відповідних моменти для вироблення наукових, об'єктивних, справді історичних підходів мають бути наступні.

До другої половини 20-х років ХХ століття унормованої української мови просто не було. Таким показним виявився спадок довготривалої бездержавності нації, яка начебто й мала (принаймні – ніколи не втрачала) власну мову, розвинула її до блискучих літературних зразків (Тарас Шевченко, Марко Вовчок, Іван Нечуй-Левицький, Леся Українка, Михайло Коцюбинський), неповторної пісенної мелодійності в усній народній творчості, однак вражала своєю недосконалістю, різнобоям у науковій літературі, періодиці, офіційно-ділових документах.

В останньому легко переконують друковані тексти, усні виступи (звісно, у стенографічних передачах, чи газетних варіантах), епістолярії

Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Сергія Єфремова, Івана Стешенка, Симона Петлюри, Софії Русової, Олени Пчілки, Микити Шаповала, Сергія Шелухіна, В'ячеслава Липинського, Дмитра Дорошенка, Євгена Чикаленка, Михайла Тугана-Барановського, Миколи Порша, Ничипора Григорієва та інших діячів доби Української революції. Але ж наведений перелік прізвищ – то (звісно, неповний), справжній цвіт української нації, особистості зі стійкою репутацією мислителів, вчених, літераторів, публіцистів, врешті – політиків, масштабність яких сягала національних меж.

Що тут вже говорити про революціонерів-більшовиків, і серед них Миколу Скрипника, Григорія Петровського, Володимира Затонського, Власа Чубаря, Григорія Гринька, Олександра Шумського? Прізвища Георгія Пятакова, Еммануїла Квірінга, Станіслава Косіора, Християна Раковського, Євгенії Бош, Серафими Гопнер, Дмитра Мануїльського зі зрозумілих причин взагалі недоречно згадувати. Безперечно, серед них було чимало людей від природи здібних, обдарованих, навіть талановитих, але таких, що не мали систематичної, ґрунтовної освіти. Вона здобувалася, здебільшого, на одному-двох курсах університетів (їх виключали з вузів за революційну діяльність), під час поневір'янь по тюрмах і на сибірських засланнях, на нелегальній роботі по неозорій і багатомовній Росії, в еміграції.

Не дивно, що ці люди нерідко володіли не однією іноземною мовою (так, той же М. Скрипник досить пристойно знав французьку та німецьку, інші, як на сьогодні – взагалі були поліглотами), однак спілкувалися здебільшого російською і майже не розвивали, не збагачували знання рідної, української мови. Більше того, вони виявлялись, не усвідомлюючи того, носіями загрозової тенденції – привнесення в українську мову величезної кількості русизмів, "перекалькування" багатьох російських термінів в українські. Особливою "зоною ризику" виявлялась мовна сфера, пов'язана із суспільним життям. Революційна термінологія, віяння нового життя отримували більшовицькі, а відтак російські наймення.

І, здавалось, немає жодної потреби в тому, щоб особливо переінакшувати народжувані новації – просто, у разі потреби, по-можливості, наближати їх до традиційно-українського звучання, давати їм лише власні суфікси і закінчення. Звісно, ця, в цілому невідворотна, і, почасти, природна тенденція, яка йшла не від ества, коріння, традицій власної, а чужої, хай, навіть і близької мови, несла в собі очевидний негативний заряд, з неминучістю мала позначитися на всьому мовно-творчому процесі, на віддаленні практики мовного спілкування від народних, літературних засад.

Наскільки глибоко розумів М. Скрипник всю сутність і складність означеної ситуації, судити непросто: сам він не виявив схильності до теоретизування у мовній сфері. Та, можливо, це зрештою не так уже й важливо. Якщо навіть він діяв більше інтуїтивно, а не на бездоганному теоретичному фундаменті, його рішення і кроки щодо мовної реформи не можуть бути ніяк применшеними.

Він, вочевидь, відчував, що затягування дискусій – це породження все нових і нових проблем, кінця яким ніколи не буде, і застосовував, як і в інших випадках, тактику революційного натиску, прискореного темпу. Він знав, що попередники "критичну масу" матеріалу вже напрацювали і, тількино очолив комісію по впорядкуванню правопису (а вона працювала

відповідно до наказу РНК УСРР ще з 23 липня 1925 року), як відразу ж призначив на 26 травня 1927 року правописну конференцію.

Можливо, така оперативність немалою мірою пояснювалась і усвідомленням того, що, закликаючи партійно-радянський апарат, неукраїнське робітництво до оволодіння українською мовою, варто було передусім потурбуватися про якості останньої, про її досконалість, чистоту, наукову довершеність, про те, щоб змалечку навчати кожного не якомусь примітивному сурогату, а справді чудодійному витвору нації, звісно, надавши йому відповідної "огранки" та сили загального правила. В усякому разі такий підхід був цілком у дусі поведінки М. Скрипника.

По ходу підготовки конференції довелось оперативно розв'язувати дуже складні організаційно-наукові завдання.

Новий нарком, як досвідчений, вправний політик, хотів бачити конференцію неодмінно всеукраїнською. Для цього в її роботі мали взяти обов'язкову участь представники різних регіонів України, в тому числі і Західної України. Це давало змогу посадити за один стіл тих, хто в заочній дискусії з мовних проблем дотримувався дуже відмінних поглядів. І виграш від того був подвійним. По-перше, Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові було явно невдоволене створеними нашвидкоруч Українською Академією Наук у 1919-1920 роках "Найголовнішими правилами українського правопису", затвердженими радянською владою в 1921 році. Члени НТШ підготували свій проект правопису і зі всіх точок зору (і наукової, і політичної, і національно-соборницької) важливо було ґрунтовно ознайомитись з позицією галичан, взяти від них все раціональне (а в тому, що воно є, сумніватись не доводилось).

По-друге, галичани створили б зовсім не формальну протипагу згаданим тенденціям російщення української мови і, попри різні ускладнення, можливі звинувачення, допомогли б відстоюванню її засад, її природної самобутності і особності, наближених до народних джерел і кращих літературних надбань.

Важко було б переоцінити і духовно-культурне значення вироблення єдиного правопису для розірваного на частини українського народу, для його недалекого (в це вірив М. Скрипник) об'єднання у цілість.

Отже, Микола Скрипник залишався вірним собі: беручись за справу, слід передусім збагнути її суть, "поглянути в корінь" і потім діяти, ставлячи понад усе інтереси самої справи, і тільки справи, а не на догоду кому б то не було.

Не влаштовувала його і роль "весільного генерала", який би лише освячував своєю високою присутністю дійство. Це він довів і в промові на конференції, і в ході ґрунтовних дискусій (наукове зібрання напружено працювало з 26 травня до 6 червня 1927 року), за якими уважно, прискіпливо стежив, спрямовував, і, врешті, в опублікованих пізніше статтях про підсумки обговорення правопису оцінював. Він зацікавлено доходив до тонкощів, демонстрував неабиякі спеціальні знання і заражав усіх настроєм, що вирішується справа надзвичайної національно-державної ваги. Останнє розуміли далеко не всі, сприймаючи суперечки як щось суто академічне, чи, навіть, схоластичне.

Результати роботи конференції виявились плідними. Її матеріали державна правописна комісія ретельно опрацьовувала під керівництвом М. Скрипника ще більше року, старанно враховуючи все цінне і корисне (на цій

стадії голова вважав поспіх зовсім невинуватим). 4 вересня 1928 року Рада Народних Комісарів Української СРР на доповідь М. Скрипника ухвалила постанову, в якій говорилося: "Доручити Народному Комісарові Освіти УСРР тов. Скрипникові остаточно затвердити проекта українського правопису.

...Визнати, що зазначений український державний правопис мусить набути загального обов'язкового характеру"²⁵. На виконання урядової ухвали 5 вересня 1928 року М. Скрипник постановив: "Доручити управлінням НКО та Державному видавництву України розробити порядок переведення до життя українського державного правопису, передбачивши зокрема ті випадки, коли можна в друкованих виданнях припускати відступлення від державного правопису, як, наприклад, при виданні історичних документів, суто лінгвістичних написів і т.п."²⁶

Новий український правопис тут же й надовго охрестили "скрипниківським". Слід відразу сказати, що він виявився далеко безбодоганним. Не все в ньому органічно поєдналося, як того прагнув Микола Олексійович. Галічани відмовилися прийняти правопис у повному обсязі, хоча за винятком вимоги усунення апострофу, всі інші їх пропозиції було враховано. Наддніпрянці неабияк нервувалися, спантеличено ламаючи язика над словами з незвичною літерою "г" і пом'якшеною "л", постійно губилися при визначенні родової ознаки іноземних запозичень термінів на зразок "кляса", "метода", "заля", "гастроля" тощо.

Небезпідставними були звинувачення і у широких, невмотивованих залученнях до української мови полонізмів – слів польського походження. Іронію, глум (а іноді й обурення) викликали й штучні підходи до словотворення на зразок:

"застувач" – відповідник російською мовою	"екран"
"копалка" –	"екскаватор"
"дотик" –	"контакт"
"притичка" –	"штепель"
"жильникарня" –	"кабельный завод"
"автомобілярня" –	"автозавод"
"цяцькарня" –	"фабрика іграшок"
"взуттярня" –	"обувная фабрика"
"електровня" –	"електростанция"
"неділка" –	"атом"
"дрібень" –	"петит"
"письмівка" –	"курсив"
"витинок" –	"сектор"
"утинок" –	"сегмент"

Все то так. І на рівні пошуку недоліків у "скрипниківському правописі" на конкретних прикладах розмову можна продовжувати й далі.

Однак, головне, чого досяг М. Скрипник проведеною реформою, полягало в іншому.

Передусім, вперше за багато років українській мові офіційно було надано національно-державного статусу. По-друге, створено, хай не найдосконаліші (сам по собі цей процес справді довготривалий, складний, копіткий – і взагалі важко стверджувати, що має своє завершення) наукові засади національного мовотворення, вироблено відповідні нормативи, винайдено певні перепони для чужорідних впливів і наближення наукового, ділового мовлення до природних народних джерел мови, опліднення її літературно вивершеними надбаннями.

По-третє, незважаючи на те, що "скрипниківський правопис" було офіційно відмінено відразу по його смерті, життєдайність правопису виявилась вельми потужною. Він продовжував майже у повному обсязі вживатися на західноукраїнських теренах аж до початку там радянських перетворень з осені 1939 року. Він панує й донині в західній українській діаспорі. Він давав незнищенні паростки під час всіх наступних спроб під виглядом об'єктивної дії інтернаціоналістських тенденцій: zdeформувати природні основи української мови. Не випадково він (правопис, чи його елементи) має чималу притягальну силу, коли йде аж надто нелегкий і затяжний процес пошуку варіантів мовної реформи. Єдине, що в даному випадку викликає природне невдоволення і заперечення – це бажання не стільки наслідувати загальні Скрипниківіві підходи до справи, скільки реанімувати окремі (часто не безсумнівні, відхилені життям) їх зовнішні прояви.

* * *

Не менший суспільний резонанс і значення для всього процесу українізації в 20-ті роки мали дискусії серед художньої інтелігенції, в тому числі, і в першу чергу – тієї, для якої слово, мова, національне забарвлення – основний засіб самовиразу і, водночас, впливу на широкий загал.

Історія світової культури переповнена прикладами дуже складних, нерідко конфліктно-ворожих стосунків між літературами, художниками, митцями. І, взагалі-то, дивного в тому нічого немає. Адже, якщо не зважати на прикрі порушення елементарних засад вихованості, пристойності, такту, здебільшого, йдеться про самоутвердження обдарувань, талантів, змагання творчих амбіцій, ширих прагнень довести, що так досконало, неповторно і навіть геніально пізнати, пояснити життя, його найістотніші аспекти, навчити моральності поведінки не зможе ніхто інший. І тоді така особистість береться за перо чи за пензля, сідає за рояль чи виходить під світло раampi... А між тим мало кому дано усвідомити (хоч таке трапляється, однак, переважно – далеко не відразу), що вона (ця особистість) у художньому сприйнятті, осмисленні, відтворенні дійсності поступається іншим. Причини невизнання чи браку популярності (перший і найпростіший, хоч і не найбездоганніший "лакмусовий папірець" торжества таланту) швидше і легше відшукуються не у самих собі, не у власній творчості, а більше – у сфері взаємостосунків, підступності конкурентів і невмінні їх почитателів відрізнити справжні витвори мистецтва (звісно свої) від підробки (звісно, чужі), шедеври від сірого ремісництва.

Особливий вибух пристрастей у такій делікатній сфері, як література і мистецтво, завжди припадав на революційні часи. Справді, масштабні зрушення, якісні прориви в одних випадках безпосередньо передували соціальним потрясінням, значною мірою готували їх вибух, або супроводжували апогеї боротьби, народжувались, як мовиться, у горнилі революцій, або ж, в інших, були їх прямим продовженням, найяскравішим, найпоказовішим свідченням їх глибинності, кардинальності, всеосяжності.

Як би не оцінювалась доба 1917-1920 років у Росії, в Україні в тому числі, породжені нею процеси (спектр висловлювань тут, як відомо, щонайширший – від "головної події ХХ століття" до "найбільшої трагедії"), незаперечним залишається те, що вона підняла до активної історичної дії мільйонні маси, спонукала кожного індивідуума глибше задуматись над проблемою вибору життєвої позиції, проблемою особистої відповідальності перед суспільством, його майбутнім. Природно, оперативніше і потужніше реагували

на суспільні настрої особистості з найчутливішими душами, з найзагостренішим відчуттям пульсу життя, особливо всіляких його негараздів.

Наочним підтвердженням масового потягу до творчості, своєрідним виявом культурної революції (правда, немало авторів, публіцистів беруть словосполучення в лапки), що набули просто вибухоподібного характеру, стали 20-ті роки минулого століття. Рідко хто з тих, що мав бодай якісь художньо-мистецькі нахили, не спокушався пробою власних сил на ниві служіння музам. Звичайно, що за умов докорінної ломки устоїв життя, рішучих відходів від традицій, нерідко відвертої зневаги до інтелектуальних і духовних надбань попередніх поколінь, народжувались постаті, групи, напрями, школи, що, претендуючи на володіння "істиною в останній інстанції", "абсолютною органічністю змісту і форми", своїми різнопрагненнями, войовничим, нерозтраченим запалом і просто-таки вражаючою самовпевненістю і активністю створювали справжній хаос в культурно-духовному середовищі.

Однак іманентний комуністам максималізм передбачав опанування всіма сферами життя ("немає фортець, якими б не оволодівали більшовики!") і обов'язкове керівництво ними. Тож Миколі Олексійовичу Скрипнику за посадою наркома освіти – хочеш – не хочеш – довелося зануритися в ситуацію, від якої обачні політики воліли б опинитися подалі. На культурному фронті (ще один тогочасний термін, що іронічно зустрічається багатьма критиками) не просто вирували пристрасті, нерідко виплескуючись через край. Добираючи найобразніше термінологію, можна було б сказати, що розгорталися битви стратегічного значення, в дію кидалися найударніші сили, в стан найповнішої готовності приводилися останні резерви. А про проблему одвічного конфлікту художника і влади годі поширюватися. Хіба варто нагадати, що небачені суспільні злами і тут зумовлювали більшу за звичну гостроту і напругу.

Микола Скрипник зовсім не знітився, принаймні зовнішніх ознак розгубленості ніхто ніколи в його поведінці не помічав. І в даному випадку, мабуть, зовсім не тому, що був особливої "комісарської" вдачі: готовий був проявити себе з однаковим успіхом будь-де – чи, приміром, на створенні аеропланів, чи на вирощуванні капусти, чи на становленні кіномистецтва. "Комісарити" – значить керувати, а в такій справі – головне революційні переконання, цілеспрямованість і воля.

Серед тогочасних політичних діячів вищого рангу в Україні Микола Скрипник, мабуть, був єдиною особистістю, прихід якої на керівництво, поряд з іншим, і культурно-мистецькою сферою вважався у цілому природним, виправданим, зрозумілим. В усякому разі, якщо подумки поставити на його місце будь-кого іншого, гадається, сплеск невдоволення і навіть супротиву серед художньої інтелігенції був би, практично, невідворотним.

М. Скрипник завоював собі незаперечний авторитет у всіх верствах українського суспільства усім своїм звитяжним життям, невтомною працею в інтелектуально-науковій, ідеологічно-публіцистичній сферах. Годі було й сподіватися, що його погляди були до душі всім учасникам літературних, художньо-мистецьких процесів. Однак його приймали як свого, такого, що поставлений не "покомісарити" черговою справою, а такого, хто по собі достеменно знає, що означають справжні муки творчості, хто здатен осягнути сутність численних проблем, які накопичувались роками, хто не буде "рубати з плеча", а виявить розсудливу обачність і

щирість, непоказний інтерес і принциповість. Пріоритети тут, звісно, у кожного свої. Та в комплексі вони напрочуд органічно поєдналися у якостях, чеснотах саме М. Скрипника, що й зумовило йому, за сучасною термінологією, роль "неформального лідера" національного культурно-мистецького поступу. І цю свою функцію він прагнув щораз, щодня підтверджувати зовсім "неформальним" урядуванням.

Щоб ефективно керувати художньо-мистецькою галуззю, Микола Олексійович глибоко занурювався у кожну проблему (а такими були майже всі), що їх доводилось тоді розв'язувати. Побіжно варто звернутись до з'ясування І. Кошелівцем відправних, пояснюючих моментів праці М. Скрипника в галузі культури. "За доби 1920-их – початку 30-их років тлумачем партійної догматики в галузі культури судилося бути Скрипникові. І якщо ми твердимо, що доба його перебування при владі точно збігається в часі з українським ренесансом, то мусимо вияснити дві речі. По-перше, що цей ренесанс завдяки названим обставинам не був такий повнокровний і потужний, як бути б йому при умовах, якби він розростався стихійно, без обмежень і відтинання від природних джерел минулого, без настанови на "служіння" пролетаріатові, який цього й не вимагав. Вимагала служіння партія, і якщо тоді це не було усім так ясно, то вияснилося пізніше, – що не пролетаріатові, а собі. Зовсім ясно, що такі сприятливі умови без обмежень могли б створитися, якби переможцем на Україні вийшли не більшовики, а Українська Народна Республіка.

З другого боку, треба вияснити, чому, попри все, той ренесанс, навіть обмежений, півтора десятка років протривав, і як саме для нього прислужився Скрипник.

Твердимо, що він був догматик. Але мусимо бачити його в конкретних історичних обставинах...

Тут Скрипник увесь у суперечностях: з одного боку, наполягався на безумовній самостійності України. І під цим підписався б не один націоналіст (маємо на увазі в дослівному розумінні націоналістів-оуністів, від яких не раз доводиться чути: байдуже, хай буде Україна й комуністична, аби самостійна); але з другого – в Союзі з Росією. А це вже сьогодні беззастережно відкине кожен український патріот (без залежності від того: з еміграції він чи з УРСР), бо саме на досвіді Скрипника і наступних десятиліть підтвердилося, що для України союз з Росією у будь-якій формі виключений"²⁷.

Як то не дивно, але поважний есеїст не втримується, щоб викладати історичну аргументацію щодо свого бачення проблеми в умовний спосіб, чого наука просто не приймає: на цьому рівні можливі лише безплідні схоластичні суперечки. Не бажаючи втягуватись у них, можливо варто зауважити хіба що наступне. Українська Народна Республіка не лише не вийшла переможницею в 1917-1920 роках, а й не мала на те скільки-небудь надійних шансів.

Першими це усвідомили самі провідники УНР – М. Грушевський, В. Винниченко, Д. Дорошенко, М. Шаповал, І. Мазепа, П. Христюк, а за ними й такі серйозні дослідники, як, наприклад, І. Лисяк-Рудницький, Я. Пеленський та ін.

Це, звісно, більше стосується "конкретно-історичних обставин", якщо вибудовувати не упереджені концепції, а ті, що мають у підмурках реальні, не удавані факти.

Що ж до Скрипникового догматизму, про який автор закликає судити "в конкретно-історичних обставинах", то й тут справа виглядає проблематично. Адже формула "на досвіді Скрипника і наступних десятиліть підтвердилося, що для України союз з Росією у будь-якій формі виключений" – не що інше, як спроба перефразувати відомий абсурд: "Цього не може бути, тому, що не може бути ніколи". Підкреслимо, йдеться в даному разі зовсім не про ступінь достовірності, аргументованості наведеного твердження І.Кошелівця (для зручності можна навіть погодитись, що, з погляду досвіду Скрипника, автор і правий, хоч послішати це робити не варто). Справа в тому, що сам підхід І.Кошелівця до проблеми важко кваліфікувати як науково-виважений. Який відповідальний дослідник згодиться підписатися під категоричним висновком загальнотеоретичного ґатунку, якщо він базується на одному прикладі, хай навіть їх буде й кілька, але тих, що були характерними для даних конкретно-історичних обставин, і зовсім не є (не може бути) підставою для виведення загальної закономірності? І хто перший всім своїм життям, досвідом, конкретними концепціями-міркуваннями це спроможний довести, так це саме Микола Олексійович Скрипник.

Хто-хто, а він таки вмів долати, "оминати" догми, раз-у-раз вдаючись до живої діалектики і йдучи від фактів, за фактами, тобто сповідував справжній конкретно-історичний підхід, якого так бракує багатьом фахівцям, що зважаються критикувати й ці позиції М. Скрипника.

То ж краще звернутись до спадщини наркома освіти (і писемної, і втіленої у практику).

Для розуміння українського літературного процесу, його цілісності, тяглості, сутності традицій одним з найпринциповіших було питання про витоки української літератури. Імперська російська версія, яка насаджувалася довгий час, зводилась до того, що, починаючи від Київської Русі, всі витвори письменства – то спадщина Росії, а не України. В радянський час у цьому питанні змін теж не спостерігалось. Тоді ініціативу рішуче взяв на себе М. Скрипник.

Не будучи фахівцем-літературознавцем, не досліджуючи давньої історії, він, як один із редакторів "Літературної Енциклопедії", зіткнувся з потребою з'ясування концепції українського літературного процесу у її співвідношенні з концепцією російського (руського) літературного процесу.

На перешкоди правильного розуміння проблеми, вважав М. Скрипник, "стояли залишки старих поглядів старої російської історіографії, погляд про безперервний історичний процес від старої Київщини через Москву, Суздаль і до старого Петербургу. Довелося на підставі загальних історичних міркувань заперечувати цю історичну літературну концепцію і добиватися практичного визнання принципу, за яким всі пам'ятники до другої половини 18 стор. зараховано до російської чи української літератури відповідно до території, що на ній той пам'ятник складався. Так "Слово о полку Ігоревім" зараховано до української літератури, а "Моление Данила Заточника" – до російської"²⁸.

Цю позицію, яку називають ще територіальною концепцією, М. Скрипник детально обґрунтував у промові "За українське літературознавство" на відкритті Інституту Шевченка у Харкові 15 квітня 1929 р. і послідовно домагався "поглиблення" дослідження історії українського письменства до старокиївських часів, неухильного дотримання принципу, за

яким "всі пам'ятники до другої половини XVIII сторіччя будуть відноситися в "Л.Е." ("Літературній Енциклопедії – В.С.) до російської, білоруської чи української за територіальною ознакою"²⁹.

Причому нарком не вдовольнявся "загальними вказівками", а прискількиво аналізував кожну статтю, рішуче протестував, наприклад, проти рецидивів у статті Тимофєєва "Вірші" "карамзінсько-соловейовсько-іловайської термінології", зарахування до "русского стиха" українських творів XIV-XVII століть, реанімації віджитої "з часів революції" термінології "северо-русское" и "южно-русское письменство"³⁰.

Починаючи з творчості Івана Котляревського, за М. Скрипником почалася нова доба української літератури, яка з того часу розвивалася під гаслами уповноцінення і усамостійнення. В цьому процесі Микола Олексійович виділив три етапи (періоди).

У першому періоді (від Івана Котляревського до Тараса Шевченка і Марка Вовчка) українське письменство пройшло складний шлях становлення. На початку воно було провінційним, начебто регіональним додатком до російської культури. А в середині XIX століття можна вже було говорити про виникнення засад для перетворення українського літературного процесу на потужний національно-культурний чинник. Однак сталося це уже в другому, "Франківському", "Львівському" періоді, коли "українська література, можна сказати, змогла стати на свої власні ноги". Тут М. Скрипник особливо наголос робить на ролі Галичини, що з культурним центром у Львові відіграла роль "українського П'ємонту". Щоправда, соціальна база української культури без переважно іонаціонального міста була завузькою - селянство та інтелігенція.

І лише в третьому періоді, що починається з 1905 року, особливо ж – від жовтня 1917 року настала "доба будування самостійної української культури, але підтриманої силою пролетаріату"³¹.

Не ставлячи перед собою будь-якої партійно-ідеологічної мети, не озираючись на домінуючі погляди, М. Скрипник орієнтується на неспростовні наукові дані, на "залізну" логіку, здоровий глузд. І це дозволяє йому дійти виваженого, переконливого висновку. Не заперечуючи впливу російської культури на розвиток українського літературного процесу в різні періоди, особливо, скажімо, в 60-80-ті роки XIX століття, він підкреслює: "Ми не можемо фактично визнати значіння першеньського впливу російської літератури на українську літературу"³².

Для М. Скрипника це не побіжне зауваження, або гіпотетична здогадка. Аргумент за аргументом він вимуровує непорушну конструкцію: "Треба відзначити, що нова українська література своє літературне коріння має у своїй власній попередній історії, хоча й російська література мала в один із періодів і дуже великий вплив поруч з іншими впливами на українську літературу. ...Українська література, як прояв культури українських трудящих мас, виступає на арену міжнародної пролетарської творчості не як учень, що повинен лише шукати проводиря або допомогача, але як справжній чинник спільної співпраці... Погляд, що в оцій спільній культурній роботі культура якогось одного народу може бути гегемоном – чужий нам"³³.

І на довершення – гранично категорично, беззастережно: шлях розвитку української літератури, української культури – "є шлях самостійного розвитку українського народу"³⁴.

Гадається, в таких міркуваннях, в такій поведінці важко (якщо, звісно, щиро прагнути об'єктивності) углядіти прояви догматизму. Здається, все зовсім навпаки. Перед нами разючі приклади його сміливого подолання, подолання стереотипів, що панували століттями і активно продукувалися в Скрипниковий час.

І все ж, на фоні викладеного не такими переконливими, швидше не сповна адекватними виглядають конкретні оцінки розвитку і взаємодії національних культур, національних літератур, що їх дав М. Скрипник у статті "Підсумки літературної дискусії", видрукованої "Більшовиком України" в липні 1926 р. (№ 1). Можна лише висловити здогадку, що на той час Микола Олексійович просто ще не настільки глибоко опанував предмет, щоб мати щодо нього справді глибокі і ґрунтовні власні міркування.

Він, вочевидь, підміняв благородну ідею, теорію практикою, коли оцінював тенденції розвитку радянської культури в цілому в СРСР і її національних складових. "Досягнення російської культури, досягнення української культури тощо йдуть на арену нашої співпраці, щоб витворити міжнародню пролетарську культуру на терені цілого СРСР, і ніхто не претендує на гегемонію, на фактичне чи формальне керівництво, і це не є якесь опікунство чи гегемонія однієї культури над іншою, не є будь-яка претензія на нерівноправні стосунки між народами, а навпаки – це є братерська співпраця над спільним ділом"³⁵.

Адже лейтмотив тієї ж статті М. Скрипника – спроба розвінчання так званої теорії боротьби двох культур. Він вважав, що насправді існує боротьба між буржуазними культурами двох націй, а пролетаріатові різних націй, комуністам це особливо не загрожує. Найбільше, ідеологія "громадян Зерових" може знайти деякий відгук у окремих членів КП(б)У, як, наприклад, у М. Хвильового³⁶.

До виступів М. Хвильового (і публіцистичних, і в процесі літературної дискусії) М. Скрипник повертався не один раз, прискіпливо їх аналізував і, як завжди, виявляв досить широкий, різнобічний, комплексний підхід. Микола Олексійович з розумінням ставився до суто літературних шукань талановитого письменника, вважав неможливим для себе висловлювати думку щодо художніх якостей його творів. "Борючись з плужанством і гартованцями на Україні, – зауважував Микола Олексійович у статті "До теорії боротьби двох культур" – з ідеологічними художніми течіями в російській літературі та їх впливами на літературу українську, тов. Хвильовий має свій окремий погляд в мистецтві, а саме – він прихильний так званого формалізму й неокласицизму. Ну, стоїть – і нехай собі стоїть, бог із ним, – це їхня літературна справа. Ми, політики, як і робітничо-селянський загал, дещо потім із їхніх літературних досягнень собі придбаємо. Втручатися до їхньої літературної боротьби – це не наше завдання. І коли тов. Хвильовий хоче проторувати собі окрему стежку повз різних російських літературних течій, що існують, бог із ним – туди йому й дорога"³⁷.

Однак, не заперечуючи права будь-якого художника на власний стиль, на боротьбу проти інших літературних течій, зокрема – російських, М. Скрипник задається питанням: "Чи він (М. Хвильовий – В.С.) проти російських літературних течій щодо їхньої літературної форми та стилю й т.інш. тому, що це поганий стиль, погані форми, чи тому, що вони

російські?"³⁸ Аналіз праць М. Хвильового ("Думки проти течії", "Камо грядеши" та ін.) переконує М. Скрипника в тому, що "тов. Хвильовий не проти відмежування від кепських літературних течій, а він є проти російських течій взагалі, бо вони *російські*", "...стоїть за розрив усяких зв'язків з російською літературою", гадаючи, "що в цьому протиставленні – єдино можливий шлях до розвитку української літератури"³⁹.

Ось тут М. Скрипник і вбачає прояв боротьби двох культур і рішуче виступає проти цього. "Це є шлях націоналістичної боротьби, – наголошує послідовний революціонер, – а не шлях, що відкрила Жовтнева революція, шлях братерських взаємовідносин, шлях співдопомоги будуванню на кожній мові єдиної пролетарської культури, збудування української літератури як культури окремої, з вищими досягненнями, але не протиставленої культурам інших радянських народів, а разом із ними спільного будування нової культури, нової літератури, нового світу праці й братерства"⁴⁰.

З не меншою принциповістю Микола Скрипник розвінчував і позицію тих авторів, учасників літературних дискусій, які збочували зі зворотної, так би мовити – російської позиції, заперечували можливість, перспективу власного, самобутнього розвитку української культури, літератури. Значну частину статті "Підсумки літературної дискусії" Микола Олексійович присвятив прискіпливому розбору виступу літературознавця М. Романовського. Останній у публікації "Україна, Москва, Запад (к вопросу о путях украинской культуры)" ("Харьковский пролетарий", 1926. 5 июля) неправомірно ототожнив "хвильовистський" лозунг "Від Москви – на Захід" (його М. Скрипник вважав "неправдивим, хибним, не ленінським, непролетарським") з гаслом "Дайош свій власний розум", який для Миколи Олексійовича символізував природний особний шлях розвитку української культури⁴¹. Він щиросердно обурюється: "Прирівнювати лозунги самостійного розвою української культури та її орієнтації на внутрішні сили трудящих мас України до лозунга "Геть від Москви", ставити між ними знак тотожності "т.е.", це значить – не відмежовуватися, а обома ногами стояти на погляді теорії боротьби двох культур. Це значить – стояти на погляді додатковості, другорядності української культури. Це значить – виходити з погляду недовіря до внутрішніх творчих сил української трудящої людності, а насамперед це значить – нічого не зрозуміти в питанні про шляхи української культури"⁴².

Що ж до самої теорії боротьби двох культур, тут М. Скрипник завжди займав непримиренну позицію. Він, либонь, довго і ґрунтовно обдумував її суть, чи не найлапідарніше і, водночас, найточніше передавав її зміст: "На Україні відбувається боротьба двох культур – російської і української. Українська культура – культура селянська, не пролетарська. Російська культура – культура пролетаріату, культура, що об'єднує, культура, що будує соціалізм. Компартія не може зважати елементарним культурним потребам народу, вона, навпаки, забезпечує їх. Але партія має зважати на те, що переможе російська культура, як культура пролетарська, міська, в тій боротьбі російської і української культури, що відбувається. Російська мова – мова Ленінова, мова революції. І партія мусить допомогти їй оволодіти масами"⁴³.

Можливо, до цитати можна було б цього разу і не вдаватись, однак вражає те, для кого М. Скрипник "розтовкмачує" смисл, зміст, спрямова-

ність "теорії" боротьби двох культур, "що являє собою лише недостатній і доволі брутальний вираз люксембургіанства на українському ґрунті"⁴⁴. Виявляється... для самого автора теорії – Д. Лебеда. І, незважаючи на те, що з часу її появи пройшло немало років, колишній секретар ЦК КП(б)У зазнав масової і самої нищівної критики, відмовився від своїх розвінчаних поглядів, Микола Скрипник і надалі наполягав: "Мій висновок з усього сказаного і неказаного: Вам, Дмитре Захаровичу, належить виконати ще невиконаний обов'язок: одкрито й повнотою, по-більшовицькому, виступити з марксистським, ленінським викриттям вашої ж таки "теорії" боротьби двох культур на Україні і цим зробити Ваше особисте зречення від цієї безщасної теорії засобом виховати пролетарські маси"⁴⁵.

Той факт, що сам автор від "теорії" відмовився (хоч і не викрив)", М. Скрипник вважав недостатнім. Тому пішов на такий, мабуть, не у всьому виправданий і коректний крок. Після публікації у журналі "Большевик" (1928, № 7) статті Д. Лебеда "Внимание идеологическому фронту" Микола Олексійович вмістив у журналі "Большевик України" "Листа до тов. Лебеда". Цей лист був детальною рецензією на рукопис статті Д. Лебеда, який автор направляв М. Скрипнику у процесі підготовки матеріалу до друку. Д. Лебідь виступав проти відомої статті М. Волобуєва про економіку України, і нарком освіти висловив півтора десятка розлогих зауважень. Д. Лебідь практично всі їх врахував, окрім одного: в публікації М. Скрипник не знайшов самовикриття автора і тому додав до власне приватного документа, який оприлюднювався, післяслово. В ньому позиція наркома жорсткішає, Д. Лебеда інкримінуються нові провини: "...Тов. Лебідь, прийнявши до уваги майже всі мої пропозиції і зауваження, обійшов лише одне, а саме те, що, на мою думку, повинно було б передовсім бути взято до його уваги: про кончу потребу саме для тов. Лебеда дати мотивовану критику тої його старої теорії боротьби двох культур, що про відмову від неї він тепер заявляє в своїй статті. В цьому була одна з головних причин мого листа до нього. Він тої поради не прийняв; треба жалкувати за це, тим паче, що таке уникнення тов. Лебедем мотивовки свого відмовлення від своєї попередньої хибної "теорії" і відмовлення від подання критики її – тепер вже не можна визнати випадковим, а є вже навмисне і цілковито свідоме, бо лише тее питання мого листа тов. Лебідь залишив без ніякої уваги"⁴⁶.

Однак і цього М. Скрипнику виявилось замало. Він звертається до своїх зауважень, іменуючи положення рукопису статті Д. Лебеда "помилками" і в своїй доповіді на кафедрі національного питання Українського Інституту марксизму-ленінізму 14 грудня 1929 року⁴⁷. І знову Миколу Олексійовича не бентежить, що він робить надбанням широкої гласності елементи "робочого" характеру, власне – підготовчі матеріали, побіжно визнавши, що ті помилки "здебільшого виправлені".

Боронити Миколу Скрипника від незаслужених критичних нападків – зовсім не означає його ідеалізувати, тим більше – обожнювати. Як і будь-яка діяльна, багатогранна особистість, у складних обставинах життя (а воно до того ж котилося зовсім не пробитою колією) він нерідко і немало помилявся. У своїх помилках іноді виявляв дивну непоступливість, настирливість, що межувала з нетактовністю, безжальністю, грубістю, навіть жорстокістю, а не у всьому обґрунтовані звинувачення, здається, в чомусь могли бути породжені і політичною кон'юктурою.

Можливо, це йшло від характеру, внутрішнього переконання, що так, як він, розуміти сутність суспільних процесів, розуміти їх логіку, бачити перспективу взагалі рідко хто здатен. Тому, наприклад, позитивно в цілому оцінюючи згаданий публічний виступ Д.Лебеда проти М. Волобуєва, М. Скрипник вбачав у ньому й чимало недоліків, які так хотів чимось компенсувати, і тому посилався на свою промову "З приводу економічної платформи націоналізму" під час дискусії в Інституті марксизму навколо відомої публікації М. Волобуєва в "Більшовику України"⁴⁸. Між тим, власне предметний розбір концепції вченого, аргументована її критика супроводжувалася й заявами, які сьогодні б назвали безапеляційним присудом. Саме так сприймається абсолютно категоричний тон таких, скажімо, висновків: "Хто стоїть на становищі протилежних інтересів України і СРСР, той прихильник або російського, або українського націоналізму. Не забудьте, що там, на Заході, в капіталістичних країнах всевітнє пригнічення й експлуатація, а тут братерське об'єднання і допомога, знищення колоніального стану і розвиток всіх народів.

Ми кажемо: кожен, хто говорить про те, що шляхи українського народу пішли якимось узбіч шляхів вільного об'єднання всіх народів Союзу проти капіталізму всього світу, той буде українським націоналістом, він тоді не зрозуміє пролетарської єдності, виявленої в Союзі. Навпаки, хто додержує тої думки, що інтереси Союзу – якби зменшити вільний розвиток українського народу, той свідомо чи не свідомо стоїть на позиції не комуністичній, не ленінській в національному питанню, стоїть на становищі російського шовінізму. Неправильно те, що існує і для комуніста можуть існувати два протилежні погляди: один – інтересів СРСР і другий – інтересів УСРР. Так не може бути у нас. У нас не може бути різних поглядів в цьому питанні, вони можуть бути не єдиним лише для тих, хто йде проти Ленінової теорії...

Як же нам ставитися до волобуєвщини? А так, як поставилися до шумськізму, до хвильовізму. Вони ведуть до фашизму, як це вже виявилось на прикладі колишніх наших товаришів, Василькова і Турянського, що були членами Політбюро ЦК КПЗУ"⁴⁹.

Згадка про дискусію навколо корінних проблем економічного розвитку України в даному разі не лише не вибивається з предмету розмови даного сюжету, а, як гадається, зайвий раз відтіняє, підтверджує рідкісну цілісність характеру, натури Миколи Скрипника: його практично неможливо поколивати, змусити бодай у чомусь відійти від принципів, які були самим же ним визначені і "загартовані" для себе як імперативні. А про зраду своєму "credo" не лише він думати не міг, цього не допускали й всі ті, хто хоч трішки його знав.

* * *

Важко погодитись із позицією тих авторів, які намагаються зображувати М. Скрипника не самим собою, особистістю з власними, чіткими принципами, а якимось мало усвідомленим знаряддям здійснення чужих інтересів, програм, чийхось гасел. З одного боку, він провідник партійної директивної лінії, і з ентузіазмом успішно бореться за її реалізацію (хоч далеко не завжди поділяє), скажімо, проти націонал-комуністів, щоб... потім самовіддано втілювати у практику задуми, плани останніх. Він бере участь у нищенні М.Хвильового, О. Шумського, М. Волобуєва, однак бере під захист сутність їх поглядів, власне, робить їх лінією своєї поведінки. "...Скрипник

належав до тих динамічних натур, які не розгублюються в суперечностях, а, навпаки, з тим більшою настирливістю прямують до мети. У живій дійсності суперечності знімалися перевагою українства над марксистською ортодоксією, і Скрипник, що поборював націонал-більшовизм, сам приймав їх програму і в тенденції дальшої еволюції не віддалявся від неї, а поволі ставав теж націонал-комуністом, що робить його постать привабливою сьогодні, а в двадцятих-тридцятих роках, як не повною, то бодай частинно робило його спільником діячів українського відродження"⁵⁰, – пише той же І. Кошелівець.

Знову постать Миколи Олексійовича Скрипника, велич його натури явно недооцінюється. По-перше, знову й знову хочеться наголосити: не було сили, яка б змусила його говорити й робити те, що суперечило його внутрішнім переконанням.

По-друге, дуже спрощено подається подолання М. Скрипником надскладних суперечностей – як, по-суті, відмова від революційних, комуністичних начал у його світогляді на користь національно-українського фактора.

Микола Скрипник шукав рішення на явно вищому рівні складності, до останку намагався використати своє знання діалектики, володіння нею для органічного поєднання обох висхідних позицій – комуністично-інтернаціональної і національно-патріотичної. І якщо для багатьох "ясно", що то було нездійсненним, виявилось марнуванням сил і часу, для М. Скрипника пошук прийняттого варіанту до останніх днів життя уявлявся завжди непростим, однак і не таким, який не мав перспективи.

І вже, здається, дуже мало треба розуміти й поважати таку людину, як М. Скрипник, щоб хоч і в формі гіпотетичних питань шукати відповіді на загадки його долі, його непрості поведінки. "...Як логічно пояснити, – вкотре запитує себе й читачів І. Кошелівець, – щоб людина вела нещадну боротьбу проти Хвильового й Шумського, що їх програма була її власною?" І продовжує: "Чи міг бути Скрипник переконаний, що їх шлях помилковий і він почуває в собі стільки сили, що, йдучи легітимним шляхом, змусить партію, на основі резолюцій і тез ЦК, здійснити те саме, чого домагалися й ті проти волі партії? Чи позиція його була диктована політичною konieczністю: карта тих, хто пішли одверто проти партії, бита і треба принести їх у жертву, щоб робити їхнє діло за формулами партійних постанов? Можна б тут додати ще мотив захоплення владою, який безумовно мав значення для такої властолюбної людини, як Скрипник..."⁵¹.

Перед нами чергова спроба оцінювати історичну постать, дуже неординарну особистість банальними мірками, звичними для пересічних політиків та ще й з далеко небездоганними якостями. Микола Скрипник зовсім таким не був. Він навіть віддалено не нагадував їх. Бо він був саме Скрипником, неповторним, єдиним у своєму роді. Для нього було б неприйнятним йти чужим для його внутрішніх переконань шляхом. Тим більше нездатен він був на якусь надумане політикування, та ще й мотивом якого було б властолюбство. У даному випадку Миколі Скрипнику "приписують" якості, які були просто несумісні з його натурою. Хтось може дивуватись з такої непрактичності, відсутності елементарного прагматизму, сумніватись у ширості устремлень революційного романтика – однак це, швидше, свідчить про рівень його "суддів", а не рівень "підсудного".

...Очевидно, М. Скрипнику нелегко було займатися щоденною наркомівською практичною роботою, яка в одній зі своїх функцій зводилась

до координації діяльності різних літературних груп, об'єднань, що росли, як гриби після дощу, поспішали зайняти своє "місце під сонцем" і вимагали до себе уваги й підтримки.

І комуністичний нарком української республіки, що понад усе ставив турботу про нову, пролетарську літературу (він на цьому постійно наголошував, і немає підстав сумніватися у його щирості), виявляв посправжньому батьківське піклування про художні таланти, чуйне ставлення до молодих паростків нового, небуденного, всього, в чому відчувався хоч віддалений натяк на обдарування. Він не хотів прогледіти чогось життєдайного, раціонального, упустити можливість спрямувати хоч один струмочок, що пробивається із чистого джерела, у широке річище національної літератури. З досвіду пережитого він виявляв виняткову терпимість, поблажливість до юнацьких "пустощів" тільки-но народжуваних літературних особистостей, бо вірив, що якщо і не все врешті принесе бажані плоди (жорстоке життя багато що саме відсіє), то слід робити все від нього, М. Скрипника, залежне, щоб створити умови для розвитку, розквіту рідного письменства у всіх його проявах.

"Кожна літературна школа, кожна літературна група, – говорив керівник культурного будівництва, – починаючи боротьбу за нові форми й нові стилі, завжди, зрозуміло, перебільшує свої сили і вважає свій стиль, своє літературне коріння за найперший і найголовніший центр усеї світу. Це зрозуміло. Не варт ані шеляга той письменник, що сам не оцінює ваги й значення для загалу того, що він сам вважає за найцінніше. Що наші літературні сили та групи допускаються таких перебільшень, це річ цілком зрозуміла"⁵².

І оскільки від його позиції, його підпису, його "благословення" багато в чому тоді залежало – бути чи не бути тій чи іншій групі, відкрити їй шлях до дальшого дерзання чи створити перешкоди (а була змога зробити їх і нездоланими), Микола Скрипник користувався наданими йому правами дуже й дуже обачно, делікатно. Характерне щодо цього ставлення наркома до літературної групи "Авангард" на чолі з Валеріаном Поліщуком. Гучно задекларувавши себе групою "конструктивного динамізму" або "спіралізму" (від спіраль – нескінченно витка лінія вдосконалення мистецтва) і не маючи скільки-небудь яснішої програми, "Авангард" був без бюрократичних зволікань затверджений постановою наркомату освіти 5 березня 1928 року з обіцяної допомоги, в тому числі у виданні продукції⁵³.

З приводу цього рішення, що тоді готувалось, М. Скрипник знайшов за потрібне дати спеціальне пояснення в ході літературного диспуту в будинку імені В.Блакитного 18-21 лютого 1928 року: "Є одна невелика група, що здобуває собі права на існування, – група Авангард. Багато і багато відмовляють навіть самому існуванню цієї групи, – заявляють, що такої групи не існує. Але, шановні товариші, так було і з українським народом: йому відмовляли в існуванні, а він таки існує (*смій*). Знову ж таки, я, щодо художнього напрямку, не досить великий прихильник конструктивістичного динамізму, що за його ознакою об'єднується художня група Авангард; але ж ця група об'єднується за художньою ознакою під прапором, що на ньому написані мистецькі лозунги художнього охоплення життя, мистецьке розуміння життєвого процесу. Тому, я гадаю, на терені радянської землі, під нашим пролетарським сонцем знайдеться місце, де ця група самовизначиться художньо і своїм існуванням примусить визначитися також і інших. Менше посміху над художньою ознакою і більше естетичної

художньої критики її. Це гасло повинно бути, на мою думку, повсякденним гаслом нашого художнього життя"⁵⁴.

В одному цьому абзаці сконцентровано відразу кілька цюнайпринциповіших моментів, що в сумі виразно окреслюють позицію М. Скрипника.

По-перше, безперспективна, марна праця боротися проти того життєдайного, що, всупереч будь-яким заборонам, все одно проб'є собі дорогу, все одно торжествуватиме. В іншій трансформації можна було б сказати й сильніше – про необхідність рішучої, всемірної підтримки цього ж таки живого, життєдайного. Однак це вже, мабуть, більше зі сфери політичної стилістики. А по суті – порівняння українського літературного процесу у всьому його різнобарв'ї з незнищенністю українського народу – це акцент на пріоритеті, на який в 1928 році зважився б далеко не кожен політик скрипникового рангу (та, власне, ніхто більше так і не зважився).

По-друге, М. Скрипник заявив себе як прибічник чесних, відкритих змагань творчих напрямів, колективів, шкіл. У ході публічної полеміки, пошуків відрафіновувалася б істина, забезпечувався б художньо-мистецький прогрес.

І, по-третє, нарком від імені пролетарської держави недвозначно формулює гасло повсякденного художнього життя – невтручання в естетично-мистецький процес, дистанціювання політики від творчості. Це, по суті, заклик до свободи пошуку, творчості. Водночас М. Скрипник волів би, щоб змагання напрямів не виливалися у жорстоку боротьбу на дискредитацію, на витіснення, винищення суперників. Він навіть вважав, що його наркомат повинен за цим пильно стежити.

Наприклад, у постанові "Про стан Київського художнього інституту та про федерацію художніх організацій" від 15 серпня 1927 року було сформульовано спеціальний пункт: "...Конче потрібно, щоб НКО був не лише наглядачем тих процесів, що відбуваються в образотворчому мистецтві, НКО повинен вжити заходів для виявлення тих процесів і для керування ними, скеровуючи їх на поширення і розвиток української культури, даючи їм виявлятися в художніх учбових закладах НКО, але не припускати, щоб різні течії і організації художніх учбових закладів НКО використовувалися для боротьби між собою"⁵⁵.

У редакційному відношенні документ виконано не найкращим чином. Та генеральна думка ясна: творчі змагання на користь розвитку української культури будуть всемірно підтримуватися, що ж до боротьби заради боротьби, як вияв непотрібних чвар – її треба виключити, а наркомат освіти має це забезпечити. Можна робити закиди сформульованій позиції і в утопізмі – знайти механізм її реалізації непросто, якщо взагалі можливо. Однак варто, гадається, згодитись, що своїм началом вона має не партійну догму (хоч її елемент присутній – прагнення керувати мистецькими процесами, однак і тут прочитується лише загально-організаційний бік справи, і аж ніяк не естетично-художній, тобто – власне мистецький), а зовсім протилежну засаду – діалектичну, зумовлену турботою про оптимальний кінцевий результат, який до того ж було б досягнуто не за будь-яку ціну, а по можливості безболісно-демократичним шляхом.

У доповіді "Наша літературна дійсність" сформульовані вище думки і положення знайшли дальшу конкретизацію і набули ще більшої категоричності. М. Скрипник особливо виділив той пункт постанови ЦК

ВКП(б), в якому йшлося про "вільні змагання різних художніх мистецьких течій, щоб вони цілком виявили себе і дали приклади художніх досягнень різними шляхами для пролетарської держави, для пролетарського суспільства". А далі висловив дуже серйозне застереження: "Хто вважає, що завданням літературних письменників є завдання політичної боротьби, той, хто обмежує себе тільки цим (підкреслено М. Скрипником – В.С.), не ставлячи спеціальних завдань літературних організацій, той позбавляє змісту літературну діяльність, той обмежує розмах нашої діяльності, звужує коло творчих виявлень пролетарських співучасників літературного процесу, той втрачає перспективи нашого літературно-культурного розвитку"⁵⁶.

Неважко помітити, що тут М. Скрипник роздвоюється, вірніше, роздвоюється його позиція. З одного боку, він прагне до того, щоб література якомога менше була об'єктом і знаряддям політичної боротьби. З іншого боку, з першим елементом у очевидну суперечність входить імператив служіння літератури "пролетарській справі", "пролетарській державі", "пролетарському суспільству".

Відзначену суперечність не віднесеш до тих, які легко усвідомлюються і "знімаються". Безперечно, в ній пов'язалися як данина офіційній доктрині, так і її трансформація в уяві конкретного політичного діяча, одного з керівників ідеологічної сфери України.

Микола Олексійович Скрипник був пролетарським революціонером. Іншим він себе не мислив (не "самоідентифікував"). І своє призначення на наркомівському посту він бачив у тому, щоб всемірно плекати пролетарську культуру. Однак йому чужий був дух примітивного "пролеткультівства", нігілістичного відкидання духовних надбань попередніх поколінь лише на тій підставі, що вони були досягнуті не пролетаріатом, а, здебільшого, представниками експлуататорських класів (звідси терміни – буржуазна, міщанська "псевдокультура" і т.ін.).

Разом з тим, як і кожен справжній революціонер, М. Скрипник за всім своїм еством, розумовим складом, духом був романтиком. Він свято вірив у те, що суспільство з керівною роллю у ньому пролетаріату – прогресивніше, справедливіше, гуманніше за всі попередні класові суспільства. Відтак треба покласти всі сили, щоб запанувала передова, пролетарська мораль, щоб восторжествувала пролетарська культура. Остання має органічно ввібрати в себе всі кращі набутки (і світові, й національні), творчо "сплавити" їх з потребами будівництва нового світу, породити небачені до того інтелектуальні, художньо-мистецькі витвори. І це неминуче, адже до надбань культури будуть прилучені всі без винятку громадяни держави, вони отримають належну, найсучаснішу освіту, що створить таку базу для вияву талантів, їх всебічної реалізації, якої до того в історії ще не було.

З погляду сьогодення просто по-дитячому наївними виглядають міркування невинного ідеаліста щодо столиці майбутньої України. "Київ – це друга столиця України, як там часто кажуть – культурний Донбас України, – говорив Микола Олексійович. – А що це була столиця України, то, на думку багатьох, він ще й буде столицею України, хоч я, правда, прихильник тої думки, що столиця України буде Велике Запоріжжя біля Дніпрельстану"⁵⁷.

Справедливості ради слід сказати, що так, як М. Скрипник, тоді думали не так уже й багато. А він не лише думав, сподівався, а й вірив у те, що майбутнє України – це велика індустрія, це новітні технології, поставлені

на службу, на добро суспільству, людині. То де ж бути столиці, як не поряд із символом нової, прийдешньої, майбутньої України – в Запоріжжі?! І вже в полемічному запалі явно "перегинав палицю", відповідаючи опонентам: "Київ був і є центр української буржуазної інтелігенції, ворожої нам. Саме там був центр Спілки Визволення України" (СВУ), що нею керував академік Єфремов"⁵⁸.

Взагалі, ставлення наркома освіти до "старої культури", "старої інтелігенції" не було позірно-заперечним (наведені слова про С. Єфремова – швидше виняток, зумовлений ідеологічною гостротою тогочасної ситуації, ніж правило).

З погляду викладеного, хотілось би висловити заперечення щодо поширеної думки, буцімто М. Скрипник в цілому негативно ставився до Української Академії Наук, виношував задуми поволі усунути її на задній план, а натомість створити "пролетарську" академію в Харкові. Як перший крок до реалізації потаємного задуму розглядається проведена в 1932 р. з ініціативи наркома-академіка реорганізація Українського інституту марксизму-ленінізму у Всеукраїнську асоціацію марксо-ленінських інститутів (ВУАМЛІН). Президентом асоціації, що об'єднувала дев'ять науково-дослідних закладів (не лише гуманітарних, а й таких, як Інститут техніки і технічної політики), став сам М. Скрипник⁵⁹.

Прямих підтверджень щодо подібних висновків немає. Навпаки, можна навести безліч прикладів поважного ставлення наркома до Української Академії Наук як найавторитетнішої установи, до її керівництва та окремих членів. А ті автори, які пишуть про це, нерідко припускаються суперечностей в межах навіть однієї публікації. В одних місцях доводять, що з метою успішного проведення українізації М. Скрипник висував на ключові посади вчених із сумнівним минулим і політичними поглядами - академіків - М. Грушевського, С. Рудницького, В. Юринця, А. Кримського, ризикуючи своїм становищем, брав, у разі потреби, їх під захист; а на інших сторінках намагаються довести, що нарком мав підозру до центру інакюдства, планував його усунення з передових позицій в науці.

Останнє сумнівне і тому, що М. Скрипник сам прагнув стати дійсним членом УАН. І в травні 1929 року Миколу Скрипника таки було висунуто кандидатом для обрання академіком. Спokusа домогтися вищих наукових регалій захоплювала не одного честолюбивого державного і партійного чиновника. І за ХХ століття суспільна свідомість настільки звиклася з частим присвоєнням їм найпочесніших звань, особливо в гуманітарній сфері, що, здається, інакше й бути не може: найлегший та найвірніший шлях в академіки – через адміністративно-державну службу. Наукові ж набутки - то, нерідко, необхідний, але все ж атрибутивний додаток. При формальному підході можна поширити загальне "правило" й на М. Скрипника. Чого-чого, а високих адміністративних посад у нього було більше, ніж вдосталь. Однак і науковий багаж у нього був таким, яким міг похвалитися далеко не кожен "чистий" дослідник-науковець.

Об'єктивною підставою для позитивного розв'язання питання про обрання до УАН були, передусім, численні праці Миколи Олексійовича з національного питання. Лише до другого тому його "Статей і промов", що має підзаголовок "Національне питання" і складається з двох книг, обсягом майже 800 сторінок, було відібрано близько 70 найважливіших творів. Десятки й десятки праць, у яких порушувались різні аспекти національної

проблеми, містились досить ґрунтовні сюжети, було включено до четвертого тому "Питання соціалістичної освіти" і п'ятого тому "Література й мистецтво".

Однак головне, звісно, полягало не в кількісній стороні справи, а в оцінці сутнісного внеску автора в науку, в теоретичне осмислення однієї із найскладніших, найсуперечливіших суспільних сфер. У документах - поданні на обрання академіком М. Скрипника, є характеристика-рецензія лише основних праць претендента, які стали основою і для відповідних практично-політичних досягнень. Автором документа був академік А. Річицький. Останній вважав, що М. Скрипник "перший у всій світовій літературі поставив і дав перше обґрунтування національного питання як науки, як окремої національної дисципліни, і він же організував науково-дослідчу установу для дослідів над цією галуззю науки – катедру національного питання в Українському Інституті Марксизму-Ленінізму, на чолі якої сам стоїть. Після Скрипника про національне питання можна говорити, як про науку, якій він здобув визнання й обґрунтування, що за аналогією з соціологією, якій також ще нещодавно доводилося боротися за визнання себе серед наук, можна б цю галузь науки назвати націологією"⁶⁰.

Деталізуючи, конкретизуючи оцінку внеску М. Скрипника в науку, відомий авторитетний вчений відзначив: "Самостійний розвиток української культури. Боротьба з провінціалізмом і національною обмеженістю. Співробітництво з культурами інших народів СРСР. Українізація державного й громадського життя. Зміцнення української пролетарської державності одночасно зі зміцненням СРСР. Розв'язання проблеми "двох" культур – "вищої" міської і "нижчої" сільської в плані Ленінової спілки пролетаріату і селянства, розв'язання її, як проблеми змісту і форми одної соціалістичної культури або, за Скрипником: "Рівняти місто по відношенню до мови по українському селу лише би привести до рівняння українського селянина по пролетарському місту". – Така є теорія й практика марксизму-ленінізму в національній справі...", відстоювана М. Скрипником⁶¹.

Лейтмотив наукової експертизи А. Річицького – Микола Скрипник серйозно, вагомо теоретично обґрунтував цілий, особливо важливий напрям в теорії, в дослідженнях, сам зробив надзвичайно цінний внесок на вічному шляху пізнання сутності суспільства. "Оригінальність М. О. Скрипника як теоретика є в тім, – підкреслив академік, – що він підніс національне питання з рівня політики до рівня науки, довівши, що національна проблема становить собою і щодо суті і щодо методології завдання окремої наукової дисципліни"⁶².

Між іншим, високо шануючи думку М. Скрипника, А. Річицький звертався до нього з проханнями висловитись щодо важливих праць, що готувались до публікацій. Так, у березні 1928 року він надіслав наркомові освіти на апробацію свою передмову до "антиволобуєвської брошури", в якій було зібрано матеріали двох широких дискусій, проведених з приводу економічної концепції М. Волобуєва, чекав від Миколи Олексійовича компетентних зауважень і побажань⁶³.

Отже, Микола Олексійович був широко знаним і користувався високим авторитетом у наукових колах не тому, що саме йому, згідно з службовими функціями, підлягала Українська Академія Наук, а через свої справді фундаментальні наукові праці, через свій вагомий внесок у

фундаментально науку. Звичайно, далеко не всі були згодні зі Скрипниковими науковими підходами, поглядами, концепціями. Однак це лише зайвий раз підкреслювало оригінальність, принциповість позиції політика, державного діяча і вченого. Тому й його обрання академіком того ж року практично всіма було зустрінуте як закономірне, природне, зрозуміле. А сам він пишався (як завжди, стримано) високим науковим званням, брав участь у наукових сесіях, виступав з доповідями і, не лише за обов'язком наркома, зацікавлено керував цією непростою галуззю.

І ще одне. Всі підвідомчі установи, колективи М. Скрипник з притаманною йому енергією (дехто вважав, навіть зі впертістю, гідною подиву) прагнув організації, матеріально, кадрово зміцнити. Зовсім не в його вдачі було нищити справу, якою він керував, тим більше, готувати це нишком – таке було просто нижче гідності. До останніх місяців життя, коли стався душевний надлам, він йшов на будь-який бій і з будь-ким відкрито, а віра у правоту власної позиції просто виключала змовництво, закулісні підступні прийоми тощо.

І літературна сфера тут досить наочний приклад. А найбільше варте уваги, гадається, те, що не лише особисто говорив Микола Олексійович у ході численних тогочасних літературних дискусій (як підтвердження сповідуваних ним загальних принципів і підходів), а й те (і друге, можливо, ще важливіше), як він себе поводив, особливо щодо напрямів, творчих груп, погляди яких не поділяв, рішуче критикував, засуджував і відкидав.

Наведений вище приклад з поліщуківським "Авангардом" зовсім не поодинокий. Дуже схожою виявилася історія із визнанням "Технічно-мистецької групи А" на чолі з Юрієм Смоличем і Майком Йогансенем. Вельми показовим було ставлення до неокласиків, їх лідера Миколи Зерова.

Очевидно, персонально останнього М. Скрипник ставив не дуже високо, що саме по собі, звісно, зовсім не гріх. Адже, як мовиться, "про смаки не сперечаються". Нарком якимось навіть іронічно, а, можливо, й зневажливо (що взагалі не дуже для нього характерно, назвав неокласиків "громадянами Зеровими". Однак, маючи власну позицію, нарком зовсім не відмовляв у такому ж праві (і особливо у такій надскладній сфері, як література, мистецтво, коли нерідко справжнє розуміння художника, творця переконання у його геніальних передбаченнях, застереженнях приходять не відразу) й іншим. Тому ні М. Зеров, ні М. Рильський, ні П. Филипович, ні М. Драй-Хмара, ні М. Могилевський, ні О. Бургарт не мали жодних обмежень (звісно тих, що виходили із відомства М. Скрипника) у розгортанні своєї діяльності, у можливостях видання своїх творів. Як, до речі, не мав їх до часу і Сергій Єфремов, насмішувато-цинічне ставлення якого до пролетарської літератури, соціалістичної держави, радянської влади в колах інтелектуальної і політичної еліти ні для кого не було секретом.

Цілком у дусі позицій М. Скрипника була репліка на адресу Івана Микитенка під час диспуту в Харкові 18-21 лютого 1928 року. Зауваживши, що письменник не реаліст, а натураліст, керівник національно-культурного будівництва, М. Скрипник заспокійливо додав: "Нічого поганого немає в цьому. Але треба бути добрим натуралістом – ось у чому річ". Останнє застереження свідчить, що у літературі, мистецтві Микола Скрипник понад усе ставив їх художні якості, характерний для духу епохи пошук нових естетичних форм. Тому він підтримував і "незручного" Євгена Плужника з "Ланки", і драматурга Миколу Куліша, п'єси якого зовсім "не дихали революційним пафосом" і дуже нерівно сприймалися публікою.

За все це, врешті, П. Постишев висуне звинувачення, буцімто "за широкою спиною Скрипника" ховались, гуртувались ідейні, класові вороги, недруги пролетарської культури. А І. Кошелівець, всупереч тому, наведе прямо протилежну оцінку: "Можна багато чого йому (М. Скрипнику – В.С.) закидати (що автор, до речі, і робить – В.С.), але належить визнати, що він підтримав і продовжив літературне відродження до останніх днів свого життя. Власне, продовжив на півдесять років після того, як націонал-комуністи вже жодної змоги впливати на події не мали"⁶⁴.

Із закидів, які містяться на адресу М. Скрипника в розлогій праці І. Кошелівця, відзначимо лише найголовніші: "Вмурований" в догматичну за природою тоталітарну систему, нарком освіти України міг підтримувати розвиток української літератури і мистецтва лише до певної межі ("ті далі за яку означало б – втратити все"), та й сам був "по вінця" заражений догматизмом, "впоєним йому ідеєю пролетарської революції, звідки домінантна догма його мислення: побудова справді суверенної, але... пролетарської України"⁶⁵. З останнього І. Кошелівець виводить "зневагу і недовіря" М. Скрипника "до всього старого", що, як було вище показано, далеко не так, у всякому разі – зовсім не так спрощено-однозначно.

Звідси ж виводиться абсолютизація М. Скрипником ідеалу пролетарської літератури та її методу – соціалістичного реалізму, що також значною мірою суперечить як наведеним вище фактам, так і незрівнянно більшій їх кількості, що залишилась за межами даного твору, проте легко встановлюються хоча б при ознайомленні з п'ятитомником Скрипникових творів. Однак І. Кошелівець теж не вдовольняється загальними міркуваннями на абстрактному рівні і на їх підтвердження наводить те, що М. Скрипник виводив за межі української літератури твори тих авторів, "хто не визнає пролетарської держави, ...без залежності від того, хоч би й який талановитий письменник з нього був"⁶⁶.

При цьому цитується сам М. Скрипник: "...Бувають гарні літературні твори. Є значні художні твори, наприклад, Маланюка, писані по-фашистському, та хіба ми їх беремо в коло нашої уваги, як здобуток нашого мистецтва? Зрозуміло, ні... Отже, і Маланюка – письменника з "Літературно-Наукового Вісника" – ми можемо цілком залишити поза межами своєї естетичної уваги, свого художнього підходу до всього процесу української літератури. Це ті люди, що стоять поза межами української літератури – цієї єдиної неподільної частини цілого творчого процесу українських трудящих мас"⁶⁷.

Сказане про Є. Маланюка І. Кошелівець переносить, "хай і не так категорично", на "всіх інших в еміграції", а також і на "значну частину інтелігенції – громадян УРСР"⁶⁸. Формула про "всіх інших в еміграції" надто штучна. Значно точніше було б говорити лише про тих, хто писав так, як Євген Маланюк. Але ж були в еміграції й такі, які писали так, як, скажімо, В. Винниченко. А тут ставлення, як відомо, було зовсім іншим.

Що ж до "значної частини інтелігенції – громадян УРСР", то тут І. Кошелівець згадує з багатьма обмовками Сергія Єфремова і, теж із застереженнями, Миколу Зерова, всіх "громадян Зерових", тобто "всю решту неокласиків", Євгена Плужника "і багатьох інших"⁶⁹. І на завершення автор стверджує: "Та й сама "пролетарська література ледве чи такою цілком була. Усе, що в ній було краще, з пролетарськістю не мало нічого спільного"⁷⁰. Як аргументи останнього висновку, наводяться твори Бориса

Антоненка-Давидовича – повість "Смерть" (1928 рік) і подорожні нариси "Землею українською", драматургія Миколи Куліша і роман Юрія Яновського "Чотири шаблі" (1931 рік).

Беззастережне вилучення згаданих творів Миколи Куліша і Юрія Яновського з добробку пролетарської, радянської літератури, гадається, здатне подивувати багатьох. Тут поважний біограф, подібно, захопився і дещо переоцінив певні тенденції, видав бажане за дійсне. І якщо навіть винести ці моменти разом зі згаданими вище сюжетами про С. Єфремова, М. Зерова за дужки на тій підставі, що вони, як мінімум, спірні, то в активі І. Кошелівця (тобто в аргументації) залишається не так уже й багато: Є. Маланюк та Б. Антоненко-Давидович.

Допустимо, що М. Скрипник заслуговує критичної оцінки за те, що через ідеологічну заангажованість і без достатньої вмотивованості художньо-естетичного характеру виводив за рамки українського літературного процесу праці Є. Маланюка (хоч у наведеній цитаті він відносив їх до "гарних літературних творів"), і навіть на додаток – Б. Антоненка-Давидовича.

Як же тоді можна ставитись до позиції І. Кошелівця, який з національного літературного процесу вилучає, практично, увесь її масив? І, між іншим, підстави ті ж, що й у М.Скрипника – ідеологічні, тільки з іншим знаком – не заслуговують на імення національно-літературних явищ праці пролетарських письменників. А мова ж про такі імена, як Максим Рильський і Павло Тичина, Микола Бажан і Андрій Головка, Олександр Довженко і Володимир Сосюра, Олександр Корнійчук і Остап Вишня...

А ще ж і "розстріляне відродження" – ціла плеяда літераторів, які зростали за врядування М. Скрипника і зазнали репресій після смерті Миколи Олексійовича. Як же можна відмовляти їм у праві бути національними культурними діячами?

На останок – щодо догматичного світобачення Миколи Скрипника, яке буцімто заважало йому гідно оцінити літературу справді національну на відміну від "літератури пролетарської". За таким підходом нарком тоді б діяв в інтересах України, а не "міфічної пролетарської держави", "комуністичної утопії", коли б за національний ідеал взяв твори Є. Маланюка і Б. Антоненка-Давидовича, ще кількох їм подібних авторів (хто вони – гадати важко, коли в публікаціях вони не називаються) і рішуче відкинув всю іншу літературу, якщо вона не була відверто антикомуністичною, антиросійською.

Засудження політичного діяча, особливо через багато років після того, як він пішов із життя, не може вступитись за свої погляди, справа не така вже й складна. Та чи не доцільніше і продуктивніше, якщо ми дійсно хочемо пізнати справжнього М. Скрипника, хід його думок, нелегкий, часто болючий пошук істини, спробувати зрозуміти неординарну особистість і (без бажання будь-кого образити) підняти до рівня людини, чия поведінка, вчинки впливали на історію, на долю нації, народу, країни. А для цього, перш ніж виносити засуджувальний вердикт (не лише у випадку з Миколою Олексійовичем), варто хоч на хвилику призупинитись, усвідомити, чому дослідники через десятиліття з часу смерті змушені, приречені вивчати діяльність таких історичних особистостей, як Микола Скрипник, і запитати себе – чи "вчені-судді", якби якимось дивом опинились на місці "Скрипників", були б здатні вчинити хоч частку того, що зроблено об'єктами, ба – героями! (і це найточніше) їх (істориків, представників інших галузей знання) уваги.

Можливо, на цьому варто було поставити і крапку в дискусії, що й без того затяглася, та не можна не зачепити питання й з приводу припущення, начебто М. Скрипник сьогодні не може ефективно боронитися від опонентів. Може! І ще й як!!

Хто ще, крім "компартійного догматика Скрипника", міг в 1929 році (не забуваймо – "рік великого перелому", рік сталінського ювілею, визначальний рік у становленні – може точніше – в остаточній перемозі – тоталітарної системи) ламати всі догми і безстрашно виступати зі статтями в принципову оборону національної самостійності української літератури? Гадати не варто. – Ніхто!

А М. Скрипник з приводу тижня української літератури в Москві висловив відверте невдоволення найменуванням події, від якої повіяло великодержавництвом. "Так звучать російські газети, – писав нарком народної освіти України, у статті "Український тиждень у Москві" – зустріч руських та українських письменників, що оце відбувається в Москві. Назва невірна. Річ не в тім, що там, у Москві, йде український тиждень показу української літератури російському письменникові чи читачеві. Річ у тім, що там відбувається зустріч двох нових радянських літератур. Представники нової радянської літератури, що має за собою давню історичну базу руської культури, до революції – панівної, йдуть на братерську зустріч з представниками нової радянської літератури української, що має за собою сторіччя пригніченої, гнаної і занедбаної української культури. Яка суть зустрічі, який її історичний та політичний сенс? Суть і сенс такий: остаточно зліквідувати старе непорозуміння й недовір'я та закріпити шляхи співпраці для єдиної мети на різних національних теренах"⁷¹.

Лейтмотив статті полягає у тому, що українська література може й повинна розвиватись у співпраці з російською, білоруською, іншими літературами, але без претензій, посягань на керівництво з будь-чийого боку. Рівність національних літератур – ось ідеал, за який він борювався і ладен був іти за це, як еретик, на багаття. І, між іншим, те багаття уже палахкотіло майже на повну силу, і потрапити на нього було ой як швидше і легше, аніж В. Винниченкові чи Є. Маланюку, що з-за далеких кордонів не пропускали можливості "ушпинити" побратимів по перу з Радянської України, які в черговий раз "поїхали бити чолом Москві". Відповідаючи обом, М. Скрипник наголошував: "Ім зовсім незрозуміло, як це могло статися, що в нашому Радянському Союзі тепер хіба лише якісь історико-літературні іхтіозаври можуть заперечувати самостійність української літератури та культури в її історичному минулому, а її теперішньому і в її прийдешньому розвитку. Для нас, працівників Радянського Союзу, такі самі дикі й неприпустимі є заяви деяких представників літературної критики про те, що Шевченко є один з представників російської літератури, а російські класики – Толстой, Тургенев, Некрасов і т.д. – в такій самій мірі є для сучасних українських письменників предками і вчителями, як і для сучасних письменників російських"⁷².

Отже, особність, самостійність української літератури Микола Скрипник боронив просто таки відчайдушно. І тут для нього не було ні імперативних директив, ні загально визначених авторитетів, перед якими він пасував. Велими показове ставлення до Максима Горького, творчість якого Микола Олексійович високо цінував, але деякі антиукраїнські висловлювання великого пролетарського письменника не міг йому нізащо вибачити. В тій же

статті "Зустріч" автор нагадав, як українські літератори звернулися до автора роману "Мати" за дозволом на переклад твору українською мовою. Відповідь із Соренто, де тоді перебував М. Горький, просто приголомшила: "...Перевод этой повести на украинское наречие... не нужен...". Правофланговий радянської культури, виявляється, був здивований поведінкою людей, які "стремятся сделать наречие "языком"... и угнетают тех великороссов, которые очутились меньшинством в области этого наречия"⁷³. Отож, український нарком без тіні пітету і з високою гідністю заявив: "Український читач цинить М. Горького як письменника, український письменник радо зустрічав у Харкові приїзд Горького, хоч і сподівався, що М. Горький не тільки в приватній розмові, але й у пресі зречеться своїх, що дхнуть гноєм русотяпства, колишніх заяв (на початку 1926 р.)"⁷⁴.

Стаття "Зустріч" була видрукована в один день – 7 лютого 1929 року в харківському "Комуністі" і московських "Известиях". Однак, "Известия" процитовані вище рядки опустили, що викликало миттєвий рішучий протест М. Скрипника, вміщений через день – 9 лютого у додатку до "Вістей" – "Літературі й мистецтві".

Нарком освіти України не лише вперто боронив українську літературу, мистецтво, культуру саме як національні феномени, але й енергійно "просував" їх у світ, у Європу. Тут прикладів, можливо, не так і багато, але вони вельми показові.

Під час подорожі до Франції восени 1927 року М. Скрипник намагався жадібно всотувати в себе найновітніші досягнення зарубіжної, в першу чергу, зрозуміло, французької культури, щиро жалкував, як мало про них було відомо в Україні, намагався зав'язати міцні стосунки між Францією та Україною. З приємністю констатуючи наявність у закладах освіти українських публікацій, Микола Олексійович заявив: "Я... зроблю, як нарком освіти, все від мене залежне, щоб у паризьких книгозбірнях, у першу чергу в бібліотеці Інституту слов'янознавства, утворилися українські відділи"⁷⁵.

В розмовах з паризькими науковцями радянський нарком доводив, що французам краще необхідно вивчати українську мову, без чого "жодний француз не зможе нічого робити в Україні".

Після візиту зав'язалися стосунки з французькою стороною. Їх результатом, на думку Ілька Борщака, зокрема, стало те, що "завдяки Скрипникові й М. Яворському, Український відділ Інституту слов'янознавства при Паризькому університеті є сьогодні (писано в 1950 р. – В.С.), безперечно, найкращий у цілій Західній Європі"⁷⁶.

Найкраще після всього викладеного дати можливість читачеві самому робити висновки про залежність Миколи Скрипника від партійних догматів і про його особисту просякність тим же догматизмом. Однак, щоб авторів цих рядків не закинули прагнення відійти від визначеної відповіді на самим же поставлені питання, формулюємо тверде, категоричне подвійне заперечення, хоч цього можна було й не робити – сказане до цього, здається, підстав для сумнівів не дає.

Догматиком, заскорузлими доктринером Микола Скрипник не був. І, власне, саме через те, чи в першу чергу – через те, йому довелося самому зводити рахунки з життям – бо за догмами він ніколи не жив, а коли його спробували силоміць змусити те зробити – іншої форми протесту, виходу не знайшов!

XX століття принесло українському народу чимало таких зрушень, про які довгі й довгі часи лише мріялось. І мало хто з української еліти всерйоз сподівався, що вже за його життя можна буде приступити до практичної реалізації таких заповітних ідей, як соборність українства, його земель. Проте розшматований народ не втрачав віри в те, що рано чи пізно ця мета все одно втілиться в життя. А два талановитих його сини, пристрасні патріоти з Наддніпрянщини і Галичини – М. Міхновський і Ю. Бачинський на рубежі XIX і XX віків конкретизували бачення нацією свого майбуття у лапідарному гаслі "Україна від гір Кавказьких по гори Карпатські". Це гасло повною мірою відповідало науковим даним про розселення етнічних українців.

Виникнення у вирі революції державних утворень на уламках Російської і Австро-Угорської імперій – Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки, їх взаємний потяг до єднання у 1919 році не привів до жаданого результату⁷⁷. Більше того – західні українські терени волею антантських переможців на Паризькій мирній конференції були розпорошені між Польщею, Чехословаччиною і Румунією. З цим не могли згодитись ні українці в УСРР, ні їх етнічні брати, яких доля змусила жити в чужих країнах. Піднімаючись на боротьбу за своє соціальне і національне звільнення, українці Східної Галичини, Закарпаття і Північної Буковини одним з найголовніших прагнень постійно мали соборність всіх українських земель.

Проблема єднання українства ніколи не випадала з поля зору М. Скрипника. Він систематично висвітлював її у радянській пресі, з різних приводів звертався до поневолених загонів нації, брав безпосередню участь у діяльності комуністичних організацій західних регіонів, визначенні ними стратегії і тактики боротьби за національне і соціальне визволення.

Нарком УСРР неодноразово направляв різні послання до закарпатських українців, намагався розібратися у розвитку національного руху в Закарпатті. Серед найпомітніших його документів і акцій: "Лист до закарпатських робітників і селян з Великої України", "Національне відродження в сучасних капіталістичних державах на прикладі Закарпатської України", "Перемога Комуністичної партії Закарпатської України", "ЦК КПУ і національне питання на Закарпатській Україні"⁷⁸.

Ще прискіпливіше слідкував Микола Олексійович за розвитком подій за Збручем, нещадно таврував політику колонізації, пацифікації, осадництва, яка здійснювалась Польщею щодо українців, з крайньою запальністю, непримиренною войовничістю поринав у дискусії, що точилися всередині Компартії Західної України, пристрасно доводив свою правоту і енергійно викривав дії тих елементів, яких вважав опортуністами, відступниками від пролетарської, комуністичної, інтернаціоналістської лінії. М. Скрипник так часто звертався до питань внутрішнього розвитку в Комуністичній партії Західної України, розколу ("розламу"), який там відбувся (досить згадати хоча б такі його праці, як "Підсумки боротьби з національною зрадою", "Чергові завдання соціалістичного будівництва і національна політика на Радянській Україні" – відповідно виступ і доповідь на III з'їзді КПЗУ, "За ленінізм у національному питанні", "Націоналістичний ухил в КПЗУ", "Від ухилу до зради" – доповідь на пленумі ЦК і ЦКК КПУ 13 березня 1928 р., "За пролетарську перемогу" – відповідь на привітання делегатам

Західної України, Закарпатської України на X з'їзді КП(б)У та багато інших)⁷⁹, що, здавалось, ці питання стали для нього першорядними і найголовнішими. Звичайно, то було не так. Одне ж із можливих пояснень полягає в тому, що М. Скрипник постійно наполягав на своєрідному логічному зв'язку між зародженням збочень від комуністичної лінії в національному питанні до їх переростання в стійку тенденцію: М. Хвильовий – пробний камінь; О.Шумський – оформлені погляди; лідери КПЗУ – націоналістичний ухил, опортуністична, зрадницька течія⁸⁰. Очевидно, з цього погляду оперування терміном "шумськізм" мало певний сенс. Адже йшлося вже не про позицію однієї особистості, а про лінію цілої групи керівних діячів КПЗУ, які стали на ґрунт міркувань О. Шумського, намагались виробити відповідний партійний курс і згуртувати навколо себе широкий партійний загал.

Відправним моментом у підході до проблеми стосунків з українцями за межами УСРР, пошуках шляхів їх прийдешнього об'єднання з основним етнічним масивом нації для М. Скрипника було тверде переконання: осердям всього українства має стати Радянська Україна, а найоптимальнішими засадами його згуртування в одну сім'ю може бути лише національна і соціальна політика КП(б)У. В доповіді на XI Всеукраїнському з'їзді Рад "Стан та перспективи культурного будівництва на Україні", частину якого Микола Олексійович вмістив до зібрання своїх творів під прикметною назвою "УСРР – П'ємонт українських трудящих мас"⁸¹ зазначалося: "Ми знаємо з західно-української преси факти і дані, що говорять про величезне зменшення українських шкіл на терені, коли по цілим воеводствам з тієї кількості шкіл, що були після Ризького договору, залишилось лише 3, ми знаємо, коли українські культурно-національні інституції знищували фашисти, підтримані озброєною силою різних представників місцевої влади, ми знаємо факти, коли громили українські культурні інституції, ми знаємо випадки, коли зараз за новим курсом національної політики польського уряду велика більшість шкіл стала утраквістична, де буцім-то викладають двома мовами – польською і українською, а в дійсності українська мова викладається лише як мова й тільки.

А коли ми пригадаємо, що в Бессарабії ведеться величезна, настирлива, люта, скажена політика румунізації українців, коли ми бачимо, що на Закарпатській Україні, в Чехо-Словацькій республіці ведеться також скажена політика чехізації українців, де навіть заборонено вживати слово українець, то ми можемо з певністю сказати, навіть не входячи в галузь загальної дипломатичної політики, що в дійсності наша Українська Радянська Соціалістична Республіка, єдина можлива українська республіка, збудована в боях пролетаріатом, є дійсно культурний п'ємонт цілого українського народу"⁸².

Невтомно захищаючи інтереси національних співбратів за межами радянської країни, Микола Скрипник, очевидно, добре розумів, що тут є свої нездоланні перешкоди, а об'єднання із цими загонами нації – не така вже й безпосередня перспектива. Інші можливості він бачив щодо українців, які проживали в різних радянських республіках Союзу РСР. Міркування українського наркома в концентрованому вигляді були зібрані в праці "Про кордони УСРР"⁸³.

М.Скрипник уважно вивчав статистичні дані, згідно з якими на 1 січня 1927 року за межами УСРР проживало 7 млн. 976 тис. українців. З них

3 млн. 226 тис. були розпорошені і в різних регіонах склали національну меншість. Інші становили компактні масиви, 3 млн. 100 тис. були мешканцями Північно-Кавказького краю; 1 млн. 650 тис. – Центрального Чорноземного краю; у Воронізькій губернії жило 1078552 українців за національністю, а з них українською мовою говорили 972295, інші говорили мішаною мовою або російською. В Курській губернії українців було 554654 за національністю та 500967 за мовою. В Донецькій окрузі українців проживало 206520 за національністю і 193174 за мовою. В Донській окрузі – українців 498287 за національністю і 255399 – за мовою. В Таганрозькій окрузі 191771 за національністю і 68019 – за мовою. Ще наочнішими є дані, якщо їх брати не по губерніях, а по повітах та округах. Коли по всій Курській губернії на тисячу жителів українців за національністю було 190,9 і 172,4 – за мовою, а в Воронізькій 326,1 за народністю і 293,9 – за мовою, то по окремих округах вимальовувалась зовсім інша картина. В Грайворонському повіті українці становили 550000, в Білгородському 267 тисяч, в Ставропольському – 255 тисяч і в Рильському 319 тисяч. Тимчасом у Воронізькій губернії в Росошінському повіті цей показник досягав 896, у Богучарському – 799, у Валуйському – 532, в Острогорському – 510, в Новохоперському – 385, у Бобровському – 315 на 1 тис. жителів. В регіоні Північного Кавказу – в Донецькій окрузі відповідно – 463, в Донській – 440 і в Таганрозькій – 701. Але й повітові дані ще не давали повної картини, яку можна було одержати лише беручи до уваги волосні дані. Так, із загальної кількості 33 волостей Південних повітів Курської губернії з переважним (вище за 50%) українським населенням малося 8 волостей, при тому, в деяких волостях цей відсоток піднімався значно вище. Наприклад, у Велико-Троїцькій волості українців було 83,8%, в Грайворонській – 86,2%, в Червоно-Яруській – 88,3%. По Воронізькій губернії з 38 волостей південно-західної частини губернії існувала 31 волость з переважним відсотком (понад 50%) українського населення, при тому, в половині їх відсоток українців піднімався до 75% і більше. По Північно-Кавказькому Краю, у північно-західних округах (Донецькій, Донській, Таганрозькій) в 9 районах із загальної кількості 21 українців було понад 75, а в значній частині решти районів – понад половину загального населення⁸⁴.

Миколу Скрипника дуже турбував стан справ із обслуговуванням культурних потреб українського населення в РСФРР, який він визначав як "безумовно незадовільний"⁸⁵. Його висновок підтверджувався даними Центрального статистичного управління (ЦСУ) СРСР, одержаними в результаті перепису населення 17 грудня 1926 р. "Навіть щодо простої письмовності справа стоїть негарно", – констатував нарком УСРР, оскільки щодо цього показника українці РСФРР займали лише 18 місце і знаходились нижче рівня середньої письмовності в європейській частині РСФРР в цілому⁸⁶.

І то було не дивно. Адже на серпень 1926 р. в Курській губернії з 844 пунктів ліквідації неписьменності, 82 хат-читалень, 19 бібліотек не було жодної української. В 1926 р. українізованих хат-читалень було 4, а лікпунктів – лише 2.

В Грайворонському повіті, де українців за мовою нараховувалось 95,5%, лише в 4 школах першого ступеня було українізовано першу групу. Там також функціонувала лише одна українська хата-читальня, при тому знята з бюджету, і тільки в однім педтехнікумі українська мова викладалася як предмет, а всі інші предмети вивчалися російською мовою.

В бібліотеках не було української книжки, в школах майже зовсім відсутні українські підручники. В Білгородському повіті українізовані школи не могли в 1927 р. працювати, бо не було коштів на придбання українських підручників. У Воронізькій губернії картина така сама, хоча там українських шкіл існувало у кілька разів більше, ніж на Курщині⁸⁷.

Систематичні посилання на те, що не вистачало підручників і вчителів, готових викладати українською мовою, М. Скрипника не переконували. Він не раз фактами доводив, що у вузах і педагогічних технікумах Росії, в першу чергу, в регіонах з переважно українським населенням, підготовка кадрів для роботи в наступному українською мовою взагалі припинялася. "Як правило, – підкреслював Микола Олексійович, – по всіх суміжних територіях з українською більшістю населення відсутні українські газети, український театр, українська книжка, український клуб. Наведу дані, наприклад, про задоволення школами на рідній мові українського населення Північно-Кавказького Краю:

О к р у г а	Українці за народністю:	Українці за мовою:	Українська школа:
Кубанська	915142	729278	214
Донська	498287	255399	14
Армавірська	305126	74524	11
Терська	194083	95265	1
Чорноморська	103922	51699	–
Донецька	206520	193174	–
Таганрозька	191771	68019	–
Шахтинсько-Донецька	70686	41194	–
Майкопська	94322	34566	–
Сальська	207195	167505	–
Ставропольська	245755	85285	– ⁸⁸

Оскільки ж протягом останнього року ситуація і в цій сфері ще погіршилася, український нарком змушений був приходити до безрадісного висновку:

"Такий стан без сумніву призводить до того, що обслуговування культурних потреб населення зменшується і визначає на ділі підсилену та поневільну русифікацію українського населення РСФРР, коли місцеві робітники, одні не усвідомлюючи того, другі – навмисне протягом багатьох років не виконують у цій справі численних указівок, що їх робили Всеросійський ЦВК, Наркомос РСФРР та інші центральні радянські партійні органи РСФРР.

Загальна характеристика, що її можна дати про стан українського населення на території РСФРР, суміжної з УСРР, – веде далі М. Скрипник, – може бути така: школою українське населення або зовсім не забезпечено, або забезпечено в дуже незначній мірі. Всі вказівки щодо цього центральної влади на місцях не виконуються. Місцеві органи влади на ділі провадять іншу лінію щодо обслуговування української людності, ніж намічає її центральна влада і партія в цілому. Що це не випадок, про це свідчить факт закриття українських шкіл в Таганрозькій окрузі, коли вона була виділена з складу УСРР та приєднана до Північно-Кавказького Краю.

Адміністративні органи, сільради, волосні та повітові виконкоми, міліція, народний суд і всі органи влади працюють не на українській мові, не на мові самого населення. До складу місцевих органів влади місцеві селяни

і робітники втягнуті занадто мало. Переводиться фактичний добір за мовним і національним принципом підчас виборів всіх цих органів влади і підчас призначення на адміністративні роботи. Тут ніякої навмисності, ніякого пляну немає, але на ділі виходить недостатнє втягнення місцевого українського населення до роботи рад, утворюється відставання, а через це й недостатнє радянїзування українського населення. На цїм ґрунті росте незадоволення, на цїм ґрунті посилюється ворожа нам агїтація, що її значні ознаки зауважено і на Кубанї, і на Воронїжчинї”⁸⁹.

Зовсім інші тенденції, на думку Миколи Олексїйовича, виявлялися в УСРР, де завдяки здійсненню політики українїзації, попри всі недоречності, прорахунки, а то й помилки, перед кожним жителем відкривалися дуже широкі можливості для національного життя, забезпечення всіх його потреб. З цього погляду принципово вірним і надзвичайно корисним було б приєднання до Радянської України сумїжних з нею територїй Радянської Росїї, де етнічне українське населення було переважачим.

За переконанням М. Скрипника, такий крок цілком зумовлювався ленїнською національною політикою і традицією (на підтвердження наводилась визначено негативна реакція В. Ленїна на спроби видїлення Донкривбасу зі складу України).

Великим був би надихаючий приклад розв’язання радянською владою національного питання як для українцїв, що продовжували перебувати в складї Чехословаччини, Польщі та Румунїї, так і в цілому для європейського загалу.

Врахував М. Скрипник і ту обставину, що ще 1924 р. Українська Комуїстична партія ініціювала постановку цього питання перед Виконкомом Комуїстичного Ітернаціоналу, і той в 1925 спеціальною резолюцією висловився саме за подібне розв’язання проблеми.

До рїшучих дїй в 1929 р. підштовхувала і адміністративна реорганїзація Центрального Чорноземного району, що саме розпочалася і створювала зручні можливості для проведення органїчного і справедливого рїшення. “Бо якраз тепер, – наголошував український політичний дїяч, – коли в Центральнїм Чорноземнїм Краю ламаються старі адміністративні губернїальні, повітові і інші кордони, що збереглися взагалї від дореволюційного часу, та йде перебудова їх на нових основах, що визначають загальні підвалини радянського ладу, саме тепер повинно вжити заходїв, щоб за цієї перебудови не закрїпити старого, збереженого від дореволюційного часу відокремлення українських територїй в цїм Краю від об’єднаної державної форми загальної територїї українського народу. В низцї інших принципїальних засад, що на них базується адміністративна реорганїзація Центрального Чорноземного Краю, треба обміркувати й національне питання. Далї цього питання не можна загаювати, відстрочка розв’язки цього питання з 1925 року до теперїшнього моменту дала свої значні шкідливі наслідки”⁹⁰.

На зламі 20 - 30-х рокїв, в умовах змїцнення тоталїтаризму з його неодмінним супутником – централїзаторськими тенденціями та свїдомим культивуванням великодержавництва, навїть спроби М. Скрипника прикувати увагу громадськостї до нагальних питань розвитку української нацїї були блоковані. А про практичне вирїшення територїальних питань, змїну кордонїв годї було й мряти. Тим бїльшої поваги заслуговує мужня, принципова позиція українського наркома, справжнього патріота своєї Вїтчизни.

Що ж до тих груп українства, що проживали у віддаленіших регіонах РСФФР, то Микола Олексійович настійно домагався створення для них таких же умов для національно-культурного, освітнього життя, які він намагався запровадити через державні установи в Україні для національних меншин. Тому повз його увагу не проходив жоден факт позитивного розв'язання бодай не таких уже й значних питань в інтересах етнічних земляків, закинутих долею в далекі від Батьківщини місця. Так, він із захопленням вітав вихід у світ у Саратові одноденної газети "Лицем до колхозу" (матеріали до перевиборів Рад (Совітів) в українських селах Нижньоволзького краю). Газету накладом у 15 тис. примірників було видано українською мовою. Нарком освіти тут же відгукнувся досить розлогою статтею "Відроджений нарід" у "Вістях ВУЦВК"⁹¹, де прискіпливо проаналізував всі матеріали номера, позитивно їх оцінив і закликав до поширення подібної практики⁹².

В оцінці здійснення національної політики в Україні наприкінці 20-х – на початку 30-х років, у проведенні українізації можна цілком пристати до думки М. Скрипника, згідно з якою "мабуть, ні в одній з республік нашого великого Союзу народів національні процеси не проходили з такою глибиною і з таким розмахом, як на Україні"⁹³. Однак, якщо автор пояснював такий висновок переважно об'єктивними чинниками, справедливо відзначити і роль суб'єктивного чинника – а саме, дійсно подвижницьку діяльність самого Миколи Олексійовича Скрипника, яку можна міряти лише загальнонаціональними історичними мірками.

Водночас, є всі підстави погодитись і з іншою думкою М. Скрипника, висловленою в статті "Дев'ять років національної політики на Україні": "Національне питання і національна політика – це галузь, де маємо, може, одні з найбільших досягнень, але також ця галузь ховає в собі, може, чи не одні з найбільших помилок нашої минулої діяльності"⁹⁴. І тут теж не обійтись без уточнень. Ті помилки, які були допущені в здійсненні національної політики в минулому, будуть значно примножені в наступному. І однією з найперших і найтрагічніших їх жертв стане саме М. Скрипник.

* * *

Іноді на суспільне життя намагаються перенести закони розвитку природи і твердять – все врешті-решт врівноважується. Успіхи і невдачі, перемоги й поразки, добро і зло, слава і безчестя, любов і ненависть... Очевидно, такий механічний прийом можна критикувати, можна й спростовувати. А можна підмітити й напрочуд переконливі приклади подібного ізувірського "балансування". І одним з таких наочних свідчень є доля Миколи Скрипника.

Здавалося б, за півтора десятиліття після Жовтня він зазнав такої шани і був винесений на такі висоти, що поряд з ним в Україні можна було поставити не так уже й багато тогочасних політичних, громадських, наукових діячів. Однак в останні місяці життя його з неймовірною люттю штовхали у прірву зневаги, цинічного глуму, безмежних моральних знущань. А коли він не втримався на вузькому карнизі і поринув у вічну пільму, то вслід йому ще й кидали каміння, блюзнірськи глумилися, з гидливим презирством витирали руки. Наче б то йому мстили не лише за його вчинки, дії, на які багато хто із вчорашніх спільників, тих, хто називали себе товаришами і друзями, був просто потенційно не спроможний, а ще більше за те, що він

інтелектуально перевершував їх, і оточення часто просто змушене було приймати його пропозиції, логіку, лінію.

Невдовзі по смерті М. Скрипника П. Любченко, тодішній Голова Ради Народних Комісарів України, заповідливо визнавав свої й інших партійно-радянських керівників недогляди і помилки щодо діяльності М. Скрипника. "Наша вина полягає і в тому, – моралізував виходець з боротьбистської партії, – що ми Скрипника, який мав звання, зробили директором ВУАМЛІНу (Всеукраїнської Асоціації Марксо-Ленінських Інститутів, утвореної 1932 р. в Українському Інституті Марксизму-Ленінізму - В.С.), зробили його керівником Асоціації істориків, секретарем фракції Академії наук, головним редактором УРЕ (Української Радянської Енциклопедії – В.С.). Одне слово, розставляти людей він мав змогу, не меншу змогу мав пропагувати, усно й друковано, свої націоналістичні погляди. Для цього потрібні були тільки бажання і наполегливість, а Скрипникові не можна відмовити в наполегливості"⁹⁵.

Особливе ж невдоволення "заднім числом" викликало те, що навколо М. Скрипника гуртувалися галичани-націоналісти, так би мовити, за природою. Турботами саме наркома освіти звання академіка і посаду директора Географічного інституту одержав галичанин – талановитий і плідний дослідник, відомий у світі вчений, основоположник української школи історичної географії, етнограф, народознавець Степан Рудницький. Та до того ж професор перед приїздом у Радянську Україну десяток років провів у заокеанських наукових осередках, що, на думку вихованих в атмосфері підозри до всього іноземного радянських керівників, не могло пройти для вченого безслідно.

Інститут історії у ВУАМЛІНі очолював теж галичанин, академік Матвій Яворський, історична концепція якого впродовж кількох років була об'єктом шалених нападок агресивної "молодої порослі". Там же працював і М. Грушевський, історичні погляди якого радянська історіографія пов'язувала передусім з "галицькими впливами", що їх професор зазнав за довгі роки перебування на чолі кафедри всесвітньої історії Львівського університету.

В інституті філософії на керівників було висунуто галичан Володимира Юринця і Петра Демчика, на розносну критику яких нарком М.Скрипник, схоже, не дуже зважав.

А в редакції УРЕ знайшов притулок галичанин Юліан Бачинський, чия "Ukraina irredenta" з 1895 р. була одним з програмних документів національно-визвольного руху, втіленням найрадикальніших гасел соборної самостійної української держави. На одну із керівних посад у "Книгоспілці" було висунуто галичанина Івана Лизанівського.

Всім відоме було залучення до комісії з українського правопису, яку очолив М. Скрипник, і всеукраїнської правописної конференції галичан Василя Сімовича, Іларіона Свенціцького та ін.

Подразнювала самолюбство партійно-радянського керівництва і постійна опіка наркома театру "Березіль" на чолі зі справжнім талантом-самородком, митцем-новатором Лесем Курбасом (а М. Скрипник "дійшов до того", що пропонував прийняти цього "підозрілого" галичанина до лав КП(б)У). Та й склад труп, що блискавично зажила такої популярності, був теж переважно галичанським: Амвросій Бучма, Йосип Гірняк, Маріан Крушельницький, Фауст Лопатинський...

Цей перелік галичан, що висувались, підтримувались

М. Скрипником і у державному апараті, й у всіх підлеглих йому відомствах та установах можна було б продовжувати. Задуми ж наркома сягали значно далі. Він, зокрема, планував за умов кадрового голоду запросити із Західної України 1,5 тисячі вчителів.

І все те, вважалося, не дивно. Адже М. Скрипник мав за найближчого дорадника людину, що з нею щоденно спілкувався, якій давав найделікатніші і найінтимніші (звісно, в кадровому відношенні) доручення – теж виходець із Західної України, та на додаток ще й колишній співпрацівник В. Винниченка – Олександр Бадан. Такий особистий секретар члена Політбюро ЦК КП(б)У, наркома – то вже біда цілої України і просто безцінний подарунок її ворогам.

Адже той самий О. Бадан готував до друку книги Скрипникового п'ятитомника як секретар комісії Українського Інституту марксизму-ленінізму в справі видання творів Миколи Скрипника (до комісії входили С. Вікул (голова), О. Бадан (секретар), А. Річицький, М. Яворський, В. Юринець, Ю. Мазуренко, Г. Рохкін). Тобто, знову руками галичанина виготовлялася мало не найпотужніша ідейна вибухівка супроти інтернаціоналізму, радянського ладу, Комуністичної партії.

Що ж до галичан в цілому, то тут діяв ще один, незалежний від М. Скрипника надзвичайно важливий чинник. В окупованій Польщею Західній Україні жорстко здійснювалася політика колонізації, немилосердного нищення всього українського: науки, культури, освіти. В задушливій атмосфері шовіністичного чванства і терору українським інтелектуалам, фахівцям було просто нестерпно. І частина з них прагнула на Велику Україну, керуючись генетичними покликами і мріючи про недалеку прийдешню соборну Україну, наблизитися яку могла лише праця над її розвитком.

Не скористатися з такої ситуації (її ніяк не назвеш простою) для одного з керівників УСРР було б неприпустимо помилкою. В інтересах обох гілок народу, в інтересах збереження і примноження українського начала, в інтересах українізації було відчинити двері патріотам-українцям ("західникам", галичанам) з метою ствердження нації, примноження її потенціалу і здобутків, в ім'я її соборного майбуття.

Вочевидь, сам Микола Олексійович був просто безсилим заперечувати звинувачення у його особливих симпатіях до галичан. Він любив усю Україну, і однаково любив всіх українців – і наддніпрянських, і галицьких, і буковинських, і закарпатських, і придунайських, і курських, і воронізьких, і донських, і кубанських, і берестейських... І зовсім не від його суб'єктивної позиції залежав стан кадрового забезпечення багатьох ділянок – національного, наукового, культурного, мистецького, духовного життя в УСРР.

З таким же успіхом йому можна було закидати, що ключовими постатями в Академії Наук були С. Єфремов, М. Грушевський, А. Кримський, Д. Багалій, Д. Яворницький... Як можна було переконати тих, хто не хотів чути жодних заперечень у тому, що він – М. Скрипник – ніколи не вдавався до дрібного політиканства, що за людською природою був революціонером-максималістом? Отримавши нове партійне доручення, він, як завжди, поставився до нього з усією відповідальністю, як до щонайважливішої справи. І хотів рухати цю справу якомога масштабніше і оптимальніше, передусім – синхронно тим процесам будівництва нового життя, вагомі результати яких сподівався бачити уже за свого віку.

М. Скрипник свято вірив у потребу культурної революції та українізації,

вважав їх визначальними ланками всього подальшого суспільного поступу. Однак ні для кого не було секретом: для реалізації грандіозних задумів елементарно бракувало інтелектуальних сил, які плекаються десятиліттями і, навіть, століттями. Бранці ж нового ладу, окрім соціального оптимізму, здебільшого мало чим були озброєні, в своїй масі були просто малоосвіченими. А це – та сфера, де червоногвардійською атакою можна більше нашкодити, аніж досягти.

Ось і доводилось вважати залучення кожної національно-культурної особистості до процесів творення нового ладу в Україні як помітну перемогу. І при всій "іжакуватості" свого характеру нарком М. Скрипник – ще недавній політичний опонент і супротивник УНР, щиро радів, коли до служби народові УСРР ставали вчорашні натхненники і організатори, провідники Української революції, такі як М. Грушевський, С. Єфремов, П. Христюк, М. Шраг, колишні боротьбисти, укапісти, представники інших партій, що не вийшли переможцями в подіях 1917-1920 років.

Побіжно варто зауважити, що важко погодитись з досить поширеною думкою, буцімто лідери українського руху в революційну добу поверталися в УСРР в середині 20-х років з метою зміни ладу в республіці, мало не для ведення підривної роботи. Гадається, названі особистості, як і багато інших, що брали участь в соціалістичному будівництві, не заслуговують такого, в своїй глибинній суті – принизливого ставлення. Вони були історично масштабнішими, шляхетнішими, морально чистішими.

Не слід забувати, що вони, як правило, вийшли з лона соціалістичних партій і розірвати з ідейною пуповиною для них було рівнозначно зраді і переконанням, і власному народові. В них вистачило мужності визнати свою політичну поразку, і це визнання було не удаваням, а щирим. Нездоланна ж любов до Батьківщини, рідного народу, батьківського краю кликала на українську землю, зумовлювала докладання зусиль до справ, якими жили народ, нація. Адже саме тут будувалась Україна – так, радянська і не така, можливо, і зовсім не так, як їм хотілось би, але вони палко бажали прислужитися їй, як могли, а не боротися проти неї.

Звісно, при цьому не можна було чекати беззастережного і повного визнання більшовицького курсу, платформи радянської влади. Однак і вважати такі установи як Академія Наук острівцями прихованого, але непримиренного спротиву КП(б)У, Москві – суттєво суперечити об'єктивності. І хто до цього вдається, очевидно, робить ще одну похибку у вибудові системи координат, у якій врешті оцінюється перебіг українізації, її результати.

Саме органічне сполучення турботи про національний аспект розвитку України з соціальними перетвореннями, що уявлялись в цілому прогресивними, визначало "українізаторську функцію" політиків, науковців, літераторів, митців, акторів, якими б не були їх колишні уподобання і регіональне походження. І ще про одне. Коли П. Постишев, П. Любченко, М. Попов, А. Хвиля та ще багато інших "зі всією пролетарською прямою" ганьбили М. Скрипника за те, що за "широкою наркомовою спиною" "загніздилися" "зграї" "класових та національних ворогів", вони добре розуміли, яку неправду вони зводять на принципово чесну людину. Ворогам би він руки нізащо не подав, нізащо не став би спілкуватися з ними, а тим більше – захищати.

Справа в тому, що він, очевидно, був постаттю, рівновеликою у духовному відношенні, у людській гідності М. Грушевському, С. Єфремову, В. Винниченку...

М. Скрипник вмів прощати. І прощав настільки ж щиро, наскільки

щирими були каяття тих, з ким колись доводилось вступати у смертельній двобій. Для нього вони більше не були ворогами, а співниками у справі служіння найвищій іпостасі – народові, найвищій меті – Батьківщині, Україні.

Тому-то він, скільки міг, захищав найвидатнішого українського історика, колишнього Голову Центральної Ради М. Грушевського.

Швидше за все, не без душевного збентеження Микола Олексійович якось нерішуче приєднав свій голос до тих, хто плямував колишнього лідера Української партії соціалістів-федералістів, заступника Голови Центральної Ради С. Єфремова. При його рівні поінформованості та інтуїції він взагалі навряд чи повірив у істинність "Справи "Спілки визволення України"". До речі, в слідчих документах зафіксовано цікавий епізод з допиту прокурором голови Спілки Української Молоді Павлушкова:

"Прокурор. Чи намовляв Вас Єфремов до терору?

Павлушков. Мене особисто на терористичний акт не намовляв, але говорив це організації.

Прокурор. Я пригадаю Вам з Ваших зізнань (зачитує зізнання Павлушкова: Єфремов робив на мою адресу цілком прозорі натяки в такому дусі, що Скрипника треба ліквідувати в один з приїздів його до Києва...".

Чи не говорив Вам цього Єфремов?

Павлушков. Не мені, а організації"⁹⁶.

Можна допустити, що Миколі Скрипнику став відомий цей факт – адже з допомогою тогочасних радіопередач його прагнули зробити надбанням якнайширшого загалу. Однак жодної реакції з боку Миколи Олексійовича немає – очевидно, він все ж чимало сумнівався у правдивості того, що відбувалося.

Буквально до останніх своїх днів радянський нарком не полишав листуватись із колишнім лідером українських соціал-демократів, заступником Голови Центральної Ради, першим головою українського уряду – Генерального Секретаріату і Головою Директорії УНР В. Винниченком. Листи до останнього з незмінним підписом "з правдивою пошанкою, М. Скрипник" взагалі викликають особливі почуття. За ними взірць шани неординарної постаті, мислителя, таланту, митця.

Адже саме за Скрипникового комісарування в Україні було здійснено два найповніших за всі часи видання творів видатного українського прозаїка, драматурга, публіциста - у 23 та 28 томах.

В. Винниченко надсилав чергові свої літературні твори до М. Скрипника як розумного, розважливого політика з тонким, вибагливим смаком, і вони невдовзі виходили в Україні масовими тиражами (звісно не всі, але ті, які можливо було поширювати, зважаючи на безліч різних чинників). А нарком освіти пильнував, щоб письменникові вчасно і в належному обсязі відправлялись до Канн (там жив В. Винниченко) гонорари.

Врешті, творчість В. Винниченка ніколи не вивчалась в такому обсязі в школах і вузах, як це було в часи М. Скрипника. Так, що слова "правдива пошана", то не просто обов'язкова для чемної людини атрибутика, а висока правда життя, якою це життя, врешті, і є у всій своїй суперечності і важкозбагненності.

* * *

Різностямовані, здавалось би, за сутністю і характером зусилля М. Скрипника на посаді народного комісара освіти, врешті, були підпорядковані єдиній логіці, в підсумку були розраховані на ефект, який

інтегрально й являв собою феномени українізації, національного відродження. І Микола Олексійович за тим строго пильнував, що підтверджується масою фактів, сюжетами його творів тощо.

Прикметно, що крім адміністративного ресурсу, яким сповна користувався Микола Олексійович для здійснення українізаторських задумів, у його розпорядженні був і важливий спеціальний важіль – фонд українізації. Звісно, кошти тут були зовсім не такі гігантські, які тоді концентрувались для потреб розбудови економіки, та все ж щорічні 100 тисяч карбованців, які були в руках наркома освіти, при розумному підході могли дієво посприяти тим напрямам українізації, розвитку національного життя, які потребували першочергової, особливої, термінової матеріальної підтримки. І Микола Олексійович достатньо ефективно користувався наданим йому правом.

Гроші використовувались для допомоги редакціям періодичних органів, які переводили свої видання на випуск українською мовою, для створення українських бібліотек, українізації театрів, для фінансування поїздок в інші республіки з метою спілкування з місцевими мешканцями – українцями, для організації різних художньо-мистецьких, літературних конкурсів, для заохочення кращих представників українізаторських акцій і процесів⁹⁷.

А якщо врахувати, що Микола Олексійович завжди був ще й дивовижно ініціативною, невгамовною особистістю, готовою енергійно підтримати всі новаторські пропозиції, то можна уявити й масштаби, інтенсивність, характер його діяльності в такій надважливій сфері суспільства, яку прийнято іменувати духовним життям.

М. Скрипник не раз ставив питання про відкриття пам'ятників Тарасу Шевченку, Михайлу Коцюбинському, іншим видатним синам українського народу і домагався серйозних зрушень у підготовці відповідних проектів⁹⁸.

Прийнявши 21 травня 1928 року редактора "Робітничої газети Пролетар", Микола Олексійович за результатами розмови, в якій порушувалась доцільність посилення контактів працівників культури з промисловими робітниками, тут же видав розпорядження:

"1) Визнати за доцільне скликати нараду в справі організації екскурсій українських письменників, музик[антів] тощо до робітничих районів.

2) Констатувати, що до останніх часів було мало вживано заходів для того, щоб більше ознайомити наше українство з українським червоним письменством, шляхом непосредного ознайомлення його з творами українських письменників, так і з самими письменниками"⁹⁹.

Того ж дня спеціальною постановою нарком освіти підтримав новаторство українського театру "Веселий пролетар", молодіжна труппа якого здійснювала турне по республіці, зокрема в Донбасі, зі спектаклями українських драматургів і викликала жваву, зацікавлену реакцію місцевого населення. Були намічені заходи щодо допомоги театру в різних галузях його нагальних потреб¹⁰⁰.

Водночас було визнано конче потрібним заснувати в Харкові український театр¹⁰¹. І це на додаток до попереднього наміру в найкоротший час створити такий же театр в Донбасі, оперативно відкрити в республіці не менше 5 українських театрів (ставилось питання й про 9)¹⁰².

Особливу турботу Микола Скрипник виявляв про українську книгу, вважаючи її найпотужнішим знаряддям духовного піднесення нації, втілення в життя українізаторських планів. Він докладав величезних зусиль, щоб подолати негаразди, яких тут було особливо багато, зламати негативні традиції і тенденції, що мали дуже стійку інерцію.

Розглядаючи 20 січня 1928 року висновки Головліту про видавничий план видавництва "Пролетарий", М. Скрипник зазначив:

"Хоча українська книжка зараз вже досягла 40% всіх видань, по назвах 46%, по аркушах 44%, по тиражу 41%, а по передруках 49%, однак же треба зазначити.

1) Другорядність тем книжок, видаваних лише українською мовою порівняно з темами книжок, видаваних лише на російській мові.

2) При видаванні книжок і на російській і на українській мові українське видання, виходячи пізніше, є додатком, заздалегідь розрахованим на те, щоби обслуговувати лише село і спеціально українського читача. Тому навіть українське видання "Пролетарія" не розраховане на те, щоби бути знаряддям партії для українізації, щоби притягати нового читача.

3) Зокрема треба відзначити нерівномірність відсотку української книжки по різних галузях видання, найбільший відсоток паде на художні, найменший – на соціально-економічні видання, а наукові видання українською мовою майже зовсім відсутні"¹⁰³.

Великі претензії висувались і до тематики видань, які не наближали робітника до українського життя, а селянина "не підтягували" до культурного рівня українського міста. Того ж дня нарком освіти УСРР з подібних позицій різко критикував і видавничий план видавництва "Український робітник", звернувши увагу навіть на те, що українська книжка видається "менш солідно" (в тому числі й за обсягами) за російську¹⁰⁴.

Водночас Микола Олексійович настійно домагався поширення української книги й на селі, доводив на найвищих форумах пекучу необхідність здешевлення друкованого слова, розрахованого на сільських жителів, не менше як на 50%¹⁰⁵, ставив питання про зміцнення матеріально-технічної бази поліграфічної і паперової промисловості¹⁰⁶.

Партійний і державний функціонер щиро радів кожному істотному кроку на шляху українізації, кожному серйозному успіху, пишався ними і прагнув використати в агітації за примноження зусиль для торжества справи, в яку вірив так же свято, як і в інші справи, за які, у повному розумінні слова, клав життя.

І як можна було не радіти, наприклад, тому, що лише протягом 1925-1927 рр. "українська література здобула більше виданих книг, аніж протягом усього попереднього 130-річчя української літератури"¹⁰⁷. Чи як можна було не пишатися тим, що вдалося подолати досить значні труднощі, а таки перевести на українську мову видання "Вісника Радянської Юстиції", впевнено довівши, що такий крок не лише не завадить розвитку правничої науки, а й ефективно сприятиме її прогресу¹⁰⁸.

Не лише задоволення відчував нарком, коли переконувався в тому, яку підтримку політика українізації отримує в народних масах. Коли приступали до українізації центрального органу КП(б)У газети "Коммунист",

виникало чимало сумнівів, зокрема, з приводу її накладу: чи не впаде він, чи не почнуть читачі шукати видання звичною, російською мовою, чи не програє від цього авторитет ЦК і його вплив на трудящих. І спочатку здавалося, що невтішні пророцтва небезпідставні. Однак суспільна практика рішуче відкинула побоювання і довела життєспроможність здійснюваного курсу. М. Скрипник гордо констатував: за три роки видання українською мовою "Комуніст" "переганяє попередню кількість своїх передплатників. З низових комуністів, з широкого робітничого активу виросла велика сила робкорів і сількорів, що тепер зв'язують газету живими нитками співчуття й співрозуміння з широкою масою пролетарського активу, зміцнів і виріс кадр співробітників газети, вельми зріс ідейний вплив органу і його керівна роль у житті нашої партійної організації"¹⁰⁹.

Особливе натхнення викликало у наркома освіти неухильне зростання в пролетарському середовищі авторитету української "Робітничої газети Пролетар". І як справжній, вагомий успіх розцінив М. Скрипник українізацію в серпні 1929 року газети "Одесские Известия" і перейменування її на "Чорноморську комуни". Зважаючи на поліетнічний склад населення міста, то була серйозна перемога¹¹⁰.

Микола Скрипник хотів, щоб про успіхи української культури як результат ефективної національної політики знали всі. Тому, приєднуючись до високих оцінок радянського мистецтва за 10 років після Жовтня, він наполягав на тому, що у ювілейному збірнику "Власть Советов за 10 лет 1917-1927" (Ленінград, 1927) обов'язково треба було більше місце виділити для ознайомлення читачів із здобутками національних культур, зокрема української. "Добре, – писав нарком УСРР, – що збірник відзначив декорацію худ. М. В. Добуженка до п'єси Луначарського "Олівер Кромвель", але, може бути, більше культурно-історичне й художнє значіння мало художнє оформлення Петрицького в постановці Манзія "Князя Ігоря" в одеській українській державній опері. Не завадило б, мабуть, побіч трактату про постановку театру ім. Мейерхольда сказати й за постановку українського театру "Березіль", що ним керує режисер Курбас..."¹¹¹.

Український нарком прагнув, щоб за межами республіки про неї знали якнайбільше і мали можливість для адекватної оцінки її успіхів у культурному, національно-культурному житті. Так, прийнявши в Харкові групу білоруських письменників, Микола Скрипник ухвалив направити до Мінська делегацію літераторів України. У цікаво сформульованій назві постанови "Про командировку письменників за кордон – до Білорусії" нарком знайшов за потрібне зазначити: "Визнати, що намічена для поїздки до Білорусії група українських письменників в складі товаришів Вишня О., Кулік І., Панов А., Панч П., Пилипенко С., Поліщук В., Семенко М., Сосюра В., Тичина П. представляє повністю українську радянську літературу"¹¹².

Природно, відразу було вирішено і питання про фінансування поїздки.

Звичайно, вищенаведене – то, хоч і важливі, промовисті, яскраві, однак все ж поокремі деталі, приклади. А завдяки посаді, функціям, які доводилось виконувати, перед очима Миколи Скрипника постійно вимальовувалась повна і достеменна картина українізації. До нього стікались всі скільки-небудь значимі повідомлення, всі варті уваги документи. В них йшлося і про труднощі, перешкоди, які виникали, про

прорахунки, яких припускалися партійні та радянські працівники. Однак загальна тенденція була безперечно позитивною.

Цікаво, що нарком освіти ніколи не сумнівався у доцільності, правильності курсу, що здійснювався. А в його успіхах вбачав об'єктивність, глибинність процесів національного відродження, яким Комуністична партія вміло сприяла, за словами Миколи Олексійовича, "допомагала"¹¹³.

Власне, в успішності реалізації політики українізації найнаочніше переконували зведені статистичні дані щодо зрушень буквально у всіх сферах духовного життя. М. Скрипник досить вправно оперував відповідними цифрами. "На 1 грудня 1928 року, – відзначав він, – на Україні було 20032 школи; в них училося 2529936 учнів, в тому числі було 2545 шкіл-семирічок, а в них учнів 946672. На 1 січня 1930 р. ми маємо 20764 школи і в них учнів 2733649, в тому числі 2819 семирічок з 1063046 учнями. У першому концерні вони розподіляються щодо мови так: українською мовою маємо 14430 шкіл і в них 1325957 учнів; руською мовою – 1504 школи з 112735 учнів; єврейською мовою – 291 школа з числом учнів – 22436; польською мовою – 302 школи і число учнів – 16249. Решта шкіл і учнів припадає на інші національні меншості.

Отже, охоплення дітей 4-річкою у всеукраїнському масштабі відповідає й теперішньому національному розподілові й тим процесам, що точаться в самій глибині трудящої людності. У трудшколах другого ступеня маємо такий розподіл учнів за національною ознакою: 1732 українські семирічки з 128824 учнями, 267 руських із 78906 учнями, 178 єврейські із 44820 учнями, 23 польські з 4998 учнями. З учнів 4-річки і 7-річки через навчання їх рідною мовою виростає нове покоління, що забезпечить нам підготовлення до неминучого процесу, продиктованого переходом до реконструктивної доби"¹¹⁴.

Загальні тенденції щодо зрушень в освітній сфері, підготовці кадрів повною мірою стосувались і вищих учбових закладів. Якщо в 1927-1928 навчальному році відсоток українців у вищих школах становив 48,7, то в 1928-1929 році – вже 53,5. Цей результат було досягнуто за рахунок того, що в останньому прийомі відсоток українців досяг 62,8¹¹⁵.

Паралельно розвивався і процес перевodu викладання на українську мову. Тут здобутки були також вагомими. М.Скрипник, зокрема, наводить такі дані: "По педагогічній вертикалі – найменший відсоток викладання українською мовою був в Одесі і в Харкові, де викладання зукраїнізовано на 75%. Далі йде Чернігів, Миколаїв, де викладання зукраїнізовано на 86-87%. У Києві викладання зукраїнізовано на 92%, в Полтаві на 96%, в Кам'янці-Подільському – 100%. У соц.-економічній вертикалі по цілій Україні викладання зукраїнізовано на 60,8%, по сільсько-господарській вертикалі – на 65%, у медичній на 63%, у художній на 56,7%, у індустріальній – на 20,7%. Взагалі, беручи всі виші України, викладання було зукраїнізоване в 28-29 р. на 37%, а 1929-30 р. – на 40%.

Придивімось до українізації окремих ланок викладачів. Українізований склад професури становить 39,5%, аспірантури – 18,6%, викладачів – 40%, наукових співробітників – 48,5%"¹¹⁶.

Наркомат освіти виявляв у справі українізації вузів чітку послідовність, настирливість. У 1929 р. НКО ухвалив приймати до аспірантури виключно тих, хто володів українською мовою. І хоча з боку

частини пролетарського студентства та й окремих партійців був опір цій директиві, але комісаріат твердо проводив обрану лінію, і аспірантами зараховував лише тих, хто знав українську мову. "Нова аспірантура нині зукраїнізована на 99%, один відсоток – це ті, хто чинить опір українізації. Нових підручників українською мовою видається 76,8%, а 23,2% – російською мовою й мовою нацменшостей"¹¹⁷.

Усталеності набрала не лише тенденція українізації підручників, але й книги, друкованої продукції взагалі. Якщо в 1927-1928 рр. українською мовою вийшло 54% книжок, то в 1930 році – 70%. Питома вага українських книг у загальних накладах зросла з 65,3% у 1928 р. до 77% у 1929 році¹¹⁸.

Надаючи величезної ваги українізації всіх освітньо-культурних процесів, Микола Скрипник не менше турбувався про соціальні аспекти здійснюваної політики.

З неприхованою гордістю він порівнював результати роботи з "вчорашнім" – дореволюційним – днем. На 1929 рік у різних профшколах (індустріальних, сільськогосподарських, соціально-економічних, медичних, мистецьких) навчалося 97,5 тисяч учнів, тобто – в 2 рази більше за передреволюційні часи. А 54 тисячі юнаків і дівчат були студентами 143 вузів, кількість яких зросла, відповідно, аж у 6 разів¹¹⁹.

М. Скрипник щиро радів тим змінам у соціальному складі молоді, що була охоплена різними формами навчання.

В інститутах, технікумах, профшколах найбільший відсоток стабільно займали вихідці з селян, трохи менший – з робітників (разом понад 60%), а вже далі йшли вихідці з службовців, інтелігенції, кустарів¹²⁰. Микола Олексійович вбачав у таких тенденціях вирівнювання можливостей для вияву здібностей підростаючого покоління, з якого б стану воно не походило.

Значними здобутками позначились зусилля в галузі українізації преси. Самі за себе говорили такі дані: в 1928 році в Україні було 45 загальнополітичних газет, а в 1929 році – 84. У 1928 р. річний наклад становив 2635246 примірників, а через рік наклад збільшився до 4220363 примірників. Українською мовою видавалося 1928 року – 45, 1929 року – 58 газет. Питома вага газет українською мовою збільшилась до 68,8; "Комуніст" 1928 р. мав наклад 28000 примірників, а в січні 1930 року він зріс до 122000 примірників. "Вісті" з 46000 примірників 1928 року зросли до 90000 примірників в 1929 році. "Пролетар" відповідно збільшив наклад з 11000 до 79000 примірників; "Радянське Село" з 172000 до 600000 примірників. Одне лише "Радянське Село" мало на 1930 рік тираж більший, ніж усі газети два роки до того разом із "Радянським Селом". Зростання кількості українських газет водночас було показником зростання кількості читачів українською мовою. За 1928-1929 роки відбулася українізація цілої низки робітничих газет, таких як "Червоний Гірник" у Кривому Розі, "Пролетар Зінов'ївщини", "Зоря" у Дніпропетровську, "Робітник Кременчуччини", "Молодий Робітник", "Харківський Пролетар" та ін.¹²¹

М. Скрипник звертав особливу увагу на процес українізації заводської періодики. Наприкінці 1928 року друкованих заводських газет було 110, а в січні 1930 року вже 224. З них в 1928 р. українізовано 43,6%, а на початок 1930 року зукраїнізовано 63,4%. Журнали, які видавались українською мовою, становили 71,2% в 1928 році, а в 1930 – 84,8%. Якщо

взяти накладі, то вони щодо українських журналів збільшилися з 70% в 1928 році до 94% в 1929 році¹²².

У проведенні політики українізації, одним із найоб'єктивніших показників якої було повсюдне запровадження української мови, довелося долати чималі труднощі. Час від часу слід було спростовувати закиди з боку тих, хто кваліфікував заходи партії у мовній сфері як обмеження прав російської національної меншини. Микола Скрипник кожного разу терпляче роз'яснював, "що російська мова ні в жодному відношенні не є пригнічена у нас, на Україні. До революції була тільки російська мова пануючою мовою на Україні. Українська мова робить перші кроки, щоби здобути собі належне місце в обслуговуванні української людності. У нас російська мова є обов'язковою у всіх школах, у більшості високих шкіл виклади відбуваються російською мовою, відсоток шкіл нижчих і середніх, де викладання провадиться російською мовою, у нас значно вищий як відсоток російської людності"¹²³.

Коли ж претензії виходили з боку партійних функціонерів, Микола Скрипник загострював публічну полеміку, виявляв твердість, навіть наступальність, як, наприклад, у випадках з публікаціями М. Бухаріна, Ю. Ларіна, Г. Зінов'єва, зокрема, на сторінках органу ЦК ВКП(б) "Большевика" та ін¹²⁴.

З принципової лінії його не міг зіштовхнути ніхто. І ніякі посилення на обставини, на нові умови, в тому числі й завдання підготовки кадрів для загальносоюзних потреб не могли похитнути його позиції. В тезах доповіді "Основні завдання культурного будівництва у зв'язку з соціалістичною реконструкцією країни", підготовлених до Всесоюзного з'їзду робітників освіти (1929 рік), Микола Скрипник твердо зазначав: "...Щодо викладової мови та всієї культурно-освітньої діяльності, то, звичайно, єдність цієї системи народної освіти у цілیم Союзі ні найменшою мірою не зазначає будь-якого зречення національної мови даної союзної республіки і не означає, що треба завести для цілого Союзу РСР одну якусь мову. Тільки предстваники чужої пролетаріатові буржуазної та великодержавницької психології й ідеології могли б вимагати, що, наприклад, з переходом Сталінського Гірничого Інституту на Україні з відома Наркомосу УСРР до відома ВРНГ СРСР – українську мову викладання там треба змінити на російську"¹²⁵.

М. Скрипник рішуче виступав проти того, щоб у процесі організації різних союзних дослідних та інших установ союзного масштабу з них усувались національні мови. "Всі ці тенденції – наполягав він, – ведуть до обмеження національного розвитку визволених пролетарською революцією народів елементарними культурними потребами, відбираючи раніш пригніченим народам СРСР з національної культури всі вищі знаряддя культурного розвитку"¹²⁶.

Рішуче обороняючи природні інтереси нації у власній державі, намагаючись переконати, що права українців мають послідовно і якнайповніше відстоюватись і за межами УСРР, в союзному об'єднанні, М. Скрипник з рівною мірою відповідальності ставився до врахування інтересів всіх без винятку національних меншин, що мешкали в Україні. Для нього, як справжнього інтернаціоналіста, така позиція була принциповою і непохитною. "На Радянській Україні, – щиро заявляв нарком, – кожний

працюючий член будь-якого народу, що пробуває на Україні, має рівне право скласти свої заяви, вести свої справи на своїй рідній мові перед судом й перед кожною державною установою, але цього ще замало. Кожна національна меншість на Радянській Україні, що займає суцільну ту чи іншу територію, має своє самоврядування. Коли яка національна меншість займає територію лише одного села, то вона має самоврядування на території цього села, вибирає свою сільраду, де всі справи управління, школи тощо переводяться на мові національної людності. Коли та чи інша національна меншість займає більшу територію й охоплює суцільну більшу кількість сіл, то вона проводить своє самоврядування на всьому цьому терені, організуючи свої національні сільради, а також районні виконавчі комітети робітничих та селянських депутатів, що керують усім життям свого району й переводять усі справи його на своїй рідній мові. Так, на Україні є – 117 німецьких сільрад, 89 російських, 63 польських, 28 болгарських, 27 грецьких, 20 єврейських, 9 молдаванських, 1 білоруська. Між іншим на Україні організовано й чеські сільради, що їх кількість доходила в березні 1926 року до 13-ти"¹²⁷.

Природно, що, як керівник наркомату освіти, Микола Скрипник тримав під особливим контролем справу створення освітніх закладів для національних меншин, підготовку для них кадрів викладачів, забезпечення підручниками, видання періодики, книжкової продукції і т.ін.¹²⁸

Пріоритетів тут ніяких не існувало. Ставлення до всіх національних меншин – болгарської, грецької, польської, російської, інших – було однаковим, рівним, поважним. При цьому послідовна принципівість витримувалась безумовно; дрібниць, другорядних моментів не визнавалось. У такій делікатній справі М. Скрипник вважав важливим все, намагався не допускати відступів, не робити жодних винятків. Так, він оперативно поправив керівництво республіканського управління кінофікації (ВУФКУ), коли економічною доцільністю (точніше – очевидною невивідністю) пояснювалась відмова від загального правила – максимально сприяти населенню районів з компактними національними групами отримувати інформацію, мати можливість знайомитись з художніми творами рідною мовою. Власне, підготовлений М. Скрипником 4 квітня 1928 року документ (постанова) говорить сам за себе:

"Визнати неправильним пропозиції ВУФКУ щодо обслуговування кінофільмами Глухівського та Путивльського повітів.

Коли справа йде про обслуговування нацменшості, то говорити про те, що давати надпис на рідній мові нацменшості буде "безгосподарче витрачення коштів" – цілковито невірно і хибно.

ВУФКУ треба поставити питання взагалі про обслуговування нацрайонів УСРР так російських, як і інших національностей.

Визнати, що Глухівська окр. Політосвіта подає неправильну довідку буцім-то крім Путивльського ще інші райони кол. Курської губ. росіяни (очевидно російські – В.С.).

За даними УСРР за переписом 26 року встановлено, що лише Путивльський та Глухівський райони, та два райони на Луганщині – Сорочинський та Станично-Луганський мають більшість не українського, а російського населення.

Визнати, що ті російські і інші національні райони треба було б обслуговувати поруч з українською мовою і на мові даної нацменшості"¹²⁹.

Як особливий і водночас цілком зрозумілий, закономірний вияв неухильного дотримання справедливості щодо компактних груп національних меншин, приклад дійового інтернаціоналізму М. Скрипник неодноразово наводив факт створення Автономної Молдавської Соціалістичної Республіки. Він з особливою силою підкреслював: "Для заснування цієї Молдавської Республіки не треба було якоїсь ворожнечі та боротьби, національних суперечок тощо, досить було постанови Всемолдавського з'їзду робітничих та селянських депутатів. Всеукраїнський з'їзд робітничих та селянських депутатів з радістю привітав постанову Молдавського народу й доручив українському урядові всіляко допомагати молдавському народові в його державному самоврядуванні, в його культурному й економічному розвитку. Молдавський народ заснував свою республіку. Але це не є автономія залежності від України, автономія підпорядкування й придушення чи якого-небудь пригнічення молдавського народу. Молдавський народ в Радянській Україні має свою республіку, вибирає свій уряд, керує своїм життям..."¹³⁰.

У своїй повсякденній роботі український нарком з великою увагою ставився до потреб Автономної Молдавської СРР, давав поради і обіцяв допомогу у розв'язанні дуже складних питань – про будівництво радіостанції для мовлення молдавською мовою, про створення молдавської кафедри при ВУАН, про комплектування молдавських бібліотек, про заслони русифікації у шкільній роботі тощо¹³¹.

І таку позицію, позицію широкого, не урізаного демократизму, взаємоповаги, взаєморозуміння у стосунках між всіма рівними націями, що будували соціалізм, Микола Скрипник вважав абсолютно природною, з прикрістю констатував відступи, від, здавалось би, норм нового співжиття. Ще 21 жовтня 1921 року під час обговорення на засіданні ВУЦВК питання про створення Генічеського повіту він заявив, що "радянські республіки не можуть сперечатись між собою щодо кордонів з тими почуттями і настроями, як це було при республіках буржуазних. Для нас кордони мають інше значення, це сприяє найкращому сусідству"¹³².

Однак він вважав, що односторонньо, як це зробив ВЦВК РСФРР постановою про Автономну Кримську Радянську Соціалістичну Республіку ("Известия", 1921, 19 жовтня), рішення прийматись не повинні.

Потрібне спільне, погоджене рішення урядів РСФРР, УСРР і Криму (а не лише створення комісій для погодження лінії північного кордону)¹³³.

...Звісно, далеко не все вдавалося здійснити відповідно до задумів, до ідейних переконань, до, здавалось би, бездоганих теоретичних передбачень і обґрунтувань, до все переконуючих, глибоко справедливих прагнень. Навпаки, труднощі в реалізації гуманістичної за глибинною сутністю і спрямуванням політики якомось, начебто непомітно, та все ж наростали. Дедалі наочніше виявлявся і штучний характер їх походження.

Однак, стикаючись з негараздами, нарком освіти рук не опускав. А можливо, не надавав тому відповідного значення, чи ж то просто не хотів помічати зміцнення негативних тенденцій у суспільному житті, вдавав, що якщо і не все, то в основному, визначальному в історичному поступі розвивається згідно з волею і планами комуністів. Врешті, не виключено, що давалася взнаки й іманентна Миколі Скрипнику схильність до романтизму, утопізму. І з цим уже вдіяти нічого не міг. А можливо, іншими умонастрій,

світобачення революціонера, борця за кардинальне покращання народного життя і бути не могло. Якось Микола Олексійович прочитав полум'яні слова одного з подвижників російського народництва Петра Лаврова: "Саме в процесі боротьби за найширшу і найвищу, навіть і недосяжну життєву ціль (мету – *В.С.*) можуть бути здійснені ті реальні цілі, які роблять історію людства процесом прогресивним. Реальний прогрес історії складається ні з чого іншого, як із часткових завоювань, досягнутих у прагненні до далеко ширшої і далекої правди в мислі і житті, завоювань, які були б неможливими, якби перед очима особистостей, що здійснюють ці завоювання, не вимальовувались ідеали далеко ширші, правда, далеко радикальніша"¹³⁴.

І ті слова глибоко припали до душі славному сину України. То ж він і надалі працював з такою ж настирливістю і самовідданістю, як і раніше. Похмурі ж думки, що часом вихоплювались, намагався тут же рішуче гнати геть. Час же в калейдоскопічному потоці справ, яким не було видно кінця, летів просто-таки з неймовірною швидкістю і вже ніс з собою ознаки того, що, здавалось, не може приснитись і в страшному кошмарі.

VIII. СПАЛАХИ ТРАГЕДІЇ

Важко, часом просто неможливо віднаходити адекватну кваліфікацію тому, що відбувалося в останній період, останні місяці життя навколо Миколи Олексійовича Скрипника. Майже неможливо збагнути його тогочасні справжні думки, хоча психологічний стан, емоції в цілому зрозумілі. Тому поступово окреслюється бажання просто переповісти найголовніше у пережитому М. Скрипником за останнє півріччя.

...Нелегко сказати, коли нарком освіти УСРР, один з найвпливовіших політиків у республіці, вперше замислився над тим, що його зірка почала котитися донизу. Кажуть, що більш-менш досвідчені, розумні функціонери починають готуватись до спуску з "Олімпу" з моменту досягнення вершини. Можливо, то лише розмови "для зовнішнього вжитку", якщо зважити, до чого вдаються можновладці, щоб не поступитись своєю позицією будь-кому.

Змінюючи свого часу О. Шумського, М. Скрипник навряд чи думав, що, можливо, і йому доведеться колись залишати посаду (це все-одно колись станеться – вічного нічого немає) не під грім літаврів, а без елементарної пошани. Перше десятиліття радянської влади для нього було майже звичним переходом з одного "Олімпу" на інший, більш високий (відповідальний, впливовий).

Боротьбу з суперниками в ході численних дискусій, які не лише не пропускав, а із задоволенням відвідував, організовував, направляв, грав "першу скрипку" (не тому, що витонченим мелодійним музичним інструментом суголосним було його прізвище, а тому що й за будь-якого іншого імені так же прагнув би до першої ролі, не вдовольняючись ніякою іншою), розглядав як прикметну ознаку і сутнісне осердя нового життя. Переможених (а переможцем звик бути саме він) ворогами не вважав, як не думав, що й вони можуть його визнати за ворога. Він ним не міг бути, як мовиться "за визначенням". Він борець за істину, за справедливість, за щастя народу, за соціальний прогрес, за розвій рідної нації, за новий лад (а його вороги, значить і вороги М. Скрипника, давно розбиті, безсилі щось змінити). Тому й був сам великодушним і чекав того ж від інших. Не тому, що був таким собі наївним диваком – не бачив, не аналізував того, що відбувається навколо (внутріпартійна боротьба, наростання авторитарних начал, зміцнення тоталітаризму, наростаюча нетерпимість до інакомислення), або не давав собі звіту, що наслідком і його – Скрипникових – персональних кроків і рішень, слів і резолюцій були й розбиті людські сподівання, й загублений талант, й зламані долі. Він, хоч іноді і не без труднощів, міг те собі пояснити, здебільшого виправдати. Але не припускав, щоб доля відвернулась від нього – адже він того не заслуговував, і це знають всі.

Однак реальне життя завжди набагато складніше, ніж уяви про нього, надто, коли в останніх є місце ідеалізму, романтизму. А вони були іманентні Скрипниковій натурі. Ідеологічні випадки проти себе, цілеспрямовану, "з розрахунком" (політичним підтекстом) критику тих, хто вважалися спільниками, однодумцями, довго сприймав як природні. Адже йшов нелегкий пошук шляху у незвіданий світ і тут все може траплятись. Однак він помилявся. Процеси, що ними заповнювалось політичне життя в Комуністичній партії, радянській країні, набирали дедалі драматичнішого характеру.

Йосип Сталін, що ще в травні 1922 року, за життя В. Леніна, став Ге-

неральним секретарем ЦК РКП(б), з кожним роком прибирав до рук дедалі більше влади. На відміну від багатьох сучасників, що вважали Генсека другою, випадковою, "перехідною" фігурою, М. Скрипник оцінював потенціал Й. Сталіна значно вище. Він зустрівся з не дуже говірким, проте явно волювим грузином відразу після Лютневої революції, на березневій нараді партійних працівників і до останніх днів 1917 р. працював поряд, бував на одних форумах, входив до одних виборних органів, дописував до однієї "Правди", робив часто одну й ту ж справу. А відтак М. Скрипник дуже добре знав, що, незважаючи на яскравий, ефектноблискучий талант Лева Троцького (Бронштейна), Лева Каменева (Розенфельда) і Георгія Зінов'єва (Апфельбаума), Миколи Бухаріна, Георгія Пятакова, саме Йосип Сталін став фактично "правою рукою" вождя більшовиків – Володимира Леніна. Він ввійшов до всіх, які тільки існували, вищих виборних органів партії, представляв РКП(б) у всіх міжпартійних органах загальноросійського масштабу (звісно тих, де більшовики завоювали відповідні позиції), входив до президій всіх скільки-небудь представницьких форумів. Саме йому було доручено зробити всі принципово важливі доповіді ЦК і запропонувати резолюції по них на VI з'їзді РСДРП(б), що виробив курс на збройне повстання. А коли стався жовтневий переворот (Й.Сталін був на ключових постах і у визначальних пунктах) і II Всеросійський з'їзд Рад оголосив Росію республікою Рад, Й. Сталіну було довірено посаду в складі уряду – Ради Народних Комісарів. Він став останнім, тринадцятим за переліком наркомом – у справах національностей.

Багато хто сприйняв цю посаду як другорядну – не внутрішні справи, не міжнародні зносини, не військове відомство, не промисловість, транспорт, сільське господарство, а лише міжнаціональні відносини. Однак така уява виявилась оманливою. Адже Росія – це країна більше ста національностей, які заселяли велетенські території – Україну – переважно українці, Білорусію – білоруси, Латвію – латиші, Грузію – грузини, Вірменію – вірмени, Туркестан – узбеки, таджики, казахи, Башкирію – башкири, Татарію – татари, Мордовію – мордва, Якутію – якути і т.д. (звісно, назви регіонів тут взято для позначення місця проживання відповідних народів – таких адміністративних чи державних одиниць тоді не існувало). Почалося встановлення влади Рад на місцях.

І, природно, комісар у справах національностей швидко прибрав собі право скеровувати цей процес на місцях, тобто практично по всій велетенській країні, що суціль складалася із національних регіонів. Він став своєрідним комісаром зі встановлення пролетарської влади в усіх регіонах. А оскільки боротьба за владу – центральне завдання революції, яке вирішувалось придушенням спротиву національно-патріотичних сил, центральною постаттю, яка концентрувала в своїх руках важелі впливу на перебіг подій у велетенській країні, став саме Й. Сталін. Одним із завдань, які тоді вирішувались і мало визначальне значення в майбутньому – розстанівка кадрів в регіонах, стало прерогативою властолюбного наркома, якому В. Ленін беззастережно довіряв. Характерно, що Й. Сталін не зрікався свого наркомівського поста всю громадянську війну, хоча нерідко надовго залишав столицю для виконання оперативних, життєво важливих доручень В. Леніна, ЦК партії у найгарячіших точках військового протиборства.

А коли, по смерті Якова Свердлова у березні 1919 р., Й. Сталін перебрав на себе керівництво Оргбюро ЦК РКП(б), у його руках опинилися всі нитки зв'язків з партійними і радянськими кадрами на місцях (скрізь, уже незважаючи на регіони – там, де тільки була радянська влада), він набрав

дуже великого впливу і з цього погляду закономірно за ленінською рекомендацією став Генсеком ЦК РКП(б).

Саме дана обстановка стала вирішальною, коли, по смерті В. Леніна, розгорнулася боротьба за особисту владу в країні. Спираючись на розставлені ним, Й. Сталіним, кадри, він і переміг всіх своїх конкурентів і опонентів (мова, звісно про визначальний чинник, яким не вичерпувалася вся багатогранність і складність боротьби). А як діє механізм, створений Й. Сталіним, М. Скрипник добре знав, враховуючи, крім союзного масштабу, наприклад, досвід Християна Раковського при спробах протидії Генсеку у момент створення ХРПСР, Емануїла Квірінга при намаганні, бодай делікатно, торкнутися кадрової проблеми в партії в 1925 році, Олександра Шумського при широкому ініціюванні важливих життєвих кроків, які, однак, на думку Генсека, порушували межу компетенції республіканського наркома.

Боротьба за владу, як відомо, йде й завершується не лише на її найвищих поверхах, а з неминучістю поширюється на тих, хто, здавалось би, про свою участь у політичних змаганнях (їх нерідко іменують брудними) й не мислить. Тим більше, що Й. Сталін, його найближче оточення створювали систему, за якої верховна влада мала охоплювати своїм впливом, контролем все суспільство зверху донизу (по вертикалі) і такою ж мірою у всіх, без винятку, регіонах (по горизонталі). На перевиховання інакодумців часу у новій владі просто "не вистачало". Слід було якомога швидше сконцентрувати волю, зусилля всього суспільства на такі надпроекти, як індустріалізація країни, підпорядкована значною мірою цій же меті, хоч і до певної межі самодостатня – колективізація тощо. Що ж до таких засобів зовні цілком демократичного впливу, як різні дискусії (був час, коли їм не було ліку – літературна, філософська, історична, економічна та інші) начебто й давали очікуваний ефект (М. Хвильового, В. Юринця, М. Яворського, В. Сухино-Хоменка, А. Річицького, М. Волобуєва ідейно "обеззброювали", морально засуджували, змушували каятись), однак довго тягнулись, збуджували суспільні настрої, та й не у всьому досягали бажаної для влади мети, залишали незайманими носіїв чужих соціалізму ідей. Їм на зміну прийшли адміністративні заходи – позбавлення посад, особливо керівних, а за ними й притягнення до карної відповідальності. Пошук звинувачень – то справа силових органів – на те вони й фахівці, а ось ідеологічне підґрунтя запропонував сам Й. Сталін. Це було гасло про загострення класової боротьби в міру просування до соціалізму.

Український нарком Микола Скрипник, що не зник обмежуватись регіональними рамками, а завжди мав, відкрито оприлюднював і принципово відстоював власні думки, погляди і на загальносоюзні, і на глобальні проблеми, відреагував і на сформульовану Генсеком нову тезу.

Сумнівів не викликало, що в міжнародному масштабі старий світ ще надзвичайно потужний, і не буде спокійно спостерігати, як поступово у нього хтось буде відбирати владу. Безперечно, він використає свій явно переважаючий потенціал не лише для збереження, зміцнення панування, а й для того, щоб відвоювати уже втрачені позиції, перманентно ініціюватиме напруження, щоб у слушний момент завдати й вирішального удару. Тут інтуїція і логіка Й. Сталіна не підводили. А ось щодо використання гасла загострення класової боротьби відповідно до примноження соціалістичних завоювань стосовно внутрішньополітичних тенденцій, тут, як мінімум, виникали питання. І перше з них – чи не розв'яже це надміру руки охоронним органам, щоб у разі потреби виправдати будь-які репресивні дії.

Ось тут Микола Скрипник розгледів можливу загрозу, що крилася у сталінській тезі та її повсюдному роздмухуванні, вбачав алогізм, суперечність ходу сталінської думки, численних аргументів, що її "доповнювали". У доповіді на XIII Одеській окружній партконференції про підсумки листопадових (1928 року) пленумів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У 11 грудня 1928 року він сказав: "Перед нами на пленумі ЦК повстало таке "маленьке" питання, як класова боротьба на селі – чи вона зменшується, чи загострюється?" – й надалі відверто солідаризувався з Олексієм Риковим, що під час обговорення цього питання на пленумі назвав сталінську тезу троцькістською. "Дійсно, – говорив М. Скрипник, – гадати, що сила й опір буржуазії весь час буде більшою й більшою аж до нашої остаточної перемоги, це значить повторювати стару приказку – "таскать вам не перетаскать". Ми б'ємо і б'ємо буржуазію, а вона все сильніше й сильніше виступає проти нас і тоді, врешті-решт, остаточна перемога становиться неможливою. Такий погляд, зрозуміло, цілковито троцькістський..."¹.

Кришталеву чесний революціонер, Микола Олексійович ніколи не допускав думки, що коли-небудь у рядах його рідної партії колись може сформуватись і критично загрозлива маса відступників від комуністичних ідеалів, корисливих переродженців, просто підлих зрадників, яким байдужими будуть народні інтереси, майбутнє високо гуманістичного руху. То ж завжди існуватиме і неодмінно зміцнюватиметься сила, безмежно віддана соціальному прогресу і такою ж безмежною, надихаючою і всеперемагаючою буде її підтримка трудящим людом. Отже, й загальна перспектива не просто обнадійлива, вона – незаперечно оптимістична.

І знову, вже вкотре доводиться згадувати про схильність М. Скрипника до певної, часом значної переоцінки досягнутого, запальної пропаганди утопічних ідей і проектів, невміння відрізнити бажане від дійсного. Зокрема, щодо національної політики, зрушень на користь соціалізму в Україні, то тут М. Скрипник вважав ситуацію абсолютно незворотною, а тенденції стабільно-позитивними, однозначно прогресивно орієнтованими. Виходячи з цього, не вбачалось скільки-небудь серйозних підстав для того, щоб у республіці не те що вимагалось підвищення готовності до посилення репресивної політики – а й навіть до занепокоєння, принаймні у найближчій перспективі.

Ясна річ, що авторів новоствореної "теорії" загострення класової боротьби Скрипникові підходи і достатньо гострі, безкомпромісні висловлювання не могли бути до вподоби.

Крім того, послідовно сповідуючи принцип "подвійної бухгалтерії", Генсек у точній відповідності із застереженнями-передбаченнями М. Скрипника став дедалі активніше переносити акцент на необхідність боротьби з "націоналістичною контрреволюцією" та "націоналістичними ухилами". І це не випадково, адже така боротьба стала у руках Й. Сталіна одним з наймогутніших важелів у створенні режиму особистої влади, у вихолощуванні реального змісту радянської федерації, у обґрунтуванні антигуманних дій щодо окремих союзних республік. Місце вираженого і копіткого аналізу національних процесів почали займати гучні політичні кампанії "боротьби з націоналізмом", під які неважко було підвести не тільки будь-які спроби пошуку оптимальних форм взаємовідносин між центром і республіками, а взагалі відданість національним традиціям. "Крім усього, –

зауважує у книзі "Інтернаціоналізм чи русифікація?" І. Дзюба, – ця сталінська політика була спрямована на те, щоб вибити з українського народу всякі залишки національного почуття і національної свідомості”².

Дедалі яснішим ставало, що "під приціл" поступово потрапляє політика українізації, національного відродження, основні напрями національно-державного і національно-культурного будівництва. Коли за гучно-показним звільненням з посади директора Інституту історії УАН академіка М. Яворського у справі "Спілки визволення України" було притягнуто до суду академіка С. Єфремова, ще цілу низку вчених, працівників освітніх, культурних закладів, сумнівів уже не залишалося. То чувся уже поки що глухий, однак грізний гуркіт грому, що віщував зловісну смертоносну грозу.

М. Скрипник відповідав на неприйнятні для нього тенденції у житті партії й держави дедалі стриманіше, обережніше. Хоч іноді його висловлювання від того не ставали дошкульнішими, гострішими. Звертаючись до лєнінської спадщини, він, зокрема, багатозначно зауважував з приводу "науки пролетарського керівництва": "Тут ми не маємо ніякої розробки”³. Навряд чи такі репліки проходили повз увагу тих, хто вважав себе не лише вірними учнями В.Лєніна, а й відповідальними його послідовниками в теорії і практиці керівництва суспільними процесами.

Взагалі за весь період свого тридцятип`ятирічного перебування в партії М. Скрипник понад усе ставив інтереси справи. Питання особистих симпатій чи антипатій завжди відходили на другий план. Наведені вище факти свідчать, що Микола Олексійович не зупинявся перед критикою будь-кого, в тому числі і Генерального секретаря ЦК ВКП(б), коли був переконаний у помилковості поглядів останнього. Однак багато документів говорить і про підтримку М. Скрипником Й. Сталіна.

Показовим з цього приводу є виступ наркома освіти України на II конференції КП(б)У (квітень 1929 року).

"Чому тут перед нами стало так, що деякі керівні робітники нашої партії почали тепер виявляти збочення, вагаються і йдуть крок за кроком до цілковитого і виразного правого збочення і чому тут об`єднується знову вістря боротьби саме против тов. Сталіна, – запитував Микола Олексійович. – Згадаймо тов. Сталіна. Це не лише старий більшовик, – це один із тих старих більшовиків, що завжди був з Лєніним і ніколи з Лєніним не розходився...

Товариші, я хочу зазначити персонально про тов. Сталіна, і ті, хто починають заперечувати лінії партії, починають жорстоку боротьбу проти Сталіна. Знову, як говорив Троцький, як говорили сапроновці, як говорила "нова опозиція", Каменєв і Зінов`єв, і тепер знову нагадують слова одного товариша-робітника, що мені тоді казав так: "Ми маємо Сталіна такого, як є, твердого, чіткого, кріпкого, а опозиція хоче, щоб Сталін був не Сталін, а "ватін". Нам треба, щоб Сталін був сталіною, крицевою, а не ватною людиною. Я гадаю, що заяви правих ухилистів про Сталіна свідчать про те, що справді у них немає чіткої лінії в питанні організаційного керівництва партією.

Але питання в нас стоїть не лише персонально, а питання принципу, і не можна згодитись, буцімто ЦК і його Політбюро веде лінію, яка не консолідує партію, не концентрує її і не дає партії дійсного зміцнення, відриваючи пролетаріат від селянства”⁴.

Ці рядки багато що пояснюють – і, насамперед, активну участь М. Скрипника у боротьбі з переліченими вище опозиціонерами, і його позицію у боротьбі з "шумськимизмом, хвильовизмом, волобуєвщиною", "розламівцями"

в КПЗУ... Микола Олексійович, як і багато інших старих більшовиків, отожнювали критику негативних рис Й. Сталіна – особистості і політичного діяча – з виступами проти генеральної лінії партії. В запалі боротьби за єдність партійних лав відміталась будь-яка аргументація опозиціонерів (хоча вона і містила подекуди справедливу тривогу за тенденції розвитку держави і партії).

Трудно судити однозначно, що в еволюції тогочасних позицій М. Скрипника відіграло домінуючу роль (підкорення партійній дисципліні, стереотипи поведінки, які дедалі закріплювались, інстинкт самозбереження), однак він, як і переважна більшість радянських функціонерів його рангу, поступово підтримали тезу Й. Сталіна про загострення класової боротьби в міру просунування суспільства до соціалізму. Уже в червні 1929 року, тобто через півроку після згаданого виступу проти сталінської тези, український нарком буквально вторив Генеральному секретареві: "Розгорнення і загострення клясової боротьби є неминучий прояв сучасної доби клясових співвідносин"⁵. Здавалось би, що наведена тут же фраза "Загальноприйнята партією лінія боротьби з найважливішою загрозою правої небезпеки в нашій партії обов'язує нас до того"⁶ хоч щось пояснює в думках і діях М. Скрипника. Раз лінія "загальноприйнята партією", значить, її слід виконувати. Однак можна знайти й немало заперечень щодо такого пояснення. Так, М. Скрипник, подібно, не минав будь-якого приводу, щоб ще й ще раз публічно не висловити свого обурення і вже вкотре не розвінчувати помилок О. Шумського, М. Волобуєва, Максимовича, Д. Лебеда⁷ (без різниці, коли вони мали місце). Створювалось враження, що він найретельніше пильнує проти будь-яких збочень у національному питанні, найнещадніше бореться з найменшими відхиленнями від лінії партії.

Можливо, такою "войовничою" позицією М. Скрипника пояснюється і "довготерпіння" Й. Сталіна, який до часу його не чіпав, хоч максимально використовував бійцівські якості авторитетного українського наркома у боротьбі зі своїми опонентами.

Між тим за стенограмами Скрипникових виступів, з кінця 20-х – початку 30-х років, можна вловити, як підупало його натхнення, знизилась запальна енергетика, емоційність, уповільнився політ думки, приглушилося її пульсування, зникла образність, поступившись невиразності, нудному "розговуванню" офіційних загальників, численним повторам та й елементарній плутанині.

Іноді посилаються на ювілей Миколи Олексійовича Скрипника, що урочисто відзначався у січні 1932 року. Українська преса була заповнена привітаннями, тематичними статтями (фахівці нараховували їх у ті дні понад 400). У Всенародній бібліотеці України при ВУАН у Києві була влаштована виставка "60 років життя та етапи революційної боротьби М. О. Скрипника". Харківська міська рада ухвалила спеціальне рішення про відзначення 60-річчя М. Скрипника⁸.

Профспілка працівників мистецтв ухвалила створити фонд будівництва ескадрильї імені М. Скрипника⁹.

Ім'я ювіляра було присвоєно театру, ряду учбових закладів (Ізюмському сільськогосподарському технікуму це ім'я було присвоєно ще більше року до того¹⁰). У вузах було встановлено стипендії імені Миколи Скрипника. Іменем М. Скрипника найменували вулицю в Харкові і село.

За кілька днів до ювілею, 20 січня 1932 року, відкриваючи засідання

Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, його голова Г. Петровський виголосив спеціальну вітальну промову на честь 60-річчя М. Скрипника.

Говорив про ювіляра як про "одного з найвидатніших борців за робітничу справу, твердокам'яного більшовика, який завжди додержував витриманої клясово-пролетарської лінії, вперто обстоював позиції більшовизму як у своїй боротьбі проти царсько-поміщицького режиму, так і в боротьбі проти буржуазії і проти всіляких меншовиків та опортуністів.

Тов. Скрипник завжди був і є вірний більшовик, завжди прямує ленінським шляхом і в своїй боротьбі проти ворогів, і в своїй відповідальній керівній роботі на високих постах, доручених йому від партії та робітничо-селянської влади"¹¹.

Харківський оперний театр (той самий, де менше року тому проводився показовий процес над "Спілкою визволення України") не зміг вмістити всіх бажаючих бути присутніми на ювілейному вечорі 26 січня 1932 року, хоч, здавалось, зібрав всю партійну, державну, інтелектуальну, мистецьку еліту, представників робітничих, селянських колективів. Вступне слово про ювіляра виголосив член Політбюро ЦК КП(б)У Кирило Сухомлин. Привітання ЦК ВКП(б) було стриманим. "Випробуваному старому більшовику тов. Скрипнику в день його шістдесятиліття – ЦК ВКП(б) шле більшовицький привіт"¹² – ось і всі слова ювілейного послання. Якщо ж додати ще й те, що, незважаючи на направлені до Ради Народних Комісарів СРСР прохання трудових колективів "нагородити М. О. Скрипника орденом Леніна за його великі заслуги перед пролетарською революцією" (а ювіляр про них знав, оскільки прохання підтримали Президія ВУЦВК і РНК УРСР), цю безсумнівно почесну, дорогу для нього і, відтак, бажану нагороду М. Скрипник так і не отримав, стане зрозумілим, що вшанування вийшло не без присмаку прикрасі.

У дні ювілеїв, як правило, у вітаннях лунають слова, що дещо (а іноді й значно) перебільшують, прикрашають справжні діяння того, хто потрапляє в епіцентр уваги. Навряд чи це можна було сказати про Скрипників день народження. Так, у привітанні найближчих друзів, колег – від ЦК КП(б)У – легко прочитувалася якась особливо підкреслена виваженість, уловлювався брак щирості й бажання вкласти в офіційні слова, здавалось би, неминучу у такому випадку теплоту.

"Дорогий Микола Олексійовичу!

ЦК КП(б)У вітає вас, старого, незламного більшовика-ленінця, що 35 років своєї громадсько-політичної партійної діяльності непохитно, в перших шеренгах старої більшовицької гвардії по-ленінському борювався за більшовизм, за перемогу пролетарської революції.

Партія бачила вас завжди в своїх перших шеренгах, як твердокам'яного більшовика в боротьбі за радянську владу на Україні, за створення великого Союзу Радянських Соціалістичних Республік, в боротьбі за перемогу пролетарської революції, за переможне будівництво соціалізму в нашій країні.

ЦК бажає вам довгих літ роботи і боротьби за побудову соціалізму, за світову пролетарську революцію.

ЦК КП(б)У"¹³.

Впадала у вічі чиясь "режисерська рука", що робила привітання вищих партійних і державних інстанцій надто схожими між собою, начебто то були редакційні варіанти одного документа. Справді. Ось привітання від

Президії Центрального Виконавчого Комітету СРСР:

"Президія ЦВК Союзу РСР палко вітає дорогого ювіляра, який за часів підпілля, і днів Жовтневої революції, і років громадянської війни, і розгорнутого соціалістичного будівництва незмінно стояв на бойових ділянках більшовицького фронту своєї державної діяльності і громадської роботою, своєю енергією, своїми знаннями і досвідом вніс цінний вклад у справу ленінського національного будівництва.

Президія ЦВК Союзу РСР певна, що Микола Олексійович Скрипник ще багато років стоятиме в перших лавах будівників соціалізму в нашій країні.
Голова ЦВК Союзу РСР

М.Калінін

Секретар ЦВК Союзу РСР Єнукідзе¹⁴.

Мало в чому відрізнялося від нього послання від президії союзної ради ЦВК СРСР: "Президія Союзної Ради ЦВК Союзу РСР сердешно вітає Миколу Олексійовича Скрипника, одного з перших будівників радянської країни, особливо Радянської України. Президія Союзної Ради відзначає виняткові заслуги тов.Скрипника в радянському будівництві, надто в національному будівництві. Своєю більшовицькою енергією і непримиренністю в боротьбі за здійснення заповітів Леніна і генеральної лінії партії тов.Скрипник є гідний приклад для нашого молодого покоління, наших пролетарських кадрів. Заслуги тов. Скрипника у будівництві Рад, в галузі революційної законності, культурної революції та проведенні ленінської національної політики відомі не тільки на Україні, а й в цілому Союзі РСР.

Президія Союзної Ради бажає старому більшовикові-запільникові – одному з організаторів Жовтня, видатному керівникові Радянської України ще багато років своєї державної і громадської роботи, служити справі соціалістичного будівництва.

Секретар Союзної Ради

Медведев¹⁵.

Модифікацією попередніх документів було і привітання від Ради національностей ЦВК СРСР:

"Дорогий товаришу, Микола Олексієвич.

Президія Ради Національностей ЦВК СРСР палко вітає вас з вашим 60-річним ювілеєм, з яких 35 років життя ви віддали на героїчне служіння пролетарській революції, завжди перебуваючи в передових лавах більшовизму-ленінізму, що бореться й воює.

Ви є одним з учасників виконання й опрацювання теорії ленінізму і ленінської національної політики, одним з найактивніших борців за правильне проведення генеральної лінії партії і ленінської національної політики.

Президія Ради Національностей високо цінить вашу невтомну, тривалу, керівну участь в її роботі.

Президія Ради Національностей бажає вам, дорогий Миколо Олексійовичу, ще багато років плідотної роботи за остаточне встановлення соціалізму в СРСР і за перемогу пролетарської революції в цілому світі.

Секретар Ради Національностей

Таджів¹⁶.

Незважаючи на ювілейну метушню, Микола Олексійович встиг пробігти очима всі ті документи ще зранку – вони з'явилися у "Вістях"¹⁷. І почуття певного душевного дискомфорту, що невільно виникли, не могли

вже зняти, приглушити справді палкі, щирі вітання, що продовжувались у ювілейній залі упродовж майже чотирьох годин¹⁸. Навпаки, вони звучали начебто певним дисонансом щодо партійно-державного офіціозу.

На заключення виступив і Микола Олексійович. "Я, – сказав, зокрема, М. Скрипник, – брав участь у трьох революціях. Я мав щастя працювати під безпосереднім керівництвом Леніна. Я брав і беру участь у нашому соціалістичному будівництві, і я певен, що матиму щастя бачити збудований соціалізм у нашій країні. Для такого щастя варто жити, варто працювати.

Для нашої остаточної перемоги я віддам усі свої сили до останнього дня життя. Хай живе комунізм!"¹⁹

Не скажеш, що ювіляр був "на сьомому небі від щастя". Навпаки, відчувається, що його щось непокоїть, пригнічує. Можливо, передчуття недоброго (і справді – до останнього дня життя залишалось не так уже й багато), а, можливо (й це – вірогідніше), стан справ у країні, в рідній республіці, зокрема.

Немає слів, око радували риштування, у які вдяглась майже вся Україна, мало не щотижневі повідомлення про становлення до ладу новобудов, початок випуску сучасної продукції. А як не пишались тим, що саме на його рідній землі зводились такі гіганти індустрії як Дніпрогес, Харківський тракторний завод, Запорізький і Маріупольський металургійні комбінати, яких масштабів набула розбудова вугільних шахт у Донбасі і рудних копалень у Кривбасі.

Однак ціна, якою того досягалось, була просто немислимою. Він, Микола Скрипник, вважаючи себе людиною прогресивних поглядів і настроїв, навіть полум'яним борцем за пришвидшення індустріалізації України, не міг змиритися з тим, що при цьому має руйнуватися, гинути його рідна, селянська країна. Ознаки ж останнього були дедалі виразнішими. Форсована колективізація, що проводилася з 1929 року з наростаючою жорстокістю, "натискними методами", "знищенням куркульства як класу", призвела майже до повної дезорганізації сільськогосподарського виробництва. Взагалі-то кожен, хоч трохи знайомий з історією світової економіки, знає, що будь-які реформи, не говорячи вже про революції (а на селі комуністи проводили перетворення, які за масштабністю і суттю саме такими і вважали), невідворотно на певний час приводили до падіння рівня суспільного виробництва. Однак паралельно завжди пробивались тенденції, що наочно переконували у перевагах нових принципів, форм господарювання.

Що ж до колгоспів, то один з основних показників – товарність продукції, передусім хліба, впала до незрівнянно низького рівня. Однак держава мала можливість вигрібати з колективних комор стільки, скільки вважала за потрібне. І дедалі рішуче та бездумно те робила. Пояснення ж просте й, здавалось, незаперечно-наочне: того вимагають потреби індустріалізації, яка, в свою чергу, тільки й здатна гарантувати необхідний рівень обороноздатності СРСР – форпосту соціалізму, в світі (Й. Сталін доводив: якщо за кілька років не подолаємо відстані, на яку передові країни Заходу витратили десятиліття й століття, нас знімуть). Ось воно таке страшне в своїй примітивній простоті втілення формули "Мета виправдовує засоби".

Микола Скрипник, як і багато інших його сучасників, добре все те бачив і розумів. А, може, й не розумів, відмовлявся розуміти, хоч і був незрівнянно краще за інших поінформований про наростання чорної біди. Весною

1932 незасіяними залишилось від 30 до 50% хлібних ланів. Потім величезний недорід. Хоч все, до останньої зернини, здай державі – а план хлібозаготівель нізащо не виконаєш. Та абстрактна (хоч насправді зовсім не абстрактна) сила (державна) того "не розуміла" і через своїх конкретних служників (від комісії В'ячеслава Молотова та "спеціаліста" в українських справах Лазаря Кагановича до районних "уповноважених" та рядових міліціонерів) методично "вибивала" той план. А в битвах, як водиться, завжди є жертви. Ним і стало селянство – основа нації, її годувальник. На селі почався голод, який з кожним тижнем набирив страхітливих розмірів, хоча Й. Сталін, його оточення намагалися приховати правду за блюзнірськими евфемізмами на зразок "прориву у сільському господарстві" чи "продовольчих трудючів".

Не в змозі були і спеціальні застави на дорогах та залізничних станціях перекрити шляхи всім, хто прагнув врятуватися від голодної смерті: біженці долали перешкоди і розповідали, що коїться на селі.

Треба було давати усьому цьому якісь пояснення. І вони були винайдені за перевіреними вже рецептами: у березні 1933 року ОДПУ СРСР оголосило про викриття "контрреволюційної шкідницької організації у деяких органах наркомзему і наркомрадгоспів, головним чином у сільськогосподарських районах України, Північного Кавказу, Білорусії". У квітні 1933 р. ДПУ УСРР викрило так званий "український філіал" цього уявного "шкідництва"²⁰.

Однак у тих, хто стояв за кулісами подій, у зловісних режисерів трагедії фантазія весь час народжувала і нові елементи. Один з них полягав у тому, на що ніяк не могла сягнути Скрипникова уява – пошукати основних винуватців біди серед національних патріотів і спрямувати перший удар у його, Скрипника, бік.

* * *

Наступ на українізацію, на українське національне відродження зовсім не випадково збігся з апогеєм голоду в республіці.

Вельми виразно суть винайденого езуїтського підходу (сталінське авторство вгадувалось без особливої напруги, хоч конкретний варіант на догоду "вождеві народів" міг запропонувати і хтось із запопадливого оточення) висловив у доповіді на зборах партійного активу у Харкові в липні 1933 року тодішній секретар ЦК КП(б)У з питань ідеології Микола Попов: "...Коли ми тепер говоримо про ліквідацію відставання України в галузі сільського господарства, про розгром решток класового ворога, що проліз до наших організацій, – то це завдання не можна розв'язати без рішучого виправлення помилок, допущених у національному питанні"²¹.

Такий підхід на той час був уже "випробуваним методом". Вперше до нього широко вдалися у постанові ЦК ВКП(б) і РНК Росії "Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і в Західній області" від 14 грудня 1932 р. Вона була надіслана під грифами "Цілком таємно. Не для друку" і 18 грудня була направлена Хатаєвичем для ознайомлення членам і кандидатам у члени Політбюро ЦК КП(б)У під грифом "Зовсім таємно". Є, звісно, серед адресатів і ім'я Миколи Скрипника²².

Документ настільки промовистий, що найбільше самохарактеризує себе прямим звертанням безпосередньо до тексту.

Після доповідей з означеного питання секретарів Західної області, Північно-Кавказького крайкому, Дніпропетровського обкому партії (Строганова) і секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора було вирішено: "Зобов'язати ЦК

КП(б)У і РНК УРСР під особисту відповідальність тт. Косіора і Чубаря закінчити план заготівель зернових і соняшника до кінця квітня 1933 року"²³.

Ще жорсткіші календарні терміни встановлювалися щодо інших двох регіонів. А далі йшло "роз'яснення" того, чому стався зрив планів і пропонувались методи впливу на зміну ситуації. "Через те, що в результаті надзвичайно слабкої роботи і відсутності революційної пильності ряду місцевих парторганізацій України і Північного Кавказу в значній частині їх районів контрреволюційні елементи – куркулі, колишні офіцери, петлюрівці, прибічники Кубанської Ради та ін. зуміли проникнути в колгоспи як голови, або впливові члени правління, рахівників, комірників, бригадирів у молотарки і т.д., змогли проникнути в сільради, земоргани, кооперацію і намагаються направити роботу цих організацій проти інтересів пролетарської держави і політики партії, намагаються організувати контрреволюційний рух, саботаж хлібозаготівель, саботаж сівби, – ЦК ВКП(б) і РНК СРСР зобов'язують ЦК КП(б)У, Півнкрайком, РНК України і крайвиконком Північно-Кавказу рішуче викоринити ці контрреволюційні елементи шляхом арештів, закриття в концтабір на довгий строк, не зупиняючись перед застосуванням вищої міри покарання до найбільш злісних з них.

...ЦК і РНК вказують партійним і радянським організаціям Радянського Союзу, що найзліснішими ворогами партії, робітничого класу і колгоспного селянства є саботажники хлібозаготівель з партквитком у кишені, які організують обман держави, організують дворушництво і провал завдань партії і уряду на угоду куркулям та іншим антирадянським елементам. Щодо цих переродженців і ворогів радянської влади та колгоспів, що все ще мають в кишені партквиток, ЦК і РНК зобов'язують застосовувати суворі репресії, засудження на 5-10 років заключення в концтабір, а за певних обставин – розстріл"²⁴.

Особливе ж смислове навантаження несли пункти постанови, які, на перший погляд, мали б бути "чужорідним тілом" на тлі розмов про суто господарські питання – про національну політику і українізацію. ЦК ВКП(б) і РНК відзначали, що "замість правильного більшовицького проведення національної політики у ряді районів України, українізація проводилася механічно, без урахування конкретних особливостей кожного району, без старанного підбору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям та ін. створення свого легального прикриття, своїх контрреволюційних осередків і організацій"²⁵. Постанова містила вказівку на те, що ЦК КП(б)У і Раднарком України повинні "звернути увагу на правильне проведення українізації". Тут же вказувалося на необхідність "вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій, ретельно підбирати і виховувати українські більшовицькі кадри, забезпечити систематичне партійне керівництво і контроль за проведенням українізації"²⁶.

Зловісність ув'язки питання про українізацію з питанням зриву хлібозаготівель і сили опору класового ворога відразу давала зрозуміти, що під серйозний удар потрапляє і вся політика коренізації.

І вже жодних сумнівів не залишали оцінки, положення документа щодо українізації на Північному Кавказі, тобто, передусім, на Кубані, етнічний склад населення якої на 70% був українським. Ще раз зауважимо, що вихідцям з України, збереженню їх національної самобутності і розвитку

культури особливого значення надавав Микола Скрипник. Однак те, що говорилося в постанові, у буквальному розумінні слова було "обухом по голові" своєю безапеляційністю і підкреслено натискним тоном: "Особливо ЦК і РНК вказують Північно-Кавказькому крайкому і крайвиконкому, що легковажна, що не витікає з культурних потреб населення, не більшовицька "українізація" майже половини районів Північного Кавказу при повній відсутності контролю за українізацією школи і преси з боку крайових органів дала легальну форму ворогам радянської влади для організації спротиву заходам і завданням радянської влади з боку куркулів, офіцерства, реемігрантів-козаків, учасників Кубанської Ради і т.д."²⁷.

Такою ж категоричною була і першочергова вимога: "Виселити в найкоротший строк у північній області СРСР зі станиці Полтавської (Північний Кавказ), як найконтрреволюційнішої, всіх жителів, за винятком дійсно відданих радвладі і не замішаних в саботажі хлібзаготівель колгоспників і одноосібників, і заселити цю станицю добросовісними колгоспниками-червоноармійцями, які працюють в умовах малоземелля і на незручних землях в інших краях, передавши їм всі землі та озимі посіви, будови, інвентар і худобу тих, хто виселені.

...Негайно перевести на Північному Кавказі справоздання радянських і кооперативних органів "українізованих" районів, а також усі газети і журнали, які видаються, з української мови на російську мову, як зрозумілішу для кубанців, а також підготувати і до осені перевести викладання в школах на російську мову. ЦК і РНК зобов'язують крайком і крайвиконком терміново перевірити і покращити склад робітників шкіл в "українізованих" школах"²⁸.

Звертає на себе увагу подвійний смисл використання лапок для слова "українізація". Причому, акцент явно зміщується у площину сприйняття явища як протиприродного. А ще відчувається незамаскований виклик суспільній думці: адже всім було добре відомо, хто населяє Кубань і яка мова жителям регіону ближча, зрозуміліша. Її генетичний код не змогли знищити русифікаторські зусилля і протягом всіх наступних семи десятиліть, що кидається у вічі кожному, хто й сьогодні слухає особливості вимови представників Північного Кавказу: українська основа не просто проривається, відчувається, а нерідко й домінує.

Ймовірно, останнє було зроблено і з провокаційною метою – настільки воно було алогічним. А, можливо, просто партійно-радянське керівництво вважало себе вільним від всяких обмежень, ще точніше – свавільним, самоуправним, здатним безнаказано діяти навіть всупереч здоровому глузду. Адже мистилась у тому ж документі вимоги без сліdstва і суду виселяти "комуністів" у північні губернії нарівні з куркулями, і вказівки засуджувати саботажників, "зрадників партії на Україні" – керівників районів і господарств до конкретних строків – від 5 до 10 років заточення у табори²⁹.

На цьому фоні надання С. Косіору і В. Чубарю права призупиняти постачання товарів у особливо відсталі райони аж до закінчення хлібзаготівель виглядає як порівняно "м'який" захід, а дозвіл завозу товарів для українського села – мало не як благодійність³⁰.

Неважко уявити, які думки зародило у Миколи Скрипника ознайомлення з Постановою ЦК ВКП(б) і РНК від 14 грудня 1932 року. Багато чого, що може статися в наступному, легко передбачувалося – посилення репресій взагалі і – особливо – проти тих, хто був так чи інакше пов'язаний зі

здійснення національної політики, українізації, справою національного відродження.

Втім, гадати тут "верхи" теж довгого часу не дали. Вже 24 січня 1933 року (тобто за тиждень до встановленого попереднім документом терміну повного "завершення хлібозаготівель") з'являлася нова постанова. В ній говорилося: "ЦК вважає за встановлене, що парторганізації України не впоралися з покладеним на них партійним завданням щодо організації хлібозаготівель та виконання плану хлібоздавання, незважаючи на триразове скорочення і без того скороченого плану.

ЦК вважає, що основними областями, які вирішують долю сільського господарства України і які треба насамперед зміцнити, – є Одеська, Дніпропетровська та Харківська області. ЦК ВКП(б) ухвалює:

1. Намітити другим секретарем ЦК КП(б)У і першим секретарем Харківського обкому – секретаря ЦК тов. Постишева.

2. Намітити першим секретарем Дніпропетровського обкому тов. Хатаєвича, залишивши його одним із секретарів ЦК КП(б)У.

3. Намітити першим секретарем Одеського обкому т. Вегера.

4. Звільнити тт. Майорова, Строганова й Терехова від тих посад, що їх вони посідають нині, і направити їх у розпорядження ЦК.

5. Тт. Постишеву, Хатаєвичу і Вегеру почати виконувати свої обов'язки на новій роботі не пізніше як 30 січня ц.р."³¹.

Оскільки обидві постанови містили негативні оцінки діяльності ЦК КП(б)У і республіканської парторганізації, було зрозуміло, що Павло Постишев іде для "наведення порядку". До того ж невдовзі з'ясувалося, що йому було надано право у разі необхідності радитися безпосередньо із Й. Сталіним, узгоджувати з ним свої дії. За цих обставин Станіслав Косіор та інші керівники КП(б)У опинилися в умовах, за яких можна було чекати постійної небезпеки, що, зрозуміло, не могло не відбиватися на стилі їх роботи. Лютневий (1933 року) Пленум ЦК КП(б)У схвалив постанову ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 року, а С. Косіор у доповіді на пленумі визнавав помилки і підкреслював, що провал плану хлібозаготівель "ніякими об'єктивними причинами виправдати не можна". Наполягав він і на тому, що, мовляв, сільське господарство республіки стало об'єктом шкідництва класово-ворожих сил, а парторганізації буцімто не помітили "нової тактики класового ворога, який діє тихою сапою"³².

Звичайно, було б антиісторично стверджувати, що сили такого роду були зовсім бездіяльними в той непростий історичний період, але обмежуватись посиланням лише на них при поясненні провалу плану хлібозаготівель 1932 року і причин голоду – значить цинічно лицемірити, ошукувати суспільну свідомість, що набирає ще й присмаку кошунства.

Однак авторів згаданих і їм подібних документів тоді, у 1933 році, це мало турбувало. Так, журнал "Більшовик України" наполягав: "Тов. Постишев у своєму блискучому аналізі обставин засівкампанії та хлібозаготівель на Україні минулого року вказав як на основну причину недоглядів та помилок української парторганізації на відсутність достатньої більшовицької пильності, що класовий ворог використав у своїх контрреволюційних інтересах"³³.

Як свідчать факти, П. Постишев пішов далі, він зв'язав "прорив" у сільському господарстві із наявністю "прихованого" націоналістичного ухилу в лавах КП(б)У³⁴. Лідером цього ухилу невдовзі був оголошений М. Скрипник.

Микола Олексійович тим часом щиросердно переживаючи вал страхливих повідомлень про лютування голоду, про тисячі і тисячі смертей, шукав відповіді на питання, чому сталася непоправна трагедія, які правдиві висновки з того слід зробити. Звісно, він був достатньо досвідченим політиком, щоб у непростій суспільній атмосфері не озвучувати всіх своїх справжніх, потаємних думок, щоб не маскувати їх посиланнями на кон'юнктурні чи атрибутивні елементи. З цього погляду характерним є промова М. Скрипника на лютневому пленумі ЦК КП(б)У при обговоренні доповіді С.Косіора "Підсумки хлібозаготівель і завдання КП(б)У в боротьбі за піднесення сільського господарства України" – 7 лютого 1933 р.

Промовець, передусім, визнав, що з планом хлібозаготівель впоратися не вдалося. Однак пошук "винних" він не обмежував конкретними особистостями чи навіть організаціями. Микола Скрипник вважав, що у стані хлібозаготівель відбивається рівень функціонування всього суспільства, найвпливовіших його організмів – партії, Рад, комсомолу, профспілок і т.ін. "Я скажу більше того, – розвивав свою думку нарком освіти, – стан хлібозаготівель цілком відбиває всі галузі діяльності.

Коли я був в січні місяці у Києві, я запропонував Київському відділові Наросвіти скласти діаграму, в якій подати дві криві по районах Київської області: одна щодо виконання хлібозаготівель за рік, а друга крива має показувати успішність занять у школі. Здається, два питання, які дуже далеко стоять: хлібозаготівлі по районах області і крива успішності в школі районів.

Однак подивіться, як майже повністю збігаються ці дві криві. Там, де високо стоять хлібозаготівлі, в тих районах водночас підноситься і крива успішності в школі і, навпаки, якість навчання по наших школах стоїть низько в тих районах, де хлібозаготівлі стоять кепсько.

Дехто запитує, чому ці дві криві зв'язані між собою. Справа в тому, що коли в даному районі справа з хлібозаготівлями стоїть кепсько і кепсько стоїть справа боротьби за виконання завдань партії щодо успішності в школі, – все це є наслідки одного й того ж.

Як ми вміємо в даному місці, в даному районі зміцнити нашу організацію, подолати ворожий, куркульський, дрібнобуржуазний вплив – це відбивається і є перешкодою виконання всіх завдань партії, навіть таких, нібито далеких, як справа хлібозаготівлі з одного боку і справа виконання завдань партії щодо боротьби за якість навчання"³⁵.

Звичайно, подібний підхід може оцінюватись по-різному. І як прагнення хоч у будь-який спосіб відвести загрозу від тих, над ким вона нависала дедалі відчутніше – "архітекторів" і "прорабів" українізації. І як спроба розібратися у справжніх причинах негативних тенденцій у діяльності всього суспільства, що й детермінувало, зокрема, зрив хлібозаготівель і масовий голод. "Це не лише недоробка по одній частковій ділянці нашої роботи, – наполягав на своєму Микола Олексійович, – це показує, сигналізує перед нами завдання придивитися глибше і ширше до стану наших районів, наших областей, усїєї нашої республіки, для того, щоб зуміти, вийшовши з цього провалу, озброїти всю нашу українську організацію на виконання всіх завдань політичних і господарських, які поставить перед нами партія"³⁶.

Особливо незадовільною вважав М. Скрипник роботу радянських органів, усїєї їх системи, особливо тих їх підрозділів, що забезпечували ключові ділянки сільськогосподарського виробництва (земельні органи,

МТС тощо). І тому досить скептично ставився до практики надзвичайних заходів, надсилки на місця "уповноважених". Він вважав малоефективною цю "нову імпровізацію", висловлював тверде переконання: "Уповноважені мусять бути лише додатковою силою для перевірки, для підштовхування і допомоги, а коли у нас в деяких районах буває так, що на кожне село, на кожний колгосп, інколи на кожний куток призначається спеціального уповноваженого, я прийшов до того переконання, що легше нам буде, коли цих уповноважених ми залишимо для постійної роботи на селі. (Оплески). Оговорююсь, я таку думку висловлюю аж ніяк не з відомчого погляду, але коли б було б таких членів колегії, які по 9 місяців сидять на кампаніях, узяті для постійної роботи на селі. (Шум, в залі сміх).

Підняті наші постійні радянські і партійні організації уповноваженими, надсилання уповноважених застосовувати як систему – абсолютно неприпустимо. Це аж ніяк не значить, що ми мусимо відмовитись від використання уповноважених для перевірки, для контролю для допомоги низовим організаціям, – але у нас по багатьох місцях така заміна входить у систему"³⁷.

Паліативність сформульованої М. Скрипником позиції особливо впадає у вічі в заключних словах його промови: "Отже, товариші, після того як ЦК ВКП(б) указав нам про наш прорив, що ми свої обов'язки не виконали і не впоралися з поставленим перед нами завданням у хлібозаготівлях, коли ЦК допоміг нам для зміцнення керівництва: секретаря ЦК ВКП(б) тов. Постишева прислав нам сюди як другого секретаря ЦК КП(б)У і першого секретаря Харківської області, я гадаю, товариші, що, аналізуючи стан, який є, ми повинні зрозуміти важливість значення нашого провалу, зрозуміти, що перед нами стоїть не лише провал на одній ділянці, а такий провал, який сигналізує, що у співвідносинах класової боротьби на селі ми не змогли й не зуміли виявити ворога, і нині наявні й можливі сили організувати для перемоги. Значить, звідси висновок: винайти і знайти резерви. Вони є – резерви парторганізації міст, резерви в зміцненні радянського і партійного апарату, резерви комсомолу, резерви колгоспного активу. Умови, отже, для того, щоб перемогти, у нас є. І тому ми, ніяк не задовольняючи себе словами про те, що, мовляв, у кожній боротьбі можуть бути поразки, повинні пам'ятати, що поразки є там, де є послаблення боротьби проти класового ворога, де нема запасу сил. У нас сили і резерви є. Ми повинні ці резерви використати для того, щоб у цю весняну кампанію, в усій кампанії за хліб протягом 1933 р. перемогти. Завдання нашої української парторганізації в цілому обсягає, завдання сільськогосподарські на 1933 рік ми повинні виконати. Українська організація досі була не на останніх місцях у боротьбі за соціалізм, і я певен того, що ми, напружуючи сили, зміцнюючи керівництво, виявляючи всі резерви, зуміємо повести пролетаріат і колгоспне селянство України на перемогу"³⁸.

Будь-яка мисляча особистість розуміла, куди схилялася думка М. Скрипника у його останньому виступі як наркома освіти на пленумі ЦК КП(б)У. Однак, подібно, що не те що розуміти, але й слухати мудрого, досвідченого партійця не хотіли. Навпаки, правдиві слова лише розпалювали нездоровий азарт у тих, хто поспішав неправедно розправитися з ним.

Наприкінці зими 1933 року Миколі Олександровичу запропонували формальне підвищення – посаду Голови Держплану і заступника Голови уряду республіки. Невідомо, як сприймав те сам М. Скрипник, чи справді просив звільнити його з посади наркома освіти. Стенограми засідань

Політбюро ЦК КП(б)У не велося, а у протоколі від 23 лютого 1933 р. є пункт "Заява тов.Скрипника", у якому записано:

а) Задоволити прохання тов. Скрипника про звільнення його від обов'язків Наркома Освіти УСРР.

б) Призначити т. Скрипника на Голову Держплану УСРР та заст. Голови РНК УСРР. Тов.Дудника призначити на першого заступника Голови Держплану УСРР.

в) На Народного Комісара Освіти УСРР призначити тов. Затонського.

Внести Пленуму ЦК КП(б)У пропозицію про введення тов. Затонського до складу членів ПБ ЦК КП(б)У"³⁹.

Як видно з документа, значно зміцнювались позиції Володимира Затонського у тодішньому партійному керівництві України. Втім, це стосувалося й іншого помітного представника "команди" П.Постишева – Миколи Попова, на котрого, як невдовзі з'ясується, було покладено завдання ідеологічного забезпечення ліквідації "національного ухилу" М.Скрипника. У згаданому рішенні зазначалося: "Внести Пленуму ЦК КП(б)У пропозицію про кооптування тов.Попова М.М. до складу членів ЦК КП(б)У, обрання його на секретаря ЦК КП(б)У та про введення до складу членів ОБ та кандидатів на члена ПБ...

Затвердити тов.Попова М. М. на відповідального редактора газети "Комуніст", звільнивши тов. Любченка від обов'язків відповідального редактора і члена редколегії газети "Комуніст"⁴⁰.

Дещо пізніше Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про введення М.Попова до складу комісії, що займалася підготовкою виборів академіків Всеукраїнської Академії наук (М. Попов цю комісію і очолив), а також до складу редколегії журналу "Більшовик України"⁴¹. Отже, М. Попов, котрий, незважаючи на своє меншовицьке минуле уже не раз доводив запопадливість щодо більшовицького керівництва країни, публічно демонструючи проталінські симпатії, одержав реальну змогу формувати громадську думку про діяльність М. Скрипника. І слід відзначити, що надаюю можливість талановитий публіцист і партійний історик досить успішно скористався.

Нарешті, варто звернути увагу ще на один пункт з кадрових рішень. Політбюро ЦК КП(б)У від 23 лютого 1933 року – "Про першого заступника Наркомосвіти УСРР": "Затвердити тов. Хвилю на першого заступника Наркомосвіти УСРР, звільнивши тов.Карпенка від роботи в Наркомосвіті"⁴². Це був той самий Андрій Хвиля, який виявив себе такою рішучою боротьбою з "націонал-ухильниками", націонал-комуністами, літераторами і митцями, що навіть Микола Скрипник змушений був гасити запал партійного функціонера не такого вже й високого рангу. Та саме подібною безпеляційною класовою непримиренністю можна було привернути до себе увагу вищого начальства, завоювати його прихильність, тобто "висунутись", як тоді, без тіні іронії, говорили.

Ось А. Хвиля і висувався – і сам, і партійним керівництвом на вістрі чергової політичної кампанії.

Тим часом партійні рішення "проводились" через державні інстанції. Власне, вони швидше дублювались, "протоколювались". 28 лютого 1933 року на засіданні Президії ВУЦВК було ухвалено: "Наста-

новити тов. Скрипника Миколу Олексійовича на Голову Державної плянової комісії УСРР та на заступника Голови Ради Народніх комісарів УСРР"⁴³.

Постанову підписали Голова ВУЦВК Г.Петровський і Секретар ВУЦВК Ю. Войцехівський.

І того ж таки дня, як тоді було прийнято, без будь-якої "розчачки" Микола Олексійович вступив у виконання нових обов'язків. Починався новий і, як невдовзі виявиться, останній період його життя...

ІХ. ЙОГО "ГОЛГОФА"

Ще порівняно недавно подібне найменування розділу-сюжету про фінал життя пролетарського революціонера було неймовірним, немислимим. Сьогодні ж, зовсім навпаки – термін "Голгофа" став не просто широко вживаним. Доводиться з прикрістю констатувати, що він стає "розхожим", надокучливо "модним", трафаретним і нерідко використовується в більше ніж сумнівних випадках, для емоційного підсилення оцінок поведінки, вчинків і тих індивідумів, які навіть віддалено того не заслуговують.

Природне небажання одягнути й свого героя мало не в стандартні оціночні ідеологічні шата викликало первісний внутрішній спротив.

Однак є в світі, людській свідомості, совісті такі абсолютні цінності, принципів орієнтації на які зовсім не можуть завадити навіть їх (цих цінностей) бездумно-спекулятивні, брудно-кон'юнктурні використання. Безумовно, глибоко зворушливий символ Голгофи, такий близький, зрозумілий християнській душі, вимагає до себе дуже обережного, надзвичайно виваженого, розсудливого відношення.

Враховуючи вищевисловлене, прагнучи максимально відповідальної і об'єктивної оцінки трагічної сутності останніх днів Скрипникового життя, його зовсім неординарної смерті, гадається, кращого, органічнішого відповідника-символа, наймісткішого синоніма віднайти неможливо. То ж саме цим святим словом хочеться беззастережно заявити й, природно, довести, ствердити, що Микола Скрипник, як і далекий біблійний прообраз, не просто пішов із життя, а що саме мучинецьки загинув, відстоюючи до останнього подиху ідеї, переконання, заради яких його доля стала безперестанною боротьбою. Загинув, не приречено чекаючи кулю, випущену з чужих рук, а, продовжуючи боротьбу і власноруч ставлячи останню крапку, вибиваючи таку можливість у ворогів. Загинув, можливо, й не усвідомлюючи того, що навколо його імені, його долі боротьба триватиме ще довгі десятиліття, однак з великою надією (десь глибинно – навіть з твердим переконанням), що до ідей, над якими він бився, ще повернуться і боротьба неодмінно буде продовжена. Загинув, щоб трагічною розв'язкою свого життя зайвий раз з особливою силою підкреслити: його доля щаслива, бо то доля революціонера, який від вибору життєвого шляху вже готовий до такого фіналу, якщо він хоча б на мить наближає людство до справедливого, гуманного, щасливого життя.

Переміни, що настали у житті М. Скрипника, на зверхній погляд, не повинні були давати підстав до занепокоєння. Заступник Голови Ради Народних Комісарів УСРР і Голова Державної планової комісії, яка працювала над підготовкою чи не найважливішого партійного і державного документа – другого п'ятирічного плану розвитку народного господарства – що могло бути відповідальнішим, важливішим та й почеснішим?

Однак ті, хто навчилися оцінювати події не лише за їх показною стороною, відразу вловили: зоря Миколи Скрипника стрімко покотилася донизу. Та й сам він те добре розумів, знав. Чи не тому, мабуть, вперше в житті нове призначення не викликало звичного ентузіазму, прагнення поставити справу так, як це вдавалось небагатьом, а йому – Скрипнику – вдавалось.

Хоча уявити роботу Миколи Олексійовича в останні півроку непростого – документи про діяльність уряду і, конкретно – віце-прем'єра, за той час в архівних фондах відсутні, а про функціонування Держплану, його голови –

дуже обмежені – все ж якось само собою відчувається затухання інтенсивності роботи, рух продовжується більше за інерцією, як рух з необхідності, без внутрішнього бажання і настрою. Власне, перу М. Скрипника належить всього кілька розпоряджень технічного характеру – щодо кадрових питань, внутріапаратних стосунків тощо¹.

Основний же масив документів – то сухі циркулярні листи, в основному до обласних планових комісій, відомств з проханнями і завданнями про надання потрібної для п'ятирічного плану інформації², а також такі ж невіразні без фіксації пропозицій, думок М. Скрипника протоколи засідань Президії Держплану³. Раніше, пригадується, подібні протоколи відбивали просто відчайдушну його боротьбу за той варіант, який видавався найоптимальнішим, і документи просто "рясніли" "особливою думкою" наркома.

Як віддзеркалення тогочасної атмосфери і того, чим, зокрема, доводилося займатись Голові Держплану УСРР, є підписаний 26 червня 1933 року М. Скрипником документ під характерною назвою "Про постанову ЦК КП(б)У і Харківського обкому КП(б)У "Про стан прополки в Харківській області і пропозиція Дзержинського Райпарткому про мобілізацію для прополки буряку не менше 50% службовців Радустанов". В ньому говорилось:

1. Постанова ЦК КП(б)У і Харківського обкому КП(б)У вказує пролив в сільському господарстві, що стався в області щодо прополки буряку, це вимагає понадчергових, екстраординарних заходів для покриття прориву. Мобілізація співробітників радянських установ є доконечний захід для того, є політично і господарчо-політично доцільне, це прийняти до обов'язково і неухильного виконання.

2. Залишити в Держплані лише тих робітників, які безумовно і доконечно потрібні для виконання тих завдань уряду і ЦК, що їх не можна відкласти. Всі інші завдання або відкласти, або виконати в міру можливості, проводячи цю роботу залишеним штатом методами ударництва, напруженими темпами"⁴.

При цьому сам Микола Олексійович брав на себе зобов'язання погдити в ЦК Кп(б)У ті питання, які можна було відкласти на незначний термін⁵.

Звісно, подібні справи відволікали від головних завдань, заважали виконанню важливіших функцій. Та з тим можна було б ще змиритись.

Основну ж увагу голови комітету займало зовсім інше. Маховик антикрипниківської кампанії розкручувався на повну потужність, не даючи ні Миколі Олексійовичу, ні суспільній думці жодної можливості для перепочинку.

Вже 4 березня 1933 року Політбюро ЦК КП(б)У прийняло документ під назвою "Про проект резолюції про підсумки українізації". У ньому відзначалося: "а) Проекта резолюції, що його запропонувала Комісія ПБ, – в основному прийняти. Доручити тт. Косіюру, Постишеву й Попову остаточно відредагувати.

б) Доручити тов. Попову розробити практичні пропозиції з питань, що зв'язані з обговоренням й проведенням в життя резолюції.

в) Вважати політично недоцільним випускати брошуру тов. Скрипника "Нариси Підсумків" (стенограма промови на засіданні Колегії НКОсвіти 14.ІІ.33 р.)"⁶.

Як видно з документа, його авторів не влаштовували підсумки українізації, як вони бачились найкомпетентнішій у цій справі людині, і

замість них схвалювалась резолюція, яку ще слід було доопрацювати. Що ж викликало негативну реакцію членів Політбюро?

Дивом дивним, але за такої категоричної постанови згадана брошура була випущена державним видавництвом України "Радянська школа" десятитисячним накладом і дійшла навіть до наших днів⁷.

Очевидно, події тут просто випередили рішення. Підписано брошуру до друку було 23 лютого 1933 року і, цілком можливо, що весь тираж було виготовлено ще до 4 березня. Чи встигла вона поширитись, чи наклад був знищений – невідомо. Однак з текстом одного з останніх Скрипникових творів є можливість ознайомитись.

При цьому виникають різні думки, різні почуття. Домінуючими ж залишаються два міркування-враження, які породжуються, можливо, відповідним Скрипниковим задумом. По-перше, спробувати перехопити ініціативу у тих, хто почав відкритий похід проти українізації, і під виглядом прилучення до табору її критичних аналітиків не декларативно, а документами, фактами, статистичними даними захистити висхідні цінності, оперативно вплинути на формування громадської думки щодо поставлених на порядок денний складних суспільних проблем, по-можливості довести неконструктивність однобічних підходів.

По-друге, Микола Скрипник, як досвідчений політик, прониклива людина, не міг не зрозуміти, не вловити очевидної загрози, що нависла над ним особисто. І сам факт промови, її зміст, випуск масовим накладом брошури – то й спроба захисту, одночасно акт борні.

Додатковими аргументами на користь таких висновків можуть бути і прагнення якнайшвидше видати доповідь, зробити її активним чинником розвитку ситуації, її побудова, форма, елементи доповіді-брошури. В неприйнятному для себе амплуа М. Скрипник старанно "розкланюється" перед весільними можновладними обставинами: неодноразово посилається на Генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна, на колишнього секретаря ЦК КП(б)У, секретаря ЦК ВКП(б) Л. Кагановича, на секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, на матеріали останніх пленумів ЦК ВКП(б) і КП(б)У, на відомі постанови партії щодо хлібозаготівель, намагається показати, що здійснення українізації за основними параметрами логічно збігалось з новітніми оцінками процесу, а зауваження претензії, сформульовані у відповідних документах, уже сприйняті, значною мірою "перевірені", усвідомлені і навіть розпочата робота щодо усунення недоліків, подолання вад. Та й сама постановка обговорення на засіданні колегії наркомату освіти УСРП питання про українізацію – уже переконливе свідчення готовності йти "в ногу" зі всією партією, вдячно сприймаючи настанови і вимоги керівних органів.

Микола Скрипник на початку праці дещо багатослівно, зі смисловими повторами, однак не вельми переконливо (очевидно, сам те відчував – звідси й повтори) намагається обґрунтувати необхідність термінового розгляду питання в обраному ракурсі. А саме: підвести підсумки перевірки здійснення українізації і обслуговування системою Наркомосу культурних потреб національних меншостей, зокрема російської – не поокремо, а в найтіснішому взаємозв'язку, поглянувши на аспект обслуговування нацменшин, російської, в першу чергу, як складову частину процесу здійснення політики українізації⁸.

Тут же в дію було введено і "важку артилерію" – посилення на зв'язок питання, що розглядалось, з постановами вищих партійних органів про

"провал" хлібозаготівель⁹. Нагадувались відомі положення документів ЦК ВКП(б) про те, що "важіль українізації" потрапив "в деяких місцях" "в руки ворогів", що призвело, зокрема, на Кубані до підміни більшовицького курсу "петлюрізацією"¹⁰.

Далі Микола Олексійович досить впевнено заявляє: "Я радий, що можу тут знову повторити, що бігла перевірка, яку ми зараз провели, того як ми забезпечуємо культурно-освітні потреби національних меншостей, показує, що в нас робота і її наслідки, беручи взагалі, позитивні. Безсумнівно, є окремі недоробленості, їх треба перевірити, виявити, поправити. Але щодо забезпечення національних меншостей ми стоїмо на хороших шляхах"¹¹.

Пославшись на подібну оцінку ситуації в цій сфері С. Косіором трьохрічної давності, нарком освіти наполягав: "За минулі три роки, підсумовуючи, або ліпше сказати, проробляючи попередній нарис підсумків нашої роботи в справі культурного обслуговування нацменшостей, я радий констатувати, що ми щодо цього провели поглиблену роботу і культурне забезпечення і робота наша в справі українізації, робота в справі творення нової української національної форми і соціалістичної змістом культури йде поруч з поглибленим забезпеченням інтересів нацменшостей, з забезпеченням культурно-національних потреб нацменшостей в УСРР"¹².

Та Микола Олексійович добре розумів, що оборона на рівні протиставлення оцінок (хоч якими б переконливими, аргументованими достовірними даними його – Скрипника – оцінки не виглядали) обов'язково викличе лише роздратування недоброзичливців, і тому надалі застосував тактику визнання наявності окремих недоліків і необхідності посилення роботи в духовно-культурній, освітній сфері.

Звертає на себе увагу спосіб, до якого вдається в даному разі М. Скрипник. Як відомо, раніше він ніколи не боявся уособленої критики, навпаки, здавалося, навіть зловживав цим прийомом, щоразу демонструючи свою принциповість, конкретність, неголослівність. Однак у брошурі "Нариси підсумків" автор абстрактно згадує "ворожі сили куркульські, підкуркульські", що гуртуються навколо гасел "проти Москви" і такою ж мірою абстрактно критикує ті сили, водночас демонструючи свою відданість столиці більшовизму як символу світового соціального прогресу: "...Той, хто тепер, коли ми маємо 15 років пролетарської диктатури, знову починає говорити про "Москву" як щось чуже, виходить із міркувань про Москву, як щось окреме, той отруєний націоналізмом, у того в душі жевриться гробак націоналістичних забобонів, націоналістичної ненависті, націоналістичних протиставлень... Ми мусимо одверто говорити – Москва столиця Радянського Союзу, Москва – серце пролетарської диктатури. Москва є розум всесвітньої пролетарської революції. Ми горді тим, що ми, комунари, працівники Радянської України, заснували Радянський Союз спільно з російськими робітниками"¹³.

В такому ж дусі Микола Скрипник ставав в оборону і російської мови: "...І коли тепер, на 15 році пролетарської революції, ми зустрічаємося з занедбанням, з призириливим ставленням до російської мови, ми мусимо сказати на відповідь – російська мова – мова Леніна, мова широчезних трудящих мас Росії, що боролись за Жовтень, і призириливе ставлення в нашій пролетарській країні до російської мови, до мови, якою писав Ленін,

за допомогою якої півтораста мільйонів трудящих ведуть велику справу будівництва соціалізму – річ абсолютно неприпустима”¹⁴.

Даючи ідеологічний відпір тим, хто намагався протиставити українську мову російській, навіть в умовах, по суті, великодержавницьких окриків, Микола Скрипник не підлаштовувався під загальний політичний хор, з гідністю боронив рідну мову. “...Старі спогади про “малоросійське нареччє русского языка” на радянський терен тягнути нічого, – категорично заявляв нарком. – У нас нема сумніву щодо самостійності української мови... Для нас питання української мови не стоїть як питання залежності чи незалежності. Це питання розв’язане пролетарською революцією. Коли справа йде про протиставлення, то це є лінія ворожнеча (очевидно, треба – ворожа – В.С.), петлюрівська, націоналістична”¹⁵.

Всім своїм глибинним змістом, всім пафосом такі сюжети, на думку М. Скрипника, мали будь-кого переконати: резульгати українізації в цілому дуже благодотвoрні, а поокремі випадки негативного ставлення до Москви, російської мови – то резульгати зовсім інших процесів, позиція справжніх ворогів, коло яких в Україні надзвичайно вузьке. Місцевим комуністам є що протиставити в ідейному плані подібним елементам і, в принципі, немає підстав сумніватися в кінцевому торжестві інтернаціоналістських начал.

Власне, практично ніяких проблем, за незначними винятками, не виникало у стосунках, в обслуговуванні різних національних потреб грецької, німецької, польської, чеської, молдавської, татарської та інших національностей, що мешкали в Україні. Що ж до забезпечення культурно-національних потреб російського населення УСРР, то тут, за М. Скрипником, і ворожі елементи діяли інтенсивніше, цілеспрямованіше, і ті, від кого залежали спрямування, обсяги, темпи українізації, також припустилися певних прорахунків, очевидних помилок. До найсуттєвішої із них нарком освіти відніс розв’язання питання про навчання російських дітей рідною мовою.

Тут загалом спостерігалися чималі позитивні зрушення. Якщо в 1927 році рідною мовою в школах УСРР навчалося 75,9% етнічних росіян, то в 1932 році – вже 91%. І Микола Скрипник так оцінив тенденції: “Те, що 91% російських дітей на Україні навчається російською мовою, показує, що переборено ганебний прорив, який був 1927 р., коли було 75%. Але те, що 9% російських дітей навчається тепер 1932-33 р. не в рідній мові, показує, що в нас є примусова українізація, навіть коли брати Україну в цілому. Цей факт мусимо констатувати, відзначити для того, щоб виправити цю велетенську хибу, напруживши всі зусилля”¹⁶.

Між рядками явно прочитується думка: наркомат освіти республіки на чолі з керівником готові визнати, що загальні претензії і критика ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У щодо українізації небезпідставні, виправдані, що для виправлення ситуації в ланці, де створився найзагрозливіший прорив, вони ладні напружити всі сили. Щоб показати “суголосність” своїх настроїв і діяльності загальнопартійним підходам, М. Скрипник не зупинявся перед вживанням досить-таки крутих епітетів, коли мова доходила до формулювання критичних закидів на адресу наркомату і самокритичних зізнань-вимог. “...В нашій системі, – стверджував Микола Олексійович, – є окремі гнилі явища, виростають спроби націоналізму, і це тоді, коли питання боротьби з націоналізмом на чергу порядку денного поставлено жорстокою куркульською боротьбою, яка довела до зриву план хлібзаготівель. За цих умов такі явища набувають іншого значення, значення політичного. ...Коли

ми констатуємо, що у нас у нашій системі по окремих місцях і саме по бойовій лінії куркуль протаскує ненависть націоналістичну, стається ганебний прорив і виявляється примусова українізація націоналістична, петлюрівська, в такому разі маємо поставити собі завдання перевірки, мусимо констатувати, що наше керівництво по районах, по містах тут збанкрутувало, а ми не спроможні виявились перевірити їх. Перед обласними відділами нарості треба поставити на всю височінь це питання. Треба ставити це питання перед сектором соцвиху, за це мусить відповідати Наркомос в цілому і в тому числі і я. Мало того, що я давав вказівки, мало того, що організував і провадив контролю через своїх заступників, треба було перевірити – перевірити і виявити”¹⁷.

Здається, тут М. Скрипник свідомо "перегинає палку", "підігрує" кон'юктурі, грає "в піддавки", ініціатори чергової ідеологічної кампанії можуть тішитись своїм винаходом, однак всі розуміють: очолюване Миколою Олексійовичем відомство задовго до зовнішнього втручання почало ефективно подолання диспропорцій, що виникли. Наводячи численні витяги зі своїх праць попередніх років, нарком освіти зайвий раз доводив – розуміння проблеми і робота над нею – об'єкт давньої і посиленої турботи керівників українізації¹⁸. Отже, за великим рахунком, занепокоєнь і в цьому питанні виникати ні в кого не повинно. Начебто відтіняючи, посилюючи цю думку, Микола Олексійович зауважував: "Коли б було у нас 48,0% навчання російського дитинства російською мовою, а решта більш половини російських дітей навчалися б українською мовою, то нас треба було б розстріляти, кого політично, а кого й фізично"¹⁹. Однак ті, на кого був розрахований психологічний ефект, на емоції не особливо зважали. Як, втім, і на логіку...

Взагалі ж, і доповідь, і брошура М. Скрипника свідчили про те, що в його настроях, поведінці щось трапилось, відбувся душевний надлам. При всій своїй зовнішній твердості, впевненості легко вловлюється загальний виправдувальний тон, виправдувальна спрямованість виступу. З'явилися навіть елементи, про можливість використання яких Миколою Олексійовичем ще зовсім недавно не можна було повірити, а сам він безперечно засудив би подібну поведінку будь-кого. Так, самокритично визнаючи свої помилки, нарком скаржився на те, що переважну частину часу перебуває в роз'їздах (у відрядженнях), а його директиви не завжди виконуються заступниками, апаратом наркомату. При цьому наводилися конкретні випадки і прізвища²⁰, що, можливо, на апаратній нараді й доречно, однак виглядає як мало вмотивована публічна спроба перекладання вини на підлеглих, намагання самозберегтись коштом зради ближнього. Навряд чи хто міг поставитись до таких кроків зі схваленням, розумінням.

А ініціаторам антискрипниківської кампанії "не подобалась" брошура в цілому – весь її зміст, сам факт її появи, перспективи знайомства з нею читацького загалу. Тому й прагнули встигнути не допустити випуску, поширення небажаного документа.

Взагалі, по всьому відчувалось, що творчій людині, плідному автору Миколі Скрипнику елементарно "перекривали кисень". І він дедалі відчував, що задихається. Так, ще протягом 1929 року під його ім'ям вийшло 72 публікації, в тому числі перша частина другого тому його "Статей і промов", присвячених національному питанню.

В 1930 році кількість публікацій дорівнювала 68. Тоді вийшли I том "Статей і промов" – "Пролетарська революція на Україні", перша частина IV тому – "Питання соціалістичної освіти" і том V – "Література й мистецтво".

1931 рік ознаменувався випуском 47 опублікованих праць. Вийшла, зокрема, друга частина II тому "Статей і промов" – "Національне питання".

1932 року нараховується лише 18 позицій Скрипникових публікацій. А 1933 – і поготів – лише 2.

Третій том "Статей і промов" так ніколи і не з'явився.

Можновладці ж неухильно продовжували свою лінію на ізоляцію, дискредитацію М. Скрипника.

31 березня 1933 р. новим спеціальним рішенням Політбюро ЦК КП(б)У було засуджено ще одну брошуру – цього разу про Скрипника:

"Про брошуру Г. Овчарова "Микола Скрипник і радянська література".

1. Визнати, що брошура т. Овчарова носить зовсім неприпустимий характер, що випуск її направлений проти вказівок ЦК ВКП(б) про помилки, що їх припущено лінією національної політики, що ця брошура утруднює роз'яснення припущених помилок.

2. Тов. Овчарова з роботи в Держплані зняти і просити ЦКК притягти його до партійної відповідальності"²¹.

Г. Ф. Овчаров працював помічником М. Скрипника, брав участь у підготовці до друку праць наркома. Зокрема, він був літературним редактором останньої брошури Миколи Олексійовича. А за два дні до того, як вона була підписана до друку, ту ж стадію пройшла і брошура самого Г. Овчарова "Микола Скрипник і радянська література". Вона являла собою майже сторінкову працю, доповнену невеличкою рецензією на книгу М. Скрипника "Перезнаки творчого терену "Реконструктивні лінії в літературі, музиці, образотворчому мистецтві" (Харків, 1930)²². Очевидно, брошура Г. Овчарова з'явилася приблизно в один час з працею М. Скрипника "Нариси підсумків" і теж викликала вкрай негативну реакцію.

На перший погляд, не просто зрозуміти, чому не дуже показна праця привернула таку увагу Політбюро ЦК КП(б)У, отримала кваліфікацію "неприпустимої", по суті, антипартійної, такої, що утруднює роз'яснення допущених в сфері національної політики помилок. І справді, аналізуючи відібрані до п'ятого тому Скрипникового зібрання "Література і мистецтво" публікації, автор зробив спробу показати, які погляди сформувались у наркома освіти на тогочасний літературний процес, якими були його позиції в літературних дискусіях. При цьому Г. Овчаров старанно обходить суто національні аспекти проблеми. Прямо питання зачіпається лише один раз. Автор вказує, що, за Скрипником, проблеми будівництва української пролетарської культури й літератури можна успішно розв'язати тільки інтернаціональними методами. І додає: "Тов. Скрипник особливу увагу звертає на те, щоб українська пролетарська література зміцнювала зв'язки і з братніми літературними загонами Радянського Союзу, і з революційними загонами, які працюють і борються на літературному терені в умовах капіталістичних країн.

Тов. Скрипник завжди й усюди застерігав розвиток радянської літератури на Україні від національної обмеженості, від національної замкненості, що перешкождала б самій справі пролетаріату, справі будівництва української формою і пролетарської змістом культури та її невід'ємної частини – літератури"²³.

Про глибоко інтернаціоналістські переконання і орієнтації М. Скрипника, на думку Г. Овчарова, свідчило ініціювання ним створення Всесоюзного об'єднання асоціацій пролетарських письменників (ВОАПП), а також керівництво роботою Першої міжнародної конференції пролетарської літератури²⁴.

Мабуть, за найбільшого бажання і здатності до найзатейливіших винаходів у вищенаведеному важко віднайти щось невідповідне офіційному курсу національної політики ВКП(б), її фундаментальним засадам.

Точно так же непросто висунути претензії до того, як М. Скрипник боровся (а Г. Овчаров відтворив це у своєму творі) за те, щоб молода радянська література якнайбільше прислужилася справі творення нового ладу, принципово оцінював літературно-мистецькі напрями, школи, творчі змагання між ними.

Однак виявились у брошурі Г. Овчарова і моменти, за які можна було, при бажанні, "зачепитись". Популяризуючи погляди свого героя, захоплюючись ними, помічник наркома не втримався від спокуси вжити найвишуканіших оцінок творчості М. Скрипника, навіть певної ідеалізації його теоретичних здобутків, масштабності впливу на літературно-мистецькі і культурно-освітні проблеми. У брошурі навіть з'явилися формули "партія і тов. Скрипник", "вказівки тов. Скрипника" як "взірець" партійного підходу до справи тощо²⁵.

Ось саме такі твердження і не влаштовували тих, хто стояв за лаштунками антискрипниківської кампанії, скеровував її. Звісно, їм потрібно було зовсім інше – роз'єднати в уяві широкого загалу партію і М. Скрипника, довести, що позиція колишнього наркома освіти суперечила партійній лінії в національному питанні, а відтак – і в літературно-мистецькій сфері, не пропагувати, підносити Скрипників доробок, а викривати його як підґрунтя розвитку націоналістичних, ворожих тенденцій у суспільному житті України. Особливе ж роздратування ініціаторів походу проти М. Скрипника викликало часте звертання у творах авторитетного партійного і державного діяча до офіційних документів початкового етапу українізації, зокрема, до постанови ЦК ВКП(б) 1925 року про художню літературу. А Г. Овчаров, слідом за своїм героєм, теж доводив, що згадана постанова – то принципово вірна, наукова, діалектична платформа, відступи від якої здатні породити істотні спотворення марксистського курсу²⁶. Надворі ж був не 1925, а 1933 рік, не початок українізації, а її форсоване згортання.

Керівні ланки ВКП(б) на той час посилено доводили вірність тезі про загострення класової боротьби, про необхідність загострення пильності і непримиримості до ворогів, а М. Скрипник і далі друкував масовими тиражами свої твори, у яких йшлося про уважне, терпеливе ставлення до попутників, про пошук шляхів до співпраці з ними і нарощування зусиль щодо їх перевиховання. А Г. Овчаров всіляко популяризував таку не просто примиренську, а навіть злочинно-ліберальну точку зору. "Визначаючи лінії нашого ставлення до попутника, – говорилося в аналізованій брошурі, – тов. Скрипник підкреслює, що посилюючи боротьбу із збоченнями серед попутників, з їхніми хитаннями та ворожими впливами на них, треба завжди пам'ятати про потребу привернути попутника на наш бік. Тут тов. Скрипник особливо підкреслює настановлення, визначене в резолюції ЦК ВКП(б) 1925 року про те, що нам треба завойовувати попутника, переводити його на рейки пролетарської ідеології, революційної творчості"²⁷.

І вже зовсім неприпустимими для тогочасних "правителів балу" були пасажі з праці Г. Овчарова, в яких можна було віднайти латентний спротив офіційній політиці, критичне ставлення до неї. "Боротьбу за попутників, – наполягав на своєму автор "незручної" брошури, – боротьбу за те, щоб творчість попутника справді йшла в напрямкові, що помагає пролетаріатові в його будівничій роботі, тов. Скрипник нерозривно поєднує з боротьбою проти лівозакрутницьких настанов, проти тих, хто вважає, що за доби реконструкції неприпустимо взагалі визнавати існування попутника. Такі погляди тов. Скрипник нещадно критикує, викриваючи теоретичну їхню плутанину та політичну шкідність"²⁸.

Це вже звучало як зухвалий виклик. Відповідною мала бути й зворотна реакція. І чекати, як видно, довго не довелося.

Того ж дня, коли було прийнято рішення щодо брошури Г. Овчарова, 31 березня 1933 року, М. Скрипника вивели зі складу "комісії по фонду ім.Леніна" і замінили його В. Затонським. Не забарився з активізацією своїх дій заступник останнього, А. Хвиля. 24 квітня 1933 року він направив до Політбюро ЦК КП(б)У доповідну записку з питань мовознавства. У цьому документі чи не вперше М. Скрипника без будь-яких застережень було звинувачено у тому, що він "не тільки не вів боротьбу проти... буржуазно-націоналістичної лінії у питаннях створення української наукової термінології, а й сприяв цьому викривленню партійної лінії на фронті мовознавства"²⁹. Вся попередня діяльність органів Наркомосу огульно кваліфікувалась як "шкідництво".

Тоді ж, у квітні 1933 року в ЦК КП(б)У було проведено нараду з питань національної політики, яка стала своєрідною прелюдією до фінальної атаки на М. Скрипника.

Вступною промовою нараду відкрив М. Попов. "Відомо, – зазначав він, – що в галузі національно-культурного будівництва ми маємо величезні досягнення.

Але, безперечно, тут були й помилки, які треба щонайшвидше виправити. Ці помилки, головно, полягали в послабленні уваги до питань національної політики, в послабленні уваги до готування більшовицьких кадрів, у механічному підході до окремих районів, що пояснювався незнанням стану в цих районах.

Тов. Сталін ще 1926 року в своєму листі про тодішні помилки тов.Шумського дуже гостро ставив питання про кадри перед усією нашою українською парторганізацією. Тепер це питання стоїть не менш гостро, ніж тоді. У здійсненні політики партії, у зв'язку з загостренням класової боротьби, деяка частина наших кадрів опинилася не на височині. Це стосується і національних кадрів України. Ворожі, чужі, петлюрівські елементи пролізли навіть на керівні посади в окремих районах і на відповідальні дільниці національно-культурного будівництва.

Це тому, що впродовж останніх років наша парторганізація не віддавала належної уваги практичному проведенню нацполітики, готуванню більшовицьких українських кадрів, потрібних для здійснення цієї політики"³⁰.

М. Попов окремо зупинився на критиці теорії "про існування своєрідної течії "націонал-більшовизму", який, мовляв, хоч і відрізняється від справжнього більшовизму, але ніби має з ним щось спільне"³¹.

З доповіддю про національну політику партії в школі виступив В. Затонський, який, зокрема, підкреслив, що "падіння числа шкіл російської нацменшості є наслідок перекручення лінії партії"³².

Говорячи про "засміченість" корпусу працівників освіти "націоналістичними, класово-ворожими елементами", В. Затонський фактично прямо назвав відповідальних: "...Ці націоналістичні елементи могли так широко провадити свою діяльність тому, що їм допомагали деякі вказівки самого Наркомосу"³³.

В дусі своєї доповідної записки побудував промову про проблеми у мовній галузі А. Хвиля.

Цікаво, що в газеті "Вісті ВУЦВК", де було вміщено повідомлення про нараду та виклад доповідей М. Попова, В. Затонського, А. Хвилі, жодного разу не згадане ім'я М. Скрипника.

Однак тільки зовсім політично сліпа людина могла не зрозуміти, проти кого спрямовано вістря критики.

А М. Скрипник це добре відчував і просто чимало знав. Для нього не могло бути таємницею, що той же А. Хвиля подав до теоретичного органу ЦК КП(б)У – "Більшовика України" (Микола Олексійович до кінця життя залишався членом редколегії журналу) статтю "Викоринити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті". Щоправда, вона вийшла в світ вже невдовзі після смерті Миколи Олексійовича (до № 7-8, що був зданий до набору 25 червня, а підписаний до друку 22 липня 1933 р., встиг потрапити і некролог М.Скрипника), та побудована стаття була на основі згаданої вище доповідної записки і виступу А.Хвилі на квітневій нараді ЦК КП(б)У. А відтак цілком логічно згадати про неї як елемент атаки на ще живого М. Скрипника. Про відверто погромний характер матеріалу свідчать уже його підзаголовки: "Націоналістична робота по лінії термінології", "Скерування розвитку української мови на націоналістичні шляхи", "Що зробили з українським правописом?" Лейтмотив – спроби націоналістичних елементів будь-якими способами відгородити українську мову від російської.

Не вдаючись до розбору статті, яка, незважаючи на політичний контекст і спрямування, все ж має спеціальний характер, варто відтворити висновки, на які виходить автор:

"1. На мовному фронті ми маємо проведену націоналістичними українськими елементами шкідницьку роботу.

2. Ця робота йшла по лінії відгороджування української мови від російської мови, відгороджування української мови від інтернаціональної наукової термінології, спрямування української мови та термінології на буржуазно-націоналістичні шляхи.

3. В українському правописі, особливо 3-й розділ, це відгороджування української мови, термінології від російської мови продовжено вже в правописній формі та при запозиченні чужоземних слів.

4. Проти цієї роботи Наркомос України не вів будь-якої боротьби, а, навпаки, сприяв цьому.

5. Отже потрібно:

- а) припинити негайно видання всіх словників,
- б) переглянути словники і всю термінологію,
- в) провести уніфікацію технічної термінології з тою термінологією, що є в Радянському Союзі і живана й на Україні,
- г) переглянути кадри на мовному фронті і вигнати з цього фронту

буржуазно-націоналістичні елементи,

д) переглянути український правопис,

е) змінити настанову щодо мовного оформлення УРЕ,

ж) видати спеціального документа, який би всі ці питання всебічно охопив і забезпечив цілковитий дальший розвиток української радянської культури на мовному фронті дійсно більшовицькими шляхами, так, як цьому вчив нас Ленін, як цьому вчить нас тов. Сталін"³⁴.

На відміну від газетної публікації, в "Більшовику України" ім'я М. Скрипника, як головного винуватця за "провали" і "шкідництво" на мовному фронті, згадується кілька разів. Зокрема, ведучи мову про тенденції у пошуку української термінології, А. Хвиля відзначив: "Тов. Скрипник по суті виступив проти інтернаціональних термінів, проти їх запровадження в українській мові. Його мотиви досить цікаві. Він вважає, що такі терміни не можна запроваджувати доти, доки не буде створено інтернаціональної мови.

Цебто треба подождати, поки в усьому світі буде побудовано комуністичне суспільство.

Ось що казав тов. Скрипник у своєму виступі на кафедрі нацпитання в УІМЛ 3/5 1931 р.:

"З другого боку запровадження інтернаціональних термінів, замість національних, це ще не є інтернаціоналізація мови, бо ці терміни це не інтернаціоналізми, а європеїзми; і нам ніяк не личить хворіти на європейську обмеженість. існують же сотні мільйонів трудящих Китайського, Індійського й інших народів, які мають інші терміни, інші згуки" (підкреслення моє – А.Х.).

Таким чином, сховавшись за спину Індії та Китаю, – тов. Скрипник виступав *завуальовано проти того, щоб в українську термінологію вносити інтернаціональні – технічні та наукові терміни"*³⁵.

Точно таким же чином А. Хвиля витлумачує й зміни, здійснені в українському правописі при написанні слів іншомовного походження, у яких зустрічаються м'які і нем'які звуки "я", м'які і тверді "г".

З'являється питання, як і звідки внесено такий пакт, таку течію в український правопис? – запитує А.Хвиля, і відповідає:

Це вніс т. М. Скрипник.

Ще в 1926 р. вийшло виданням Державного вид-ва України "Дві тактики" Леніна за головною редакцією М. Скрипника. Там же ми читаємо у вступній статті від редакції перекладу за підписом М. Скрипника таке:

"В кінці декілька пояснень щодо правопису. Як відомо, правопис української мови також ще не цілком удосконалий та вироблений. Правопис вироблений Комісією Академії Наук під головуванням академіка А. Кримського та затверджений в 1921 р. Наркомосом т. Гриньком перше всього не має і не мав обов'язкової сили. Навіть сам Наркомос не цілком проводив його у своїх виданнях, зокрема підручниках. Академія Наук у нових виданнях правил правопису занадто змінила затверджені Наркомосом правила. Хоча так званий академічний правопис зробив велику працю для уніфікації українського правопису, однак і зараз ще це завдання уніфікації правопису остаточно не вирішене. По моїй пропозиції комісія по українізації при Раднаркомі УСРР постановила доручити Наркомосові скликати конференцію для вироблення правил українського правопису, які повинні бути остаточно затверджені в законодавчому порядку, щоби надати їм

обов'язуючу силу для всіх офіційних видань. Тут приходиться уникати уклонів в двох напрямках, що мають місце при виданню українського правопису: стремління шляхом правопису відрізнити українську мову від польської або від російської мови, залежно від тої чи іншої орієнтації, яка є у тих чи інших представників нашої науково-суспільної думки.

У цьому виданню за підставу мною, як головним редактором, прийнятий академічний правопис з деякими змінами, а саме:

- 1) У всіх чужоземних словах літеру "g" передано через "г".
- 2) Після літери "л" у всіх чужоземних словах ставиться м'ягка голосна.
- 3) З двох слів "програма" та "програм" взято слово програм, як більше вживане".

Таким чином, як бачимо, вже в 1926 р. перед М. Скрипником стало питання, що за допомогою українського правопису можна "відрізнити українську мову від польської або від російської мови. Залежно від тої чи іншої орієнтації, яка є у тих або інших представників нашої науково-суспільної думки". Очевидно, т. М. Скрипник стояв і на тій "орієнтації", щоб відрізнити українську мову за допомогою українського правопису від російської мови. Бо тов. Скрипник, як бачимо, ще в 1926 р., редагуючи переклад Леніна, ввів в український правопис "гакання" і "лякання", а потім, ставши Наркомосом, ввів це "гакання" і "лякання" в чужоземних словах, що увійшли в українську мову, 3-м розділом в український правопис"³⁶.

Звісно, не залишив поза своєю увагою А. Хвиля і підручники для шкіл різних рівнів, що пускались у життя з ініціативи, чи то з дозволу, Наркомосу і особисто М. Скрипника.

Отже, все говорило про те, що розв'язка у "справі М. Скрипника" наближається. Природно, краще за інших це розумів Микола Олексійович.

У червні 1933 р. з'явився черговий, здвоєний номер (5-6) журналу "Більшовик України". Хоча на титулі номер позначено березень-квітень, насправді до друку його було підписано 5 червня. І, судячи з усього, причини затримки мали не технічний характер. За дорученням Політбюро ЦК КП(б)У до журналу підготував досить велику статтю віце-президент Всеукраїнської Академії Наук О. Шліхтер. Войовнича за назвою – "За більшовицьку непримиренність в теорії" – вона була рецензією на I і II томи вибраних творів М. Скрипника.

Автор постарався вписати аналіз творчого доробку одного з найстаріших членів партії у якомога ширший ідеологічний, політичний, навіть геополітичний контекст. Йшлося й про значення теорії у боротьбі проти капіталізму, за соціалізм, і важливість ідейного розгрому опортунізму, всіх антиленінських течій, і про загострення теоретичних битв як одного з плацдармів загострення класової боротьби у процесі соціалістичного будівництва, і про нові, замасковані, контрабандні, куркульські спроби досягти свого "тихою сапою", і одурманення масової свідомості "фашизованою буржуазією" і "соціал-фашистами". Звертаючись при цьому неодноразово до різних висловлювань Генерального Секретаря ЦК ВКП(б), О. Шліхтер завершує вибудову системи координат, в якій розглядаються погляди М. Скрипника, посиленням на "найударніший", "найневідпорніший" у тій ситуації елемент – лист Й. Сталіна до редколегії журналу "Пролетарская революция", що послужив поворотним пунктом у наступі тоталітаризму на історичну науку, у догматизації сталінських підходів до минулого досвіду. "...Непримиренна

боротьба за чистоту марксо-ленінської теорії, нещадна критика найменших перекуренень цієї теорії й ухилів від неї, хоч би від кого вони виходили, є безпосередній обов'язок кожного більшовика, – робить висновок О.Шліхтер. Це ще раз з усією силою і рішучістю підкреслив тов. Сталін. Лист тов. Сталіна до редакції журналу "Пролетарская революция" – "Про деякі питання історії більшовизму", що розкрив лібералізм деяких літераторів супроти фальсифікації та перекурення ленінізму, надто в питаннях історії партії, – був за новий поштовх до посилення більшовицької пильності на теоретичному фронті. Лист тов. Сталіна підніс на нову височінь боротьбу на два фронти, боротьбу з примиренством до різних ухилів і з гнилим лібералізмом. Він викрив нові форми контрреволюційної боротьби троцькізму проти партії через використання теоретичного фронту; він дав поглиблену, розгорнуту аналізу контрреволюційних, замаскованих вилазок троцькізму і всіх відмін опортунізму – правого, "лівого" та примиренства до них; він викрив їхні намагання в нових умовах контрабандно знову ревізувати основи марксизму-ленінізму, протягти контрабандою старі антиленінські теорії та "теорійки"³⁷.

В такому саме ключі і вибудовується критика Скрипникових праць. Не ставлячи тут за мету давати загальну і детальну оцінку статті-рецензії, не можна, однак, не звернути уваги на ряд прикметних її особливостей.

По-перше, О. Шліхтер жодним словом не обмовився з приводу позитивних якостей теоретичного доробку свого колеги: начебто сотні праць М.Скрипника протягом десятиліть – то лише пропаганда масовими тиражами антиленінських поглядів. У всякому разі, матеріал завершується словами: "Ми добре знаємо, як Ленін працював над вивченням Маркса й Енгельса. Ми добре знаємо, як т. Сталін працював і працює над вивченням Маркса, Енгельса й Леніна, розвиваючи далі їхнє вчення. Звичайно, не кожному дано так працювати. Але цей стиль роботи має бути і є зразком для нас; в цьому стилі ми повинні виховувати наші кадри.

В працях же т. Скрипника ми бачимо явно безтурботне й вільне ставлення до теоретичної спадщини клясиків марксизму-ленінізму і до застосування її до найістотніших питань нашої революційної практики. На це то більш треба зазначити, що ми повинні оберігати молоде покоління від найменшого впливу таких навичок і прийомів у роботі; ми повинні його виховувати в душі більшовицької непримиренності до всяких ухилів від марксо-ленінської теорії, в душі послідовного проведення в життя вчення Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна.

Не можна ані на хвилину забувати, що книги пишуться для найширших мас, на них вчать і виховуються сотні тисяч, мільйони. Це зобов'язує кожного більшовика"³⁸.

По-друге, "метода" критики поглядів М. Скрипника до примітивно-го проста (хоча в той час уже сприйнята більшістю радянських суспільствознавців як найефективніша): із загального контексту вириваються окремі висловлювання і через їх зіставлення з добраними цитатами з теорії К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна і Й. Сталіна (це "мірило" обов'язково використовувалось як "важка артилерія", як істина останньої інстанції) виявляються розбіжності, незбіг, специфічні відмінності. Чим більша різниця у зіставлених словах – тим гірше для автора рецензованої праці. Тим серйозніші звинувачення йому висувались. Не варто говорити: будь-яка особистість з яскравим, неординарним мисленням, індивідуальною

поведінкою не могла не потрапити до винайденої пастки. Ніхто навіть не ставив питання – а, можливо, невірні, чи хоча б не у всьому вірні ті "лакмусові папірці", що застосовувались для винесення остаточних вердиктів. Між тим, у процесі розвитку радянської історіографії врешті-решт було переконливо доведено, що сталінська позиція виглядала далеко не завжди бездоганною. Вона була оцінена як об'єктивно помилкова, зокрема, суперечила ленінській, у перші тижні після перемоги Лютневої революції.

О. Шліхтер же і щодо цього, і щодо інших випадків апелював до сталінських положень як безсумнівно вірних.

По-третє, автор рецензії в "Більшовику України" відібрав для критики значну кількість висловлювань М. Скрипника, що відносились до моментів пошуку радянською історіографією підсумкових оцінок і висновків, зокрема, одержаних в ході так званої "літературної дискусії" у ВКП(б) 1924 року проти троцькістських поглядів, викладених в "Уроках Октября". Природно, тоді гору взяла не "чиста наука", а додалися (причому – нерідко, як домінуючі елементи) політичні чинники. Ясно, що після ідейного розгрому троцькізму тотожні, чи в чомусь близькі до опозиційних, погляди не могли кваліфікуватись інакше, як ворожі, апріорно шкідливі справі партії, соціалізму. Тобто, наука коректність явно не витримувалась.

По-четверте, звертає на себе увагу дещо алогічна побудова статті-рецензії. О. Шліхтер чомусь спочатку веде мову про ленінську теорію переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, особливо ж про селянство як союзника пролетаріату, і лише потім та наприкінці статті звертається до, здавалось би, висхідного для обраної конструкції моменту – ідеї гегемонії робітничого класу у визвольному процесі³⁹. Теоретичному з'ясуванню ролі Комуністичної партії в революції чомусь передую розгляд конкретного питання: сталося чи не сталося переозброєння більшовизму в ході свого розвитку, в 1917 році.

На довершення О. Шліхтер між питаннями, які, безперечно, органічно пов'язані між собою, вклинює моменти, що відносяться до національної сфери. Можливо, розрахунок полягав у тому, щоб довести читачам: помилки М. Скрипника носять не локальний, частковий характер. Вони витікають з того, що, починаючи з найголовнішого у марксизмі-ленінізмі – вчення про класову боротьбу – і закінчуючи аналізом досвіду реалізації соціалістичної теорії на практиці (правда, порядок розгляду, як вказувалось вище, був зворотним), Микола Олексійович пропонував особні погляди, які іменувались зрадою наукового комунізму і сприяли поширенню ворожої ідеології.

І все ж, саме критика позиції М. Скрипника в національному питанні виглядала як основний "кримінал".

Передусім О. Шліхтер не може подарувати М. Скрипнику – одному з організаторів боротьби проти Центральної Ради – визнання за останньою демократичних орієнтацій, її підтримки значними масами українства, збігу на певному етапі векторів руху більшовицьких організацій і сил національно-визвольної революції⁴⁰.

"Просто дивно, – обурюється О. Шліхтер, – як міг тов. Скрипник написати це, як міг тов. Скрипник підкинути пролетарській диктатурі в ролі спільника Українську Центральну раду і організовану нею українську буржуазію. Дивно, як міг тов. Скрипник 1923 року, коли вже було пройдено етап кривавої боротьби з Центральною радою, писати – а 1930 року без жодних виправлень перевидавати – що Центральна рада разом з радянським урядом

могла спільно працювати над національним відродженням українського народу. Чи розуміє тов. Скрипник, що тим самим він не тільки прикрашує, не тільки ідеалізує контрреволюційну Центральну раду, але й знімає питання збройної боротьби пролетаріату з Центральною радою, хоче того чи не хоче, але проведену боротьбу пролетаріату за повалення української буржуазії органу – Центральної ради, криваву боротьбу за встановлення пролетарської диктатури виставляє як якийсь історичне непорозуміння. Бо як же інакше можна зрозуміти твердження тов. Скрипника про те, що Центральна рада, "ідучи тими самими шляхами, що й більшовики" (!?), могла спільно працювати з радянським урядом?"⁴¹.

На думку воявоничого рецензента, основною причиною хибних уяв і тверджень М. Скрипника стала переоцінка ним ролі національного питання в суспільному житті, в революційному процесі в Україні, зокрема: "...Тов. Скрипник переоцінив значення національного питання, зробив його основним в революції, в оцінці рушійних сил революції дійшов невірної, шкідливої, апологетичної оцінки Центральної ради й українських націоналістичних партій, узяв обмежений буржуазно-визвольний рух, очолюваний Центральною радою, за основне й вирішальне на шляху від Лютого до Жовтня. Тов. Скрипник, очевидно, забув основну засаду лєнінізму, що "національне питання це не абсолют, а тільки частинка загальнодемократичного руху" (Лєнін), що "національне питання це "частина питання про пролетарську революцію та пролетарську диктатуру" (Сталін)"⁴².

Вважаючи, що один з визначних знавців у національній сфері насправді зовсім невільно розуміє і тлумачить сутність національної політики КП(б)У, О. Шліхтер прагне довести, що підґрунтям тут було недостатнє проникнення М. Скрипника у теоретичну скарбницю марксизму-лєнінізму, викривлена оцінка надбань, що мали місце.

"...Ми мусимо відзначити, – підкреслюється в публікації, – що тов. Скрипник і ролю Лєніна в розробці національного питання принаймні зменшує. Справді, тов. Скрипник пише, що Лєнін дав нам в національному питанні "лише перші засади", що "перед нами нове, незоране поле, по ньому пройшов тільки вперше плуг Лєнінових думок і нам доведеться довго і важко працювати для того, щоб зібрати та засіяти його".

Твердження просто незрозуміле.

Отже, за тов. Скрипником Маркс і Енгельс до розробки національного питання зовсім непричетні, і тоді як тов. Сталін учить нас, що вже "Маркс і Енгельс... дали основні вихідні ідеї з національно-колоніального питання". За тов. Скрипником Лєнін залишив нам "нове, незоране поле", тоді як тов. Сталін учить нас, що Лєнін геніяльно продовжив і розробив далі революційне вчення Маркса і Енгельса, підніс це вчення на нову височінь, зокрема й національне питання. Тов. Сталін пише: "Нове у Лєніна в цій галузі є в тому, що а) він зібрав воедино ці ідеї (Маркса й Енгельса. – О.Ш.) в струнку систему поглядів про національно-колоніальні революції в добу імперіалізму; б) зв'язав національно-колоніальне питання з питанням про повалення імперіалізму; в) оголосив національно-колоніальне питання за складову частину загального питання про міжнародну пролетарську революцію".

Обійшов т. Скрипник і тов. Сталіна, а між тим вся партія знає, що т. Сталін належить величезна роля в дальшій розробці й конкретизації марксо-лєнінського вчення в національному питанні"⁴³.

Після цього О. Шліхтер концентрує увагу на двох моментах, що

повинні найбільше переконати читачів у "помилках" колишнього наркома освіти.

Перший – це твердження М. Скрипника про те, що В.Ленінін було закладено лише наріжні камені в теорію національного питання, а завдання його спадкоємців продовжити справу вождя.

Дозволивши собі поділити більшовизм на "старий" і "новий", кваліфікуючи позиції різних націоналістичних груп як націонал-більшовицькі, М. Скрипник, згідно з твердженнями рецензента, намагався вкласти в рамки ленінізму й інші перекучення та ухили від ленінської національної політики. "Недооцінка національного питання", пише т. Скрипник, "це є недоведена до кінця Ленінова аналіза в національному питанні" або "недооцінка національного питання – це є не цілком проведена ленінська лінія в національному питанні".

Ленінізм як монолітна революційна теорія зникає, і замість більшовицької непримиренности до всіляких ухилів і опортуністичних збочень виступає ленінізм-більшовизм з "поправкою" – одного разу як не до кінця доведений ленінізм, а другого разу, як більшовизм – національний. За це різні опортуністи, яких ленінська партія нещадно била й гнала геть з партії, можуть бути тільки вдячні т. Скрипникові. Проте, дозволено спитати, з якого це часу, поряд з монолітним революційним ленінізмом як вченням міжнародного пролетаріату, існує ще якийсь "не доведений до кінця" ленінізм? Дозволено спитати, для кого, коли не для опортуністів у національному питанні, залишається вилазка в формі такого твердження? На руку воно тільки ворогам ленінізму, які ладні приховатися під плащиком хоч би й не "стопроцентного", "не цілком доведеного" ленінізму, ладні прикритися хоч би плащиком "національ-більшовизму"?

Чи ж неясно, що такі "теорії" "не цілком доведеного до кінця" ленінізму, так само як і "національ-більшовизму", не мобілізують молоді кадри партії й робітничої класи на боротьбу з великодержавним і місцевим шовінізмом, що вони на руку тільки ворогам ленінізму, зокрема, контрреволюційному троцькізмові, який вправлявся завсіди на спробах розсікання більшовизму-ленінізму"⁴⁴.

Найсильніше ж вразило О. Шліхтера те, що М. Скрипник, всупереч відомим положенням про ймовірність як переоцінки, так і недооцінки національного питання, зважився заперечувати можливість останнього.

"Одного лише ухилу не визнає т. Скрипник, – вкрай засмучено і водночас розгублено пише О.Шліхтер, – це переоцінку національного питання, тобто ухилу в бік місцевого націоналізму. Тов. Скрипник прямо заявляє: "Ніякої, аж ніякісінської переоцінки національного питання в житті і в дійсності не існує і не може існувати". І в іншому місці: "Можна говорити лише про факти вияву недооцінки національного питання, а переоцінки в національному питанні аж ніякісінської не існує в природі". Проте тов. Сталін ще на XII партз'їзді вказував партії на те, що є товариші, які переоцінюють національне питання. Тов. Сталін у прикінцевому слові на XII з'їзді партії казав: "Перше питання – це питання про те, що одна група товаришів, на чолі з Бухарінін і Раковським, занадто роздмухали значення національного питання, перебільшили його і за національним питанням прогледіли питання соціальне – питання про владу робітничого класу". У промові на зборах студентів КУТС 17 травня 1925 року тов. Сталін, визнаючи ухили в національному питанні, ухил у бік місцевого націоналізму визначив так:

"Другий ухил (в бік місцевого націоналізму. – *О.Ш.*) – полягає навпаки, в перебільшенні місцевих особливостей, в забутті того загального й головного, що зв'язує радянські республіки Сходу з промисловими районами Радянського Союзу, в замовчуванні соціалістичних завдань, пристосуванні до завдань вузького і обмеженого націоналізму... Результатом цього ухилу є відрив від соціалізму і переродження в звичайних буржуазних націоналістів"⁴⁵.

Знову в хід пускаються фрази про те, що подібна позиція – то вода на млин українських націоналістів і націонал-ухильників.

Від цих слів до звинувачення й самого Миколи Скрипника в націонал-ухильництві було вже зовсім недалеко – лише один крок.

Між тим, намагаючись, очевидно, замортузувати тиск, М. Скрипник на червневому пленумі ЦК КП(б)У заявив про свою підтримку статті О. Шліхтера під час її обговорення на засіданні редколегії "Більшовика України"...

На вирішальній стадії антискрипниківської кампанії в неї включився Дмитро Мануїльський. Незбіг поглядів двох видатних діячів Компартії України і Української Соціалістичної Радянської Республіки були давно відомі. Особливо гостро вони проявлялися в національній сфері. Ще у процесі пошуку шляхів утворення Союзу РСР Д. Мануїльський, що тоді був першим секретарем ЦК КП(б)У, рішуче підтримуючи Й. Сталіна щодо плану автономізації, боровся проти Г. Раковського і М. Скрипника, коли ті намагались внести до сталінського проекту Конституції союзної держави положення, що гарантували б суверенітет національних радянських республік ("український проект Конституції"). Звісно, М. Скрипник і Г. Раковський не раз критично висловлювались на адресу Д. Мануїльського.

Пізніше суперечності і тертя виникали і під час спілкування у Виконавчому Комінтерну, зокрема, у питаннях відношення до різних національних секцій, у ході розв'язання конфліктних ситуацій, що виникали у тих випадках, коли відразу кілька різних національних комуністичних організацій намагались вибороти право представництва в Комінтерні, тоді як згідно з ухваленою нормою таке право надавалося лише одному утворенню від країни.

Останнє мало місце і щодо України, де свого часу укапістами енергійно ставилося питання про їх прийом до III Інтернаціоналу, де, внаслідок розшматованості українських земель і народу, перманентно зароджувались плани повноцінного представництва їх частин, об'єднаних на комуністичних засадах, в авторитетній міжнародній організації.

6 червня 1933 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У Д. Мануїльський висунув пропозицію щодо розгляду на одному з ближчих засідань питання "про лінію тов. Скрипника щодо крайової організації Закарпатської України у світлі тих помилок, які ними були допущені свого часу відносно КПЗУ"⁴⁶. М. Скрипник не заперечував – чи то провини за собою не відчував, чи вже просто не мав сил боронитися проти ще одного добровольця завдати й свого стусана людині, яку звалили на землю і топчуть ногами.

Д. Мануїльський не міг бути присутнім на наступних засіданнях Політбюро, однак шансу якнайболючіше дошкулити вчорашньому колезі вирішив не упускати. Він написав заяву до Політбюро ЦК КП(б)У, де на чотирьох з половиною сторінках намагався довести, що принципова підтримка М. Скрипником лінії керівництва КПЗУ на чолі з Васильковим

спрямована проти шовіністичних замірів верхівки Комуністичної партії Польщі – то вияв "сепаратистської політики", підтримка "дрібно-буржуазного націоналізму". Як "нечувану у практиці Комінтерну" кваліфікував Д. Мануїльський підтримку М. Скрипника пропозиції про самостійне представництво КПЗУ у ВККІ на знак протесту проти великодержавних позицій проводу КПП (Комуністична партія Польщі – В.С.). Позитивні оцінки Миколою Скрипником діяльності керівництва КПЗУ називались "політичною короткозорістю, тоді як, на думку Д. Мануїльського, лінія верхівки КПЗУ – то був "націоналістичний ухил", "шкідлива опортуністична хвороба", "небезпечний опортуністичний курс".

За твердженнями Д. Мануїльського, М. Скрипник повторює старі, засуджені вже помилки і щодо закарпатських комуністів: "...Не можна без тривоги спостерігати на той вплив, який т. Скрипник намагається справити на товаришів із Крайової організації Закарпатської України. Так само, як свого часу стосовно КПП, проти товаришів, що завжди боролись у рядах КПЧ (Комуністичної партії Чехословаччини – В.С.) з опортунізмом, висуваються т. Скрипником безвідповідальні звинувачення в "націоналізмі", в той же час підтримується націоналістичний ухил в Закарпатській Україні. Так само, як і раніше КПЗУ, Крайову організацію Закарпатської України т. Скрипник інспірує у всіх її виступах проти КПЧ"⁴⁷.

На довершення всього Д. Мануїльський "конкретизував" звинувачувальні оцінки на адресу М. Скрипника наступним чином. "Тов. Мундок, – писав він, – у поданому ним ВККІ меморандумі, який на засіданні від 6 червня захищав т. Скрипник, висловлює думки, що вкрай сумнівно звучать у вустах комуніста. Так, наприклад, обгрунтовуючи необхідність зв'язку Крайового комітету Закарпатської України з ЦК КП(б)У, т. Мундок пише, що тільки там на Україні "виробляється генеральна лінія комуністичної партії в українських справах". Що це за генеральна лінія комуністичної політики в українських справах, – обурюється Д. Мануїльський. – Що це за новий український Інтернаціонал? До цього часу Комінтерн думав, що завдання комуністів Закарпатської України, які ще лише борються за диктатуру пролетаріату, більше за все співпадають з "генеральною" лінією чеського пролетаріату. Всупереч т. Мундоку і Скрипнику, Комінтерн думав до цього часу, що генеральна лінія боротьби проти республіки Массарика виробляється чеською комуністичною партією, до складу якої входить і крайова організація Закарпатської України. Всупереч т. Мундоку, який твердив на засіданні Комісії ВККІ, що національна політика Чеської Компартії мало відрізняється від фашистської політики, Комінтерн вважав і вважає, що одна такого роду заява свідчить про націоналістичний дрібнобуржуазний ухил т. Мундока. А між тим, такого роду заяви, які Мундок ніколи не робив в Чехії, робляться ним після переговорів у Харкові зі Скрипником і в його присутності без єдиного слова протесту з його боку"⁴⁸.

Доводячи ці факти "до відома Політбюро ЦК КП(б)У", Д. Мануїльський просив керівний партійний орган виділити для зносин з КПЗУ і Крайовою організацією Закарпатської України "достатньо авторитетну групу товаришів, яка виключила б індивідуальне втручання т. Скрипника у справи тих секцій Комінтерну, у складі яких є українські організації".

Чимало думок зринає, коли читаєш листа старого партійця, досвідченого, шанованого політика. Неможливо, передусім, позбутися вкрай неприємного відчуття, що доторкаєшся до класичного зразка полі-

тичного доносу. А логіка відмови від національного начала, національного інтересу під прикриттям інтернаціоналістських переконань – не менш різучий зразок безбаченківської, пристосуванської психології і поведінки. Врешті зрозуміло, як легко власти у відчай, коли треба протестувати проти таких негідних прийомів – здається, і підступності людини має бути якийсь край...

Однак розрахунок "мануїльських" був безпомилковим. Патріотизм М. Скрипника їх зусиллями трансформувався у "націоналізм", а інкримінування останнього уже сприймалося як найтяжчий "гріх" для українця. І за цією схемою, що тоді укорінювалася, безвідмовно діятимуть наступні десятиліття...

* * *

Паралельно зі "справою Скрипника" (офіційно таку не заводили, а насправді для керівництва ВКП(б) і КП(б)У вона існувала і їй надавалось винятково важливого значення) Державне політичне управління республіки "розкручувало" справу "Української військової організації". За твердженням Голови ДПУ В. Балицького УВО "очолювала повстанську, шпигунську і диверсійну роботу, а також організацію саботажу в сільському господарстві". Коло її "учасників", серед яких опинилися насамперед працівники системи освіти, а згодом і представники творчої й наукової інтелігенції, збільшувалося протягом декількох років. Були обвинувачені й близькі до М. Скрипника особи, такі, як помічник колишнього наркома освіти, завідувачий кафедрою філософії Харківського інституту профосвіти професор О. Бадан-Яворенко та помічник вченого секретаря Наркомосу УСРР М. Ерстенюк⁴⁹.

Ось ці матеріали ДПУ й стали в руках П. Постишева останніми найпереконливішими "аргументами", з якими він розпочав на Пленумі ЦК КП(б)У 8-11 червня 1933 року вирішальну фазу боротьби проти М. Скрипника.

Останній мусив виправдовуватись. Робив та невпевнено, незграбно, дещо розгублено. В такій ситуації, власне, опинився вперше за досить довге політичне життя: так уже склалася доля, що ідейний напад, як правило, здійснював М. Скрипник, він же перебував серед авангардних сил політичних кампаній, звик виходити з них переможцем (чи то належати до табору завжди правих, "непогрішмих"). Тому такою безпорадною і невідповідною Скрипниковому стилю і характеру виглядає його промова на червневому пленумі ЦК КП(б)У при обговоренні доповіді І. Степанського "Про організацію здання хліба державі в 1933 р."

З перших же слів заслужений партійний діяч кинувся "курити феміам" "вождю народів": "На січневому пленумі ЦК ВКП(б) т. Сталін дав розгорнутий аналіз становища в нашій країні, з'ясував основну лінію, якою йшла класова боротьба, лінію, в якій ми помилялися. Це нові стратегічні задумки і розстановка сил класово-ворожих пролетарській диктатурі, нові методи класової боротьби, які вони застосовували під час переходу нашої країни і нашої партії до суцільної колективізації і ліквідації на цій основі куркуля як класу. Аналіз т. Сталіна висвітлив становище на нашому господарському фронті. Тільки виходячи з цього всеосяжного і глибокозначущого аналізу, ми можемо далі розгортати всі необхідні заходи, щоб подолати ворога і виконати завдання, що стоять перед нами на фронті сівби, збирання, хлібозаготівель, на фронті зміцнення колгоспів"⁵⁰.

Однак за тогочасними мірками цього було ще недостатньо і тому

М. Скрипник продовжив: "Але, товариші, аналіз т. Сталіна був значно ширшим, вагомішим, ніж тільки саме питання сільського господарства, ніж саме питання про становище в колгоспах, про маневри класових сил у колгоспах і радгоспах. Цей аналіз нашого вождя мав загальні вказівки, він оцінював і з'ясував загальну розстановку сил у нашій країні і робив вказівки, по якій лінії і якими методами йдуть ці стратегічні заміри, які стратегічні заміри поставила собі буржуазія різних типів і кольорів проти пролетарської диктатури в сучасний момент – після переходу на суцільну колективізацію і при ліквідації куркуля як класу на цій основі, на порозі другої п'ятирічки. І необхідно вказати, що ця стратегія куркульських сил справді була досить широка, охоплювала всі і всякі галузі нашого суспільного, господарського і державного життя"⁵¹.

Підкріпивши такі сентенції посиленнями на справи, що їх вели в той час проти різних ворожих сил охоронні органи, М. Скрипник вдався до такого, здавалось би, дещо неочікуваного повороту: "...Товариші, було б помилковим думати, що ця стратегічна лінія куркульських, ворожих нам сил, націоналістичних, інокласових сил проявлялась лише по господарській лінії. Ця робота велася по всіх напрямках. І необхідно вказати, що є різочка схожість у тактиці кулацьких, контрреволюційних, націоналістичних сил у колгоспах, МТС та органах Наркомзему і, наприклад, на культурному фронті, аж до Всеукр[аїнської] академії наук. Однаковий метод, однакова лінія була у ворогів як там, так і тут – в усіх галузях, починаючи від питань про догляд за конем, і кінчаючи питаннями ідеології, історії або питаннями термінології та іншими питаннями філологічного фронті. І необхідно вказати, що так само, як і в галузі сільського господарства, цей маневр, ця стратегічна лінія куркуля нами не була виявлена, як вона не була виявлена і на культурному фронті"⁵².

Зовсім недавно, чотири місяці перед тим, лейтмотив виступу М. Скрипника на лютневому пленумі ЦК КП(б)У був зовсім іншим. Тоді він, всупереч позиції С. Косіора і П. Постишева, намагався довести, що зриви хлібозаготівель і недоліки на освітянській ниві мають глибинні причини і кореняться в самому політичному ладі, що запанував у країні. Тепер же акценти різко зміщуються у площину схеми, що її продукувало найближче сталінське оточення. Нині Микола Олексійович серед першопричин господарських негараздів сам називає діяльність установ, керівництво якими донедавна відносилось до його прямої компетенції. Більше того, М. Скрипник намагається схопитись за "рятівну соломинку", вдавшись до принизливої "самокритики": "І я особисто тут, на пленумі ЦК, користуючись нагодою говорити з цієї партійної трибуни, повинен вказати і на свою особисту відповідальність за те, що я цей класовий маневр наших ворогів, що йде по одній лінії, яку розкрив т. Сталін, не розгледів, недобачив, не озброїв партію, не виконав свого обов'язку перед партією і не дав їй у цьому відношенні зброї. Більше того, я повинен сказати, що в багатьох випадках я особисто й сам помилявся. Я не говорю вже про те, що у мене в попередні роки, протягом десятка років, було багато помилок в окремих моїх статтях, виступах. Я багато разів виступав, написав багато сотень статей і, б'ючи ворога, виступаючи проти Троцького, шумськістів і т.д., попутно висловлював багато неправильних і помилкових думок. Це тоді, в той час, не мало значення, але я без перегляду, без з'ясування того, яке значення надалі можуть мати ці неправильні і помилкові речі, перевідав їх окремим збірником. А це вже помилка друга.

Якщо в 1923 р. сказане повторяється в 1929 р., то тут уже помилка

зовсім інша, і вона набуває іншого значення"⁵³.

Очевидно, сказане, як і посилання на те, що така поведінка приглушувала пильність самого М. Скрипника, а особливо ж читачів його творів, виглядало не вельми переконливо, мало надто загальний характер. Тому промовець вирішив розтлумачити його смисл конкретним прикладом. В 1927 році на X з'їзді КП(б)У у доповіді про завдання культурного будівництва М. Скрипник виходив з положення про те, що Радянська Україна служить П'ємонтом для всього українського народу. Ця теза, яка була цілком вірною для свого часу (коли відчувався істотний радянський вплив на західноукраїнське населення), перестала бути такою з плином подій, зокрема – з приходом до влади в Німеччині нацистів і зміцненням позицій орієнтованих на них сил у Польщі, що призвело до помітних трансформацій настроїв західних українців.

"Виходячи з того, що ми створюємо на нашій землі радянську – національну за формою, соціалістичну за змістом – українську культуру, – розвивав далеко небездоганну логіку М. Скрипник, – в 1927 р. я особисто запропонував, потім це було проведено, певний захід у галузі, наприклад, правопису – в галузі правопису більш-менш іноземних слів, – де писати "г", де писати "г'", що багатьом здавалося тоді другорядним, пустим. Питання, яке розв'язувалося шляхом правопису як тут, так і на Західній Україні, давало можливість культурного впливу Радянської України на Західну Україну й, навпаки, некультурного впливу Західної України на Радянську Україну, давало можливість зрадникам і провокаторам, які прийшли сюди, вести свою мерзенну і чорну справу.

Переглядаючи все це у світлі тих вказівок, які ми маємо з боку т. Сталіна, і тих фактів, які ми маємо на фронті боротьби з куркулем, необхідно переглянути і це, мною висловлене в 1927 р. про те, що Радянська Україна є культурним П'ємонтом для всього українського народу, який живе на території етнографічної України.

Тепер необхідно інше мати на увазі. Необхідно, якщо сказано це, негайно додати, що це може здійснюватися лише при одночасній напруженій боротьбі з усякими ворогами, що йдуть із західноукраїнської території до нас іншими шляхами"⁵⁴.

Логіка міркувань, доказів М. Скрипника не лише небездоганна. Вона дивна, протиприродна, антинаукова. Лише затравлена, морально принижена людина могла згодитись на те, щоб при підготовці до видання своїх вибраних творів згодитись на зміну того, що говорилось, писалося у відповідній конкретно-історичній обстановці. Це елементарне порушення принципу історизму. Єдине, про що ще можна було вести мову – це про те, щоб у примітках (хоч тут виникають свої питання) у якийсь спосіб відреагувати і на новітні злами політичної кон'юнктури і в їх контексті застерегтись від кваліфікації раніше сформульованих висновків як "істини останньої інстанції", істини на всі часи і ситуації. Проте, здається, це само собою зрозуміло будь-кому.

Однак М. Скрипник затято спокутує загалом сумнівні "гріхи": "Одне маленьке питання, резюмує він, – питання нібито маловажне і другорядне, але я вважаю необхідним тут сказати про нього після того, як т.Балицький повідомив нам показання одного з цих провокаторів, контрреволюціонерів, – це направлення їх на соборну Україну. Вони мали можливість використати тоді й мою вказівку, мій вислів. Я не хочу затушовувати ні найменшу мірою

зроблену мною помилку. Це було не моєю лінією, я завжди діяв твердо, був противником до самого кінця і особисто думаю, що іншої лінії не може бути й щодо моїх помилок, і тому я, будучи одним з членів редакції "Більшовика України", голосував і брав участь в обговоренні за вміщення тієї статті т. Шліхтера в цьому питанні, що надрукована і тільки у вчорашньому "Б.У." вміщена, як я й сам приготував для "Більшовика України" свою статтю з розгорнутою самокритикою наявних у мене помилок"⁵⁵.

Про статтю О. Шліхтера вище вже йшлося, а ось щодо рукопису статті Миколи Скрипника, то його не буде опубліковано, і дослідники не зможуть з ним ознайомитись. Очевидно, або ж він потрапив до відомства того ж таки "т.Балицького" і там "загубився", або ж був вилучений з редакційного портфеля "Більшовика України" і в якихось інстанціях, можливо, і у відділах ЦК КП(б)У, теж "зник".

Вражає і пригнічує свідомість інше. Микола Олексійович уже був доведений до стану, коли не просто визнавав вигадані (чи дуже сумнівні) помилки, але й виявляв цілковиту готовність у їх розвінчанні, у спростуванні – ні більше, ні менше – самого себе.

Окрім теоретичних помилок, М. Скрипник безжално картав себе за те, що не виявляв належної пильності щодо ворожих елементів, які, начебто, потрапили безпосередньо до його оточення: "В багатьох випадках я викривав і бив ворога, але було багато випадків, коли я цього не робив і був упертим щодо окремих осіб, не визнаючи, що вони вороги.

Були одна-дві таких особи, щодо яких я не визнавав, що вони є ворогами, а потім з'ясувалося, що вони насправді носили маску, прикривалися і були ворожими силами"⁵⁶.

До честі Миколи Олексійовича, він ще якимось намагався обмежити масштабність уже невідворотного удару по своїх прибічниках – вів мову лише про "одну-двох" осіб. Однак у ДПУ "бухгалетрія" на цей рахунок була власна. Тому й розрахунок на забезпечення спільників був примарним. Вкотре "викликаючи вогонь на себе", безперечно стомлений і підупалий духом революціонер завершив свою промову ще одним панегіриком на адресу Генсека і досить скромними, точніше – маловиразними запевненнями у своїй корисності справі партії, її лінії. "Я вважаю, – наголосив Микола Олексійович, – що з тих вказівок, які зробив т. Сталін на січневому пленумі, з того багатозначущого широкого і всеохоплюючого аналізу, який він дав про розстановку сил на порозі двох п'ятирічок, нам треба зробити для себе всі висновки для того, щоб підкувати всю парторганізацію, для того, щоб перевірити всі кадри і перестановити їх відповідно до необхідності.

Я своє слово говорю не з особистого приводу і не як лише особисті пояснення, і це було, і тому я не додаватиму того, що я – будучи в попередні роки не на останніх місцях у боротьбі за лінію партії і за поставлені перед партією завдання, – і тепер, на теперішньому важкому і складному етапі, коли ми маємо такі ускладнені завдання, постараюсь бути і, думаю, зумію бути не в останніх рядах"⁵⁷.

Він ще на щось сподівався. Власне, він, відкинувши погорду, принижено просив надати йому шанс. Однак виступ П. Постишева, який взяв слово відразу ж після М. Скрипника, перекреслив останню надію. У розпорядженні автора був варіант стенограми російською мовою, який в деяких деталях, редакційно, а не за суттю відрізняється від документа, яким

користувалися у згаданій вище публікації київські дослідники Р. Пиріг і Ю. Шаповал (очевидно – варіантом перекладу з газети "Вісті ВУЦВК" від 23 червня 1933 року).

Почав другий секретар ЦК КП(б)У з дуже симптоматичної тези "Притуплення більшовицької пильності щодо класового ворога – ось найтяжча за своїми наслідками вина партійних організацій України. В цьому основна, корінна їх помилка.

Відсутність більшовицької пильності привела до того, що шкідницькі, контрреволюційні елементи отримали найширше поле діяльності саме на Україні"⁵⁸.

Зупинившись коротко, буквально в кількох словах, на шкідництві в земельних органах, П. Постишев тут же перекинувся на ситуацію в духовній сфері. "Не подумайте, – заявив він, що ворог орудував лише в системі наших земельних органів. Шкідницькі контрреволюційні елементи змогли розставити свої сили і на інших ділянках соціалістичного будівництва.

Візьміть культурний фронт. Культурне будівництво на Україні, цей найважливіший чинник здійснення ленінської національної політики, має пряме і безпосереднє відношення до всієї нашої повсякденної боротьби. Але ж на цій серйозній ділянці засіло чимало петлюрівців, махновців, агентів іноземних контррозвідок, які пустили глибше коріння, грали керівну роль на окремих ділянках культурного будівництва"⁵⁹. За цим решту (а це дві третини виступу) було присвячено перерахуванню тих ворогів, які засіли в Наркомосі, та їх дій, для чого тут було створено сприятливі умови.

Замітивши мимохідь, що виступ М. Скрипника ніяк і нікого задовольнити не може, другий секретар ЦК КП(б)У сказав, що "та ділянка, якою донедавна керував тов. Скрипник, я маю на увазі Наркомос і всю систему органів освіти України, виявилася найзасміченішою шкідницькими, контрреволюційними, націоналістичними елементами...

...Шкідники в Наркомпросі розставили своїх людей по всій системі органів освіти. Про це треба було вам, тов. Скрипник, тут розповісти. Про те, як справа українізації в ряді випадків опинилася в руках різної петлюрівської наволочі, про те, як ці вороги, і з партквитком, і без нього, ховались за вашу широку спину члена Політбюро ЦК КП(б)У, про те, як вони нерідко боронили цих чужих, ворожих нам елементів. Про це треба було говорити, це головне"⁶⁰. Окрім відзначеного вище, йшлося і про захист М. Скрипником цілого ряду робітників Наркомосу, що необгрунтовано обвинувачувались у націоналізмі.

І далі: "Звичайно, своїм виступом тут тов. Скрипник своїх помилок не вичерпав. Помилки є великі, помилки серйозні і в літературних працях тов. Скрипника з національного питання та культурного будівництва, і в його керівництві Наркомосом"⁶¹.

Закінчив же П. Постишев без тіні сумніву наступним: "Я дещо відхилився в сторону, але все це питання, які мають пряме і безповоротне відношення до причин провалу хлібозаготівель на Україні в минулому році. Адже такі факти могли мати місце лише завдяки тому, що не було у партійних організацій України більшовицької пильності щодо класового ворога"⁶².

На цьому пленумі лише троє виступаючих після доповіді Постишева підтримали його оцінки щодо М. О. Скрипника – М. Попов, В. Затонський, К. Сухомлин. Перший з них дещо розшифрував обвинувачення: "...Не в тім помилка т. Скрипника, що він чесно і багато

говорив про визволення трудящих мас Західної України від ярма фашизму і капіталізму, а в тім, що він безмежно довіряв Яворським, Баданам, Ерстенюкам і на певному етапі навіть Васильківим, Турянським, Максимовичам, тобто агентам того ж самого фашизму. Не в тім помилка т. Скрипника, що він хотів установити єдиний правопис для Радянської України і для Західної України, бо в цьому нічого страшного немає, а в тім, що у питанні правопису він пішов на поводу буржуазних націоналістичних елементів Західної України, для яких правопис – грамати́ка, термінологія – є знаряддя націоналістичної політики, розриву між трудящими масами України і інших радянських республік, знаряддям політики відокремлення України від Радянського Союзу і підкорення її міжнаціональному імперіалізму⁶³.

Після цього пленуму Миколі Олексійовичу Скрипнику було поставлено ультимативну вимогу – скласти покаяний документ із визнанням своїх помилок. На чотирьох (!) засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У розглядались написані Скрипником пояснення – і кожного разу визнавались незадовільними.

Однак, гадається, що і не в них полягала справа. Жоден текст не задовольнив би новоявлених Понтіїв Пілатів – тих, хто відверто, цинічно знущався з інтелігентної, розумної, вихованої людини, ще недавно так показно шанованої ними ж. Ось хроніка цього божевілля скопую мовою документів (може й краще, що стенограми засідань Політбюро ЦК КП(б)У не велись, хоч і від протокольних записів стає моторошно):

17 червня 1933 року (протокол № 117). "Про статтю т. Скрипника.

Вважати документ, що написав т. Скрипник з визнанням своїх помилок, за зовсім незадовільний.

Запропонувати т. Скрипнику ґрунтовно переробити цей документ, з тим, щоб через 7 днів обговорити на ПБ"⁶⁴.

26 червня 1933 року (протокол № 118). "Про статтю т. Скрипника.

Вважати за потрібне, щоб т. Скрипник написав невеликого листа – сторінок на 10-12, в якому він має висвітлити свої основні помилки.

Запропонувати т. Скрипнику подати цього листа на ПБ в 3-денний строк"⁶⁵.

5 липня 1933 року (протокол № 120) "Про документ тов.Скрипника.

1. Залишити строк скликання актива Харківської організації – 7.УІІ.

2. Востаннє запропонувати т. Скрипнику до вечора завтрашнього дня подати ПБ короткого листа з визнанням своїх помилок і рішучою повною їх критикою, для опублікування в пресі, поклавши в основу його – положення, що висунув тов. Постишев. Листа обговорити на ПБ 7.УІІ. – (ранком).

3. Визнати випад т. Скрипника на засіданні ПБ щодо т.Хвилі – за зовсім неприпустимий"⁶⁶.

7 липня 1933 р. (протокол № 21). "Про документ тов. Скрипника.

Зважаючи на те:

1. Що тов. Скрипник не виконав взятого на себе зобов'язання, подати в ЦК короткого листа з визнанням своїх помилок і рішучою повною їх критикою для опублікування в пресі;

2. Що поданий ним документ не відповідає вимогам ЦК і ігнорує ряд даних т. Скрипнику ЦК вказівок – визнати за потрібне вивести т. Скрипника з Політбюро ЦК КП(б)У. Поставити цю постанову на

затвердження пленуму ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б)"⁶⁷.

У чому "кавсяся" Скрипник і чому його "каяття" не влаштовувало тодішніх членів Політбюро ЦК КП(б)У? Щоб розібратися у цьому, звернемося до уривка одного із варіантів його листа: "Мої помилки, що мали троцькістський і націоналістичний характер, переросли в примиренство до націоналістичних ухилів і до націоналізму, виходили з відступу від ленінської методології й були перекрученням, викривленням ленінської теорії, озброювали читачів і передусім нашу молодь не в ленінському дусі, перейшли на практиці в зниження більшовицької пильності й примиренство до ворожих націоналістичних елементів, складала для них сприятливу, примиренську атмосферу, що її використали вороги радянської влади, контрреволюціонери, дворушники, зрадники. За ці помилки й за їх теоретичні, практичні і політичні наслідки я несу повну відповідальність перед партією. Критика моїх помилок є необхідна умова для здійснення всіх завдань партії, що стоять перед нами й передусім у галузі ідеологічній і культурній. Мої помилки дали всіляким ворогам як закордонним, так і в країні, підстави посилатися на мої думки й заяви, щоб використати їх, як зброю проти партії, її генеральної лінії. З обуренням і презирством відсікаючи всі ці, що тягнуться до мене й до моїх виступів ворожі націоналістичні заміри, які хотять протиставити мене цілій більшовицькій партії, що її членом я гордий бути і завдання якої є мої, я заявляю, що непримиренна більшовицька критика моїх помилок, яку дає зараз наша партійна організація столиці України й ціла партія, є не тільки необхідна умова для виправлення й переборення шкідливих наслідків моїх помилок, але є більшовицький класовий вплив, щоб допомогти мені ці помилки виправити й іти надалі більшовицьким шляхом"⁶⁸.

Важко уявити, чого ще, яких самопринижень жадали від старого більшовика, який, без перебільшень, все життя віддав партії? Зважимо і на те, що за словами Г. Петровського, "до того, як товариш Постишев викрив Скрипника в своїй промові, ЦК ставив на закритих засіданнях ПБ питання про помилки Скрипника і пропонував йому виправити всі його теоретичні історичні твори. В перший час товариш Шліхтер провадив з ним спори, потім товариш Любченко, потім цілий ряд інших товаришів... Товариш Косіор потім виступив на ПБ з великою доповіддю проти Скрипника... А все-таки до кореня ми не добрались. Щадили Скрипника..."⁶⁹.

Жах обіймає, коли читаєш ці рядки. Яким же немислимим перекрученням, карколомним трансформаціям слід було піддати ділові і людські стосунки, щоб власні антигуманні, морально сумнівні дії подавати як "пощаду" до свого неправедно зацькованого товариша по партії.

Від природи гордий, з незалежним, непокірним норвом, Микола Скрипник важко переживав різку зміну ставлення до себе партійного оточення. Нова суспільна атмосфера висвітила справжню ціну багатьох з учорашніх колег, викликала гірке почуття прикrostі, розчарування.

Однак зовсім нестерпним було те, що боротьба проти Миколи Олексійовича була виведена за внутріпартійні рамки, що їй свідомо надавалось загальнонаціонального масштабу і звучання. Особливо наочно це видно з публікацій в газеті "Известия ВУЦВК".

Щоправда, радянський офіціоз вміщував інформації, матеріали з деякими, іноді – істотними інтервалами після їх появи чи усного оприлюднення.

21 червня 1933 року "Вісті" вмістили цитату (не вельми яскраву і

досить плутану) з промови Голови Президії ВУЦВК Г.Петровського, виголошену 19 травня на засіданні секретаріату ВУЦВК. В ній говорилося, що Наркомос "наробив дуже багато найгрубших помилок". 22 червня газета надрукувала цитовану вище промову П.Постишева на пленумі ЦК КП(б)У від 10 червня. 30 червня "Вісті" видрукували розлогу інформацію про збори, присвячені ситуації на "мовному фронті". Досить велелюдне зібрання творчої інтелігенції Харкова проходило 27 червня в будинку працівників освіти. На ньому виступив А.Хвиля з доволі різкими нападами на М.Скрипника за "шкідництво на мовному фронті", за прагнення Наркомосу та Інституту наукової мови при ВУАН "віддалити українську культуру від братерської російської", створити "штучну відчуженість між ними".

Свідомо підтасовуючи факти, А. Хвиля намагався довести, що в теоретичних працях і виступах М. Скрипника було буржуазно-націоналістичне підґрунтя, на якому проросли "забруднення" української мови, тенденції "будувати правопис на базі тієї мови, що її творять буржуазні націоналісти в Галичині".

За А. Хвилю виступив завідуючий відділом культурної пропаганди ЦК КП(б)У М. Кіллерог. Згідно з його твердженням, в працях М. Скрипника одна помилка нанизувалась на іншу і вся творчість наркома освіти це – своєрідне зведення таких помилок. М. Кіллерог договорився до того, що оголосив "помилкою" "і гасло про національну свідомість", яке пролунало в деяких промовах т. Скрипника, гасло не лєнінське, гасло, що під ним охоче підпишуться українські шовіністи".

Жодного сумніву з приводу явно надуманих звинувачень ніхто не виявив. Більше того, загальноміські збори педагогів, письменників, працівників культури, преси, профспілок, студентів ухвалили резолюцію з осудом М. Скрипника і направили П. Постишеву "палке пролетарське привітання" із запевненнями у готовності боротися "за здійснення Ваших вказівок"⁷⁰.

З липня 1933 року газета подала виступ П. Постишева на об'єднаному пленумі Харківського обкому та облвиконкому. Повторивши багато де в чому тези промови на останньому пленумі ЦК КП(б)У, другий секретар Центрального Комітету додав і деякі нові нотки, які виглядають ще погрозливіше. "...Пильність української парторганізації останнім часом, на жаль, послабшала, – ремствував доповідач. – Ви подивіться, наприклад, на масову літературу, яку тиражами на сотні тисяч надсилали 1931 й 1932 рр. до колгоспного села. Адже серед цих брошур і книжок ви натрапите на чимало таких, у яких вовчі очі ворога так і дивляться на вас з рядків. Величезне наше зняряддя – зняряддя нашої агітації та пропаганди вороги нерідко ухитрялися, сидячи в наших таки апаратах і користаючи з наших матеріяльних ресурсів, скористувати проти партії, проти радвлди, проти колгоспного ладу.

...Ворог намагається сховатись за спину т. Скрипника. Це зайвий раз говорить нам про серйозні помилки т. Скрипника і в його літературних працях з національного питання та культурного будівництва, і в його практичній роботі – у керуванні системою освіти на Україні.

Але марно намагається і тепер ще ворог сховатись за спину т. Скрипника. Тепер сам т. Скрипник тре свою спину жорсткою мочалкою, але не надто міцно натискає. Доведеться допомогти йому трохи (*смій, оплески*).

Треба викрити всі помилки, що їх припустив т. Скрипник у його

роботах. Треба разом з тим виявити і викрити ті антимарксистські, антиленінські твердження, які протягалося по різних ділянках ідеологічного фронту "шкільного" т. Скрипника".

П. Постишев виступав з прямою погрозою на адресу тих, хто "не розумів", або "не хотів розуміти" важливості такої викривальної роботи, хто "помовчував" про свої настрої з приводу заходів, що їх вживав ЦК КП(б)У, "ховаючи в середині себе незгоду з цими заходами", обіцяв "найнещадніше викорінення" всього, що заважає партії здійснювати обраний курс.

Того ж дня "Вісті" повідомили і про доповідь на зборах партколективу ВУАМЛІНу віце-президента Української Академії наук О. Шліхтера. Прикметна назва тригодинного виступу, який "заслухали з великою увагою": "Чергові завдання культурного фронту в зв'язку з постановами червеневого пленуму ЦК КП(б)У". Тексту доповіді редакція не вмістила, однак суть передала трьома лаконічними фразами: "Т. Шліхтер дав глибоку й всебічну аналізу перекинувши шкідницької роботи класового ворога на культурному фронті. Піддав нещадній критиці ряд антипартійних і націоналістичних помилок, що їх припустився т. Скрипник в своїх творах та що безпосередньо позначилися в роботі школи та на мовному фронті, в літературі, історії, філософії. Т. Шліхтер накреслив практичне завдання перед організацією ВУАМЛІНу, щоб виправити ці помилки і запобігти їх у дальшому розвитку української пролетарської культури"⁷¹.

5 липня на зборах партосередку ВУАМЛІНу виступив Голова Президії ВУЦВК Г. Петровський. Він почав з "невеликої історичної довідки", "як в ЦК повстало питання про роботи т. Скрипника і про виправлення помилок, що він їх допустився". Це, на думку доповідача, треба було обов'язково зробити, оскільки М. Скрипник стверджував, що його до останнього часу ніхто не критикував. Г.Петровський визнав: "Правда, до приїзду т. Постишева по-справжньому більшовицької, розгорнутої критики помилок націоналістичного порядку тов. Скрипника ніхто не давав, і потрібної боротьби проти них не було"⁷².

Однак Голова ВУЦВК тут же пригадав, що "ще півтора роки тому (тобто десь на початку 1932 року – В.С.) т. Любченко вніс до Політбюро питання про грубу помилку т. Скрипника в його трактуванні т.зв. "націонал-більшовизму". Тов. Скрипник цілком не правдиво поділяв більшовизм і визначив укалістів націонал-більшовиками, що їхню програму буцімто здійснює тепер наша партія. Тоді ж таки т.Шліхтер в зв'язку з статтею тов. Сталіна з питань історії партії (мова про листа Й. Сталіна "Про деякі питання історії більшовизму" до редакції "Пролетарская революция" - 1931 рік – № 6 – В.С.), зазначав про деякі грубіші теоретичні помилки тов.Скрипника в його творах з історії Жовтневої революції на Україні. На засіданнях ЦК було вирішено, щоб т.Скрипник найближчого часу переглянув усі свої твори і виправив би помилки. Тов. Скрипник обіцяв найближчого часу цим зайнятися. На жаль, на цьому ЦК обмежився. Він недооцінив всієї важливості й глибини припущених тов. Скрипником помилок і потреби рішуче виправити їх"⁷³.

Обіцянки М. Скрипник не виконав і тоді Політбюро повернулося ще раз до питання, визначило строк подачі пропозицій М. Скрипником про виправлення помилок. Однак і цього разу справа з місця не була зрушена. Лише з приїздом П. Постишева почалася рішуча критика помилок наркома освіти. "В одній з своїх промов на засіданні ЦК, – пригадував Г. Петровський, – я сказав, що т. Скрипник обдурив довірря ЦК. Після натиску з боку політбюро т. Скрипник написав свої пояснення на 92 сторінках і озаглавив їх

"Національне питання на межі двох п'ятирічок". Цю роботу т. Скрипника визнано за неправильну, бо в ній говорилося не стільки про помилки, скільки про різні моменти національного питання на Україні, навіть з підведенням виправдання своєї творчості, за яким виходило, що свого часу його писання з національного питання були правильні, а тепер минув певний час і вони виглядають інакше. Політбюро визнало це занадто неправильним з боку т. Скрипника і запропонувало йому викласти ясно і точно свої помилки"⁷⁴.

Коли червневий пленум ЦК КП(б)У устами П.Постишева відкинув спроби М. Скрипника пояснити свою позицію, останній подав до Політбюро ЦК КП(б)У перероблений і доповнений варіант статті "Національне питання на межі двох п'ятирічок". Однак, за словами Г. Петровського, Політбюро навіть не стало розглядати внесених змін, а запропонувало Миколі Скрипнику дати виклад лише своїх помилок на 10-12 стор.

Далі Всеукраїнський староста довго розповідав про ув'язку помилок М. Скрипника з прорахунками, недоліками й шкідництвом в роботі наркомату освіти, де навколо наркома згуртувались шпигунські та інші антирадянські елементи, що розгорнули націоналістичну діяльність, спрямовану на відрив України від Росії, наближення до буржуазного Заходу.

За твердженням Г. Петровського, "ЦК поставився до т. Скрипника дуже бережно, старався не дискредитувати старого більшовика й штовхав його на шлях самокритики власних помилок та їх виправлення. Проте т. Скрипник не виправдав довіря ЦК і навіть навів на ЦК деяку тінь – ніби-то ЦК потурав його помилкам"⁷⁵.

Голова ВУЦВК кається в тому, що КП(б)У дуже пізно розпочала критику М. Скрипника, не реагувала оперативно на заклики Й. Сталіна, ЦК ВКП(б) викривати націоналістичні збочення. Визнавши провину ЦК КП(б)У, Г. Петровський тут же буквально обрушувався на вчених-суспільствознавців. "...Я тепер ставлю Вам, ВУАМЛІНівці, запитання:

– Ви партійці, наукові працівники марксо-ленінської науки, хіба ви не помічали цієї ереси в практиці національної й культурної роботи? Де були ваші очі, коли всяка наволоч під прикриттям "широкої слини", а й без прикриття, протягала ворожі пролетаріятові, просто контрреволюційні перекручення партлінії і радянської політики? Як це ви не помітили в історичних творах т. Скрипника антипартійних, антиленінських постановок, теорій і нарешті націоналістичної практики в роботі Наркомосу? Чому, справді, ви не ставили цих питань у себе? Чому повз вас це пройшло, чому ви не сигналізували, чому не ставили перед ЦК цих питань?"⁷⁶

Це вже було подібне на шантаж елітного наукового колективу, залякування всієї української науки.

Невідомо, чи був присутній на тих зборах М. Скрипник (мав бути за посадою). І якщо був, то, звісно, гірко переживав уже не стільки за свої незаслужені образи, а за людей, вчених, вся провина яких полягала лише в тому, що вони могли мати думку, яка в чомусь різнилася з офіційними підходами. Назвати ж останні виваженими, обгрунтованими, просто елементарно людяними, за всього бажання, було просто неможливо.

Однак один із найстаріших членів партії не зупинився й на тих претензіях, які вже, здавалось, виходили за розумні межі. "У т. Скрипника така сила різних помилок, – наполягав один з найвищих радянських діячів, – над виправленням яких ґрунтовно й багато треба попрацювати не тільки

йому самому, а й всім нам – надто багато він їх наробив, – і хоч партія знає його не один, а багато років, як старого більшовика, тим більшу відповідальність він повинен нести”⁷⁷.

Ну як було таке чути від людини, для якої все твоє життя було, як на долоні, яка знала тебе мало не з перших революційних кроків і з якою практично, півтора десятка років доводилось працювати пліч-о-пліч на найвищих державних посадах, вирішувати силу-силенну найрізноманітніших питань, достеменно знати, чим ця людина “дихає”?..

А тут ще на довершення, начебто спеціально намагаючись нанести дошкульнішого морального удару, Голова ВУЦВК пригадав, як “на XI з’їзді РКП(б) т. Мануїльський від усієї української делегації заявив, що т. Скрипник не відбиває позицій КП(б)У в національній питанні”. За оцінкою Г. Петровського чинок Д. Мануїльського “ще й досі є величезним моральним капіталом нашої партії тому, що КП(б)У ніколи не поділяла й не поділяє націоналістичних помилок т. Скрипника”⁷⁸.

6 липня 1933 року “Вісті ВУЦВК” під заголовком “Про деякі помилки на теоретичному фронті” надрукували велику промову Панаса Любченка на пленумі ЦК Ленінської Комуністичної спілки молоді України. Популярний партійний і державний діяч, колишній український есер, боротьбист відправними моментами своєї доповіді обрав тезу: Миколою Скрипником було створено окрему “шкілку” і “помилки на теоретичному фронті нароблено дуже й дуже багато. Проти цих помилок зі всім юнацьким завзяттям повинен виступити комсомол. Я думаю, що мені не треба доводити, що коли візьмемося з Вами як слід за цю справу, ми помилки виправимо і до нашої молоді всі входи націоналістам закриємо”.

Слова П. Любченка були зустрінуті гучними оплесками присутніх. Однак звинувачувати малодосвідчену та й теоретично недостатньо загартовану молодь у недалекоглядності, примітивному розумінні надскладних суспільствознавчих проблем не варто.

Для того, щоб підкорити собі настрої підростаючого покоління, на карту ставилося все: і авторитет вищих державних діячів, і їх минулі заслуги, і навіть свідомо підтасовка доказів.

П.Любченко звинуватив М. Скрипника у п’яти основних гріхах (групах гріхів).

Передусім, Миколі Олексійовичу, його однодумцям, унчням інкримінувалась переоцінка в історичних працях ролі національного питання та недооцінка соціальних аспектів життя. В хід було пущено згадки про всі відомі теоретичні розходження М. Скрипника з В. Леніним і Й. Сталіним і широке цитування творів “послідовників” – М. Рубача, А. Річицького, Грчака, Каретникової, Свідзинського. “Переоцінивши національне питання, зробивши його основним, домінантним, т. Скрипник і колегія Наркомосу, не зважаючи на вказівки ЦК, вперто встановлювала у Вишах України 110 годин для національного питання і 60 годин для ленінізму. Отже, – наголошував П. Любченко, – перший висновок, коли ми хочемо покінчити, і то як найскорше з помилками, що були припущені на теоретичному фронті, треба покінчити з першою помилкою – переоцінкою національного питання. Треба, щоб ті молоді кадри, які з великої вини т. Скрипника потрапили на неправильні позиції, як найскорше виправили свої помилки, а тих, що нездатні цього зробити – треба усунути з теоретичного фронту”.

Лексика, звісно, далека від прийнятої в науці, однак витрачати час

і зусилля на переконання інакодумаючих державні функціонери вважали за зайве. Адже вибору молодим людям вони не залишали – або "виправитись", думати так, як тобі накинуть, або ж бути "усунутим" – ось і всі "альтернативи".

Другий гріх, за П. Любченком, полягав у позиції М. Скрипника, згідно з якою теоретично переоцінити національне питання взагалі неможливо, що це, по суті, невірна теза, просто нісенітниця. Очевидно, почувавши тут себе недосить твердо, "критик" аргументувати своєї незгоди не став, чи не зміг. Єдине на що спромігся, це фальсифікувати висловлювання М. Скрипника і надавши йому такого виразу: "...мовляв переоцінки національного питання, себ-то ухили до місцевого націоналізму не може бути".

Третій гріх – це підтримка і навіть пропаганда у працях М. Скрипника "націоналістичної теорії про безбуржуазність української нації", авторство якої П. Любченко приписав В. Винниченкові, а серед популяризаторів назвав М. Грушевського, М. Сухино-Хоменка, Свідзинського і О. Бадана.

Наступним, четвертим теоретичним гріхом М. Скрипника П. Любченко визначив "ідеалізацію, прикрашування Центральної Ради". Скрипникові помилки підхопили і поширювали тогочасні історики, серед них – Сухино-Хоменко, Свідзинський, Каретникова.

Нарешті, автор виступу перед молоддю звинуватив Миколу Скрипника у обстоюванні погляду ("теорії") про існування такої течії, як "націонал-більшовизм" ("шумськісти", "укапісти", "розламівська ренегатська група Василькова-Турянського" в КПЗУ тощо).

Як і інші автори публічних виступів проти М. Скрипника, П. Любченко підтримав П. Постишева у твердженнях, що М. Скрипник неправильно реагує на справедливі вимоги самостійно викрити основні свої помилки.

Знайомлячись з усіма цими публікаціями (а крім "Вістей ВУЦВК" подібні матеріали з'являлись і в інших органах преси, зокрема – місцевої), М. Скрипник відчував, як кожного разу в душі закипає образа. Невже ж читачі, робітники, селяни, інтелігенція повірять у те, що він разом з їх ворогами бореться проти ленінізму, більшовизму, соціалізму?! Проти нового життя, народу, України?!...

А таки повірять, знаходячись під постійним ідейно-психологічним пресингом! Та ще й, якщо сам він, Микола Скрипник, "зізнається у провинах", "нещадно викриє" їх, як того домагались партійні функціонери! Мабуть, з нього й "вичавлюють" "пояснення", щоб, надрукувавши в газетах, остаточно розтоптати в очах громадськості, по-суті, знищити. То як можна з цим миритись? Як можна цьому свідомо допомагати?!...

Народжувались й інші думки. Микола Олексійович дедалі розумів, що жодні каяття не змінять ситуації – плани погромної пропагандистської кампанії проти нього були далекосяжними, розрахованими на тривалий період. Сподіватись, що ближчим часом він задовольнить вимоги своїх мучителів і його страждання скінчаться – не доводилось. А надалі бути "пішаком" у чужій грі – означало приректи себе на нескінченні ідейні тортури.

То ж вихід єдиний – миттєвим рішучим порухом поквитатися з життям, і хоч трішки, хай найстрашнішою ціною, ціною крові – реабілітувати себе за те, що під неймовірним тиском об'єктивних і суб'єктивних обставин почав поволі зсуватись на похилу площину. Піти з життя незламною, чесною, порядною людиною. Не зрадити своїм ідеалам, переконанням – не зрадити собі...

Фатальне рішення визрівало поволі, дедалі зміцнюючись,

залишаючи все менше місце для сумнівів, сподівань на чудодійну зміну страхливих тенденцій.

Востаннє переконавшись в абсолютній безперспективності, алогічності й аморальності подальшого діалогу з тими, хто жадав від нього неможливого, Микола Олексійович 7 липня 1933 року залишив засідання Політбюро ЦК КП(б)У, яке почало розглядати його листа, і про останнє рішення вже не знав. Перетнувши площу ім. Ф. Дзержинського, він піднявся до свого кабінету в Держплані, що містився у будинку Держжпрому. Можливо, востаннє взявся за перо.

...Через багато років по тому журнал "Сучасність" надав свої сторінки для відтворення невідомих до того нотаток В. Винниченка. До логічних тверджень письменника-емігранта про те, що обов'язково мав бути передсмертний лист М. Скрипника, редакція зробила таку примітку: "Ці логічні припущення В.Винниченка в еміграції відповідають повністю правді. М. Скрипник залишив після самогубства великого листа, адресованого до Політбюро ЦК КП(б)У. В листі осудив новий курс національної політики і мотивував причину своєї смерти. Цей лист ніколи не був опублікований. Згадка про нього та кількарядкова цитата з цього листа появилася була в пресі відразу після смерті М. Скрипника. Також у літературному та політичному світі тодішнього Харкова ходили про цього листа чутки і перекази"⁷⁹.

Гадається, тут не все ясно. Для написання "великого листа", в якому б засуджувався "новий курс національної політики" і було викладено причини самогубства, у Миколи Скрипника просто не було часу. Якщо б такий лист був, він би неодмінно був саме великим, ґрунтовним (короткою запискою небіжчик ніколи б не задовольнився – це було зовсім не в його характері).

Якщо такий лист все ж був, то можна припустити, що майже повністю він був написаний зарані – мова, безперечно, про критику зміни курсу у національній політиці.

Можливо, що у переказах поширювались фрагменти з так і не віднайдені записки на ім'я Політбюро, яку від М. Скрипника надто настирно вимагали мало не до останнього подиху.

В обох випадках заключні слова – про зведення рахунків з життям – мали бути написані в останні хвилини, в кабінеті Держплану...

Після цього – дзвінок дружині, короткі, сухі слова прощання і – фатальний постріл.

Микола Скрипник був ще при свідомості, коли на шум збіглись приголомшені працівники із сусідніх кабінетів. Ніби збентежено виправдовуючись, він встиг вимовити: "Це остання помилка Скрипника". І поволи заплющив очі...

Що він мав на увазі, кожен міг у ту мить і, може, зараз розуміти по-своєму...

Х. “ЖИТТЯ ПІСЛЯ СМЕРТІ” (замість закінчення)

Смерть для Миколи Олексійовича Скрипника стала тією межею, за якою настало безсмертя.

Тут все злилося до купи, взаємодоповнює одне одного. І те, як він до останку боровся, і те, який реальний слід залишив по собі на землі, і те, якими були ідеї, що путівною зорею кликали його до звитяги і здатні надихати послідовників, і навіть те, як пішов із життя. Коли загинув Олександр Пушкін, хтось із його друзів точно і тонко підмітив: якби не було тієї зловісної дуелі, ми б, мабуть, знали дещо іншого Пушкіна. Трагічна смерть “невільника честі” стала суспільним потрясінням, вивершила в уяві нації, людства образ не лише поета-генія, але й велета духу. Іншими словами, без дуелі не було б Пушкіна, бо Пушкін був неможливий без тієї дуелі. Цей феномен своєрідно повторився, продовжив існування і в долі Миколи Скрипника.

Розмірковуючи над пострілом у Держпромі, є схильні оцінювати його як акт непокори, як вияв незламності і продовження боротьби, як останній доказ життєвої правоти, як грізний присуд сталінському тоталітаризму, як остаточне прозріння, розчарування у справі, якій служив і без останку віддав життя, як символічну перемогу розумної, передбачливої особистості над цілою антилюдською політичною системою, чим немало обурив катів. Можливо у кожному з цих міркувань є сенс, можливо, вони сукупно вимальовують все, що сконцентрувалось у мить, коли зводився револьверний спуск. А можливо, щось тут надумане, прифантазоване, тоді як дійсне, істинне все ще ховається від тих, хто прагне розгадати і пояснити смисл останнього кроку видатного революціонера, партійного й державного діяча.

І. Кошелівець вважає, що самогубство М. Скрипника викликало велике збентеження в керівних колах КП(б)У, оскільки кожен з партійних функціонерів побачив у ньому й власне приречення. Він гадає, що через крах задуманого сценарію збентежений був навіть сам Й. Сталін.

Можливо, есеїст і правий. Хоча залишається лише безмежно дивуватися, як вправно, по-діловому, з холодним розрахунком діяли у день Скрипникової смерті й по ньому ті, хто ще напередодні тиснув йому руку, сидів поряд у президіях, робив одну справу... Чи одну?..

Секретаріат ЦК КП(б)У, дізнавшись про трагічну новину, не розгубився. Він тут же ухвалив додаток до вранішнього рішення Політбюро: “До протоколу № 121.

До даного протоколу ПБ (Політбюро – В.С.) (від 7.VII. – 1933 року №121) Секретаріат ЦК КП(б)У додає наступну довідку:

Рішення з першого питання приймалось у відсутність т. Скрипника, який на самому початку обговорення цього питання пішов із засідання. Секретаріат ЦК КП(б)У”¹.

Отже, так би мовити, була приведена у порядок документація.

А ввечері того дня члени і кандидати у члени Політбюро ЦК КП(б)У разом з Президією ЦК КП(б)У змушені були зібратись ще раз. Швидко вирішили питання про організацію похорону і оперативно, щоб встигнути до виходу вже вранішніх газет, підготували, обговорили і затвердили офіційне повідомлення про смерть. Документ набрав такого вигляду:

“Про похорони т.Скрипника.

а/ Похорон – 8.VII о 2 год. дня. Виніс тіла з клуба Товариства старих більшовиків.

б/ Опублікувати 8.VII в пресі таке повідомлення від ЦК КП(б)У:
"Від ЦК КП(б)У.

7 липня 1933 року позбавив себе життя член ЦК і Політбюро ЦК КП(б)У т. Микола Олексійович Скрипник. Бувши старим революціонером і більшовиком, що мав великі заслуги перед революцією й робітничим класом, т. Скрипник вчинив акт малодушності, негідний всякого комуніста й тим більше члена ЦК. Причина цього неприпустимого акту є те, що за останні роки т. Скрипник, заплутавшись у своїх зв'язках з українськими буржуазно-націоналістичними елементами, які мали партквиток у кишені, і не мавши сил вибратися з цієї павутини, став жертвою цих контрреволюційних елементів і пішов на самогубство.

в/ Ховати т. Скрипника без поваги, що звичайна для членів ЦК.

г/ Для організації похорону т.Скрипника утворити комісію в складі тт. Войцехівського, Кісільова, Тарасова, Карлсона, Ковалья"².

Партійне рішення було виконано чітко. Вість про смерть М. Скрипника рознеслась швидко по столиці, її околицям, однак, коли відбудуться похорони, мало хто знав напевне. Не могли віддати шану товаришеві ті, хто хотів би провести його в останній путь, але ніяк не встигали це зробити. Тому траурна процесія виявилась невеликою (скоріше, мабуть, "заорганізованою" – були лише ті, хто "потрібно"), якоюсь дуже строгою й полохливою. Намагались не дивитись один одному в вічі й із нетерпінням, переминаючись з ноги на ногу, чекали, коли все скінчиться. На кладовищі однієї з харківських околиць (це місце потім було забуто, так що й могила на сьогодні невідома) відбувся короткий мітинг. Промовляли Всеукраїнський староста Г. Петровський, нарком освіти В.Затонський і Голова Всеукраїнської Ради профспілок К. Сухомлин. Слова звучали глухо, незворушливо, непереконливо. Здавалось, промовці не стільки жалкували з приводу людської втрати, скільки прагнули засудити небіжчика – і за минуле життя, в якому на перший план виходили "помилки", і за те, що самогубством може завдати нового клопоту партії, і за те, що зважився залишитись сам собою і залишається-таки ним – непорушний, безсловесний навіть у труні він і далі опонує їм своїм останнім вчинком.

Г. Петровський говорив у дусі офіційного некролога, щоправда, сумлінно підкреслював заслуги Миколи Скрипника, сумував, що він став жертвою "виродків петлюрівщини", закликав до помсти за смерть Скрипника і до об'єднання в цій помсті навколо проводиря нашої партії т. Сталіна"³.

В. Затонський акцентував увагу учасників панахиди на викритті останнього життєвого вчинку колеги. Він висловлював глибокий сум з приводу того, що Скрипників "постріл був скерований не лише собі в груди, а й у спину Комуністичної партії, що поборюючи нечувані труднощі, переможно буде соціалізм. Чи думав про це Микола Олексійович, – запитує В.Затонський і сам відповідає: Цього ніхто вже не дізнається, але об'єктивно його постріл – антипартійний вчинок"⁴.

Визначальною причиною трагедії, що сталася, В. Затонський вважає дії класових ворогів. "Наші вороги оточили старого більшовика, задурили йому голову ролю національної постаті, вождя національного відродження України. А він був засліплений і, втративши клясову чуйність від

того фіміаму, що йому курилося, вірив оцій контрреволюційній зграї більше, ніж партійній організації, як от Харківській, що його попереджала.

...Постріл т. Скрипника шкідливий для партії, бо його спробують використати вороги всіх гатунків, передусім націоналісти, як українські, так і великодержавно-російські. Та постріл Скрипника водночас пролунає застереженням кожному членові партії, кожному чесному безпартійному пролетарієві та колгоспникові, щоб пильніше приглядався до маневрів класового ворога"⁵.

Під звуки жалобного маршу труну у пурпурно-чорному вбранні опустили до могили, засипали землею.

Однак крапку на цьому не було поставлено. Зі смерті Миколи Скрипника хотіли зробити публічний повчальний урок, хотіли довести до кінця викриття його поглядів, поведінки, врешті змусити були "пояснювати" у численних публікаціях, що лінія партії вірна, непохитна, всеперемагаюча. Одним словом, відкривалась ціла масштабна кампанія. Неправедна і нерівна.

Проти мертвого Скрипника воювали публікацією численних некрологів. Той, що був схвалений Політбюро ЦК КП(б)У, розійшовся 8 липня 1933 року в багатьох газетах України. Того ж дня він був надрукований і в московській "Правде", перед яким було вміщено некролог ЦК ВКП(б):

"ЦК ВКП(б) повідомляє про смерть члена ЦК ВКП(б) Миколи Олексійовича Скрипника, що настала в результаті акта самогубства.

Розглядаючи акт самогубства, як акт малодушья, особливо негідний члена ЦК ВКП(б), ЦК вважає необхідним повідомити членам партії, що т. Скрипник впав жертвою тих буржуазно-націоналістичних елементів, які, прикриваючись своєю формальною належністю до партії, ввійшли до нього в довіру і використали його ім'я для своїх антисоціалістичних цілей. Заплутавшись у своїх зв'язках з ними, т. Скрипник допустив ряд політичних помилок, і, усвідомивши ці помилки, він не знайшов у собі мужності побільшовицькому подолати їх на ділі і пішов на акт самогубства"⁶.

Ні слова про заслуги М. Скрипника й натяку на те, що зумовило його обрання до складу вищих партійних і державних органів, що його широко знали, шанували в країні, в партії, чому, власне, не можна було і не реагувати на його загибель. Навіть у більш широкому документі – повідомленні про смерть М. Скрипника – редколегія "Правды" спромоглася вжити скупі позитивні епітети на його адресу лише з метою сильнішого відтінення вчинку, що оцінювався суціль негативно і рішуче засуджувався.

"Як могло статися, що т. Скрипник – старий революціонер і більшовик, член ЦК нашої партії, який переніс злигодні підпілля за царату, який енергійно боровся у важких умовах за організацію радянської влади на Україні, – як могло статися, що ця людина пішла на такий, надто негідний члена ЦК ВКП(б), акт малодушності, як самогубство?" – запитувалось у редакційному матеріалі.

"Відповідь на це питання дає нам огляд діяльності тов. Скрипника за останні роки. Він зрадив одне з основних правил більшовика – послабив свою партійну пильність, проявив гнилий лібералізм до людей, які, прикриваючись своєю формальною приналежністю до партії, провадили антирадянську контрреволюційну роботу, щоб підірвати міць пролетарської диктатури. Він довірився їй поклався на цих людей, не розбираючись, не перевіряючи їхні діла й наміри"⁷.

Далі, в душі П.Постишева, перераховувались Бадани, Яворські, Естенюки – як усоблення ворогів, продажних шпигунів, що втерлись у довіря керівника наркомосу, розставили скрізь свої кадри і вели зрадницьку роботу. А далі містилось твердження, яке, здається, може перевершити будь-які уяви про межі людського цинізму: "Під прапором боротьби за українську культуру буржуазно-націоналістичні, петлюрівські елементи на гроші закордонних охренок працювали над тим, щоб відірвати Україну від Радянського Союзу, загнати українських робітників і трудящих селян назад, в рабство, в кабалу до поміщиків та капіталістів, щоб на угоду Детердінгам, німецьким фашистам, польським панам заморити голодом, знищити сотні тисяч і мільйони трудящих України"⁸.

Це писалось в липні того страшного 1933 року!

Добрати слів, які могли б охарактеризувати позицію ЦК ВКП(б), його органу "Правды" просто неможливо.

Окрім втрати політичної пильності, М. Скрипнику інкримінувались численні помилки в працях з національного питання і культурного будівництва, політичні прорахунки у керівництві Наркомосом. Містився і новий елемент – наявність "ворожої організації": "Партія й радянська влада розгромили ворожу організацію, яка намагалася укритися за спиною тов. Скрипника. Це розкрило очі тов. Скрипникові й на його політичні помилки.

Він усвідомив їх, ці свої помилки, та не знайшов у собі мужності до краю, по-більшовицькому їх перебороти на ділі, і пішов на самогубство. Він пав жертвою націонал-шовіністичних елементів, остаточно заплутавшись у своїх зв'язках з ними"⁹.

В документі ні слова жалю з приводу смерті людини, ні слова співчуття її близьким і рідним. Здається, без того зовсім обійтись не можна. Виявляється – можна. Натомість – формулювання уроків і політичних гасел: "Хоч який сумний урок останніх років життя тов. Скрипника, та це все ж урок, що застерігає. Його треба запам'ятати з особливою силою. Немає для комуніста більшої небезпеки, аніж втрата більшовицької пильності, пролетарської класової чуйності".

І далі: "Більшовики Радянської України, під твердим проводом ленінського ЦК ВКП(б), об'єднуючи і гуртуючи під своїми прапорами багатомільйонні маси робітників і колгоспників, ще більше посилять боротьбу проти контрреволюційних петлюрівських, націоналістичних елементів, добиваючи залишки розгромленого класового ворога.

Більшовики Радянської України ще вище піднесуть прапор пролетарського інтернаціоналізму, ще більше посилять боротьбу за чистоту вчення Леніна і Сталіна"¹⁰.

Завершувалось повідомлення позицією, яка дивує розстановкою акцентів: "Більшовики Радянської України завжди вели і надалі будуть вести найнепримиреннішу боротьбу на два фронти, як проти великодержавного шовінізму, який продовжує залишатися головною небезпекою в національному питанні, так і проти націонал-шовінізму, випалюючи розжареним залізом всякі шовіністичні петлюрівські елементи, під яким би фальшиво-національним прапором вони не виступали"¹¹.

Чи то з недогляду, чи то з якихось тактичних міркувань баланс "націоналізмів" тут порушено, визначивши головною загрозою великодержав-

ний шовінізм (хоча місцевий, український націоналізм наділено такими епітетами і такими рішучими закликами боротьби проти нього, що вкупі з логікою всього документа виникають істотні сумніви у щирості кваліфікації великодержавного шовінізму).

Однак, гадати тут, мабуть, зайве. Скоро "головний бухгалтер" та його підручні розставлять все на свої місця...

Паралельно з "Правдой" некрологи, жалобні (скоріше – все ж інформативно - ситуативні) матеріали подавали й інші друковані органи.

Того ж таки 8 липня у траурному обрамленні газета "Пролетарий" (Харків) видрукувала біографію М. Скрипника. В ній події до 1920 року викладені за автобіографією, написаною під час партійної чистки 1921 року. А з квітня 1920 року до смерті – лише перераховані посади, які займав Микола Олексійович.

За тим вказано, що "діяльність тов. Скрипника, особливо за останні роки, не була позбавлена значних політичних помилок, які в подальшому поглиблювались ("усугублялись" – матеріал російською мовою – В.С.).

Далі – повторення вже відомих мотивів про повну втрату пильності щодо дворушників, агентів різних контррозвідок (тут лише епітети своєї власні, відмінні, іноді "соковитіші" і, врешті, речення з тих же слів (дещо змінено лише їх порядок), що і в "Правде", про причини самогубства.

Завершувався матеріал обіцянкою більшовиків України виконувати визначену для них "Правдой" "програму дій". "Засудивши цей неприпустимий для комуніста вчинок, більшовики і мільйонні маси робітників, колгоспників, радянської інтелігенції, об'єднуючись навколо ленінського ЦК, будуть продовжувати найнепримиреннішу боротьбу проти агентів петлюрівщини і білогвардійщини з партквитками в кишені, нещадно винищуватимуть рештки класового ворога, вперто й непохитно будуватимуть соціалізм"¹².

Як видно, в КП(б)У ніхто більше не збирався боротись проти "головної небезпеки в національному питанні" – великодержавного шовінізму, а всі сили обіцяв покласти на боротьбу з націоналізмом власним, українським. Були вже бо тямущі, розуміли все з напівслова. А таких неопступливих, як М. Скрипник – уже не було. Того дня його домовину засипали товстим шаром землі...

Однак, виявляється, остання обставина зовсім не могла слугувати "серйозною" причиною для відміни "плану заходів" щодо "розвінчання" Миколи Скрипника, "викриття" його помилок. І як не страшно написати такі слова, однак на думку чимраз настійніше спадає: непересічна особистість і визначний політичний діяч вчинив єдино вірно. Адже на його чекали незрівнянні більші страждання, аніж ті, які він переніс в останні дні життя (уже ті випробування мало кому були під силу). Поінформованість і несхибна інтуїція зумовили фатальний крок, який хочеться не просто виправдати, а, вболіваючи за свого героя, знаючи, що його чекало попереду, навіть зітхнути з певною полегкістю.

І справді, волею "політичних режисерів" кампанія виводилася на нову, більш високу "орбіту".

9 липня 1933 року, на другий день після похорону М. Скрипника, було проведено збори активу Харківської обласної партійної організації, на яких з доповіддю "Про націоналістичні ухили в лавах української партійної організації і про завдання боротьби з ними" виступив секретар ЦК КП(б)У з ідеологічної роботи М. Попов. Як відомо, спочатку збори планувались на той день, коли увірвалося життя М. Скрипника.

Йдучи второваним шляхом, М. Попов, найперше, зв'язав негаразди в господарчій сфері, провали в сільському господарстві з помилками на ідеологічному фронті.

Історик за фахом, М. Попов вдався до широких екскурсів у минуле, і, починаючи з 1917 року, прослідкував еволюцію поглядів, вчинків лідерів українського національно-визвольного руху, кваліфікував їх поведінку як "маневрування української буржуазно-націоналістичної контрреволюції, якій не можна ні в чому більшовикам вірити". Однак недостатня пильність дозволила контрреволюціонерам (серед них і О. Шумський) захопити міцні позиції і "за останні два з половиною роки справа українізації випала з партійних рук і потрапила до рук ворожих елементів".

На відміну від інших "критиків" М. Скрипника, М. Попов "збирає буклет" з його помилок в хронологічній послідовності їх вияву: виступ на XII з'їзді РКП(б) в 1923 році "проти подвійної бухгалтерії в національному питанні"; порушення діалектики взаємозв'язку соціального і національного аспектів на користь останнього у полеміці проти О. Шумського в 1926 році; в останні роки М. Скрипник "висунув в Інституті марксизму по кафедрі національного питання "теорію" про примусову українізацію дітей, що говорять мішаною говіркою, про нову фазу лєнінізму і потребу реалізувати вчення Леніна й Сталіна в національному питанні"¹³.

При цьому М. Попов вдався до цитування покаючих слів М. Скрипника, начебто написаних ним на ім'я Політбюро ЦК КП(б)У напередодні самогубства. За ними, визнавши відхід від марксистської методології, допустивши перекручення і спотворення лєнінської спадщини, Микола Олексійович сам наполягав на критиці своїх помилок як заперуці здійснення партійного курсу, зокрема, в ідеологічній, культурній царині, повернення самого М. Скрипника на більшовицький шлях¹⁴.

Цим, вважає М. Попов, Микола Скрипник "визнав свої найгрубіші помилки націоналістичного характеру, але подолати їх став неспроможний і пішов на злочинний акт самогубства"¹⁵.

Те, що М. Попов цитував останній документ М. Скрипника тут же, на зборах, мимохідь підтвердив у виступі Генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор. Однак дуже важко було не помітити вражаючої суперечності між наведеними словами і лейтмотивом всього виступу партійного лідера республіки. А лейтмотив полягав саме в тому, що М. Скрипник ніяк не хотів схилитися перед нападками, залишався незламним навіть у той момент, коли в бій було кинуте останній "стратегічний резерв" – найвищих партійних і державних функціонерів УСРР, викладено "козирні аргументи" – виведення непокірного товариша зі складу Політбюро ЦК КП(б)У. "Правильну боротьбу проти т. Скрипника і деяких його помилок, проти людей, які його оточували, провела свого часу Харківська партійна організація, – говорив С. Косіор. – Як відповідь на це т. Скрипник обвинуватив Харківську організацію, що на чолі її стояв т. Постишев, в русотяпстві, він про це написав статтю, де в досить прозорому вигляді про це сказав...

Ми три місяці з ним проводили нескінченні розмови, щоб він написав документ з розгорнутою критикою своїх помилок, більшість яких він і сам визнавав, старались допомогти йому в цьому" – доводить хоч і не всесильна, та все ж перша в партійній ієрархії особа в Україні. І буквально в розпачі завершує: "Навіть після того, як т. Скрипник написав свій останній документ, що його тут цитував М.М.Попов, навіть після того, коли він дав за-

гальну оцінку своїм помилкам, коли справа доходила до оцінки його основних помилок в національнім питанні, т. Скрипник всі ці помилки намагався замазати, звести нанівець різними викрутами. І навіть, коли ми поставили питання про його перебування в ПБ, він цього до кінця зробити не схотів..."¹⁶.

Отже, виходить, що до останнього подиху М. Скрипник таки не скорився. Слова "намагався замазати" помилки "звести нанівець різними викрутами" зайвий раз підкреслюють, що того рішучого каяття, як це виходить у цитаті М. Попова, все ж не було. А слова про те, що він "зробити не схотів" того, чого від нього вимагали під, здавалось, найбільшою для комуніста загрозою, і поготів викривають фальш попередніх тверджень. І, начебто, на остаточне переконання тих, хто вже засумнівався у офіційній версії, згідно з якою М. Скрипник визнав-таки свої помилки, С. Косіор з жалем констатує, що Микола Олексійович так і "не зрозумів" "турботи" про нього, поблажливого, надто терплячого ставлення як до старого партійця (і в цьому добровільні "помічники" навіть "перейшли межі дозволеного для більшовиків")¹⁷.

Врешті, лише крайнім роздратуванням можна пояснити не вельми інтелігентний випад С. Косіора, коли він заявив, що М. Скрипник "не міг зрозуміти" виявленої до нього товариської партійної турботи "через те, що нутро у його виявилось далеко не більшовицьке. Гнилизна, націоналістична червоточина виявилась такою глибокою, що йому не сила була по- більшовицькому вийти з становища"¹⁸. В останніх словах можна вловити розчарування не лише актом самогубства, а й тим, що ним покривається нескороена натура, небажання М. Скрипника піддатись на умовляння, поступитись тискові і т.ін.

Промова С. Косіора на згаданих зборах мала "залізобетонну" назву: "За рішуче проведення ленінської національної політики за большевицьку боротьбу проти націоналістичних ухилів". Серед іншого він згадав і про те, як цілеспрямовано і широкомасштабно проводилась робота по ізоляції М. Скрипника: "...Зважаючи на помилки Скрипника, ми всяко обмежували його роботу на теоретичному фронті – зняли його з Інституту марксизму, зняли з катедри національного питання, обрізали цілий ряд його починів, усунули від усякої участі в комінтерновських справах, але цього було недосить"¹⁹.

Після доповідей М. Попова і С. Косіора збори партактиву Харківської обласної партійної організації ухвалили спеціальну резолюцію. 17 липня 1933 року ця резолюція була надрукована у "Вістях", а у великій редакційній статті, вміщеній після неї, підкреслювалось, що така резолюція стала взірцем більшовицького аналізу коріння і причин допущених помилок, взірцем більшовицької розгорнутої критики.

Відразу після зборів партактиву Харківщини, буквально наступного дня – 10 липня 1933 року Політбюро ЦК КП(б)У вирішило провести аналогічні заходи і в інших місцях, затвердивши порядок денний: "Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації та про завдання боротьби з ними". Доповідачами були визначені: в Одесі й Тирасполі – П. Любченко, в Києві та Чернігові – М. Попов, у Дніпропетровську – В. Чубар, в Сталіно (Донецьку) – В. Затонський, у Вінниці – М. Кіллерог²⁰.

Намічене, безумовно, втілювалось у життя. Так, наприклад, уже 12 липня в Києві доповідь, аналогічну харківській, протягом трьох годин ви-

голошував перед трьома тисячами учасників зібрання М. Попов. Повторивши, по суті, харківську резолюцію, київські комуністи додали до неї пункти про особливе значення боротьби саме в Києві проти націоналістичних ухилів (велика кількість наукових і навчальних закладів, вища, аніж будь-де питома вага залишків різних націоналістичних, контрреволюційних партій і організацій тощо).

Актив рішуче засудив виступ Миколенка (обласний відділ Наркомосу), "який свідчить, що т. Миколенко не хоче роззброїтися"²¹. 13 липня на зборах партактиву Донбасу в м. Сталіно доповідь робив В. Затонський. Там же і того ж дня розпочався і з'їзд учителів-ударників початкових шкіл, на якому виступили А. Хвиля і В. Затонський.

Президія з'їзду від імені учасників надіслала привітання Раднаркому УСРР (В. Чубарю), ВУЦВК (Г. Петровському), Наркомосу РСФСР (А. Бубнову) і ДПУ (В. Балицькому). У зверненні до останнього говорилось: "Нещадному мечеві пролетарської революції, що викриває й нищить ворогів трудящого народу – шпигунів, інтервентів, петлюрівців, фашистів різних кольорів – органам ДПУ у Вашій особі пересилає Всеукраїнський з'їзд учителів-ударників свій палкий більшовицький привіт"²².

Невдовзі з'явилися й інші матеріали про життя і смерть видатного політичного й державного діяча Миколу Скрипника. Спеціальну статтю надрукував головний теоретичний орган ЦК КП(б)У журнал "Більшовик України". В ній наведені щонайкоротші біографічні матеріали про М. Скрипника до кінця 1918 року (допускаючи, чомусь, навіть фактичні помилки). Згадавши про те, що "останній час тов. Скрипник був членом ЦК ВКП(б), Політбюро ЦК КП(б)У і Виконкому Комінтерну" (навіть не названо жодної з його посад з 1918 до 1933 року, окрім, звісно, наркома освіти України), далі йде дослівне відтворення документа, опублікованого 8 липня в "Правде". Щоправда, останній абзац з "Правды" було замінено на фінальні слова з "Пролетарія". І це теж дуже прикметно. Адже в "Правде" йшлося саме про загрозу великодержавного шовінізму як головну небезпеку в національному питанні. Однак цей "непослух" компенсувався згадкою в іншому абзаці про необхідність боротьби більшовиків України проти "великодержавних російських елементів"²³.

Втім, був і невеликий, "оригінальний", "від себе" – тобто більшовиків України, точніше, редколегії журналу "Більшовик України" додаток. Ось він.

"В своїй теоретичній роботі М. О. Скрипник допустив грубі антиленінські, націоналістичні помилки.

Тов. Скрипник надмірно роздмухував значення національного питання, надаючи йому самодовліючого значення, з чим зв'язані вимога "додаткової схеми" до ленінської теорії переростання буржуазно-демократичної революції на соціалістичну на Україні, та націоналістичні твердження про "безбуржуазність української нації".

Він змазував роль Леніна й Сталіна в опрацюванні й розвитку теорії національного питання, "доповнював" ленінізм, що суттєво являло ревізію ленінізму в національному питанні.

Тов. Скрипник боротьбу на два фронти в здійсненні національної політики партії замінив боротьбою лише проти великодержавного російського шовінізму та ухилу до нього, що грало на руку українському націоналізмові.

Тов. Скрипник катушковував контрреволюційну роль Центральної Ради й прикрашував українські націоналістичні партії. Він висунув і пропагував так звану теорію "націонал-більшовизму".

Тов. Скрипник неправильно оцінював роль робітничого класу і партії в боротьбі за правильне розв'язання національного питання на Україні. Він трактував завдання культурного будівництва "як нічим необмежене національне будівництво, "обґрунтував примусову українізацію в школі – "теорія" так званої "мішаної говірки"; проводив націоналістичну наставу в галузі термінології й правопису, що була спрямована в напрямі відриву української радянської культури від культури російських трудящих мас і обстоювала орієнтацію української культури на буржуазну культуру капіталістичних країн.

Ці націоналістичні теоретичні й політичні помилки тов. Скрипника, які ллють воду на млин українського націоналізму, нерозривно пов'язані з іншими його найгрубішими помилками в питаннях стратегій й тактики партії, які (помилки) допомагали троцькістам, правим опортуністам у боротьбі проти ленінізму.

Найгрубіші теоретичні й політичні помилки тов. Скрипника, що суттю переросли останнім часом у певний націоналістичний ухил від ленінізму, супроводжувалися цілковитою втратою більшовицької пильності й найсерйознішими практичними помилками тов. Скрипника, як керівника наркомосу²⁴.

М. Скрипнику інкримінувались не просто політичні помилки, а "грубі антиленінські націоналістичні помилки", надмірне роздмухування національного питання (комуністи ж бо вважають його важливим, та не головним – похідним від питань про класову боротьбу, владу робітничого класу і цю тонку грань долати не можна, не ризикуючи впасти у націоналізм).

Згадано було про "змазування ролі Леніна й Сталіна в опрацюванні й розвитку теорії національного питання". Особливо варто було нагадати про Й. Сталіна, адже в "Пролетарії" якось трапилось, що про нього "забули". Однак часи були вже "не ті", подібна "забудькуватість" могла дорого коштувати, і тому поспішали застрахуватись.

Власне, в документі що не слово, то найстрашніший кримінал, звинувачення в якому (одному) цілком вистачило б на надзвичайно серйозні "оргвисновки". Наголосити варто, хіба що, на двох моментах (більше тому, що воно просто не зустрічалось у попередніх документах). Микола Скрипник, зверх усього, звинувачувався ще й у тому, що "висунув і пропагував так звану теорію націонал-більшовизму", а його "найгрубіші теоретичні й політичні помилки" "суттю переросли, останнім часом, у певний націоналістичний ухил від ленінізму".

М. Скрипника не було в живих, а його справа обростала такими новими елементами, так з кожним днем "важчала", що й вже мала за собою власну теорію і "тягла" на цілий ухил.

Зрозуміла справа, ті "згустки" думок-оцінок з "Більшовика України" кинулись "розжовувати", розтовкмачувати, популяризувати в окремих тематичних виступах, публікаціях. Разом зі згаданою вже статтею А. Хвилі "На боротьбу з націоналізмом на мовному фронті" в тому ж, сьомому числі часопису "За марксо-ленінську критику" з'явилась стаття С. Щупака "Проти націоналізму в літературі", а в десятому числі – матеріал Л. Кагановича "Мовна "теорія" українського націоналізму". Такого ж спрямування численні

статті й матеріали друкувалися в філософських, історичних, всіх суспільно-політичних журналах. Так, у статті Трублаєвича "За більшовицьку пильність на фронті радянського будівництва та справа" на додаток до інших грівів М. Скрипника автор угледів і такий: "Обстоювання т. Скрипником обов'язкового приєднання до УСРР теренів РСФРР з мішаним населенням обгрунтовували по суті лінію на примусову українізацію в цих місцевостях. Проваджена на практиці лінія перетворилася на зброю в руках куркульських націоналістичних елементів центрально-чорноземної області, на Північному Кавказі для боротьби проти партії і Радвлади.

...Поруч з цим найбрутальнішим перекрученням теорії радянського будівництва т. Скрипник та його шкілка протаскувала в своїх виступах антиленінське розуміння права"²⁵. Автор доводить, що М. Скрипник не лише відійшов від Ленінових настанов, а й скотився на позиції буржуазних теоретиків.

У величезній статті Шермана "Проти націоналістичних перекручень в освітленні історії і завдань будівництва збройних сил на Україні" читачів намагались переконати у тому, що М. Скрипник сфальсифікував історію створення Червоної гвардії, Червоного козацтва в націоналістичному ключі, "прийшов до заперечення інтернаціонального характеру Червоної Армії, про що казав т. Сталін", закликав до "українізації армії"²⁶.

Оприлюднювались і публікації більш загального, "синтетичного" і політичного характеру на кшталт статті Б.Коваленка "Помилка націоналістичного ухилу Скрипника" ("Життя й революція", 1933, №10) чи статті І. Жигалева "Скрипник проти СРСР" ("Радянська Україна", 1934, №1). Втім такого змісту виступи стали мало не "правилом доброго тону" всіх партійних і державних діячів України. Немає жодної потреби ані їх перераховувати, ані аналізувати – в них не розглядали, вивчали, досліджували думки, справи М. Скрипника. В них його лише викривали, ганьбили, засуджували. А він від того не ставав ані вразливішим, ані менш загрозливим для тоталітарної системи. І далі залишаючись фактором суспільної свідомості, суспільного життя, більше того, набуваючи через наростаючу увагу до себе ще більшої популярності, М. Скрипник начебто не просто зажив новим життям, а продовжував боротьбу, і, подібно, не збирався її програвати. Це викликало нові напади роздратування, і вал критики продовжував наростати.

Апофеозом ганебної кампанії безпідставних обвинувачень М. Скрипника, перекручень всього його життєвого шляху став листопадовий /1933 року/ об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У. Другим пунктом порядку денного пленуму було питання "Підсумки і найближчі завдання проведення національної політики на Україні" (доповідач – С. Косіор), але вже при розгляді першого питання ("Про підсумки 1933 сільськогосподарського року") П. Постишев задав тон наступному обговоренню. Зупинившись на заходах ЦК КП(б)У щодо "відставання" сільського господарства України і мобілізації республіканської партійної організації, П. Постишев виділив три напрями: "викрили допущені помилки", "організували чистку рядів КП(б)У від класово ворожих, петлюрівських, махновських, білогвардійських елементів..." і "нанесли низку нищівних ударів по націоналістичним, петлюрівським елементам, що засіли на різних ділянках соціалістичного будівництва й особливо будівництва української соціалістичної культури". Зупинившись найдокладніше на останньому напрямі, Постишев зазначив:

"Тут виняткової ваги мало викриття та розгром націоналістичного ухилу Скрипника, ухилу, що змикався з імперіалістичними інтервентами фашистської Німеччини і панської Польщі, які намагаються відірвати Україну від Радянського Союзу"²⁷.

Такі ж оцінки, але докладніше "розквітчані" містилися і у доповіді С. Косіора, в обговоренні якої взяло участь 17 чоловік. З боєм і жахом читаються сторінки стенограми, зокрема, виступи А. Хвилі і О. Шліхтера, А. Попова і В. Затонського, П. Постишева і В. Чубаря, П. Любенка і М. Кіллерога, багатьох інших відомих діячів КП(б)У. Щоправда, не всі виступи були схожі один на одного як дві краплини води. Крайнім екстремізмом відзначалися промови А. Хвилі й О. Шліхтера, позиція яких щодо Скрипника виявилася навіть неприйняття і заперечення. Зокрема – М. Хатаевич емоційно заявив: "Не можна ж геть усе аж до своїх власних помилок – звалювати на покійного Скрипника..."²⁸. Не справило враження навіть те, що майже на початку обговорення М. Попов ознайомив присутніх з важливою інформацією: "... В політичному редагуванні тих тез, що роздані вам, взяли участь тт. Сталін, Каганович та інші члени Політбюро ЦК ВКП(б)"²⁹. Однак, не зважаючи навіть на такий відвертий тиск, четверо з виступаючих – Тараненко, Порайко, Дудник та Дегтярьов – ухилились від участі у загальному погромі, бо навіть не згадували у виступах імені М. Скрипника. У тих обставинах це було актом неабиякої мужності.

Листопадовий (1933 року) Пленум ЦК і ЦКК КП(б)У ухвалив спеціальну резолюцію про національний ухил М. Скрипника. Помилки Миколи Олексійовича виводяться ще з часу утворення СРСР. "Комуністична партія (більшовиків) України і її ЦК, що кілька років тому переможно розгромили шумськізм, за останній час, завдяки ослабленню більшовицької боротьби з українським націоналізмом, проглядили оформлення нового націоналістичного ухилу в лавах партії, очолюваного М. О. Скрипником.

Ще в 1923 році, при обговоренні питання про об'єднання радянських республік у союзню державу, Скрипник під тисненням націоналістичних елементів допустив найгрубішу помилку, висловившись проти створення єдиної союзної держави з єдиною зовнішньою політикою і т.п. Тоді ж Скрипник намагався підмінити боротьбу на два фронти проти великодержавного /руського/ і місцевого шовінізму боротьбою тільки проти великодержавного шовінізму, що означало пряму підтримку українському націоналістичному ухилу. Вже тоді українські націоналісти почали обволікати Скрипника і намагалися протиставляти його лінії лінії партії"³⁰.

Далі повторюються положення інших тогочасних документів, ніби за останні роки в обстановці шаленого опору решток капіталістичних елементів переможному соціалістичному наступові, під прямим впливом цих елементів, помилки М. Скрипника "виросли в цілу систему націонал-опортуністичних поглядів", з яких випливало примиренство до українського націоналізму, "що перетворилося в пряме змикання з ним"³¹. Позиція Скрипника стала відображенням невдоволення відживаючих класів України диктатурою пролетаріату. Ця позиція об'єктивно означала заклик віддалитися, відійти від СРСР, де будується соціалізм, і повернутися лицем до Галичини, де український народ гноблять і експлуатують поміщики і капіталісти.

Далі в документі стверджується, що до М. Скрипника і очолюваної ним групи націонал-ухильників цілком і повністю відносяться сказані на XVI

партійному з'їзді слова Й. Сталіна про суть ухилу до місцевого, в даному випадку українського націоналізму; і цитуються ці слова: "Суть ухилу до місцевого націоналізму полягає в стремлінні відособитися і замкнутися в рамках своєї національної шкарлупи, в стремлінні затушувати класові суперечності всередині своєї нації, в стремлінні захиститися від великоруського шовінізму шляхом відходу від загального потоку соціалістичного будівництва, в стремлінні не бачити того, що зближає і з'єднує трудящі маси національностей СРСР, і бачити лише те, що може їх віддалити одні від одних.

Ухил до місцевого націоналізму відбиває собою невдоволення відживаючих класів раніше пригноблених націй з режиму диктатури пролетаріату, їх стремління відособитись у свою національну державу і встановити там своє класове панування.

Небезпека цього ухилу полягає в тому, що він культивує буржуазний націоналізм, ослаблює єдність трудящих народів СРСР і грає на руку інтервенціоністам"³².

В резолюції пленуму також стверджувалося: якщо для партії національна політика завжди була зняряддям інтернаціоналізму, кінцевою метою якої є встановлення комунізму і злиття всіх національностей, то М. Скрипник, відходячи в національному питанні від лєнінізму, за останні роки став счочуватися на позицію українських націоналістів, які намагалися використати лєнінську національну політику в інтересах українського націоналізму, для підкорення України чужоземним капіталістам і поміщикам.

А звідси, нібито, випливала лінія Скрипника і очолюваного ним націоналістичного ухилу на ослаблення господарських, державних і культурних зв'язків з іншими радянськими республіками, на ослаблення Радянського Союзу, на максимальний відрив української мови від російської, на заміну схожих з руськими слів в українській мові польськими, чеськими, німецькими, тенденції до проведення примусової українізації в школі.

Документ завершувався словами: "Націоналістичний ухил Скрипника і очолюваної ним течії полегшував роботу українських націоналістів, спрямовану на відрив України від Радянського Союзу і перетворення її в колонію польського фашизму або німецького імперіалізму, полегшував роботу російських білогвардійців і чужоземних інтервентів, які також, прагнучи до відриву України від Радянського Союзу, хочуть завдати удар економічній і політичній моці Союзу – інтернаціонального центру пролетарської революції"³³.

Питання про "ухил" М. Скрипника так чи інакше торкалися майже всі, хто виступав на VI сесії ВУЦВК XII скликання (20-25 грудня 1933 року) і багато хто на IV сесії ЦВК СРСР VI скликання (2 грудня 1933 року – 2 січня 1934 року).

Щоб поставити "останні крапки" над питанням про ухил М. Скрипника, його винесли на XII з'їзді КП(б)У (18-25 січня 1934 року) і двічі поверталися до нього в резолюціях.

По-перше, було винайдено нову формулу (дійсно – "меж удосконаленню не існує"): на Україні головна небезпека – український націоналізм, а в масштабах всього СРСР і ВКП(б) – руський великодержавний шовінізм: "Під керівництвом ЦК і товариша Сталіна КП(б)У розгромила націоналістичні контрреволюційні організації, що намагалися відірвати Україну від Радянського Союзу, викрила і розгромила новий

націоналістичний ухил, який очолювався Скрипником, ухил, який полегшував і допомагав діяльності контрреволюційних націоналістів, який прямо з ними змикався. КП(б)У провела величезну роботу по очистці партійних і радянських організацій від дворушників, провокаторів, агентів інтервентів, забезпечила рішуче посилення більшовицького партійного керівництва процесом будівництва української соціалістичної культури, мобілізувала всю партійну організацію на боротьбу з українським націоналізмом – головною небезпекою на Україні, не припиняючи і не ослаблюючи боротьби проти руського великодержавного націоналізму – головної небезпеки в масштабі всього Радянського Союзу і всієї ВКП(б)"³⁴.

У другому випадку самокритично визнавалось невчасне реагування на прояви ворожих течій, на формування ухилу М. Скрипника і давалось знати, що, незважаючи на очевидні досягнення у розгромі націоналізму, можливі нові сплески боротьби: "Рішення XVI з'їзду і вказівки товариша Сталіна сигналізували партії про ріст націоналістичних ухилів в результаті загострення класової боротьби в зв'язку з наступом соціалізму по всьому фронту і закликали партію до посилення боротьби з цими ухилами. Однак КП(б)У і ЦК КП(б)У не зробили для себе своєчасно всіх висновків з вказівок товариша Сталіна в національному питанні на XVI з'їзді, не піднесли більшовицької пильності в своїх лавах, не перевірили кадри на всіх ділянках соціалістичного будівництва, хоч КП(б)У мала кілька досить серйозних сигналів з боку націоналістичної контрреволюції, яка активізувалась / процес СБУ, справа "Українського національного центру"/. ЦК КП(б)У проглядав виникнення і оформлення нового націоналістичного ухилу Скрипника, що грав на руку імперіалістичним інтервентам.

Рішення ЦК ВКП(б) від 14 грудня і 24 січня мобілізували КП(б)У на боротьбу за виправлення помилок в здійсненні національної політики партії на Україні. Своєчасний і правильний виступ товариша Постишева на червневому пленумі ЦК КП(б)У став поштовхом до розгорнутого викриття націоналістичного ухилу Скрипника.

1933 рік був роком розгрому націоналістичної контрреволюції, викриття і розгрому націоналістичного ухилу на чолі з Скрипником. З'їзд відмічає величезну роботу органів ДПУ України в розгромі націоналістичних контрреволюційних елементів"³⁵.

Врешті, справі М. Скрипника вирішили надати і союзного масштабу, звучання. У січні 1934 року у звітній доповіді XVII з'їзду ВКП(б) про Україну і про "гріхопадіння" М. Скрипника, як вияв закономірності, згадав Сталін. "Сперечаються, – говорив він, – про те, який ухил становить головну небезпеку, ухил до великоруського націоналізму чи ухил до місцевого націоналізму?... Головну небезпеку становить той ухил, проти якого перестали боротися і якому дали, таким чином, розростися до державної небезпеки.

На Україні ще зовсім недавно ухил до українського націоналізму не становив головної небезпеки, але коли перестали з ним боротися і дали йому розростися до того, що він зімкнувся з інтервенціоністами, цей ухил став головною небезпекою"³⁶.

Своєрідним віддзеркаленням ставлення комуністичного апарату, партійно-радянського активу до М. Скрипника, своєрідним "зводом" оцінок тогочасних форумів стала велетенська за обсягом стаття К. Сізонова у номерах "Вістей ВУЦВК" від 9 і 16 січня та 15 лютого 1934 року. Автор назвав свій матеріал звинувачення "Націоналістичні перекирчування Скрипника в питаннях пролетарської диктатури".

Якщо повірити К. Сізонову, то Микола Олексійович майже все життя, принаймні у післяжовтневий час, тільки те й робив, що спотворював марксистське вчення про класову боротьбу, фальсифікував ленінізм, висловлювання Й. Сталіна, виправдовував український буржуазний націоналізм, діяв в інтересах і за вказівками останнього, прагнув всіляко підірвати комуністичну, інтернаціоналістську ідеологію, намагався нанести удар по пролетарській єдності, пробував ослабити могутність СРСР і т.ін. і т.ін.

Неясно лише, як такого "ворога" терпіли аж до 1933 року на найвищих партійних і державних постах.

Цікаво, що головні антискрипниківські газетні виступи були зібрані в підсумковий матеріал "Провини" Скрипника (на підставі газети "Вісті" за рр.1933-34). Можливо, планувалось опублікувати окрему статтю. Але хто був автор проведеної роботи і чи побачила вона світ – невідомо. Рукопис же – обсягом близько трьох друкованих аркушів, потрапив до "Колекції документальних матеріалів українських емігрантських націоналістичних установ, організацій та осіб" і зберігається у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України³⁷.

* * *

Проти М. Скрипника боролися не лише "словом". Намагалися створити фізичні труднощі для його родини, прагнучи зробити їх нездоланими. Так, 14 липня 1938 року РНК УРСР ухвалив скасувати урядову постановку, прийняту ще 10 липня 1933 року про призначення пенсії сім'ї опального більшовика³⁸.

А ще більше прагнули викоринити "сліди" діяльності Миколи Олексійовича, знищити його спадок. А що найперше і найважливіше – закрити всі кафедри з національного питання. Що б там не говорилося, однак це справжнє надбання не лише М. Скрипника, але й України. Подібного феноменального досвіду, такого масштабного й різнобічного експерименту по створенню і функціонуванню наукових центрів з вивчення національного питання і зусиль щодо втілення в практику теоретичних напрацювань (лабораторія ж бо – велетенська багатонаціональна Україна) світова історія не знала до того, не знала й по тому. Сам по собі задум був, безперечно, багатобічним, перспективним, універсальним. Якоюсь мірою поверненням до Скрипникової ідеї стало створення в часи горбачовської перебудови (чи не найприкметнішою, можливо, найпершою ознакою якої стало загострення національного питання) відділів і секторів з теорії і історії національного питання в системі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС – і в головному інституті, і у всіх його філіалах – Інститутах історії партії при ЦК Компартії союзних республік. Почався процес створення відповідних кафедр у вузах. В момент здобуття незалежності еволюція їх розвитку в Україні привела до трансформацій в центри українознавства, народознавства.

В умовах антиукраїнської кампанії приреченим на відміну відразу виявився скрипниківський рукопис. Йому на зміну в тому ж таки 1933 році почали запроваджувати мовні правила, вироблені під керівництвом А. Хвилі. У згаданій вище статті "Викоринити, винищити націоналістичне коріння на мовному фронті" (ще раз нагадаємо, що вона з'явилася в одному номері з некрологом М. Скрипника) А. Хвиля вже звітував про "успіхи" в боротьбі проти "шкідництва" в цій галузі: "На протязі травня і червня Наркомос України розгорнув роботу в справі ліквідації націоналістичного засмічення мовного фронту України.

В питаннях термінології, граматики, українського правопису проведено роботу в напрямкові ліквідації всього шкідництва на мовному фронті.

В питаннях термінології – розпочато перегляд усіх словників з тим, щоб викинути з словникового матеріалу всі буржуазно-націоналістичні засмічення та провести певну уніфікацію науково-технічної термінології до тої, яка існує в нашому Радянському Союзі, зрозуміла для широких українських трудящих мас.

Вже проведено таку уніфікацію з хімічної, фізичної, математичної, географічної термінології.

З словників викинуто шкідливий націоналістичний матеріал. Ліквідовано вигадані націоналістичними елементами штучні терміни.

В граматиці ліквідовані всі штучні, націоналістичні форми, які відтягали творення української мови назад на цілі століття. Роблячи це, націоналістичні елементи хотіли відтягти розвиток української мови від завдань соціалістичного будівництва.

В українському правописі в III розділі "правопису чужих слів" ліквідовано правило про вживання пом'якшеного "л", коли це не виникає з природи самої мови.

Для визначення двох звуків "г", що має українська мова, – визнано за потрібне залишити одну літеру "г".

Ліквідовано архаїчні форми та провінціалізми.

Ліквідовано паралельні форми. В "Український правопис" внесено виправлення, заміни по лінії усунення всіх штучних правил, які було спрямовано на те, щоб повернути розвиток української мови в бік польської буржуазної культури.

Крім того, потрібно цілковито змінити переважну більшість літературних ілюстрацій, бо в тому правописі, що його схвалив т. Скрипник, є низка літературних ілюстрацій націоналістично-куркульського гатунку³⁹.

Що ж, те, що у Скрипниковому правописі виявилось штучним, нежиттєспроможним (а це дійсно було) відійшло на небуття. Однак те штучне і силоміць нав'язуване, що йшло від бюрократичних інструкцій А. Хвилі й його послідовників (і це продовжувалось аж до другої половини 80-х років) сприймалось із внутрішнім супротивом. Народні джерела, літературне багатство української мови не під силу було спотворити, винищити. І коли сьогодні в умовах мовної реформи, дискусій навколо неї йде боротьба за очищення мови від неприродних нашарувань, доводиться констатувати, що отримуваний результат часто напрочуд близький до Скрипникового. І це не дивно. Під його керівництвом було віднайдено наукову методологію мовотворення, правил правопису, яка дієспроможна не лише на якийсь певний етап життя, а несе в собі заряд історичної традиції і надійної історичної перспективи.

Початок кампанії проти М. Скрипника, природно, став початком кампанії і проти всіх кадрів, які зростали під його орудою, яких він плевав, у разі потреби брав під авторитетний захист. Мабуть, справедливим буде допустити, що якби й не було Миколи Скрипника, то українізація, національне відродження все одно були приречені і все одно була б віднайдена жертва – символ, з якою пов'язали б наступні репресії (в цьому переконує й досвід інших республік – про оригінальність, різноманітність сценаріїв не дуже турбувались). Однак Микола Олексійович виявився дуже вже зручним – навколо нього було сконцентроване все духовне, культурне,

наукове, освітнє життя в республіці. І відтак – зв'язок з ним можна інкримінувати взагалі практично будь-кому. Справа залишилась за малим – за вибором.

Протягом тільки 1933 року з апарату наркомату освіти було "вичищено" 200 "націоналістичних, ворожих елементів", а у обласних управліннях народної освіти за політичними мотивами замінено 100% керівництва, у районних – 90%. Всі вони були піддані різним формам репресій. 4000 вчителів були увільнені зі шкіл України, як "класово- ворожі елементи". Значно розширювалася сітка російських шкіл і класів⁴⁰.

Прийняття нового "українського правопису" /замість затверженого у 1928 році/ супроводжувалось пошуками націоналістів у Інституті української мови при ВУАН. Серйозно постраждала і сама академія, оскільки М. Скрипник був секретарем її фракції, і Всеукраїнська Асоціація марксистсько-ленінських інститутів /ВУАМЛІН/. 14 січня 1934 року на зборах партійної організації ВУАМЛІНу виступив той же П. Постишев, який закликав до "очищення" всіх наукових "фронтів" /філософського, економічного та ін./ від представників "українського націонал-фашизму". І таке "очищення" активно здійснювалося⁴¹.

Оскільки наркомат освіти опікувався також розвитком культури, мистецтва, літератури, не важко було здогадатись, що репресії не обминути і цей "фронт". Вже початок 1933 року ознаменувався першими арештами серед письменників, митців. Ці арешти значно посилилися після самогубства М. Скрипника⁴².

Скорботний відсоток тих, хто уособив "розстріляне відродження", в Україні виявився особливо високим (хоч саме звернення до порівняльного методу в такій сфері не може позбавити надто неприємного "присмаку" кошунства). Однак, якими масовими не виявились репресії щодо української інтелігенції (науковців, митців, літераторів), вони не могли винищити те коріння, що проросло з життєдайного зерна, з національних традицій, національної свободи, національної гідності, національного оптимізму.

Тавро "ворогів народу", всілякі заборони, спроби витравити із пам'яті нації імена своїх відданих синів виявились безсилим перед природним розвитком національного організму, який саме з того коріння отримував живлення для свого існування, накопичував сили, щоб, зрештою, вибухнути весняним буянням національної творчості, велетенським духовним злетом.

Залишалась ще одна сфера, де М. Скрипник був страшний для своїх ворогів - бо непереможний. Це його спадок, це його твори. І тут шукали способи його ізоляції. Нічого оригінального від часів боротьби з еретиками не знайшли (можливо, не особливо над тим і бились) і використали старий, однак випробований рецепт – заборонити їх використання.

Уже через два тижні після смерті М. Скрипника Політбюро ЦК КП(б)У створило спеціальну комісію, яка розібрала, описала архів людини, у якої, як неважко передбачити, був просто велетенський масив різних документів, рукописів, листів⁴³. Після відповідної доповіді ЦК архів безслідно щез.

Залишалися численні надруковані праці. І тут знайшли вихід. У протоколі засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 27 березня 1934 року (№ 5) зазначено: "45. Про вилучення творів М. О. Скрипника.

1. Вилучити твори М. О. Скрипника з масових бібліотек, залишивши їх тільки в фондах бібліотек для потреб наукової роботи.

2. Вилучити твори М. О. Скрипника з усіх книгарень і заборонити надалі продажу цих творів.

3. Виконання цього покладається на нач.Головліту тов. Ткача. Термін виконання – 15 червня 1934 року"⁴⁴.

Однак твори Миколи Скрипника, незаперечного авторитета в політиці, талановитого популяризатора лінії Комуністичної партії і радянської держави, глибокого науковця і яскравого публіциста, особистості, що стала своєрідним символом епохи, зберігались не лише в державних установах і книгосховищах. Вони були досить поширені серед населення, входили до індивідуальних бібліотек. І далеко не всі поспішали з ними пошвидше розлучитися. Хтось продовжив вірити своєму кумирові і, попри все, вважав його публікації особливою цінністю. Хтось, не дуже, або не в усьому довіряючи офіційній пропаганді, переставив їх на полицях за інші (незаборонені) видання (хай, мовляв, до часу побудуть – знищити завжди можна). А хтось виявляв інтерес до творів М. Скрипника саме тому, що їх заборонили (а заборонений плід, як відомо, завжди солодший). Одним словом, частина спадщини Миколи Олексійовича все одно жила, і у тих, хто до неї долучався, будила думки, змушувала замислюватись над складними життєвими проблемами, в тому числі і над долею самого М. Скрипника.

Частину Скрипникових праць не можна було вилучити із комплектів періодичних видань, із архівних фондів (хоча доступ, природно, був суттєво обмеженим). Частину творів видатного політичного діяча було сконцентровано у спеціальних фондах бібліотек з особливим режимом зберігання і користування.

Частково до подолання заборон на доступ до Скрипникової спадщини спонукала сама Комуністична партія. Скажімо, потреба у підготовці збірників документів і матеріалів, досліджень з історії Компартії України (тематичних і узагальнюючих) змушувала фахівців вивчати стенограми з'їздів, конференцій, пленумів ЦК. І тут кожного разу аналітики натрапляли на доповіді, промови, виступи М. Скрипника (його невгамовний темперамент, подиву гідна активність зумовила величезний обсяг такого роду інформації). Потрапляючи часто у непросту ситуацію, коли висвітити предмет розгляду було просто неможливо без відтворення позицій М. Скрипника (наприклад, на Таганрозькій нараді, на І з'їзді КП(б)У), історики змушені були навіть проводити дискусії з приводу того, якими були погляди Миколи Олексійовича щодо цілого ряду принципових моментів (окрім згаданих, також і щодо утворення СРСР, меж суверенітету в новоутворенні союзних республік, сутності націонал-комунізму, політики "українізації" тощо.

Тобто, всупереч усьому, Скрипникові твори жили і дійово впливали на громадську думку, свідомість, суспільну мораль.

* * *

Микола Скрипник був публічним політиком міжнародного масштабу і, природно, на звістку про його смерть відгукнулися в багатьох країнах світу, преса опублікувала чималу кількість різних матеріалів, спеціальних статей.

Лондонська "Таймс" подала відомості і коментарі про трагедію М. Скрипника під заголовком "Большевик вставляється за селянством –

Самогубство з причин невдачі". В матеріалі, зокрема, говориться: "Минулого року по цілому Радянському Союзі обходили 60-ліття уродин Скрипника як державне свято. Цього року попав він в конфлікт з центральною владою через її катастрофальну рішучу політику, яка спричинила загальний голод і нужду, головню на Україні.

В лютому вислала на Україну комуністична партія з Москви Постишева, надавши йому диктаторські повновасти, щоб вимусити виповнення збіжжевої програми. Скрипник старався злагіднити жорстокі методи Постишева, але у відповідь на те Постишев отверто оскаржив Скрипника в своїх двох промовах, виголошених минулого місяця, що він є анти-сталінських переконань та стоїть у зв'язку з національним рухом, який стремить до відірвання України від впливів Москви. Постишев заявив, що Скрипник свідомо чи несвідомо працював на користь чужинецьких розвідників і саботажників і через те заслуговує, щоб партія "дала йому добру чистку". Скрипник вставлявся за селянством, звертаючи увагу на те, щоб з ним обходилися з більшим милосердієм, але центральна влада стала на стороні Постишева і зажадала, щоб Скрипник прилюдно признався до своєї ересі та прохав прощення покайним листом, так як це зробили Зінов'єв і Каменєв. Скрипник, видно, відмовився це зробити"⁴⁵.

В такому ж приблизно ключі подала звістку про смерть М. Скрипника у статті під заголовком "Самовбивство большевицького провідника" й газета "Дейлі Телеграф"⁴⁶.

Та найбільшим боєм смерть Миколи Олексійовича озвалась в серці свідомих українців, яких безжальна доля рясно розкидала по світу.

... Відомості про харківський постріл дійшли і до Приморських Альп у Франції, де проживав Володимир Винниченко. Стосунки двох видатних державних діячів однозначно охарактеризувати неможливо, адже їх спектр виявився досить широким: від взаємоповаги до інтелекту, творчих здібностей і набутків до політичного, навіть воєнного протистояння і боротьби, коли долею судилося, щоб вони в один і той же час очолювали різні уряди однієї і тієї ж України.

Уже 10 липня 1933 В. Винниченко занотував у своєму "Щоденнику": " ... Звістка про самогубство Скрипника. Пояснення "Посл.Новостей" (за радянською пресою, очевидно) Скрипник одібрав собі життя через те, що не мав сили й мужності стати на товариський суд за ті помилки в національній роботі, які він допустив. Гадаю, від себе, очевидно, додає, що (проти Скрипника провадилася "травля") весь останній час. В кінцевому разі ця смерть викликає і мусить викликати немало думок і висновків, які мусять увійти в склад акту обвинувачення тих, хто так легко вбиває таких цінних людей. Я не кажу вже про почуття великого суму й пригнічення, які теж додаються свого" (факсимільне відтворення сторінки наводиться в книзі І. Кошелівця).

Вочевидь, смерть М. Скрипника так вплинула на письменника, що він саме у ті дні вирішив назвати окремі від щоденника, особливо інтимні нотатки, що вів того трагічного для України 1933 року, "Думками про себе на тім світі"⁴⁷. "Мої міркування, – зауважує український емігрант, – не призначаються для агітації чи для створення якоїсь у когось опінії"⁴⁸.

В. Винниченко намагається з'ясувати для самого себе, чому, як і після смерті М. Хвильового, що сталася зовсім недавно – 13 травня 1933

року, вчорашні товариші проводжають у останній путь нового небіжчика докорами і лайками: "Чому так? Чому докори в малодушності, чому лайки, а не вирази жалю, туги за померлими товаришами, за загубленими для життя цінностями, за вибулими працівниками для "будівництва соціалізму"? Чому так? Ну, хай люди виявили слабкість духу, не витримали якоїсь ваги життя й відібрали собі життя. Невже ж за це треба ляяти своїх товаришів? Не пожаліти, не вдуматись, через що саме це сталося?

Отут оці недобрі товариші й виказують самі себе. Цими докорами й лайками вони викривають, де саме лежить причина самогубства тих "малодушних". Коли вони сердяться й лаються, то значить, вина в них самих за ці смерті, вина в тих умовах та обставинці життя, в яких довелося бути померлим. Річ, очевидно, не в малодушності, а в неможливості повестися інакше в тих умовах"⁴⁹.

Не маючи доступу до достовірної інформації, В. Винниченко вдається до суто логічних міркувань. Він висловлює абсолютне переконання, що М. Скрипник не міг піти з життя, не пояснивши у передсмертному листі свого останнього вчинку. Однак, жодних офіційних повідомлень про те немає.

"Що ж таке могло бути в листі, що треба ховати від товаришів покійного, від суспільства, від історії? – ставить питання письменник і тут же дає відповідь-припущення. – Очевидно те, на чому розійшлися останнім часом Скрипник і оці його товариші. З офіційних висказів самих оцих товаришів відомо, що розходження в них були на ґрунті національної політики. За цю нацполітику Скрипника товариші його скинули з посади наркома освіти, себто головного реалізатора, просувача цієї політики в масах, його за неї прилюдно ляяли, висміювали, глузували. Ми читали ці прилюдні глузування Постишева, посланця Москви, читали його загрози "погладити спину тов. Скрипникові" за якою, мовляв, ховалися клясові вороги пролетаріату ("петлюрівці"). Все це відоме всім, і тут ні догадуватись, ні міркувати нема чого. Розходження цілком видне. У повідомленні і поясненні смерті Скрипника товариші його, центральні комітети ВКП і КП(б)У, кажуть, що причиною самогубства була малодушність Скрипника. Традиційна, трафаретна заявлена малодушність. А до того надзвичайно тупе й дурне повідомлення: у чому малодушність та? Чого не витримав Скрипник? З чим не боровся? Від чого втік "малодушно"? Ніякої відповіді немає на такі й подібні до них питання. І з цього логіка далі робить висновок: Скрипник одібрав собі життя на ґрунті розходження в національній політиці"⁵⁰.

Спростовуючи подумки різні чутки (про "майбутній суд" – хіба М. Скрипника ще не судили на пленумах ЦК, засіданнях Політбюро?; про те, що М. Скрипник не захотів стати перед партією, передусім перед її "непогрішимим вождем" і публічно покаятися у тому, у чому не винен – якщо не бажав приниження, міг сподіватись на найімовірніше тоді покарання – засланням тощо), письменник-емігрант заключає: "Скрипник одібрав собі життя, по-перше: 1) для того, щоб звернути увагу можновладців-товаришів на небезпеку для комунізму від того напрямку нацполітики, який вони забирають. 2) Щоб своєю смертю закличати проти бруталності, дурноляпства, нахабства, лицемірства, непослідовності й керівництва "в новому курсі нацполітики". 3) Щоб своєю смертю дати гасло іншим товаришам, які хочуть бути чесними, щирими, послідовними комуністами,

щоб довести їм, що його політика не була помилкова, не була в інтересах його амбіції, чи вигод, чи якихось інших особистих або національних намірів. Бо який аргумент може бути перекональніше смерті? Заслання, чи висилка, чи тюрма, чи навіть розстріл – все це не те, все це тхне якоюсь виною, помилкою, неправильністю Скрипника і карою за це (хоч би він ані сном, ні духом, ні на крихту не був винен). Він повинен був би ждати слушного часу (може, десятки років), щоб довести, що тої вини за ним не було, що кару йому було накинено за помилку інших. Розуміється, він цього не міг допустити, коли він, дійсно, гаряче, непохитно, всією істотою вірив у правильність своєї дії, а особливо в потрібність, корисність, спасенність його дії для комуністичної справи, коли він бачив загрозу шкідливості тої політики, яку провадили можновладці. Він інакше і не міг зробити, коли так вірив. Він мусів вибрати такий спосіб переконування, такий засіб доказу й пропаганди, який би звернув на себе увагу, який відібрав би противникам можливість дискредитування його якимись особистими інтересами Скрипника, якимись іншими, крім інтересів комунізму, інтересами. І такий спосіб був єдиний в його обставинах: самогубство, самогубство як зойку, як пересторга, як демонстрація, як лозунг, як заповіт⁵¹.

Мабуть, тонкий аналітик, що не раз у своїх художніх творіннях переживав щонайрізноманітніші душевні стани героїв, не лише збагнув логіку вчинку М. Скрипника, але й прийняв, виправдовував її, висловлював переконання: "... Ця смерть, як демонстрація, як гасло, як заповіт, як ціла програма, не лишиться не відчутю українцями (навіть із ВКП чи КП(б)У), то тут не може бути двох гадок. Українці не пояснять цю смерть малодушністю, за це можна ручитися. Звичайно, кожна суспільна течія буде на своє колесо тягти всю енергію цього подвигу, але, треба думати, Скрипник не залишив цю смерть без надання належного і бажаного йому напрямку цієї енергії. Не для того він вибрав такий тяжкий і трагічний спосіб доведення своєї правоти, щоб його соціальні противники могли її викривити на користь собі. Та про це, мабуть, я все ж таки колись дізнаюся. А покищо... могу сказати Скрипникові: "Честь і слава тобі, друже, за чесність з собою, за твердість, за послідовність?"⁵².

На особливу увагу тут заслуговуюють вжиті письменником-емігрантом слова "чесність з собою", що були життєвим імперативом самого В. Винниченка. Поширивши його застосованість, та ще у формі захоплення, на М. Скрипника, один видатний українець віддав належне іншому видатному українцеві.

Водночас самогубство М. Скрипника стало для В. Винниченка так би мовити "знаковою подією", переламним рубежем, після якого починають реалізуватись якісно нові тенденції в суспільному житті України.

Талановитий мислитель, політик і митець багато й боляче аналізував всі процеси, що відбувалися в Україні після смерті М. Скрипника. 15 вересня 1933 року він направив до Політбюро ЦК КП(б)У (копія до Політбюро ЦК ВКП(б) – т. Сталіна) досить розлогого листа. Його лейтмотив – в Україні здійснюється антиукраїнська політика. Основна аргументація зводиться до того, що на його, В. Винниченка, численні прохання дозволити повернутися в Україну й у будь-якій якості, на будь-якому посту брати участь у соціалістичному будівництві, у наближенні до комуністичної мети – незмінно наражався на відмови, в тому числі – через сфабриковані в еміграції фальшиві документи, або на мовчазне нехтування його

звертаннями. Єдиною причиною такого ставлення В. Винниченко вважав те, що він українець за походженням, за самоусвідомленням, за світобаченням, що, очевидно, входило у суттєву суперечність з курсом тієї національної політики, що її проводили комуністи (Москви й Харкова) в Україні. Вважаючи й себе комуністом за переконаннями й смислом життя, В. Винниченко вважав, що російські більшовики з багатьох причин не можуть подолати в собі великодержавних інстинктів та уподобань, що й є єдиним моментом, який викликав його розходження з радянською владою, змушував його зайняти опозиційну платформу. Помилково вважаючи, що останнім часом стався відхід від такої невірної політики, і пов'язуючи це з діяльністю Й. Сталіна, в туманні обіцянки якого він вірив з 1920 року, В. Винниченко вважав, що останній пункт розходження з позиціями ВКП(б) і КП(б)У зжито, а тому його зарахування радянською офіційною пропагандою у розряд ворогів поряд з контрреволюціонерами і інтервенціоністами кваліфікував глибоко помилковим.

Врешті, писав В. Винниченко, йому забороняється приносити користь справі комунізму публікацією його літературних творів, особливо останньої книги "Щастя", в якій з філософських позицій розкривається комуністична ідеологія і політика. Письменник нагадував, що вислав рукопис на ім'я тодішнього наркома освіти УСРР М. Скрипника з готовністю внести до неї правки після компетентної апробації. Однак М. Скрипник "у відповідь на мої численні листи через багато місяців після відсилки йому книги і мовчання відповів мені, що він особисто вважає цю книгу дуже цікавою, корисною і що сподівається повідомити мене про її друкування, однак з того часу пройшло уже два роки і я більше жодної відповіді ні від Скрипника, ні від кого іншого на цілий ряд своїх листів не отримав. Очевидно, це та ж сама зневажлива форма відповіді – мовчання, як і на прохання про повернення"⁵³.

В. Винниченко вважав ситуацію не те що алогічною, а просто абсурдною, парадоксальною, оскільки його зарубіжні друзі – комуністи були переконані, що подібна "книга нового життя і нової людини" "настільки революційна", що окрім СРСР в Європі для неї ніде не знайдеться видавця. Важко було пояснити, що до видання її не допустить новий "революційний уряд, який будує нове життя і виховує нову людину"⁵⁴.

Відштовхуючись від особистого, конкретного, здавалось би, приватного питання, В. Винниченко в кінці листа виходить на міркування і узагальнення, які дуже цікаві з приводу з'ясування того, що відбувалося на початку 30-х років в Україні і як в ці процеси, катаклізми вписується діяльність і самогубство М. Скрипника.

"... Чи не законно поставити питання – зазначає український літератор; – чи відповідає цей факт (те, що його як українця приносять в жертву російському націоналізму – В.С.) твердженню, що на Україні наступив цей час – курс націоналістичної, майже шовіністичної української (підкреслення В. Винниченка – В.С.) політики?"⁵⁵. Природно, даючи негативну відповідь на практично риторичне запитання, видатний політик-емігрант, досвідчений аналітик доповнює попереднє питання наступним: "Якщо мене приносять в жертву російському націоналізму, якщо мої сили відштовхуються від роботи для соціалізма лише тому, що вони – українські, якщо для того, щоб відштовхнути мене, свідомо йдуть на те, щоб шкодити соціалізму, то чи немає цієї ж самої політики щодо й інших українських сил і

то лише тому, що вони українські? Чи немає і в інших відношеннях жертв російському націоналізму на шкоду соціалізму?"⁵⁶.

Відповідь В. Винниченка, тонкої емоційної натури, глибокого психолога, здається, попадає у самісінький центр мішені і не залишає місця для жодних заперечень: "Я не знаю всіх умов і причин смерті таких видатних цінних людей на Україні, як Хвильовий і Скрипник, але мені, як всім зрозуміло, що сталася вона на ґрунті конфліктів у національних стосунках. І якщо навіть припустити, що лише вони самі винні в усьому (як це дехто намагається представити), то й тоді виникає питання: як же це так дивно розв'язано національне питання, що такі (знову підкреслення В. Винниченка – В.С.) люди позбавляють себе життя через нього? І якої ж сили й безвихідності повинні бути ці конфлікти, якщо такий, у всіх інших відношеннях випробуваний, вірний, чесний партійний товариш як Скрипник не міг знайти у своїх старих партійних друзів ні мирного розв'язання питань, ні втіхи, ні підтримки, ні поблажливості, нічого іншого, видно, як ворожості, яка зштовхнула його в смерть"⁵⁷.

Заочно полемізуючи з тими, хто вину за самогубство Миколи Олексійовича покладали на нього ж таки, В. Винниченко слушно заперече: "Однак як би психологічно не пояснювати самогубство Скрипника, але ясно, товариші, що воно об'єктивно сигналізує про недосконале практичне розв'язання національного питання на Україні. І чи не є й Хвильовий і Скрипник цього недосконалого розв'язання теж жертви застарілому, темному підсвідомому розв'язанню національного питання? І чи немає, якщо так, ще і ще багатьох інших жертв малими і великими цінностями все в ім'я того ж підсвідомого почуття панівної національності?"⁵⁸.

Так і хочеться вигукнути: як, позбавлений інформації, через "залізну завісу", український патріот точно і глибоко бачив те, що коїлося тоді в Україні. Мабуть, окрім розуму, відчував душею, що завжди вболівала за рідну землю, за рідний народ. І саме з патріотичних міркувань і мотивів він вважав національну політику радянської влади сумнівною, недалекоглядною, такою, що не зміцнює тилу СРСР, Радянській Україні. Досвідчений політик, він передбачав, що у прийдешній війні, до якої котилася Європа, все людство, українському питанню буде відведено дуже велику роль. І війна ця буде набагато запеклішою і страшнішою за те, що довелося пережити в 1918-1920 рр. До такого смертельного зіткнення слід завчасно готуватися і скрупульозно збирати сили, зміцнювати симпатії до влади у населення як радянської, так і Західної України, чого не робила радянська влада. "Судячи з прикладу зі мною, а також по трагічній загибелі Хвильового і Скрипника, такої економії сил, такого, як потрібно, збирання їх немає у вас, товариші, – наголошував В. Винниченко, звертаючись до членів Політбюро ЦК ВКП(б) і членів Політбюро ЦК КП(б)У. – Я б сказав, навпаки: є майже свідоме шкідницьке марнування і знищення їх. Іноді охоплює не здивування, а страх: та як же можна вести таку політику?.." ⁵⁹.

На думку В. Винниченка, подібна політика могла викликати закономірні сумніви у всіх членів партії, якими б свідомими вони не були. "Якщо, мовляв, така національна політика, якщо так чинять комуністи, то який же їх комунізм? Це, мовляв, шлях не до комунізму, – це – будівництво не соціалізму, а відновлення старої національної єдиної неподільної Росії, відновлення старої тюрми народів. А раз так, з якої ж речі, мовляв, я, українець, буду пра-

цювати на відновлення власної тюрми і поховання соціалізму? І так думаючих і почуваючих, товаришів немало на Україні. У них дуже поганий тил і дуже ненадійна оборона. І не слід в цьому звинувачувати лише їх, товариші, не слід пояснювати таку патологію тільки їх слабкістю, тільки їх дрібнобуржуазністю, хижацтвом і т.п. Треба глибше, об'єктивніше досліджувати причини такої слабкості цих людей, не підкоряючись владі підсвідомих інстинктів"⁶⁰.

Судячи з того листа, Володимир Винниченко якщо й сподівався на позитивну реакцію на свого листа, то дуже в незначній мірі. Тож основна мета листа (а може так склалося, так бачиться) – застерегти партійно-радянське керівництво від непоправних наслідків здійснюваного курсу ...

Марні турботи. Подібні листи сприймалися як підступні провокації ворога. Крім того, без таких, як він, і, звісно, без їх порад уже звикли обходитись ...

* * *

Дуже складно повертався Микола Олексійович Скрипник в історію, повертався рідному народові.

Під час першої хвилі реабілітацій, що здійснювалась після XX з'їзду КПРС, черга, здавалось, мала дійти (не могла не дійти) і до М. Скрипника. Однак, у затяжній справі реабілітації видатного партійця і державного діяча існують серйозні суперечності, неясності, недовомок тощо. Безпосередньо Миколу Скрипника тоді (в 50 - 60-ті роки) не реабілітовували (бо ж і не репресували – він випередив події і наклав на себе руки сам).

Однак в той час реабілітовували десятки і сотні тих, хто так чи інакше "пов'язувався" слідчими органами з ім'ям, діяльністю М. Скрипника. Зокрема, у відповідь на настійні домагання співробітників Інституту історії партії при ЦК Компартії України Комітет державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів УРСР 21 жовтня 1969 р. повідомив, що рішенням Військової Колегії Верховного Суду СРСР ще від 11 вересня 1958 року відмінено звинувачення ряду осіб, притягнутих у свій час до відповідальності у справі "УВО".

"В констатуючій частині визначення указано, – "дипломатично" сповіщалося у листі КДБ, – що справу про існування на території УРСР розгалуженої контрреволюційної організації "УВО" органами слідства було сфабриковано ... Колишні співробітники ГПУ України ... за фальсифікацію справ і незаконні арешти засуджені до розстрілу"⁶¹.

Оскільки єдине і конкретне, що врешті інкримінувалося М.Скрипнику, це лише певні, значною мірою – опосередковані зв'язки з деякими із осіб, що входили до "Української військової організації" ("звили за його спиною гніздо"), а до діяльності "УВО" він взагалі не причетний, то можна було гадати, що у "справі М. Скрипника" цілком логічно можна поставити крапку. Відбиттям загальної ситуації стало те, що ім'я М. Скрипника почало час від часу з'являтися у пресі. Його просто не можна було замовчувати. Проте, не відпускаючи ситуації "на самоплив", ЦК КПРС з наближенням 90-річчя від дня народження М. Скрипника ухвалив спеціальну постанову. У відповідності до неї Президія ЦК Компартії України 22 січня 1962 року прийняла свою постанову "Про 90-річчя з дня народження М. О. Скрипника". Документом визначалося:

" 1. В газетах "Радянська Україна" і "Правда України" опублікувати статті, присвячені 90-річчю з дня народження М. О. Скрипника.

2. Дозволити Інституту історії партії ЦК КП України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС разом з відділенням суспільних

наук Академії наук УРСР провести об'єднане засідання вчених рад, присвячене 90-річчю з дня народження М. О. Скрипника.

3. Раді Міністрів УРСР вирішити питання про встановлення на могилі М. О. Скрипника в м.Харкові його бронзового погруддя.

4. Доручити:

а/ Інституту історії партії ЦК КП України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС видати вибрані твори М. О. Скрипника;

б/ Харківському обкому КП України вирішити питання про присвоєння імені М. О. Скрипника одній з вулиць м.Харкова, а також середній школі в м.Барвінкове, де вчився М. О. Скрипник⁶².

При всій обережності ("дозволити", а не доручити провести засідання вчених рад суспільствознавців, значить не організацію хоч скільки-небудь масових, резонансних публічних заходів; встановити на могилі бронзове погруддя, тоді як іншим діячам масштабу М. Скрипника уже планувалось встановлення пам'ятників у престижних, людних місцях великих населених пунктів тощо), ця постанова все ж варто визнати серйозним кроком у справі відновлення справедливості, історичної правди.

Адже зі Скрипника все ще не було знято страшне (страшне і для тих, хто наважувався згадувати видатного діяча) тавро націонал-ухильника. І з Москви досить гостро пильнували, щоб в Україні, борони боже!, не дуже виявляли ініціативність.

В результаті опубліковані в "Правде", "Известиях", "Правде України", і "Радянській Україні" ювілейні статті виявились дуже куцими, містили очевидні недомовки, свідомо відволікали читача від гострих проблем.

Виникає закономірне питання: чому щодо М. Скрипника процес реабілітації гальмувався, кожен крок на цьому шляху давався з неймовірними труднощами? Мабуть, можна говорити одночасно про кілька причин.

По-перше, КПРС не поспішала відмінити власні рішення, якщо навіть їх помилковість була абсолютно очевидною.

По-друге, звинувачення у націоналізмі традиційно стали відносити до найстрашніших щодо українців і просто побоювались брати на себе відповідальність за розгляд ідеологічно небезпечного питання. В результаті, М. Скрипника відносили до визначних діячів Комуністичної партії і Радянської держави, незмінно називали поряд з іншими ("в обіймах") в історичних працях, згадували на ювілейних торжествах, однак старанно обходили його ім'я, коли мова заходила про національне питання, українізацію, національне відродження, націонал-комунізм, голод 1933 року. Іноді глухо відзначались помилки колишнього наркома освіти (самостійницька позиція на Таганрозькій нараді і І з'їзді, "перегини" в українізації, відмінений правопис, націоналістичні збочення в історичній науці...). А що таке феномен Миколи Скрипника без об'єктивного, правдивого відтворення його позицій саме в перерахованих питаннях, які на відповідних етапах його життя були визначальними, стрижневими?! Ось і виходило, що писати про нього було практично неможливо.

По-третє, в емігрантській і діаспорній літературі, з якою "воювала" радянська історіографія, ім'я Миколи Скрипника і надалі використовувалося як символ боротьби з тоталітаризмом (значить – соціалізмом). Так, у 1971 році у журналі "Сучасність" (видавався в Мюнхені) було вміщено згадану

вище публікацію "Володимир Винниченко про самогубство М. Хвильового і М. Скрипника. З неопублікованих записок В. Винниченка "Думки про себе на тім світі"". Є в передмові редакції і такі рядки: "Миколу Скрипника формально реабілітували. Але його твори, його ідеї залишаються й надалі сховані від українського народу під неофіційною забороною. Тут не можна не згадати такого різючого факту: катові українського народу, вірному посланцеві Сталіна 1933 року, керівникові масового терору проти української інтелігенції, нарешті – прямому вбивникові М. Скрипника – П. Постишеву недавно в Харкові поставлено пам'ятник. М. Скрипникові, що вся його пореволюційна діяльність органічно пов'язана з Україною, а зокрема з Харковом – про пам'ятник ніхто не сміє думати"⁶³.

Звісно, такі слова сприймалися як "ідеологічні диверсії" ворога, вияви "класової боротьби".

А в 1972 році там же, в Мюнхені у видавництві "Сучасність" до 100-річчя від дня народження видатного українця вийшла досить розлога політична біографія "Микола Скрипник". Її автор – Іван Кошелівець за доступними джерелами (звичайно обмеженими для діаспорного дослідника) зробив спробу через трагізм долі М. Скрипника показати утопізм комуністичного вчення, неможливість поєднання соціалізму як системи з національними інтересами народів, зокрема українського, абсолютну тотожність інтернаціоналістської політики КПРС з великодержавництвом, "єдинонеподільством".

Слід додати, що й поокремі сили в Україні ("дисиденти", "націоналісти") у своїх творах дедалі частіше використовували спадок протиставлення ленінської, справді демократичної лінії у національному питанні сталінській, спотвореній, яку слід було після засудження культу особи виправити, повернути Україні ті права, які вона мала до вступу в Союз РСР тощо. Прикладом може бути праця І. Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?".

Літературознавець взяв одним з трьох епіграфів до книги слова Миколи Скрипника, в аргументації своєї позиції використовував його виступи на партійних з'їздах тощо⁶⁴. Писав І. Дзюба і про те, що в Радянському Союзі, в Радянській Україні "приховується літературно-політична публіцистика двадцятих років, праці М. Скрипника та ін. з національного питання, де популяризуються постанови Комінтерну, РКП(б) та КП(б)У ленінських та перших поленінських часів з українського питання, зокрема, їхні ідеї про національно-культурне будівництво в Україні"⁶⁵.

Все це насторожувало "захисників соціалізму" (логіка проста до примітивного – раз М. Скрипника підносять на щит "вороги", тут щось негарзд, не чисто – "диму без вогню не буває").

Досить прикметно це сформулював П. Воронько під час виступу на засіданні президії правління Спілки письменників України 2 березня 1972 р., на якому І. Дзюбу одностайно засудили і виключили з членів спілки. "До нас на Україну приїздять багато різних людей із-за кордону, говорив відомий поет. – І всі вони в один голос підтверджують ту думку, що такої книжки, яка була б такою потрібною всім націоналістам усіх мастей, ще не потрапляло. Це для них знахідка. Щоправда, я сам цієї книжки не читав, але я не можу не вірити їм хоча б тому, яку вона має популярність за кордоном. А в нас уже є досвід: усе, що виходить у нас і має "там" великий попит – із червоточиною. Це безсумнівно"⁶⁶.

Навколо імені М. Скрипника, справи його життя формувалася атмосфера упередженості в найвищих ешелонах партійно-радянського керівництва. Перший секретар ЦК Компартії України П. Шелест відтворив у своїх мемуарах розмову на одному із засідань Політбюро ЦК КПРС, на якому йшлося про нові загрози українського націоналізму.

"Секретар ЦК КПРС Суслов: "А взагалі, я повинен сказати вам, що на Україні далеко не все гаразд – уся Україна говорить українською мовою!"

Я аж оторопів: "А що, вона має турецькою розмовляти, чи як?" Тут підключився Демічев, секретар ЦК КПРС: "А взагалі, там у Шелеста українізацією займаються!"

Знову не витримую: "Де в Шелеста? Якою українізацією? Ніякою українізацією не займаються. Є і російські школи, є і українські школи, на великий жаль, українських шкіл менше".

Демічев: "А Шевченко в них – кумир". І на Сусллова дивиться. Тут мене прорвало: "Так, Шевченко у нас кумир. Його і в нашій країні, і за кордоном вважають великим демократом, геніальним поетом".

Демічев почав заперечувати: "Так, але він у вас кумир молоді. У Шевченка там квіти завжди, щорічно вінки приносять".

Я відчуваю, що остаточно втрачаю самоконтроль: "Ну, так це добре. А як ти помреш, хто тебе згадає, квіти принесе?"

Суслов втручається: "І потім у вас всі вивіски українською мовою. Що таке?"

"Ну, а якою мовою вони мають бути? Якою? Є українською, є і російською".

Суслов тоді використав свій найголовніший козир: "Узагалі, у вас в Україні багато проявів націоналізму".

Я оторопів, тримався, але голос підвищив, мабуть, гаряче: "У чому, Михайле Андрійовичу, прояви націоналізму? Це ж звичайні сталінські ярлики".

А Демічев так незворушно: "А в тому, що багато говорять українською мовою, і в тому, що Шевченка надмірно шанують".

І Суслов його підтримав <...>

А тут ще підключився Рашидов: "У нас руський язик в бальшом почьоте, мі руський язик уважаем, любім, ізучаем. Мі его на первій место ставім, мі знаем, не так, как на України..."

Я не витримав: "Та хоча ти замовкни, ти його не знаєш: коли виступаєш, нічого зрозуміти не можна..."

Леонід Ілліч вирішив змінити трохи тему, пожартувати: "Ось у нас при Скрипникові українізацію проводили. Так це скрипниківщина. При Скрипнику, ви знаєте, я працював на заводі, коли українізацію проводили – що це було, це був абсурд, сміх. Та й взагалі українська мова – це ж <...> суржик російської мови..."

Я аж зуби зціпив, та мовчу, лише думаю: "І це керівник держави! Це людина, яка народилася, виросла і більше половини життя прожила на Україні..."⁶⁷.

Зважаючи, передусім, на згадані моменти та виявляючи надмірну обережність у вельми делікатній сфері, в наукових і публіцистичних працях радянських авторів про М. Скрипника якщо й згадували., то лише як учасника трьох революцій, однак практично замовчували діяльність у радянський час. Наочним втіленням цієї позиції стали невеличкі обсягом перші книжечки - біографії про М. Скрипника.

На відзнаку 100-річчя від дня народження Миколи Олексійовича Скрипника в січні 1972 року в газетах "Радянська Україна", "Робітничка газета", "Молодь України", інших виданнях з'явилися ювілейні статті. За повідомленням РАТАУ в Києві відбулися збори науковців і співробітників Інституту історії партії при ЦК Компартії України, філіалу Центрального музею В. І. Леніна, Секції суспільних наук Академії Наук УРСР, ветеранів Комуністичної партії і Радянської держави, учасників Жовтневої революції і громадянської війни, представників громадськості. З доповіддю "М. О. Скрипник – видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави" виступив директор Інституту історії АН УРСР академік А. Скаба.

Урочисті збори було влаштовано і на батьківщині М. Скрипника – в Ясинуватій⁶⁸.

На ставленні до М. Скрипника позначалися й ідеологічні коливання, характерні для 60 - 80-х років.

Так, до 100-річчя від дня народження видатного партійного і радянського діяча співробітники Інституту історії партії при ЦК Компартії України, відповідно до постанови ЦК, готували видання вибраних творів М. Скрипника, однак в обстановці наступу на позиції П. Шелеста і поступового зміцнення, умовно говорячи, "маланчуковських" тенденцій, роботу на останній стадії було припинено.

Характерною для того часу ставлення до М. Скрипника є, зокрема, ювілейна редакційна стаття в "Известиях" – "Все життя революція". "М. О. Скрипник, – відзначала газета, – багато зробив для проведення в життя ленінської національної політики. Однак у цій складній роботі ним були допущені і окремі помилки, які партія піддала справедливій критиці. Разом з тим на початку тридцятих років проти М. Скрипника були висунуті необгрунтовані звинувачення, що призвело до трагічного наслідку – в 1933 році його не стало"⁶⁹.

А 10 квітня 1973 року В. Маланчук подав до Секретаріату ЦК Компартії України записку з пропозиціями посилення боротьби проти націонал-комунізму. В ній, зокрема, говорилось: "За рубежом, особливо українською націоналістичною еміграцією, активно досліджуються ідейно-політичні платформи та досвід практичної антирадянської діяльності укапістів і боротьбистів, видано багато статей і брошур на цю тему, зокрема "Документи українського комунізму", "Сторінки з історії Комуністичної партії України", "Микола Скрипник" та ін."⁷⁰. Тобто було названо праці, проти яких априорно слід було спрямовувати вістря комуністичної критики. Не дивно, що серед них була й книга про М. Скрипника.

...Здавалось, всі умови для повного торжества справедливості створилися у другій половині 80-х років. І беззастережна, дещо навіть поспішно-кампанейська реабілітація всіх, хто постраждав у 30 - 50-ті роки від сталінського тоталітаризму, і підвищена увага до досвіду національно-державного будівництва в СРСР, і посилення національних факторів у житті союзних республік, України зокрема.

Однак справа знову затягувалась. Тоді ініціативу виявили співробітники Інституту історії партії при ЦК Компартії України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (так склалося, що науковці закладу сильніше за інших відчували історичну несправедливість щодо заслуженого сина України і завжди виявляли в цьому питанні більшу прихильність до постаті М. Скрипника, пам'яті про нього, аніж хто інший).

До ЦК Компартії України було направлено спеціального детального листа під назвою "Про політичні звинувачення М. О. Скрипника в так званому "націонал-ухильництві". В особистому архіві автора цієї книги зберігаються копії двох варіантів документа – перший, більш розлогий і "капітальний", і другий – що з'явився уже як плід співпраці з членами Комісії партійного контролю при ЦК Компартії України.

В першому варіанті після ретельного аналізу документів, у яких проти М. Скрипника висувались звинувачення в "націонал-ухильництві", робились висновки, – що в основу "справи М. Скрипника було покладено:

" а) сфабриковані органами ДПУ справи про націоналістичне підпілля, за якими були заарештовані і засуджені особи, за зв'язок з якими і звинувачувався М. О. Скрипник;

б) упереджене, з метою виявлення "націоналістичного переродження" М. О. Скрипника, ставлення до його теоретичної і практичної діяльності. Поряд із вказівкою на окремі дійсні помилки використовувався метод висмикування цитат із статей і виступів різних років і на підставі їх довільного комбінування і тлумачення виводився "націоналізм" М. О. Скрипника з 1918 р.;

в) пряма фальсифікація поглядів М. О. Скрипника з питань утворення СРСР, національно-культурного будівництва, історико-партійної проблематики."

Загальні висновки були сформульовані так:

" 1. Оцінки, які містяться в документах Оргбюро, Політбюро пленумів ЦК КП(б)У і XII з'їзду КП(б)У щодо "націоналізму" М. О. Скрипника та "націоналістичного ухилу, що ним очолювався" неправомірні і несправедливі.

2. Вважали б за доцільне рішення про реабілітацію М. О. Скрипника в партійному відношенні".

У підсумковому варіанті документа, який 28 березня 1990 р. підписав тодішній голова Комісії партійного контролю при ЦК Компартії України В. Гайовий (матеріал відтворив з посиланням на ЦДАГО України "Комуніст України"⁷¹) сформульовані вище положення трансформувались у дещо більш "округлі": "... Аналіз партійних документів історико-політичних оцінок, що в них містяться, дозволяє зробити висновок про те, що звинувачення в так званому "націонал-ухильництві", які було висунуто проти М. О. Скрипника, засновані на сфабрикованих органах ДПУ матеріалах про націоналістичне підпілля, фальсифікації його поглядів з питань утворення СРСР, національно-культурного будівництва, а також на тенденційній характеристиці теоретичної і практичної діяльності М. О. Скрипника, яка мала на меті довести його "націоналістичне переродження".

На основі вищевикладеного і у зв'язку з дорученням комітету партійного контролю при ЦК КПРС про розгляд питань партійності осіб, які необгрунтовано звинувачувались у так званому "націонал-ухильництві", вважаємо за необхідне попередні негативні оцінки діяльності М. О. Скрипника офіційно визнати безпідставними"⁷².

29 березня 1990 року ЦК Компартії України ухвалив рішення "вважати М. О. Скрипника реабілітованим у партійному відношенні"⁷³.

Кращі здобутки тогочасної історико-партійної науки про революційний життєвий шлях і творчі здобутки Миколи Олексійовича Скрипника було всотовано у статті І.Кураса "Штрихи до портрета в інтер'єрі епохи

(замість передмови)", якою відкривався довгоочікуваний збірник "М. О. Скрипник. Вибрані твори"⁷⁴, виданий Інститутом політичних досліджень (так став іменуватись Інститут історії партії при ЦК Компартії України) у 1991 році.

То, як відомо, був непростий, переламний у багатьох відношеннях рік. Зокрема, почалося досить динамічне переміщення політичних акцентів у сферу національного і засудження колишніх соціальних пріоритетів. Автоматично поширилися критично-негативні підходи і на М. Скрипника – як комуніста, революціонера інтернаціоналіста, причетного до соціалістичних експериментів і розбудови СРСР, в якому нехтувалися національні права, проводилася політика насильницької русифікації і т.ін.

За цих обставин випуск збірки Скрипникових праць був пов'язаний з величезними труднощами. Швидше за все, якби цього не сталося до відомих серпневих подій, то й цього разу книги б не було. В усякому разі 120-річчя Миколи Олексійовича в січні 1992 року пройшло абсолютно непоміченим.

Припинились навіть публікації статей про М. Скрипника, що почали з'являтися на рубежі 80 - 90-х років. А про серйозніші речі, скажімо, монографічні дослідження, робота над якими була запланована у 80-ті роки, і випуск праць приурочувався до того ж таки 120-річчя українського політика і патріота, вже зовсім не йшлося.

Лише на 1997 рік, коли Миколі Олексійовичу Скрипнику виповнювався 125-річний ювілей, суспільна свідомість піднялась до розуміння того, що особистостей такого масштабу, таких заслуг перед народом, нацією викидати із вітчизняної історії не лише не виправдано, а й просто не розумно, навіть згубно. Свідченням того, хоч і не дуже переконливим і рельєфним, став "круглий стіл" (на конференцію не спромоглися – просто не зібрали зацікавлених учасників) в Інституті історії України НАН України, матеріали якого склали невеличку брошурку. Отже й на сьогодні залишаються актуальними слова з публікації у "Бюлетені польсько-українському", який вийшов невдовзі по Скрипниковій смерті. Ось ці рядки, що дійшли до нас через виступ П.Постишева на листопадовому /1933 року/ Пленумі ЦК КП(б)У:

"Минуть роки, все заспокоїться, все ввійде в колію і український історик у Києві дістане змогу безсторонньо, об'єктивно придивитися до цієї постаті. Він візьме в руки ваги й на одну шальку покладе всі злочини Скрипника. Шалька спуститься низько, до землі. На другу шальку він кине маленьку сталеву револьверну кулю, яка дзвінко впаде на порожню шальку і переважить шальку, наповнену злочинами. А тоді, здається нам, у будинку – не "ВУАН", а Української Академії Наук, в будинку, очищеному від усього, що засмічувало його протягом стількох років, буде повішений на стіні портрет члена Академії Миколи Скрипника"⁷⁵.

Сьогодні такий портрет повішено. Але цього замало. І те очевидно. Для повноцінного, повновагомого повернення до нас Миколи Скрипника слід добре вивчити його життєвий шлях і теоретичну літературну спадщину, чому якоюсь мірою і присвячено цю книгу.

ПРИМІТКИ

ВСТУП

1. *Бабко Ю.* Солдат партії (Про М.О. Скрипника). – К., 1962. – 106 с.; *Бабко Ю., Білокобильський І.* Микола Олексійович Скрипник. – К., 1967. – 202 с.
2. Див. напр.: *Очерки истории Коммунистической партии Украины.* Изд. 4-е, доп. – К., 1977. – С. 275 – 284; *Мельниченко В.Ю.* Бойовий загиб єдиної лєнінської партії. – К., 1978. – 104 с. та ін.
3. *Кошелівєць І.* Микола Скрипник. – Мюнхєн, 1972. – 343 с.
4. Национальная политика партии в современных условиях (платформа КПСС), принята Пленумом ЦК КПСС 20 сентября 1989 года // *Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС.* 19-20 сентября 1989 г. – М., 1989. – С.215, 231.
5. *Комунист України.* – 2000. – № 2. – С.91.
6. Див.: *Білокінь С.* Нарком // *Літературна Україна.* – 1987. – 10 грудня. (Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди. – К., 1990. – С.357-367); *Мельниченко В.Ю.* І з'їзд КП(б)У: історія і сучасність // *Український історичний журнал.* – 1988. – № 7. – С. 27-41; *Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины.* 5-12 июля 1918 года. Протоколы. – К., 1988. – 258 с.; *Варгатюк П.Л., Гошуляк І.Л., Курас І.Ф.* На шляху до І з'їзду КП(б)У // *Про минуле заради майбутнього.* – К., 1989. – С. 22-34; *Замковий В.П.* Микола Скрипник: сторінки політичної біографії // *Там само.* – С. 247-264; *Нечай П.* Ім'я і доля. Героїчні і трагічні сторінки біографії М.О. Скрипника // *Київська правда.* – 1989. 12, 14, 15 лютого; *Пиріг Р.Я., Шаповал Ю.І.* Микола Скрипник: хроніка загибелі // *Політика і час.* – 1991. – № 4. – С. 78-85 та ін.
7. *Мацевич А.* Микола Скрипник. Біографічна повість. – К., 1990. – 216 с.
8. *Скрипник М.О.* Вибрані твори. – К., 1991. – 617 с.
9. Див.: *Етнонаціональний розвиток України.* Терміни, визначення, персоналії. – К., 1993. – С.100-101; *Мала енциклопедія етнодержавознавства.* – К., 1996. – С.884; *Світова та вітчизняна етнодержавницька думка. (У персоналіях).* – К. – Донецьк, 1997. – С.228-229.
10. Див. напр.: *Шаповал Ю.І.* Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. К., 1993. – С. 16-17, 98-131; *Його ж. Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні).* – К., 1994. – С. 168 – 192; *Мейс Дж., Солдатенко В.Ф.* Національне питання в житті й творчості Миколи Скрипника // *Український історичний журнал.* – 1996. – № 2. – С. 74-86; № 3. – С. 130-143; *Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз.* – К., 1996. – С. 31-40 та ін.
11. Див.: *Скрипник Микола Олексійович. До 125-річчя з дня народження. Матеріали "круглого столу" в Інституті історії України НАН України (Смолій В.А. Вступне слово; Кульчицький С.В. Постаць Миколи Скрипника в нашій історії; Солдатенко В.Ф. М.О. Скрипник у 1918 році; Шаповал Ю.І. "Справа Миколи Скрипника": механізм фабрикації; Нагорна Л.П. Еліта і контреліта в Україні 20-30-х рр.: феномен Миколи Скрипника).* – К., 1998. – 94 с.
12. *Історія України.* – К., 1997. – С. 274-275; *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. (Пер. з англ.) – К., 1997. –

- С.106-108, 116-197; *Мейс Джеймс, Панчук Май*. Український національний комунізм. Трагічні ілюзії. – К., 1997. – 82 с.; *Новохатько Л.М.* Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20-30-і рр. XX ст.) – К., 1998. – С. 127-148 та ін.
13. *Mace J.* Communist and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918-1933. – Cambridge, MA. 1983.
14. Див.: *Mace J.* National Communism // Encyclopedia of Ukraine. – Toronto – Buffalo – London. – Vol.III.
15. Див.: *Мейс Джеймс, Панчук Май*. Назв. праця. – С. 3-4.
16. Там само. – С. 16.
17. *Любовець О.* Український націонал-комунізм як ідейно-політична течія; *Скрипник Н.* Об укапізмі // *Комуніст України*. – 2000. – № 1. – С.64-70; "...Вважати реабілітованим у партійному відношенні" // Там само. –*2000. – № 2. – С.90-95.
18. "...Вважати реабілітованим у партійному відношенні". – С.90.

I. ВИБІР ШЛЯХУ

1. *Шевченко Тарас*.– Твори. – Т. 1. – К., 1978. – С.67.
2. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.24. – Оп.1. – Спр. 49. – Арк. 78; Державний архів Донецької області. – Ф. 113. – Оп.1. – Спр. 39. – Арк. 6.
3. *Скрипник М.* Моя автобіографія // Статті й промови. – Т. 1. – Харків, 1930. – С. 5-6.
4. Там само. – С.6.
5. Див.: *Кошелівець І.* Микола Скрипник. – Мюнхен, 1972. – С. 32.
6. *Скрипник М.* Моя автобіографія. – С. 6.
7. *Шевченко Тарас*. Твори. – Т. 1. – С. 239.
8. *Лотоцький Олександр*. Сторінки минулого. – Ч.II. Варшава. 1933. – С.94; *Кошелівець І.* Назв. праця. – С. 34.
9. *Кошелівець І.* Назв.праця. – С. 34-35.
10. *Шевченко Тарас*. Твори. – Т.2. – К., 1978. – С.255.
11. *Ленін В.І.* Віддання в солдати 183-х студентів // Повне збір. тв. – Т.4. – С. 374-375.
12. Там само. – С.375-376.
13. Там само. – С.376.
14. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф.166. –Оп.12. – Спр.7093. – Арк.1, 27 зв.; 28 зв.
15. *Ленін В.І.* Насущні завдання нашого руху // Повне збір. тв. – Т. 4. – С. 359.
16. *Скрипник М.О.* Вибрані твори. – К., 1991 – С. 3.
17. *Ленін В.І.* Г.М.Кржижановському // Повне збір.тв. – Т. 46. – С. 181.
18. *Скрипник М.О.* Вибрані твори. – С.7.
19. Там само. – С.8.
20. Там само. – С. 8-9.
21. *Скрипник М.* Моя автобіографія. – С.9.
22. Там само. – С. 9-10.
23. Там само. – С.10.

II. БРАНЕЦЬ ТРЬОХ РЕВОЛЮЦІЙ

1. Скрипник М.О. Вибрані твори. – С. 19-20.
2. Див.: Очерки истории Николаевской партийной организации. – Одесса, 1980. – С.24-25; Очерки истории Одесской областной партийной организации. – Одесса, 1981. – С. 59.
3. Третий съезд РСДРП. Апрель - май 1905 г.: Протоколы – М., 1959. – С.358-359, 362, 370-371, 385-386, 395-396, 404, 427-428, 433, 437, 443-444, 446 та ін.
4. Скрипник М.О. Вибрані твори. – С. 31-32.
5. Там само. – С.33.
6. Там само. – С. 39.
7. Ленін В.І. Повне збір. тв. – Т. II. – С.319.
8. Там само.
9. Скрипник М. Статті й промови. – Т. 1. – С.13.
10. Там само. – С.14.
11. Скрипник М.О. Вибрані твори. – С.57.
12. Там само. – С.59, 60.
13. Цит.за: Бабко Ю., Білокобильський І. Микола Олексійович Скрипник. – С.84.
14. Скрипник М.О. Вибрані твори. – С.63.
15. Там само. – С.76.
16. Цит за: Бабко Ю., Білокобильський І. Назв. праця. – С.96.
17. Шестой съезд РСДРП (большевиков). Август 1917 года: Протоколы. – М., 1958. – С.31-32.
18. Там само. – С.232.
19. Там само. – С.234-235, 263-264.
20. Скрипник М.О. Вибрані твори. – С.91-92.

III. У ВИРІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

1. Ленін В.І. Україна // Повне збір. тв. – Т.32. – С.333-334.
2. Там само. – С.334.
3. Там само.
4. Винниченко В. Відродження нації. – К. – Відень, 1920. – Ч.II. – С.108.
5. Ленін В.І. Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до української Ради // Повне збір. тв. – Т.35. – С.137.
6. Там само. – С.138-139.
7. Владимир Ильич Ленин. Биограф. хроника. – Т.5. – М., 1974. – С.111-112; Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ – колишній ІМЛ при ЦК КПРС) – Ф.19. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.1 зв., 3 зв.
8. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий. – Ч.2. К., 1982. – С.490-492.
9. Там само.
10. Правда. – 1917. – 17 декабря. – № 217.
11. Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т.5. – С.145-146; Ленін В.І. Повне збір. тв. – Т.35. – С.182-183.

12. *Варгатюк П.Л., Солдатенко В.Ф., Шморгун П.М.* В огне трех революций. Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях. – К., 1986. – С.562.
13. *Скрипник Мария.* Воспоминания об Ильиче. – М.-Л., 1927. – С.77-78.
14. Постановления и распоряжения рабоче-крестьянского правительства Украинской Народной Республики. – 1918. – № 82; Бош Е. Год борьбы. 2-е изд. – К., 1990. – С.243-253.
15. *Скрипник М.О.* Вибрані твори. – С.93-94.
16. ЦДАВО України. – Ф.1. Оп.1. Спр.7в. Ч.І. – Арк.25.
17. Там само. – Арк.67.
18. Там само. – Арк.1, 1 зв.
19. Там само. – Арк.2-5, 6, 7 зв.
20. Там само. – Арк.26, 27.
21. *Скрипник М.О.* Вибрані твори. – С.102.
22. Там само. – С.97-98.
23. Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т.5. – С.356.
24. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.7в. Ч.1. – Арк.20-23.
25. Там само. – Арк.35, 36, 51, 58, 65, 65 зв., 66, 66 зв.
26. Там само. – Арк.20.
27. Там само. – Арк.54.
28. Там само. – Арк.55.
29. Там само. – Арк.59.
30. Там само. – Арк.62-63.
31. Там само. – Арк.82-101.
32. Там само. – Арк.64.
33. Там само. – Арк.57.
34. Там само.
35. Там само. – Арк.57 зв.
36. Там само.

IV. СТВОРЕННЯ ПАРТІЇ

1. *Варгатюк П.Л., Курас И.Ф., Солдатенко В.Ф.* В.И.Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции. – К., 1980. – С.130-131.
2. Пролетарская мысль. – 1917. – 8 ноября. – № 3.
3. Пролетарская мысль. 1917. – 9 ноября. – № 4.
4. Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.). Сб. документов и материалов. – К., 1962. – С.418-419.
5. Молот (Полтава). – 1917. – 30 ноября. – № 4; Большевистские организации Украины (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.). – С.482-483.
6. Пролетарская мысль. – 1917. – 18 ноября. – № 12.
7. Большевистские организации Украины (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.). – С.419.
8. *Шиловцев Ю.В.* Партійне будівництво на Україні (листопад 1917 – липень 1918 рр.). – Харків, 1972. – С.52, 57, 58.
9. Пролетарская мысль. – 1917. – 23 ноября. – № 15.
10. Див.: *Юрченко О.Т.* В.І.Ленін і більшовицькі організації України. – К., 1970. – С.581.
11. *Владимир Ильич Ленин.* Биографическая хроника. – Т.5. – С.90.

12. Цит. за: *Шиловцев Ю.В.* Указ. соч. – С.58-59.
13. Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – М. 1958. – С.155-157.
14. Там само.
15. РДАСПІ. – Ф.17. – Оп.1а. – Спр.265. – Арк.4; Спр.131. – Арк.72. Спр.82. – Арк.107; Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий на Украине. – С.326, 444.
16. *Шиловцев Ю.В.* Указ. соч. – С.80-83.
17. Там само. – С.486.
18. Там само. – С.510.
19. Летопись революции. – 1926. – № 5. – С.80, 82, 91, 92.
20. *Варгатюк П.Л., Курас И.Ф., Солдатенко В.Ф.* Указ. соч. – С.304-305.
21. Летопись революции. – 1926. № 5. – С.80.
22. Там само. – С.80, 83, 91, 92.
23. Там само. – С.73, 79-80, 81.
24. Див.: *Варгатюк П.Л., Солдатенко В.Ф., Шморгун П.М.* Указ. соч. – К., 1986. – С.536-540.
25. Солдат и рабочий (Херсон). 1917. 12 декабря. № 172. Донецкий пролетарий (Харьков). – 1917. – 12 декабря № 33.
26. Державний архів Одеської області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.331. – Арк.6.
27. Літопис революції. – 1930. № 5. – С.106-110.
28. Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.). – С.82.
29. Там само. – С.83, 84, 86.
30. Там само. – С.86.
31. Коммунист. – 1918. – № 1-2. – С.31-32.
32. Цит. за: *Мельниченко В.Ю.* Бойовий загін єдиної лєнінської партії. – К. 1978. – С.54.
33. Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины (5-12 июля 1918 года). Протоколы. – К., 1988. – С.169.
34. Там само. С.179-180.
35. Цит. за: *Мельниченко В.Ю.* Назв. праця. – С.55.
36. Протоколы I-го съезда Коммунистической партии (большевиков) Украины. – М., 1918. – С.12-13.
37. *Лєнін В.І.* Повне зібр. тв. – Т.36. – С.456.
38. Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5-12 июля 1918 года. Протоколы. – С.29.
39. Там само. – С.68-69.
40. Там само. – С.66-67.
41. Там само. – С.69-70.
42. Там само. – С.150, 153.
43. Там само. – С.67.
44. Там само. – С.97.
45. Там само. – С.179.
46. Там само.
47. Там само. – С.167.
48. Там само. – С.167-168.
49. Там само. – С.167.
50. Там само. – С.168.

51. Там само. – С.166.
52. Там само. – С.128-129.
53. Там само. – С.173.
54. Там само. – С.173-174.
55. Там само. – С.178.

V. НАРКОМІВСЬКІ ТУРБОТИ

1. *Скрипник М.* Статті й промови – Т. I. – С.125.
2. *Скрипник М.* П'ятиріччя ЧК на Україні. // Вибрані твори. – С.188–189.
3. *Скрипник М.* Революційна законність // Там само. – С.215.
4. *Семененко О.* Наркоміюст Скрипник. // "Сучасність". – 1961. – № 6. – С.93.
5. *Скрипник М.* Основні питання українського Жовтня. // Вісті ВУЦВК. – 1925. – № 291. – 20 грудня.
6. *Скрипник М.* П'ятиріччя ЧК на Україні. // Вибрані твори. – С.184.
7. Там само. – С.185.
8. Там само. – С.185–186.
9. Там само. – С.186.
10. Там само. – С.186–187.
11. Там само. – С.187.
12. Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 17–22 октября 1918 года. Протоколы. – К., 1991. – С.93.
13. Там само. – С.94–95.
14. Там само. – С.95.
15. РДАСПІ. – Ф.17. – Оп.65. – Спр.73. Арк.1.
16. ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.17; Спр.13. – Арк.52 зв., 53.
17. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.1.
18. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). – Ф.130. – Оп.3. – Спр.682. – Арк.2–3; Вопросы истории КПСС. – 1988. – № 5. – С.79.
19. ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.44, 53, 55 зв., 58–61.
20. Там само. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.87. – Арк.39.
21. Там само. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.20; Спр.19. – Арк.76, 78, 79.
22. *Затонський В.* Уривки з спогадів про українську революцію // Літопис революції. – 1929. – № 5-6. – С.139-140.
23. ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.94.
24. Там само.
25. Там само. – Арк.106 зв.
26. Восьмой съезд РКП(б). Протоколы. – М., 1959. – С.174–175.
27. Там само. – С.175.
28. Коммунист. – 1919. – 17 травня.
29. ЦДАВО України. – Ф.529. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.83; Ф.2579. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.22.
30. Там само. – Ф.539. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.43.
31. Там само. – Ф.539. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.1; Спр.15. – Арк.56.
32. Там само. – Спр.2. – Арк.2.
33. Там само. – Арк.43 зв.
34. Там само. – Спр.9. – Арк.66.
35. Там само. – Спр.39. – Арк.44–45 зв.; 194–195 та ін.

36. Там само. – Спр.1. – Арк.80–81, 106; Спр.2. – Арк.146–147 зв.
37. Там само. – Спр.1. – Арк.25, 26; Спр.3. – Арк.175–176.
38. Там само. – Спр.2. – Арк.54.
39. Там само. – Спр.2. – Арк.115–120 зв.
40. Там само. – Спр.1. – Арк.80.
41. Там само. – Спр.2. – Арк.141 зв., 180–184 та ін.
42. Там само. – Оп.1. – Спр.1, 2 та ін.
43. Там само. – Спр.2. – Арк.162–163 зв.
44. Там само. – Спр.9. – Арк.85.
- 45 Там само. – Спр.3. – Арк.290–294, 297; Спр.9. – Арк.58–58 зв.; Спр.40. – Арк.71–71 зв. та ін.
46. Там само. – Спр.15. – Арк.197.
47. Там само. – Спр.9. – Арк.57.
48. Там само. – Спр.40. – Арк.115.
49. Там само. – Спр.1. – Арк.27, 36; Спр.3. – Арк.44–45.
50. Там само.
51. Там само. – Спр.1. – Арк.27–28, 29, 32, 37, 44, 45, 80; Ф.539. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.44–45.
52. Там само. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.575. – Арк.23.
53. Там само. – Арк.67 зв., 82; Ф.539. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.95, 96.
54. Там само. – Ф.2579. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.63.
55. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С.229.
- 56 ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.57. – Арк.47.
57. Там само. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.87. – Арк.27–32, 40–44 та ін.
58. Там само. – Арк.39 та ін.
- 59 Там само. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.423. – Арк:5.
- 60 Там само. – Арк.6.
- 61 Там само.
- 62 Там само. – Арк.7.
- 63 Там само.
- 64 Там само. – Арк.9.
- 65 Там само. – Спр.1165. – Арк.33.
- 66 Там само. – Арк.34.
- 67 Там само. – Арк.34–35.
- 68 Там само. – Арк.35.
- 69 Там само. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.87. – Арк.32.
- 70 Там само. – Спр.423. – Арк.11, 12, 12зв.
- 71 Там само. – Арк.13.
- 72 Там само. – Спр.1165. – Арк.35.
- 73 Там само. – Арк.2, 52.
- 74 Там само.
- 75 Там само. – Ф.1* – Оп.2. – Спр.87. – Арк.44 зв.
- 76 Там само. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.1165. – Арк.3зв., 55–56.
- 77 Там само.
- 78 Там само. – Спр.1165. – Арк.2–3зв., 52–53.
- 79 Там само. – Арк.2 зв., 55.
- 80 Там само.
- 81 Там само. – Арк.54.
- 82 Там само. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.87. – Арк.51зв.

- 83 Там само. – Арк.52.
- 84 Там само. – Арк.72зв.–73.
85. Там само. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.648–666; 1085–1095, 1172; 1811–1837 та ін.
- 86 Там само. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.1164. – Арк.1–79.
- 87 Там само. – Ф.106. – Оп.2. – Спр.87. – Арк.75.
- 88 Там само. – Арк.85зв.
- 89 Там само. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.87. – Арк.48зв.–49.
- 90 Там само. – Ф.8. – Оп.1. – Спр.822. – Арк.37.
- 91 Там само. – Арк.3зв.
- 92 Там само. – Ф.2. – Оп.2. – Спр.373. – Арк.31–32, 68–78; Ф.8. – Оп.1. – Спр.822. – Арк.28–28зв., 30, 35зв.
- 93 Там само. – Ф.2. – Оп.2. – Спр.373. – Арк.34, 37; Ф.8. – Оп.1. – Спр.822. – Арк.30.
- 94 Там само. – Ф.2. – Оп.2. – Спр.372а. – Арк.4, 4зв.; 5, 5зв.; Спр.373. – Арк.34–49; Ф.8. – Оп.1. – Спр.822. – Арк.30зв.; 35, 35зв.; 36 зв.
- 95 Там само. – Ф.2. – Оп.2. – Спр.373. – Арк.68–78; Ф.8. – Оп.1. – Спр.822. – Арк.38–41.
- 96 Там само. – Ф.8. – Оп.1. – Спр.822. – Арк.42–50.
- 97 Там само. – Ф.2. – Оп.2. – Спр.373. – Арк.385.
- 98 Там само. – Ф.2. – Оп.2. – Спр.373. – Арк.385; Ф.8. – Оп.1. – Спр.822. – Арк.37.
- 99 Там само. – Ф.8. – Оп.1. – Спр.822. – Арк.42.
- 100 Там само. – Арк.49зв.
- 101 Там само. – Ф.2. – Оп.2. – Спр.371. – Арк.16, 18.
- 102 Там само. – Арк.64.
- 103 Там само. – Ф.2. – Оп.2. – Спр.373. – Арк. 255.
- 104 Там само. – Ф.8. – Оп.1. – Спр.822. – Арк.8.
- 105 Там само.
- 106 Там само. – Ф.8. – Оп.1. – Спр.822. – Арк.84.
- 107 Там само. – Арк.100, 101, 113.
- 108 Там само. – Арк.113.
- 109 Там само.
- 110 Там само. – Ф.2. – Оп.2. – Спр.373. – Арк.292, 310, 311, 313, 317.
- 111 Там само. – Арк.110.
- 112 Там само. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.521. – Арк.2; Ф.166. – Оп.12. – Спр.7093. – Арк.2.
- 113 Там само. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.853. – Арк.39.
- 114 Там само. – Ф.166. – Оп.12. – Спр.7093. – Арк.1–2.
- 115 Там само. – Ф.2. – Оп.3. – Спр.455. – Арк.8–20.
- 116 Там само. – Ф.8. – Оп.2. – Спр.20. – Арк.4; Спр.234. – Арк.1.
- 117 Там само. – Ф.8. – Оп.8. – Спр.20. – Арк.11–13зв., 14–17.
- 118 Там само. – Ф.8. – Оп.7. – Спр.5. – Арк.126.
- 119 Там само. – Арк.161–164, 168–170, 176, 177, 181, 183, 205–273 та ін.
- 120 Там само. – Арк.165.
- 121 Там само. – Ф.8. – Оп.1. – Спр.822. – Арк.42, 45.
- 122 Там само. – Ф.2. – Оп.2. – Спр.380. – Арк.258; Ф.8. – Оп.8. – Спр.20. – Арк.33.
- 123 Там само. – Спр.423. – Арк.21.
- 124 Див., напр.: Там само. – Ф.2. – Оп.2. – Спр.373. – Арк.185, 186; Спр.375.

- Арк.97; Спр.377. – Арк.31. та ін.
125 Там само. – Ф.2. – Оп.2. – Спр.371. – Арк.100; Спр.375. – Арк.1.
126 Там само. – Спр.377. – Арк.95–158; Ф.8. – Оп.1. – Спр.822. – Арк.388, 391.
127 Там само. – Ф.2. – Оп.2. – Спр.371. – Арк.182, 186.
128 Там само. – Спр.377. – Арк.161–188, 443–445; Ф.8. – Оп.1. – Спр.822. – Арк.388–397.
129 Там само. – Ф.2. – Оп.2. – Спр.337. – Арк.394.
130 Там само. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.132. – Арк.6; Ф.8. – Оп.1. – Спр.500. – Арк.33.
131 Там само. – Ф.8. – Оп.1. – Спр.829. – Арк.60; Спр.1348. – Арк.1–67 та ін.
132 Там само. – Ф.8. – Оп.8. – Спр.109. – Арк.1–36.
133 Там само. – Спр.20. – Арк.318; Спр.234. – Арк.111.
134 Там само. – Спр.20. – Арк.719, 924.
135. Там само. – Ф.2. – Оп.3. – Спр.455. – Арк.8–20.
136 Там само. – Ф.8. – Оп.1. – Спр.844. – Арк.18.
137 Див., напр.: Там само. – Ф.8. – Оп.1. – Спр.1502. – Арк.271; Ф.8. – Оп.8. – Спр.20. – Арк.179, 302, 303.
138 Там само. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.1513. – Арк.47–56; 60–62.
139. Там само. – Ф.8. – Оп.8. – Спр.20. – Арк.11, 14; Спр.234. – Арк.4.
140 Там само. – Ф.8. – Оп.1. – Спр.1502. – Арк.266.
141 Там само. – Спр.1500. – Арк.550.
142 Там само. – Ф.8. – Оп.8. – Спр.20. – Арк.396–413; 434–435.
143 Там само. – Спр.423. – Арк.15.
144 Там само. – Ф.2. – Оп.2. – Спр.377. – Арк.117–118.
145 Там само. – Арк.119–122.
146 Там само. – Ф.8. – Оп.8. – Спр.20. – Арк.169; Спр.234. – Арк.17.
147 Там само. – Ф.8. – Оп.1. – Спр.1502. – Арк.206–206зв.
148 Там само. – Ф.8. – Оп.8. – Спр.20. – Арк.190.
149 Там само. – Арк.241–268.
150 Там само. – Арк.437.
151 Там само. – Ф.8. – Оп.8. – Спр.234. – Арк.133.
152 Там само. – Спр.20. – Арк.341; Спр.124. – Арк.154.
153 Там само. – Ф.8. – Оп.8. – Спр.24. – Арк.20–32 та ін.
154 *Скрипник М.* Вибрані твори. – С.188.
155 Там само. – С.208.
156 Там само. – С.208–209.
157 Там само. – С.209.
158 ЦДАГО України. – Ф.39. – Оп.4. – Спр.192. – Арк.216–217.
159 Там само. – С.217–218.
160 *Скрипник М.* Статті й промови. Т.I. – С.217–218.
161 Там само. – С.127–128.
162 Там само. – С.216–217.
163 Там само. – С.222.

УІ. ДУМИ І СПОДІВАННЯ

1. *Скрипник М.О.* Вибрані твори. – С.144.
2. Там само. – С.144–145.
3. Там само. – С.146–147.

4. Там само. – С.147.
5. Там само. – С.155–156.
6. Там само. – С.155.
7. Там само. – С.158–159.
8. Там само. – С.159.
9. Там само. – С.159–160.
10. Там само. – С.165.
11. Там само – С.198.
12. Там само.
13. Там само – С.166.
14. Там само: –С.167.
15. Там само.
16. Там само.
17. Там само. – С.166–167, 168.
18. Там само. – С.167–168.
19. Там само.
20. Там само. – С.168.
21. Там само. – С.202
22. Там само. – С.205–206.
23. Там само. – С.201.
24. Там само. – С.178–180.
25. Там само. – С.190–191.
26. Там само. – С.191.
27. Там само. – С.191–192.
28. *Скрипник М.* Статті й промови. Т.ІІ. Ч.ІІ. – С.12.
29. Там само. – С.13.
30. *Скрипник М.* Вибрані твори. – С.210.
31. Там само. – С.210–211.
32. Там само. – С.211.
33. Там само. – С.212.
34. Там само. – С.214.
35. Там само. – С.219.
36. Там само. – С.219–220.
37. Там само. – С.384.
38. Там само. – С.384–385.
39. *Скрипник М.* Статті й промови. – Т.ІІ. Ч.І. – С.6.

VII. ЖИТТЄВИЙ АПОГЕЙ. УКРАЇНІЗАЦІЯ

1. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.7096. – Арк.56; ЦДАГО України. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.192. – Арк.1.
2. Див.: *Скрипник Микола.* Статті й промови. – Том ІІ. Національне питання. Ч.І. – С.146–164.
3. Там само. – С.217–264.
4. Див.: *Солдатенков В.Ф.* До оцінки організацій "українських більшовиків" – Український історичний журнал. – 1989. – № 6. – С.62–69; № 7. – С.49–57.
5. Див.: *Ненароков А.П.* Из опыта национально-языковой политики первых лет Советской власти // История СССР. – 1990. – № 2. – С.6.
6. *Скрипник М.* Статті й промови. – Т.ІІ. – Ч.І. – С.103.
7. Там само. – С.73–74.

8. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – К., 1998. – С. 128.
9. Там само.
10. Там само. – С. 129.
11. Скрипник М. Статті й промови. – Т.IV. – Ч.I. – С.3–17.
12. Там само. – С. 13.
13. Там само. – С. 8.
14. Там само. – С. 132–141.
15. Там само. – С. 134.
16. Там само. – С. 132–133.
17. Див.: Там само. – С.48–129, 142–315 та ін.
18. Там само. – С. 178, 182, 219.
19. Там само. – С. 179.
20. Там само. – С.214, 216 та ін.
21. Див.: ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп.7. – Спр.204. – Арк.1–142; Оп.9. – Спр.796. – Арк.1–59; Спр.873. – Арк.
22. Там само. – Оп.9. – Спр.66. – Арк.1–6.
23. Там само. – Ф. 166. – Оп.7. – Спр.240. – Арк.69; Оп.8. – Спр.40. – Арк. 145.
24. Там само. – Ф. 166. – Оп.7. – Спр.204. – Арк.81; Оп.8. – Спр.40. – Арк. 102.
25. Там само. – Ф. 166. – Оп.8. – Спр.40. – Арк.205, 206.
26. Там само. – Ф. 166. – Оп.7. – Спр.204. – Арк.15; Оп.8. – Спр.40. – Арк.205.
27. Кошелівець І. Назв. праця. – С.202–203.
28. Скрипник М. Статті й промови. Т.V. Література й мистецтво. – Харків, 1930. – С.43.
29. Там само. – С.285.
30. Там само. – С.285–286.
31. Скрипник М. Підсумки літературної дискусії // Більшовик України. – 1926. – № 1 (липень); Скрипник М. Статті й промови. – Т.II. – Ч.I. – С. 137–138.
32. Там само. – С. 139.
33. Там само. – С. 130, 131, 139.
34. Там само. – С. 125.
35. Там само. – С. 132–133.
36. Там само. – С. 126.
37. Там само. – С. 114.
38. Там само. – С. 115.
39. Там само.
40. Там само. – С. 117–118.
41. Там само. – С. 124–128, 144–145 та ін.
42. Там само. – С. 128.
43. Скрипник М. Лист до тов. Лебеда // Статті й промови. – Т.2. – Ч.I. – С.309.
44. Там само. – С.311.
45. Там само. – С.309.
46. Там само. – С.314.
47. Скрипник М. Статті й промови. Т.II. – Ч.2. – С.281–285.
48. Там само. – С.294–301, 314.
49. Скрипник М. З приводу економічної платформи націоналізму // Статті й промови. Т.II. – Ч.1. – С.300.
50. Кошелівець І. Назв. праця. – С.204.
51. Там само.
52. Скрипник М. Статті й промови. Т.II. – Ч.1. – С. 127.
53. Див.: Кошелівець І. Назв. праця. – С. 196–197; ЦДАВО України. – Ф. 166. –

- Оп.7. - Спр.240. - Арк.84.
54 Скрипник М. Статті й промови. Т.V. - С. 10-11.
55 Там само. - С.273.
56 Там само. - С.21.
57 Скрипник М. Статті й промови. Т.II. - Ч.2. - С.304.
58 Там само. - С.304.
59 Див.: Кошелівець І. Назв, праця. - С.201.
60 ЦДАВО України. - Ф.166. - Оп.9. - Спр.1545. - Арк.88.
61 Там само. - Арк.92.
62 Там само. - С.88.
63 Там само. - Ф. 166. - Оп.8. - Спр.59. - Арк.89-94.
64 Кошелівець І. Назв, праця. - С.213.
65 Там само. - С. 199-200.
66 Там само. - С.210-211.
67 Скрипник М. Статті й промови. -Т.V. -С.13-14.
68 Див.: Кошелівець І. Назв, праця. - С.211.
69 Там само. - С.211-213.
70 Там само. - С.213.
71 Скрипник М. Статті й промови. - Т.II. - Ч.2. - С.353.
72 Там само. - С.351.
73 Цит. за: Кошелівець І. Назв, праця. - С.113.
74 Там само.
75 Українські вісті (Париж). — 1927. — 15 жовтня.
76 Цит. за: Кошелівець І. Назв, праця. - С.227-228. Борщак І. Дві зустрічі // Україна" (Париж). - 1950. - № 4. - С.257.
77 Див.: Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917-1920 рр.). - К., 2001. -С.65-202.
78 Див.: Скрипник М. Статті й промови. - Т.II. - Ч.2. - С.167-216 та ін.
79 Див.: Там само. - Т.II. - Ч.I. - С.217-264, 27-288; 4.2. - С.73-128 та ін.
80 Див., напр: Ч.I. - С.277-278.
81 Там само. - С.150-159.
82 Там само. - С.155.
83 Там само. - С.315-330.
84 Народность и родной язык населения СССР. - М., 1928. - С.54, 73.
85 Скрипник М. Статті й промови. - Т.II. - Ч.I. - С.319.
86 Там само. - С.320.
87 Там само. - С.321.
88 Там само. - С.322.
89 Там само. - С.323, 327.
90 Там само. - С.318-319.
91 Вісті ВУЦВК. - 1930, - 24 і 25 квітня. - №№ 94 і 95.
92 Див.: Скрипник М. Статті й промови. - Т.II. - Ч.2. - С.338-346.
93 Там само. - С.380.
94 Там само. - Т.II. - 4.I. - С.92.
95 Червоний шлях (Харків). - 1933. - № 10. - С. 198.
96 ЦДАВО України. - Ф.3866. - Оп.1. - Спр.176. - Арк.23.
97 Там само. - Ф.166. - Оп.9. - Спр.873. - Арк. 139-140 та ін.
98 Там само. - Ф.166. - Оп.9. -Спр.796. - Арк.64-66; спр.1427. - Арк.59та ін.
99 Там само. - Ф.166. - Оп.7. - Спр.204. - Арк.37.
100. Там само. - Спр.272. - арк.34-35.

101. Там само. – Арк. 36.
102. Там само. – Арк.100; Ф.166. – Оп.8. – Спр.40. – Арк.81.
103. Там само. – Ф.166. – Оп.7. – Спр.204. – Арк.139; Оп.8. – Спр.40. – Арк.11.
104. Там само. – Ф.166. – Оп.8. – Спр.40: – Арк.14.
105. Там само. – Ф.1. – Оп.5. – Спр.8. – Арк.37.
106. Там само. – С.38.
107. *Скрипник М.* Статті й промови. – Т.ІІ. – Ч.І. – С.268.
108. Там само. – С.341–344.
109. Там само. – С.356.
110. *Там само.* – Т.ІІ. – Ч.2. – С.235–238; 250–253.
111. *Там само.* – Т.ІІ. – Ч.І. – С.269.
112. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.7. – Спр.240. – Арк.66; Оп.8. – Спр.40. – Арк.120, 125.
113. Див.: *Скрипник М.* Статті й промови. – Т.ІІ. – Ч.2. – С.127–356.
114. Там само. – С.356–357.
115. Там само. – С.363.
116. Там само.
117. Там само.
118. Там само. – С.357–358.
119. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.66. – Арк.11.
120. Там само. – С.11–12.
121. *Скрипник М.* Статті й промови. – Т.ІІ. – Ч.2. – С.357.
122. Там само.
123. Там само. – С.45.
124. Там само. – С.71–79.
125. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.66. – Арк.6.
126. Там само.
127. *Скрипник М.* Статті й промови. Т.ІІ. – Ч.2. – С.55.
128. Див.: ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.796. – Арк.54; Спр.873. – Арк.48 зв. та ін.
129. Там само. – Ф.166. – Оп.7. – Спр.240. – Арк.61.
130. Там само. – С.56.
131. Там само. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.55. – Арк.11–15.
132. Там само. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.87. – Арк.63–63зв.
133. Там само.
134. Цит. за: С чего начинается личность. – М., 1984. – С.23.

VIII. СПАЛАХИ ТРАГЕДІЇ

1. ЦДАГО України. – Ф.39. – Оп.4 – Спр.192. – Арк.19–20.
2. *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація. – С.134.
3. *Скрипник М.* Статті й промови. – Т.І. – С.
4. Цит. за: *Замковий В.П.* Микола Скрипник: сторінки політичної біографії // Про минуле – заради майбутнього. – К., 1989. – С.259.
5. *Скрипник М.* "Два сапога – пара" // Комуніст. – 1926. – 16 червня.
6. Там само.
7. Див.: *Скрипник М.* Статті й промови. – Т.ІІ. – Ч.І. – С.271–288, 302–314, 355–361 та ін.
8. ЦДАВО України. – Ф.2605. – Оп.3. – Спр.1553. – Арк.1.
9. Там само. – Ф.2708. – Оп.4. – Спр.5. – Арк.32.
10. Там само. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.17. – Арк.170.

11. Там само. – Ф.1. – Оп.8. – Спр.3. – Арк.2–3.
12. ЦДАГО України. – Ф.39. – Оп.4 – Спр.192. – Арк.3.
13. Там само.
14. Там само. – С.4.
15. Там само. – С.4–5.
16. Там само. – С.5–6.
17. Вісті ВУЦВК. – 1932. – 26 січня. – № 21.
18. ЦДАВО України. – Ф.264. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.13; Ф.2605. – Оп.3. – Спр.1553. – Арк.6–7 та ін.
19. Цит. за: *Замковий В.П.* Назв. праця. – С.248.
20. Див.: *Шаповал Ю.І.* Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. – К., 1994. – С.170–171.
21. Вісті ВУЦВК. – 1933. – 12 липня.
22. ЦДАГО України. – Ф.39. – Оп.4. – Спр. – Арк.7.
23. Там само.
24. Там само. С.7–8.
25. Там само. – С.8.
26. Там само. – С.10.
27. Там само. – С.9.
28. Там само.
29. Там само. – С.10.
30. Там само.
31. Більшовик України. – 1933. – № 3. – С.3.
32. Див.: *Шаповал Ю.І.* Назв. праця. – С.172–173.
33. Більшовик України. – 1933. – № 11. – С.113.
34. Див.: *Шаповал Ю.І.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С.112–113.
35. *Скрипник М.* Вибрані твори. С.529–530.
36. Там само. – С.530.
37. Там само. – С.532.
38. Там само. С.534–535.
39. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.281. – Арк.191; Ф.39. – Оп.4. – Спр.192. – Арк.1.
40. Цит. за: *Пиріг Р., Шаповал Ю.* Микола Скрипник: хроніка загибелі // Політика і час. – 1991. – № 4. – С.80.
41. Див.: *Шаповал Ю.* Україна 20–50-х років... – С.116.
42. Цит. за: *Пиріг Р., Шаповал Ю.* Назв. праця. – С.81.
43. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.9. – Спр.1. – Арк.84; Ф.166. – Оп.12. – Спр.7093. – Арк.57.

ІХ. ЙОГО "ГОЛГОФА"

1. Див.: ЦДАВО України. – Ф.377. – Оп.1. – Спр.12043. – Арк.1–2 зв., 53–60, 62–72; Спр.12046. – Арк.7–10, 36 зв., 41–43 зв. та ін.
2. Там само. – Ф.337. – Оп.1. – Спр.12045. – Арк.5–7 зв.;
3. Там само. – Ф.337. – Оп.1. – Спр.12043. – Арк.73–86, 89–103; Спр.12046. – Арк.20–23, 35–41, 47–49 зв., 50–51 та ін.
4. Там само. – Ф.337. – Оп.1. – Спр.12043. – Арк.56.
5. Там само.
6. Цит. за: *Пиріг Р., Шаповал Ю.* Назв. праця // Політика і час. – 1991. – № 4.

– С.80–81.

7. Див.: *Скрипник М.* Нариси підсумків. Українізація та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської. Промова на засіданні НКО УСРР з 14.ІІ.1933 р. – Харків, 1933. – 36 с.

8. Там само. – С.3–4.

9. Там само. – С.5–7.

10. Там само.

11. Там само. – С.9.

12. Там само.

13. Там само. – С.11.

14. Там само. – С.11–12.

15. Там само. – С.34.

16. Там само. – С.13, 14.

17. Там само. – С.31.

18. Там само. – С.19–26.

19. Там само. – С.13–14.

20. Див.: Там само. – С.18–19, 27.

21. Цит. за: *Пиріг Р., Шаповал Ю.* Назв. праця. – С.81.

22. *Г.Овчаров.* Микола Скрипник і радянська література. – Харків, 1933. – 103 с.

23. Там само. – С.15–16.

24. Там само. – С.16–17.

25. Див.: Там само. – С.52, 55.

26. Див., напр.: Там само. – С.30, 70–73, 100 та ін.

27. Там само. – С.66.

28. Там само. – С.74.

29. *Шаповал Ю.* Україна 20–х – 50–х років... – С.116.

30. Вісті ВУЦВК. – 1933. – 1 травня.

31. Там само.

32. Там само.

33. Там само.

34. *Хвиля А.* Викоринити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті // *Більшовик України.* – 1933. – № 7–8. – С.55.

35. Там само. С.43.

36. Там само. С.52–53.

37. *Шліхтер О.* За більшовицьку непримиренність в теорії // *Більшовик України.* – 1933. – № 5–6. – С.71.

38. Там само. С.85.

39. Там само. С.72–73, 76–77.

40. Там само. – С.77–78.

41. Там само. – С.78.

42. Там само. – С.78–79.

43. Там само. – С.80.

44. Там само. – С.80–81.

45. Там само.

46. Документ – лист Д.Мануїльського знаходиться в колекції документів ЦДАГО, однак, чомусь, не зафондований.

47. Там само.

48. Там само.

49. Див.: *Шаповал Ю.* Назв. праця. – С.117–118.

50. *Скрипник М.* Вибрані твори. – С.536.

51. Там само.
52. Там само. – С.537.
53. Там само.
54. Там само. – С.539.
55. Там само. – С.539–540.
56. Там само. – С.540.
57. Там само. – С.540–541.
58. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.400. – Арк.43.
59. Там само. – С.44.
60. Там само. – С.46–47.
61. Там само. – С.47.
62. Там само. – С.48.
63. Там само. – С.96.
64. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.145. – Спр.18. – Арк.7.
65. Там само – Спр.19. – Арк.5.
66. Там само. Спр.20–а. Арк.2.
67. Там само. Спр.21. Арк.1.
68. Цит. за: *Попов М.* Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації та про завдання боротьби з ними // Червоний шлях. – 1933. – № 7. – С. 119–120.
69. Вісті ВУЦВК. – 1933. – 11 липня.
70. Там само. – 30 червня.
71. Там само. – 3 липня.
72. Там само. – 11 липня.
73. Там само.
74. Там само.
75. Там само.
76. Там само.
77. Там само.
78. Там само.
79. Володимир Винниченко про самогубство М. Хвильового і М. Скрипника "Думки про себе на тім світі. З неопублікованих записок В.Винниченка "Думки про себе на тім світі" // Сучасність. – 1971. – № 9. – С. 13–14.

Х. “ЖИТТЯ ПІСЛЯ СМЕРТІ” (замість закінчення)

1. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.145. – Спр.21. – Арк.4.
2. Там само.
3. Вісті ВУЦВК. – 1933. – 8 липня.
4. Там само. – 9 липня.
5. Там само.
6. Там само.
7. Там само.
8. Там само.
9. Там само.
10. Там само.
11. Правда. – 1933. – 8 липня.
12. Пролетарий. – 1933 – 8 липня.

13. Вісті ВУЦВК. – 1933 – 12 липня.
14. Там само.
15. Там само.
16. Там само.
17. Там само.
18. Там само.
19. Там само. – 23 липня.
20. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.284. – Арк.34.
21. Вісті ВУЦВК. – 1933. – 14, 17 липня.
22. Там само.
23. *Микола Олексійович Скрипник* // Більшовик України. – 1933. – № 7–8. – С.105.
24. Там само. – С.103–104.
25. Вісті ВУЦВК. – 1933. – 11 серпня.
26. Красная армия. – 1933. – 16 липня, 3 серпня.
27. Цит. за: *Замковий В.* Назв. праця. – С.263.
28. Там само.
29. Там само.
30. ЦДАГО України. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.44.
31. Там само.
32. Там само. – С.45.
33. Там само. – С.46; Листопадовий об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У. Резолюції. – Х., 1933. – С.71–76.
34. XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Стенографічний звіт. – К., 1934. – С.547.
35. Там само. – С.555.
36. XVII съезд ВКП(б). Стенографический отчет. – М., 1934. – С.31–32.
37. ЦДАВО України. – Ф.4465е. – Оп.1. – Спр.926. – Арк.1–30.
38. Там само. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.39. – Арк.106.
39. *Хвиля А.* Викорінити, винищити націоналістичне коріння на мовному фронті – С. 55–56.
40. Див.: *Шаповал Ю.* Назв. праця. – С.126.
41. Там само. – С.126–127.
42. Див.: Там само. – С.126–131.
43. Там само. – С.127.
44. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.338. – Арк. 161–162.
45. Гітя. – 1933. – 10 липня.
46. Deyli Telegraf. – 1933. – 12 липня.
47. Володимир Винниченко про самогубство М. Хвильового і М. Скрипника. – С. 7–8, 11–12.
48. Там само. – С.12.
49. Там само.
50. Там само. – С.14.
51. Там само. – С.16.
52. Там само. – С. 16 – 17.
53. *Винниченко В.* Політбюро ЦК КП(б)У. Копія – Політбюро ВКП(б) – т.Сталіну. Машинописний варіант. – С.10–11.
54. Там само. – С.12.
55. Там само. – С.14.
56. Там само.
57. Там само. – С.15.

58. Там само.
59. Там само. – С. 16.
60. Там само. – С. 16–17.
61. ЦДАГО України. – Ф.39. – Оп.4. – Спр. – 192. – Арк.52.
62. Там само. – Ф.1. – Оп. 145. – Спр.2925. – Арк.8– 9; Ф.39. – Оп.1. – Спр.192. – Арк.51.
63. Володимир Винниченко про самогубство М. Хвильового і М. Скрипника. – С.7–8.
64. *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? – С.27, 134, 165 та ін.
65. Там само. – С.142.
66. *Бойко Леонід.* Як розпинали Івана Дзюбу // Інтернаціоналізм чи русифікація? – С.261.
67. Без культури немає народу // Київ. – 1989. – № 10. – С.96–97.
68. ЦДАВО України. – Ф.5111. – Оп.1. – Спр.921. – Арк.212–213.
69. Известия (Москва). – 1972. – 25 января.
70. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.166. – Арк.9.
71. Комуніст України. – 2000. – №2 – С. 91–95.
72. Там само. С. 95.
73. Там само. С. 91.
74. *Скрипник М.* Вибрані твори. – 617с.
75. *Постишев П.* Радянська Україна – непохитний форпост великого СРСР // Червоний шлях. – 1933. – № 8–9. – С.255.

ДОДАТКИ*

ПРАЦІ М. СКРИПНИКА

1902

Корреспонденция из Нижнего Новгорода // Искра. 1902. № 29. 1 дек.

Корреспонденция из Саратова // Искра. 1902. № 29. 1 дек.

1903

Корреспонденция с Урала // Искра. 1903. № 38. 15 апр.

Новое проявление царского "правосудия" // Искра. 1903. № 39. 1 мая.

1904

Современные партийные течения и задачи революционной соц.-демократии (Письмо ко всем организациям РСДРП). В конце документа дата: 1-го июня 1904 г. // Шахов Н. Борьба за съезд (Собрание документов). Женева, 1904. С. 63-69.

1908

Кооперативный съезд и рабочие кооперативы // Пролетарий. 1908. № 33. 23 июля.

Немецкие меньшевики // Пролетарий. 1908. № 35. 11 сент.

1909

Рабочая группа на съезде фабрично-заводских врачей. (Письмо участника съезда) // Пролетарий. 1909. № 46. 11(24) июля.

Резолюция Московского комитета РСДРП по вопросу об участии в съезде фабрично-заводских врачей // Пролетарий. 1909. № 44.

1913

Рабочее страховое представительство и ликвидаторы // Путь правды. 1913. № 35. 13 марта.

Теория и практика руководителей Московского Союза потребительных обществ // Просвещение. 1913. № 9. С. 99-102.

1914

В чем задача? // Путь правды. 1914. № 6. 28 янв.

Вина предпринимателя и больничные кассы // Путь правды. 1914. № 42. 21 марта.

Вниманию всех товарищей - правленцев Спб. Больничных касс // Путь правды. 1914. № 44. 23 марта.

Вниманию городских рабочих и служащих // Путь правды. 1914. № 11. 2 февр.

Два наказа // Путь правды. 1914. № 59. 12 апр.

Еще раз // Трудовая правда. 1914. № 25. 26 июня.

К московским выборам // Трудовая правда. 1914. № 9. 7 июня.

Как выбирать // Путь правды. 1914. № 50. 30 марта.

Локаут и страхование // Путь правды. 1914. № 46. 26 марта.

Металлисты и страхование // Пролет. правда. 1914. № 15. 19 янв.

Новое разъяснение // Путь правды. 1914. № 65. 19 апр.

О выборах в страховой сонет // Путь правды. 1914. № 19. 22 февр.

О лозунге общегородской кассы // Трудовая правда. 1914. № 21. 21 июня.

* При підготовці додатків використано матеріали книги "Скрипник М.О. Вибрані твори". К., 1991. - С.544-590.

Об "осуществимости" страхового законопроекта. // Путь правды. 1914. №

83. 11 мая.

Общегородская касса и ликвидаторы // Путь правды. 1914. № 3. 24 янв.

Организационные задачи рабочего страхового представительства // Путь правды. 1914. № 30. 7 марта.

Основные задачи страхового движения горнорабочих // Путь правды. 1914. № 38. 16 марта.

Очередные шаги // Пролет. правда. 1914. № 13. 17 янв.

После выборов // Путь правды. 1914. № 55. 5 апр.

Праздники и больничные кассы // Путь правды. 1914. № 56. 6 апр.

Страховой Совет и рабочие // Путь правды. 1914. № 1. 22 янв.

Усиливающиеся преследования // Трудовая правда. 1914. № 1. 23 мая.

1918

Заключительное слово по докладу о текущем моменте на II Всеукраинском съезде Советов рабочих и крестьянских депутатов // Вестн. УНР. 1918. № 47. 22 (9) марта.

Новый стан в революції на Україні // Вістн. УНР. 1918. № 61. 11 квіт.

О введении военного положения в Полтавской, Черниговской и Херсонской губерниях и о необходимости мобилизации граждан для нужд обороны: Выступление на заседании ЦИК Советов Украины, 15 марта // Вестн. УНР. 1918. № 44. 19(6) марта.

О политическом и военном положении Украины: Докл. на заседании ЦИК Советов Украины. 12 марта 1918 г. // Вестн. УНР. 1918. № 41. 14(1) марта.

Приветствие и речь на II Всеукраинском съезде Советов Р. С. и С. Д. о политическом моменте // Вестн. УНР. 1918. № 44. 19(6) марта.

Сучасне становище // Вістн. УНР. 1918. № 6. 6 січ.

1919

Всеукраїнський з'їзд представників волосних виконкомів. Відповідь-резолуція на слова т. Рафеса з приводу єврейських погромів // Більшовик (К.). 1919. № 41. 1 черв.

Взаимоотношения между Украиной и Великороссией // Коммунист (К.). 1919. № 16. 21 марта.

Доповідь на з'їзді волосних виконкомів 5 червня про завдання Державного контролю // Вісті (Х). 1919. № 59. 6 черв.

Доклад на общегородской конференции Киевской организации КП(б)У о III Коммунистическом Интернационале и VIII съезде РКП // Коммунист (К.). 1919. № 29. 5 апр.

Задачи Государственного Контроля // Гос. контроль. 1919. № 1. С. 2-6.

Заявление на съезде волостных исполкомов Украины на приветствие инвалидов о необходимости обеспечения всех инвалидов империалистической и гражданской войны: Излож. // Коммунист. 1919. № 73. 4 июня.

Заявление на съезде волостных исполкомов Украины // Коммунист (К.). 1919. № 75. 6 июня.

Комуністична партія України та III Інтернаціонал / Київський комуніст. 1919. № 37/45. 11 берез.

Настроение в деревне: Беседа с нар. комиссаром т. Скрыпником, возвратившимся из поездки по Киевской губернии // Коммунист (К.). 1919. № 60. 17 мая.

О работе в деревне: Выступление на Киевской губернской конф. КП(б)У в прениях по докладу Пятакова // Коммунист (К.). 1919. № 52. 8 мая.

Опять "правоучение": О необходимости бесплатного обучения. //

Коммунист (Х.) 1919. № 63. 21 мая.

Основные задачи госконтроля и главные принципы реорганизации контрольных учреждений. // Гос. контроль. 1919. № 1. С. 35-45.

Мобилизация и настроение трудящихся на Волини: Беседа с нар. комиссаром т. Скрыпником, вернувшимся с поездки // Коммунист (К.). 1919. № 100.

Приветственное слово на съезде трудящихся сахарной промышленности Украины и России // Коммунист (Х.). 1919. № 66. 25 мая.

Привітання губернському з'їздові Рад Київської губернії, 25 лют. 1919 р. // Вісті (Известия) Виконавчого комітету Київ. Р.Р.Д. 1919. № 11.

Речь на похоронах товарищей, павших за власть Советов // Киевский коммунист. 1919. № 21. 18 февр.

Слово на доповідь т. Подвойского (Всеукр. съезд волостных исполкомов. // Більшовик (К.). 1919. № 42. 30 трав.

Слово про державний контроль // Більшовик (К.). 1919. № 45. 6 черв.

Сообщение на III Всеукраинском съезде Коммунистической партии Украины о международной конференции Коммунистического Интернационала в Москве // Коммунист (К.). 1919. № 33. 17 апр.

Чорна справа // Вісті ВЦВК. 1919. № 30. 30 квіт.

1920

Доклад от имени Наркоминспекции на первом Всеукраинском совещании профессиональных работников // Коммунист (Х.). 1920. № 211. 21 сент.

Донбасс и Украина (Из истории революционной борьбы на Украине 1917-1918 гг. // Коммунист. 1920. № 4. С. 52-54.

Женщина и рабоче-крестьянская инспекция // Комунарка України. 1920. № 1-2. С. 20-22.

Национальная политика малых народностей // Коммунист. 1920. № 3. С. 12-15.

О народном просвещении на Украине: Выступление на III сессии Всеукраинского ЦИКа по докладу т. Гринька // Коммунист (Х.). 1920. № 265. 25 нояб.

О рабоче-крестьянской инспекции: Докл. на первом Всеукр. съезде работниц и крестьянок // Коммунист (Х.). 1920 № 252. 10 нояб.

Переговоры в Минске (Сообщение т. Раковскому о ходе мирных переговоров с поляками делегата УССР т. Скрыпника от 21 августа и телеграмма тов. Раковского Скрыпнику) // Коммунист (Х.). 1920. № 191. 26 авг.

Февральская революция и большевики // Коммунист (Х.). 1920. № 58. 12 марта.

1921

Артем (Сергеев) (Некролог) // Коммунист (Х.). 1921. № 164.

В крови и огне: От февраля 17-го года до гетмана // Коммунист (Х.). 1921. № 291. 7 нояб.

Второй конгресс Коминтерна о классовой организации пролетариата // Коммунист. 1921. № 5. С. 13-15.

Конкордия Николаевна Самойлова (из восьмиинаний) // Комунарка України. 1921. № 7-8. С. 7-8.

Перебороти і доконати повзучі збочення: Промова на першій Всеукр. нараді викладачів нацпиту // За комуністичне виховання дошкільника. 1921. № 6. С. 13.

VI съезд большевиков и юношеское движение // Юный коммунар. 1921. №

5-6. С. 5-6.

VI съезд партии // Шесть съездов нашей партии, 1898-1917. X., 1921. С. 86-100.

1922

В органах юстиции (из беседы) // Пролет. правда (К.). 1922. № 300. 29 дек.
Военно-революционный комитет Октябрьской революции // Коммунист (Х.). 1922. № 256. 7 нояб.

Годовщина освобождения // Коммунист (Х.). 1922. № 287. 14 дек.

Двуликий Янус // Коммунист (Х.). 1922. № 127, 128. 7-8 июня.

До історії Червоної Армії на Україні // Комуніст. 1922. № 44. 22 лют.

О классовом характере советского суда: Выступление на Всеукр. Съезде работников юстиции // Пролет. правда (К.). 1922. № 235. 16 окт.

Октябрь и Коминтерн, 25 окт. 1917 г. - 7 нояб. 1922 г. // Пролет. правда (К.). 1922. № 256. 7 нояб.

Основные задачи советской юстиции // Пролет. правда (К.). 1922. № 235. 16 окт.

Приветствие от имени ЦК КП(б)У на VI гублартконференции // Пролет. правда (К.). 1922. № 61. 18 марта.

Трипольская трагедия // Юный коммунарь. 1922. № 3-4. С. 5-9.

1923

В Одессе и Николаеве: Беседа Н. Скрыпника с сотр. "Коммуниста" // Коммунист (Х.). 1923. № 64. 23 марта.

Виступ з приводу вироку швейцарського суду над Конраді - убивцею Воровського // Вісті. 1923. № 261. 16 листоп.

Виступ на 2-й сесії Всеукраїнського ЦВК по доповіді т. Чубаря про стан промисловості // Вісті. 1923. № 78. 13 квіт.

Выступления на VII Всеукраинской партийной конференции в прениях по докладом ЦК КСМУ // Коммунист (Х.). 1923. 7-11 апр.

Всесоюзное совещание наркомов юстиции, Харьков // Коммунист (Х.). № 293. 23 дек.; Вісті (Х.). 1923. № 290. 23 груд.

Выковывание партии (К 25-летию юбилею I съезда РСДРП) // Коммунист (Х.). 1923. № 55.

Голос правдиста (из беседы с тов. Скрыпником) // Пролетарий (Х.). 1923. № 100. 5мая.

Жовтень чи червень?: До 6-ї річниці Жовтневої революції // Вісті. 1923. № 251. 7 листоп.

За красными границами // Коммунист (Х.). 1923. № 254. 7 нояб.

Завдання Всесоюзної наради Наркомюстів // Вісті (Х.). 1923. № 290. 23 груд.

Історія пролетарської революції на Україні: Корот. начерк. X., 1923. 85 с.

К задачам Центральной контрольной комиссии // Коммунист (Х.). 1923. № 73. 3 апр.

Класс и партия. X., 1923; Армия и революция. 1923. № 3-4. С. 5-13; № 5-6. С. 9-22.

Коллективизация села и незаможники // Коммунист (Х.). 1923. № 43. 25 февр.

"Красный призрак бродит по Европе" // Пролет. правда (К.). 1923. № 255. 7 нояб.

Начерк історії пролетарської революції на Україні // Червоний Шлях. 1923. № 1. С. 89-112; № 2. С. 71-90; № 3. С. 76-115.

О дислокации комячеек // Коммунист (Х.). 1923. № 41. 25 февр.

О центральных учреждениях СССР: Докл. на IV-й сессии ВУЦИК // Пролет.

правда (К.). 1923. № 252. 3 нояб.

Организация Красной гвардии и Красной Армии на Украине в 1917-1918 гг. // Армия и революция. 1923. № 3-4. С. 38-51.

Ответная речь на приветствия рабочих Донецкой железной дороги на VII Всеукраинской партийной конференции ЦК КП (б)У // Коммунист. 1923. № 17. 7 апр.

Отчет о деятельности ЦК КП(б)У (на VI-й Одесской губ. партконференции) // Коммунист (Х.). 1923. № 66. 25 марта.

Підсумки XII з'їзду РКП // Більшовик (К.). 1923. № 98. 5 трав.

Празднование пятилетней годовщины ЧК-ГПУ: Речь на торжеств. заседании коллегии ГПУ, 11 февр. 1923 г. // Коммунист (Х.). 1923. № 33. 13 февр.

Пятилетие первого корпуса Червоного казачества // Коммунист (Х.). 1923. № 6. 10 янв.

Рабочий класс и рабочая партия: Докл., читанный к 25-летию РКП(б). Х., 1923. 82 с.

Революционное движение студенчества до Февральской революции // Студент революции. 1923. № 9-10. С. 10-14.

Речь Н. Скрыпника на XII съезде РКП(б) // Национальные моменты в партийном и советском строительстве. Х.: Путь просвещения. 1923. С. 38-45.

Рука об руку с рабочей печатью // Пролетарий (К.). 1923. № 100. 7 мая.

Союз Социалистических Советских Республик // Коммунарка Украины. 1923. № 2-3. С. 1-3.

Тов. Дьяков // Летопись революции. 1923. № 5. С. 239-240.

Чудо Октябрьской революции (5-летие создания Красной Армии) // Коммунист (Х). 1923. № 42. 23 февр.

1924

Англо-французский конфликт и СССР // Коммунист (Х). 1924. № 67. 22 марта.

Безработица и женщина-работница // Коммунист (Х). 1924. № 80. 8 апр.

2-й агрономический съезд // Коммунист (Х.). 1924. № 49. 28 февр.

Відповідь на запитання позапартійного робітництва на VIII Всеукраїнській партконференції // Вісті (Х.). 1924. № 106. 13 трав.; Коммунист (Х.). 1924. № 108. 13 мая; Пролет. правда (К.). 1924. № 108. 14 мая.

Выступление т. Скрыпника в прениях по докладу т. Чичерина // Пролет. правда (К.). 1924. № 241. 21 окт.

Готовьтесь к партсъезду // Коммунист (Х.). 1924. № 84. 12 апр.

Двинуть сельскохозяйственные машины на село // Коммунист (Х.). 1924. № 56. 7 марта.

Доклад и заключительное слово на VIII губернском съезде Советов Чернигова // Красное знамя (Чернигов). 1924. № 6. 8 янв.

Доповідь на 2 Всеукраїнському з'їзді робітників юстиції про підсумки роботи органів юстиції // Вісті (Х.). 1924. № 48. 28 лют.

Доповідь на VIII Всеукр. з'їзді Рад в справі про затвердження союзної конституції // Більшовик (К.). 1924. № 18. 22 січ.

Доповідь у Раді національностей з приводу проекту положення про бюджетні права СРСР // Вісті (Х.). 1924. № 242. 23 жовт.

Задачи политпросветительной работы // Коммунист (Х.). 1924. № 70. 27 марта.

Задачи посевной кампании // Коммунист (Х.). 1924. № 69. 25 марта.

Задачи судебных учреждений: Речь на съезде работников юстиции. //

Пролет. правда (К.). 1924. № 63. 4 марта.

Звітна доповідь на Всеукраїнському з'їзді робітників юстиції // Більшовик (К.). 1924. № 50. 29. лют.

К сессии ВУЦИКа // Коммунист (Х.). 1924. № 82. 10 апр.

Карна політика УСРР: Доп. на Всеукр. з'їзді робітників юстиції // Вісті (Х.). 1924. № 51. 2 берез.; Більшовик (К.). 1924. № 52. 3 берез.

Кінцеве слово (після дискусій на доповідь М. Скрипника на Всеукраїнському з'їзді робітників юстиції про підсумки роботи органів юстиції // Вісті (Х.). 1924. № 49. 29 лют.

Ленін та національна справа // Знання. 1924. № 15-16. С. 3-4.

Национальный вопрос в Красной Армии // Красная рота. 1924. № 41.

О деле "КОЦД": Беседа с представителем ПАТАУ // Пролет. правда (К.). 1924. № 97. 30 апр.

О литературных выступлениях тов. Троцкого: Докл. на собрании актива Киевской организации КП(б)У // Пролет. правда (К.). 1924. № 274. 30 нояб.

Об угнетении украинского населения в Западной Украине и Бессарабии: Речь на 2-й сессии ВУЦИКа. 14 апр. // Пролет. правда (К.). 1924. № 86. 16 апр.

Октябрьская революция и революция права // Вестн. сов. юстиции. 1924. № 22. С. 733-734.

Ответ после обсуждения на второй сессии ВУЦИКа запроса правительству о положении украинцев в Польше и Румынии // Пролет. правда (К.). 1924. № 86. 16 апр.

С очередные задачи партстроительства // Красное знамя (Чернигов). 1924. № 9.

Памяти Д. П. Благоева: Заявление (8-я Всеукр. парт. конф // Коммунист (Х.). 1924. № 113. 18 мая.

Победа Коммунистической партии в Прикарпатской Украине // Коммунист (Х.). 1924. № 68. 23 марта.

Потрійний ювілей радянської влади на Україні // Вісті (Х.) 1924. № 283. 12 груд.

Предисловие // Ленин Н. О государстве: Сб. ст. и речей. Х., 1924. С. 1-8.

Предисловие // Ленин Н. Об Украине / Под ред. и с предисл. Н. Скрыпника. - Х., 1924.

Про вибух (на пл. Рози Люксембург) // Вісті (Х.). - 1924. № 28. 5 лют.

Промова - спогади про те, що відбулося за 7 років революції // Вісті (Х.). 1924. № 256. 11 листоп.

Революционная законность // Известия Одесского губкома. 1924. № 1325. 7 мая.

Родина й шлюб в радянській державі: Доп. на 2 Всеукр. з'їзді робітниць та селянок // Вісті (Х.). 1924. № 258. 13 листоп.

Сім'я та шлюб в радянських республіках (3 доповіді) // Селянка України. 1924. № 4. С. 5.

Твердой рукой (о денежной реформе) // Коммунист (Х.). 1924. № 53. 4 марта.

Уголовная политика Советской власти. Х., 1924. 72 с.

Ударний пункт (По поводу обращения ЦК РКП о денежной реформе) // Коммунист (Х.). 1924. № 58.

Хозяйственное строительство. Международное положение. Внутреннее укрепление партии // Известия (Одесса). 1924. № 1324. 6 мая.

Черниговщина выросла (Беседа с т. Скрипником) - Красное знамя /

(Чернигов). 1924. № 7. 9 янв.

Чистка судебного аппарата // Коммунист (Х.). 1924. № 289. 17 дек.

1925

Блакитний (Некролог) // Вісті (Х.). 1925. № 279. 6 груд.

Е.Б.Бош (Некролог) // Коммунист (Х.). 1925. № 5. 8 янв.

Відповідь делегатам першого Всеукраїнського з'їзду вчителів на демонстрації біля ЦК КП(б)У // Нар. учитель (Х.). 1925. № 2.; Вісті (Х.). 1925. № 7. 10 січ.

Відповідь на привітання представників Західної України й Польщі на IX Всеукр. з'їзді КП(б)У // Вісті (Х.). 1925. № 282. 10 груд.

Внутріселищній землеустрій та колективізація сільського господарства // Сіл. госп-во. 1925. № 9-10. С. 9-11.

Выдержка из речи на пятом Всероссийском съезде Советов 6 июля 1918 г. // Летопись революции. 1925. № 2. С. 51-52.

Діяльність радянської прокуратури // Більшовик (К.). 1925. № 40. 19 лют.

До перевиборів нар засідателів // До процесу київської міліції // Вісті (Х.). 1925. № 284. 12 груд.

За единый рабочий фронт: Речь на торжеств. заседании в театре им. Шевченко в Харькове (с участием германской рабочей делегации) // Коммунист (Х.). 1925. № 170. 28 яюля.

Заявление Одесскому комитету РСДРП. 31 марта 1905 г. (подпись Щур) // Пролетарская революция. 1925. № 7. С. 46-49.

К 8-летию Октябрьской революции // Вестн. сов. юстиции. 1925. № 22. С. 1-2.

К делу шайки "Бим-Бом" // Коммунист (Х.). 1925. № 247. 28 окт.

Ленинская теория вооруженного восстания: Докл. на собрании Харьк. гарнизона ВНО // Красная рота. 1925. № 5. С. 61-70.

Народный суд, его задачи и его деятельность. Х., 1925. 34 с.

Нове районування і органи юстиції: Доп. на Всеукр. нараді робітників юстиції // Вісті (Х.). 1925. № 101. 7 трав.

О выселении из сел бывших помещиков // Пролет. правда (К.). 1925. № 87. 17 апр.

О задачах IX Всеукраинского съезда Советов // Пролет. правда (К.). 1925. № 95. 29 апр.

Октябрь и искусство революции // Коммунист (Х.). 1925. № 255. 7 нояб.

Организатор побед (Некролог М. В. Фрунзе) // Коммунист (Х.). 1925. № 251. 1 нояб.

Основні питання Українського Жовтня: Спогади до 8-х роковин I Всеукраїнського з'їзду Рад. // Вісті (Х.). 1925. № 291. 20 груд.

Первая ласточка весны народов (Узбекистан) // Коммунист (Х.). 1925. № 151. 5 июля.

Привітання від імені ЦК на Всеукраїнському вчительському з'їзді // Більшовик (К.). 1925. № 8.

Привітання від ЦК КП(б)У делегації німецьких робітників у Харкові // Вісті (Х.). 1925. № 170. 28 лип.

Про діяльність прокуратури: Доп. на 4-й сесії ВУЦВК // Більшовик (К.) 1925. № 31. 8 січ.

Промова (на диспуті "Злочинний світ") про потребу притягти увагу студентства та пролетарських мас до боротьби з злочинством // Вісті (Х.). 1925. № 135.

Промова на з'їзді начальників органів ДПУ (про революційну законність та

ДПУ) // Вісті (Х.). 1925. 4 черв.

Промова (при відкритті курсів окружних партійних робітників при ЦК КП(б)У) // Вісті (Х.). 1925. № 246. 27 жовт.

Революційна законність: Докл. і кінцеве слово на Всеукр. нараді в справі рад. будівництва 13 лют. // Вісті (Х.). 1925. № 36. 1 лют.

Революційна законність УСРР: Доп. на II сесії ВУЦВК, 22 жовт. // Вісті (Х.). 1925. № 243. 23 жовт.

Союз соціалістичних радянських республік // Рад. селянин. 1925. № 13-14. С. 1-3.

Уголовная политика Советской власти. Х., Юрид. изд-во НКЮ УССР. 1925. 75 с.

Хуліганство - велике соціальне зло: Розмова з Наркомюстом та Генеральним Прокурором УСРР // Вісті (Х.). 1925. № 247. 28 жовт.

1926

Выступление Н. Скрипника на XIV съезде ВКП(б) // XIV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). 18-31 декабря 1925 г. Стенографический отчет. М.-Л., 1926. 1030 с.

Дев'ять років національної політики на Україні // Агітатор. 1926. № 21; С. 42-46.

Демонстрація братерства // Вісті (Х.). 1926. № 131. 10 черв.; Комуніст. 1926. № 131. 10 черв.

Дніпрельстан // Комуніст. 1926. № 239. 17 жовт.

До теорії боротьби двох культур. Х., 1926. 31 с.

Доклад Народного комиссара юстиции и генерального прокурора республики на IV сессии Всеукраинского Центрального исполнительного комитета 8-го созыва. Х., 1926. 28 с.

Доповідь па IX окружному з'їзді Рад Київщини: Звіт укр. уряду // Пролет. правда (К.). 1926. №. 104. 9 мая.

Доповідь на III Всеукраїнському з'їзді робітників юстиції // Вісті. 1926. № 296. 28 груд.

Доповідь НКЮ на IV сесії ВУЦВК // Вісті. 1926. № 130. 9 черв.

За революционную законность: Докл. на Всеукр. совещ. председателей губерн. и окружных исполкомов по вопр. сов. стр-ва, 18-20 июля 1925 г. Х., 1926. 38 с.

Конституція СРСР // Вісті, 1926. 4 лип.; Червоне право. 1926. № 10-11. С. 405-406.

Лист до закарпатських робітників і селян з Великої України // Карпатська правда. 1926. № 45. 14 листоп.

Національне питання на Радянській Україні // Робітничо-селянський календар "Карпатської правди", на 1927 р. Ужгород, 1926. С. 71-76.

О теории борьбы двух культур: Осн. линии нац. политики на Украине. Х., 1926. 32 с.

Отчет о работе "Боевого комитета при СПБ. К.", сент.-окт. 1905 г. (подпись в подлиннике Г. Щенский) // Ленинский сборник. Т. 5. С. 401-463.

Підсумки "літературної дискусії" // Більшовик України. 1926. № 1. С. 18-36.

Повідомлення про смерть Леоніда Борисовича Красіна (Пленум Виконкому Комінтерну) // Комуніст (Х.). 1926. № 272. 25 листоп.

Політика і методи роботи органів юстиції в сучасний момент: Доп. на III Всеукр. з'їзді робітників юстиції // Вісті (Х.). 1926. № 130. 9 черв.

Про діяльність місцевих юридичних гуртків (лист Скрипнику) // Червоне

право. 1926. № 16. С. 42-44.

Про значення процесу київської губміліції // Пролет. правда (К.). 1926. № 97. 29 квіт.

Про події в Англії // Пролет. правда (К.). 1926. № 103. 8 трав.

Промова (на святі IX роковин Жовтня) / Вісті (Х.). 1926. № 258. 9 листоп.

Промова на III сесії ВУЦВК 9 скликання з приводу шанування пам'яті Ів. Франка // Вісті. 1926. № 122. 30 трав.

Революционная законность и работа прокуратуры // Вестн. сов. юстиции. 1926. № 8-9. С. 315-323.

Революційна законність і робітничорівський рух: Доп. т. Скрипника на загальних міських зборах робітничорів при газеті "Харьковский пролетарий" // Червона преса. 1926. № 8. С. 7-14; Червоне право. 1926. № 5. С. 213-220. Семилетие рабоче-крестьянской милиции // Коммунист (Х.). 1926. № 28. 5 февр.

1905 год (Воспоминания) // Коммунист (Х.). 1926. № 28. 5 февр.

Червоний юрист // Червоний юрист. 1926. № 1. С. 1-2.

Шлюб та родина: Доп. на 3-й сесії Всеукр. центр. Виконкому // Вісті. 1926. № 119. 27 трав.

1927

Від народного секретаріату до Ради Народних Комісарів (До 10 роковин Жовтневої революції) // Пролет. правда. 1927. № 293. 23 жовт.

Відповідь від імені XIII окружної партійної конференції Київщини на вітання представників безпартійного робітництва, селянства та інтелігенції Київщини // Пролет. правда (К.). 1927. № 257. 11 листоп.

Відповідь на привітання з нагоди 5-х роковин перебування його на посаді генерального прокурора Республіки і Наркомюсту // Вісті (Х.). 1927. № 54. 8 берез.

Вирок у справі Шварцбарда - Суворий присуд над українською контрреволюцією: Розмова з тов. Скрипником // Комуніст (Х.). 1927. № 248. 29 груд.; Пролет. правда. 1927. 248. 29 груд.

Виставка Овернських плетених виробів у Виші (Франція) // Пролет. правда. № 219. 25 жовт.

Виступ (в день преси в Харкові на вечорі у будинку ім. Блакитного) // Комуніст (Х.). 1927. № 103. 8 трав.

Виступ на з'їзді бібліотечних робітників професійних спілок (Про найближчі завдання в галузі освіти) // Комуніст (Х.). 1927. № 104. 9 берез.; Пролет. правда (К.). 1927. № 55. 8 берез.

Виступ на нараді організаційного комітету інституту інженерів шляхів у Києві // Пролет. правда (К.). 1927. № 74. 2 квіт.

Виступи про правопис // Комуніст. 1927. № 119, 137; Вісті. 1927. № 137. 19 трав.; Пролет. правда, 1927. № 118, 121, 124, 126, 128, 31 трав.; 4, 7 черв.

Выступление 17 октября 1927 в прениях по докладу Луначарского об итогах культурного строительства за 10 лет на 2 сессии ЦИК 4 созыва: // 2 сессия ЦИК СССР 4 созыва: Стеногр. отчет. Л., 1927. Бюл. № 4. С. 15-26; Вісті (Х.). 1927. № 238. 18 жовт.; Комуніст (Х.). 1927. № 239. 19 жовт.

Геть з партії тих, що не зносять умов диктатури пролетаріату - ширше двері новим пролетарям: Відповідь від імені X з'їзду КП(б)У на привітання робітників // Червоний стяг. 1927. 23 листоп.

Гніт трудящих Західної України, Бессарабії та Буковини: Промова на X окружному з'їзді Рад Київщини // Пролет. правда (К.). 1927. № 70. 29 берез.

Десяті роковини УСРР: Промова на урочистому засіданні ВУЦВК і РНК, 26 груд. 1927 р. // Рад. Україна. 1927. № 12. С. 3-9.

Десять заповідей культбудівництва // Рад. освіта. 1927. № 12. С. 1-2; Вісті. 1927. № 250. 11 листоп.

10 років героїчної боротьби: Промова на урочистому засіданні Уряду УСРР // Вісті. 1927. № 297. 28 груд.

Десять років ЧК-ДПУ // Комуніст. 1927. № 296. 28 груд.

До підсумків ІІІ сесії ЦВК Союзу РСР // Вісті: 1927. № 48. 27 лют.

Доповідь і кінцеве слово на X окружному з'їзді Рад Київщини: Обговорення звіту Уряду УСРР, 30 берез. 1927 р. // Пролет. правда (К.). 1927. № 70, 71. 29, 30 берез.

Доповідь на Всеукраїнському з'їзді сількорів "Радянські села" // Комуніст (Х.). 1927. № 61. 16 берез.

Доповідь на пленумі Всеукраїнського комітету спілки Робітос; перспективний п'ятирічний план народної освіти // Пролет. правда (К.). 1927. № 149. 4 лип.; Комуніст (Х.). 1927. № 150. 5 лип.

Доповідь (на ХІІІ окр. парт. конференції Київщини) про діяльність Центрального Комітету КП(б)У // Пролет. правда. (К.). 1927. № 258, 260. 15, 17 листоп.

Доповідь про чергові завдання культосвітньої роботи на міжспілчанській культурконференції, Київ, 30 берез. 1927 р. // Пролет. правда (К.). 1927. № 71. 30 берез.

За наближення УАН до широких робітничо-селянських мас: Промова на засіданні УАН, 1 квіт. 1927 р. // Пролет. правда (К.). 1927. № 74. 2 квіт.

Завдання комсомолу в культурно-освітній роботі Наркомосу: Промова на пленумі ЦК ЛКСМУ, 15 берез. 1927 р. // Молодняк. 1927. № 6-7. С. 123-128.

Завдання культурного будівництва на Україні: Доп. на X з'їзді КП(б)У // Шлях освіти. 1927. № 11. С. 1-32.

Завдання культурного будівництва: Розмова з тов. Скрипником // Пролет. правда. 1927. 11 листоп.

Завдання Наркомосвіти: Доп. на ІV пленумі ЦК комсомолу України // Вісті (Х.). 1927. № 62. 17 берез.

Колесо нової історії повинно закрутитися // Горелов В. Будуємо Дніпрельстан. Х., 1927. С. 15-16.

Лінії освітньої роботи в справі будування соціалізму. Х. 1927. 35 с.

На допомогу жертвам катастрофи на Підкарпатті // Комуніст, 1927. № 237. 16 жовтн.; Вісті. 1927. № 237. 16 жовт.: Пролет. прав да. 1927. 18 жовт.

Найближчі завдання освіти на Україні: Доп. на ІІ пленумі Всеукр. ради профсоюзів // Вісті (Х.). 1927. № 76. 5 квіт.

Народна освіта за десять років (Що зроблено і що стоїть на черзі) // Рад. освіта. 1927. № 12, С. 2-6.

Національне відродження в сучасних капіталістичних державах на прикладі Закарпатської України // Прапор марксизму. 1928. № 1. С. 208-231.

Наша театральна мистецька політика: Доп. на Всеукр. з'їзді спілки робітників мистецтва // Комуніст (Х.). 1927. № 76. 5 квіт.

Октябрьская революция и революция права // Вестн. Сов. юстиции. 1927. № 21-22. С. 712.

Пам'яті тов. Андрія Іванова // Комуніст (Х.). 1927. № 131. 11 черв.; Пролет. правда. 1927. № 131. 11 черв.

Передмова // Ленін В. І. Національне питання, 1910-1920 рр. Х, 1927.

Перспективи розвитку народної освіти: Доп. і прикінцеве слово на 4 пленумі

ВУКу Робос // Народний учитель (Х.). 1927. № 28.

Під знаком пролетарської єдності (10 років Радянської влади на Україні) // Вісті. 1927. № 296. 25 груд.

Підсумки літературної дискусії // Останні партійні документи з національної політики КП(б)У. Х. 1927. С. 70-101.

Підсумки ювілейної сесії ЦВК СРСР: Про маніфест ЦВК Союзу РСР // Вісті (Х.). 1927. № 241. 21 жовт.

Питання освіти й профсоюзу: Доп. на III пленумі Всеукр. ради профсоюзів // Вісті (Х.). 1927. № 182. 12 серп.

Перспективний план народної освіти: Дон. на III пленумі ВУРПС//Нар. учитель (К.). 1927. № 33.

Політика Наркомосвіти в галузі мистецтва. Х., 72 с.

Предисловие // Дело Киевского областного центра действия. Х., 1927. С.7-12.

Предисловие // Эрде Д. Революция на Украине от Керенского до немецкой оккупации. Х., 1927.

Привітання "Комунисті" в день і роковини його українізації // Комуніст (Х.). 1927. № 134. 16 черв.

Про лист від груп українського населення міста Троїтського на Уралі від 29 груд. 1927 р. та від 18 листоп. 1927 р. в справі допомоги літературою // Бюл. НКО. 1928. № 12. С. 3.

Про освітню справу // Пролет. правда. 1927. № 69. 27 берез.

Промова на конференції в справі впорядження українського правопису // Пролет. правда. (К.). 1927. № 118.

Про культурне будівництво на Україні: Доп. на X з'їзді КП (б) У // Вісті. 1927. № 277. 4 груд.; Комуніст. 1927. № 277. 4 груд.

Про події в історичному музеї ім. Шевченка в Києві // Пролет. правда. 1927. № 189. 21 серп.

Про стан вузів: Всеукр. пленум пролет. студентства // Комуніст. 1927. № 107. 13 трав.

Про завдання шкіл селянської молоді: Привітальна промова з нагоди першого випуску короткотермінових курсів робітників шкіл селянської молоді, 27 лип. 1927 р. // Рад. освіта. 1927. № 8-9. С. 1-7.

Промова на III Всеукраїнському з'їзді робітниць і селянок про новий закон про сім'ю і шлюб // Вісті (Х.). 1927. № 17. 21 січ.

П'ятирічний перспективний план наркомосу: Доп. на пленумі Українського Центру. Бюро секції наукових робітників 8 лип. 1927 р. // Шлях освіти. 1927. № 8-9. С. 5-23.

Резолюція пленуму ЦК КП(б)У про лінію національної політики компартії Західної України (КПЗУ) // Останні партійні документи з національної політики КП(б)У. К. 1927. С. 24-30.

Справжнє вогнище української культури: Про українську Академію наук // Пролет, правда (К.). 1927. "№ 74. 2 берез.

Старый правдист - "Правді" // Комуніст (Х.). 1927. № 100. 5 трав.

Тезиси (Таганрогское совещание) // КП(б)У в резолюциях ее съездов и конференций / Сост. М. Иванов. Х., 1927. С. 9-11.

Тези ЦК КП(б)У про підсумки українізації // Останні партійні документи з національної політики КП(б)У. К., 1927. С.1-16.

Три роки без Леніна: Виступ на зборах Журавлівського району у Харкові // Комуніст (Х.). 1927. № 18. 22 січ.

Хвильовізм чи шумськізм? // Більшовик України. 1927. № 2. С. 26-39.
Чергові завдання вузів / Із доповіді наркома освіти М. О. Скрипника на ІІ пленумі ЦБ Пролетстуду // Студент революції. – 1927. – № 5. – С. I-II.
Чергові завдання народної освіти // Шлях освіти. – 1927. – № 10. – С. I-II.
Чергові завдання нашого культурного будівництва / Промова на І-му Всеукр. з'їзді т-ва "Геть неписьменність". 15.III.1927 р. // Політосвіта. – 1917. – № 4. – С. 3-11.; Вісті (Х.). – 1927. – № 61. – 16 берез.

1928

Автобіографія // Радянська освіта. – 1928. – № 5. – С. 1-10.
Великий почин (Про ліквідацію неписьменності) // Радянська освіта. – 1928. – № 11. – С. 3-5.
Всеукраїнська Академія наук (до перевиборів керуючих органів) // Культура і побут (Х.). – 1928. – № 24.
Джерела та причини розламу в КПЗУ. – Х., 1928. – 15 с. (Бібліотека "Більшовик України", № 6).
До теорії боротьби двох культур. – Х., 1928. – 69 с.
Доповідь на ІV Всеукр. нараді працівників освіти // Комуніст. – 1928. – № 146. – 26 черв.
Доповідь на першій конференції маркс.-ленінських наук. -дослідних установ (24 берез.) // Народний учитель. – К., 1928. – № 13. – 28 берез.
З приводу економічної платформи націоналізму // Більшовик України. – 1928. – № 6. – С. 44-50.
Завдання і перспективи роботи Управління мистецтва Наркомосвіти // Вісті. – 1928. – № 281. – 2 груд.
Завдання культурного будівництва на Україні. / Доповідь на Х з'їзді КП(б)У. – Х., 1928. – № 70 с.; Радянська освіта. – 1928. – № 1. – С. 1-11; № 2. – С. 14-32.
Ленін як учений: Доповідь в Інституті марксизму-ленінізму на зібранні комосередку, 4 лют. 1928 р. // Прапор марксизму. 1928. № 3. С. 7-23.
Лист. до т. Лебеда // Більшовик України. 1928. № 9-10. С. 9-18.
Національне відродження в сучасних капіталістичних державах на прикладі Закарпатської України // Прапор марксизму. 1928. № 1. С. 208-231.
Наша літературна дійсність. Х., 1928. 55 с.; Критика. 1928. № 2. С. 3-20; Шлях освіти, 1928. № 2-3. С. 5, 20.
Привітання Наркомосу Ользі Кобилянській // Рад. освіта (Х.), 1928. № 1. С. 77.
Про роботу Українського Інституту марксизму: Доповідь (Із стенограми І Всесоюз. конф. наук.-дослід. установ у Москві) // Прапор марксизму. 1928. № 3. С. 216-224.
Про причини й джерела розколу в КПЗУ // Більшовик України. 1928. № 8. С. 11-25.
Про системи народної освіти. (Доп. на партзборах осередку НКО 27 груд. 1928 р. // Рад. освіта. 1929. № 3. С. 3-17.
Промова на Всеукраїнському з'їзді робітників преси // Комуніст. 1928. № 41. 17 лют.
Промови на березневому (1928 р.) та червневому (1926 р.) пленумах ЦК КП(б)У // Будівництво радянської України. Х., 1928. Вип. 1. С. 210-211, 31-34.
Промова на урочистому святі на могилі Т. Шевченка // Комуніст. 1928. № 102. 4 трав.
Промова НКО тов. Скрипника з приводу смерті професора П. І. Кравцова // Бюл. НКО. 1928. № 47. С. 14-15.

Промова на червневому пленумі ЦК ВКП(б) 1926 р. Х., 1928. Состояние и перспективы проведения всеобщего начального обучения в УССР. Пер. с укр. - Х. 1928. 36 с.

Стан і перспективи музично-культурного процесу на Україні: Привітальне слово II з'їздові Всеукраїнського музичного т-ва ім. Леонтовича 26 лют. 1928 р. // Музика масам. 1928. № 3-4. С. 3-7.

Стан і перспективи переведення загального початкового навчання в УССР. Х. 1928. 32 с.

Стан і перспективи української кінематографії: Промова на кінонаradі при ЦК КП(б)У 31 січ.-3 лют. 1928 р. // Шлях освіти. № 4. С.1-14.

Стан народної освіти на Україні. Доп. на III Всеукр. з'їзді робітників освіти // Вісті (Х.). 1928. № 134. 10 черв.

Увiчнення пам'яті М. Коцюбинського (До всіх громадян і до державних, громадських та культурно-освітніх організацій УССР) // Пролет. правда (К). 1928. № 87. 12 квіт.

Фотосправа на Україні // Фото для всіх. 1928. № 4. С. 6-15; № 5. С. 7-18.

VI конгрес Комінтерну // Більшовик України. 1928. № 18. С. 7-20.

Який наш шлях (3 промови на засіданні Ради Народних Комісарів УССР, 19 лип. 1928 р.) // Робітнича освіта. 1928. № 6-7. С. 3-4.

1929

Статті й промови. Т. II. Ч. 1. Національне питання, Х. 1929. 361 с.

Зміст: Національне питання, як окрема наукова дисципліна. Національна політика малих народів: Донбас і Україна; Мусить настати зворот; Проти бухгалтерії в національному питанні; Національне питання і Червона Армія; Ленін та національна справа; Про укапізм; Зліквідувати люксембургіанство; До спільної боротьби за неминучу перемогу; Дев'ять років національної політики на Україні; До теорії боротьби двох культур; Підсумки літературної дискусії; Хвильовізм чи шумськізм; Перемога комуністичної партії Закарпатської України; Лист до закарпатських робітників і селян з Великої України; ЦК КПЧ і національне питання на Закарпатській Україні; Національне відродження в сучасних капіталістичних державах на прикладі Закарпатської України; Націоналістичний ухил в КПЗУ; Крива десятиріччя радянського Жовтня; Від ухилу до зради; За пролетарську перемогу; З приводу економічної платформи націоналізму; Лист до тов. Лебедея; Про кордони УССР; До річниці смерті А. Іванова; Права та стан національних меншостей на Україні; Кілька слів замість привітання з приводу українізації "ВСЮ"; Шляхи співпраці національних культур; Зустріч; Український тиждень у Москві; Проти "лінії з застереженнями". Актуальні завдання українського літературознавства // Критика. 1929. № 4. С. 3-8. Боюсь скигління: Про утворення на Україні музичної комедії // Вечірне радіо. 1929. № 194. 5 серп.

В порядкуві ентузіазму: З приводу статті Жигалко про технічні кадри в Діпромезі // Вісті. 1929. № 34. 10 лют.

Выступление в прениях по докладу тт. Мануильского и Куусинена о международном положении и задачах Коминтерна на X пленуме исполкома Коминтерна // Международное положение и задачи Ком. Интернационала. М. 1929. Вып. 1. С. 79-84.

Дамо з лав пролетаріату нові десятки тисяч фахівців - інженерів, техніків, агрономів, що потрібні для успішного виконання велетенських планів соціалістичного будівництва: Розмова з Наркомосвіти УССР т. Скрипником // Пролет. правда (К.). 1929. № 275. 29 листоп.

Два сапога - пара // Комуніст. 1929. № 136. 16 черв.; Партробітник Дніпропетровщини. 1929. № 12. С. 1-5.

Де кілька слів замість привітання з приводу українізації "Вісника Радянської Юстиції" // Вісн. рад. юстиції (Х.). 1929. № 1. С. 1-2.

Десятиріччя декрету про лікнеп // Вісті. 1929. № 300. 26 груд. Комуніст. 1929. № 303. 26 груд.

До підсумків річної роботи: Промова на Агітпропнаradі ЦК КП(б)У в справі марксистської критики та роботи журналу "Критика" 27 груд. 1928 р. Критика. 1929. № 1. С. 3-11.

До українізації "Одесских известий" // Комуніст. 1929. № 173. 31 лип.; Чорноморська Комуна. 1929. 31 лип.

Доповідь і відповідь на привітання на XI окружному з'їзді Рад Київщини (Звіт уряду: Доповідь т. М. Скрипника) // Пролет. правда. (К.). 1929. № 75. 2 квіт. З дореволюційним стажем // Вісті. 1929. № 13. 16 січ.

З минулого про майбутнє // Вісті (Х.). 1929. № 101. 4 трав.

З післяреволюційним стажем (спростування помилкових думок статті "З дореволюційним стажем" (в г. Вісті) про кадри в Укрдпромезі // Вісті. 1929. № 20. 25 січ.

За своєчасне виконання постанов листопадового пленуму ЦК ВКП(б) // Комуніст (Х.). 1929. № 4. 5 січ.

За українське літературознавство: Промова на святі відкриття Інституту Шевченка 15 квітня 1929 р. // Шлях освіти. 1929. № 4. С. 5-10.

За якість художньої продукції, за соцзмагання письменників і їх організацій: Промова на 2-му Всеукр. з'їзді пролет. письменників // Комсомолец України. 1929. 21 черв.

Завдання комсомолу в соціалістичній перебудові країни. Х., 1929. 66 с.

Завдання народної освіти в культурній революції // Сільськогосподарська освіта. 1929. № 4-5. С. 3-21.

Зменшити собівартість, підвищити якість // Студент революції. 1929. № 4. С. 3-5.

Зустріч: Про зустріч представників рос. і укр. письменників у Москві // Комуніст. 1929. № 31. 7 лют.; Известия. 1929. № 31. 7 февр.

Кінцеве слово // Пролет. правда (К.). 1929. № 76. 3 квіт.

Кінцеве слово (на театр, диспути в Харкові) // Пролет. правда. (К.). 1929. № 139. 20 черв.

Культурне будівництво за соціалістичної реконструкції: Скорочена доп. на VII Всесоюз. з'їзді робітників освіти СРСР // Більшовик України. 1929. № 7-8. С. 31-48.

Ленінова твердокаменність // Комуніст. 1929. № 17. 20 січ.

Мистецтво - активний співучасник соціалістичної перебудови країни: Промова на окр. з'їзді Робмису в Києві, 30 березня 1929 р. // Література й мистецтво (дод. до "Вістей ВУЦВК"). 1929. 1 трав.

На нові шляхи: Промова на Всеукр. нараді держнаукаметодкому 20 квітня 1929 р. // Рад. освіта. 1929. № 9. С. 1-7.

На порядку дня перевірка складу інспектури Наросвіти // Вісті. 1929. № 53. 5 берез.

Навколо оперової будівлі (до питання будівництва нового театру в Харкові) // Комуніст. 1929. № 83. 11 серп.

Народное образование в СССР в связи с реконструкцией народного хозяйства // Доклады на VII съезде союза работников просвещения. М. ,

1929. 168 с. (Перед загл. авт.: А. В. Луначарский и Н. Скрыпник).
Національне питання в програмі Комінтерну. Х., 1929. 68 с.
Национальный вопрос в программе Коминтерна. Х., 1929. 68 с.
Національне питання в УСРР // Рад. освіта. 1929. № 1. С. 1-4.
Наші завдання в царині образотворчого мистецтва: Промова на колегії НКО, 19 листоп. 1928 р. // Література й мистецтво (дод. до "Вістей ВУЦВК"). 1929. 19 січ.
Непримиренним шляхом: Доп. на окрпартконференції. Одеса. (12 груд. 1928 р. Х., 1929. 86 с. "Більшовик України". № 11.
Нові лінії в національно-культурному будівництві: Доп. на пленумі ЦБ Пролетстуду. Х. 1929. 64 с.
Основні завдання культурного будівництва в зв'язку з соціалістичною реконструкцією країни: Тези доповіді на Всесоюзному з'їзді робітників освіти // Робітнича освіта. 1929. № 1-2. С. 3-13.
Основні завдання культурно-освітньої роботи за доби реконструкції соціалістичного господарства: Доп. на VII Всесоюз. З'їзді Робос СРСР, 5 берез. 1929 р./Х. ДВУ. 1929. 72 с. (Б-ка "Більшовик України", № 18). С. 170-214.
Пам'яті тов. Андрія Іванова: Стенограма промови на засіданні, присвяч. т. А. Іванову // Літопис революції. 1929. № 1. С. 175- 178.
Передмова до 2 укр. вид. // Ленін В. І. Твори. Т. 1. Х. ДВУ. 1929. С. 5-8.
Передмова // Бадан О. Закарпатська Україна: соц.-екон. нарис. 1929. 168 с.
Передмова // Фалькевич І. Д Радянський державний устрій. Х. 1929.
Питання соціального виховання: Промова на шостій нараді КДР при ЦК ЛКСМУ, 29 жовт. 1929 // Дитячий рух. 1929. № 1. С. 24-29; Матеріали VI Всеукр. наради в справах комдитруху. Х.: ДВУ, 1929. С. 48-54.
Під класовою ознакою: Промова до делегації харківських робітників в НКО, 20 берез. 1929 р. // Рад. освіта. 1929. № 5. С. 3-11.
Під огонь самокритики мас: Промова на спільному засіданні сталінської міськради сталінського окрвиконкому та колегії Народного Комісаріату освіти УСРР, 2 листоп. 1929 р. // Рад. освіта. 1929. № 12. С. 1-8.
Підсумки X пленуму ВККІ. Х.: Укр, робітник, 1929. 46 с.; Агітатор. 1929. № 16. С. 1-24.
Підсумки й прогнози: Про 3-річний ювілей робітничої газ. "Пролетар" // Комуніст. 1929. № 269. 22 верес; Робітнича газ. Пролетар. 1929. № 269. 22 верес.
Підсумки XI пленуму виконкому Комінтерну: Доп. на Харківському міськпартактиві, 12 квіт. 1931 р. Х.: Пролетар, 1931.
Підсумки пленуму ВККІ: Доп. на загальноміських зборах активу харківської організації КП(б)У 3 серп. 1929 р. Х. 1929. 45 с.
Похід робітничої маси на завоювання української культури // Вісті. 1929. № 17. 20 січ.
Права та стан національних меншостей на Україні // Рад. освіта. 1929. № 1. 4-12.
Про готування нових пролетарських кадрів: Виступ на міжвишівських зборах Київського студентства // Пролет. правда (К.). 1929. № 277. 1 груд.
Про музкомедію "Орфей у пеклі": Виступ на художній раді музкомедії, 30 жовт. 1929 р. // Рад. театр. 1929. № 4-5. С. 53-55.
Про системи народної освіти // Рад. освіта. 1929. № 3. С. 3-17.
Про фотосправу на Україні // Культробітник. 1929. № 1. С. 24-25.

Промова з нагоди першого випуску радянських інженерів сільського господарства // Пролет. правда. 1929. № 75. 2 квіт.

Промова на 2 з'їзді ВУЦСПРу про чергові завдання пролетарської літератури // Пролет. правда. 1929. № 123. 1 черв.

Промова (на сесії Ради ВУАН: Планування наукової роботи ВУАН) // Пролет. правда. № 267. 30 листоп.

Проти забобонів: Промова на II з'їзді ВУСПП 1929 р. // Критика. 1929. № 6. С. 16-25; Молодняк. 1929. № 7. С. 102-108.

Проти культурницької замкненості. X. 1929. 63 с.

Против культурнической замкнутости. X. 1929. 60 с.

Система народної освіти // Шлях освіти. 1929. № 1-2. С. 5-19.

Стан та перспективи культурного будівництва на Україні Доп. на XI Всеукр. з'їзді Рад. X. 1929. 64 с.

Стан української науково-культурної роботи у Львові // Пролет. Правда. 1929. № 217. 20 верес.

Сучасні проблеми українського культурного процесу // Шлях освіти. 1929. № 5-6. С. 1-7.

Театральний трикутник: Промова на театральному диспуті в клубі ім. Блакитного, 18 червня 1929 р. // Рад. театр. 1929. № 1. С. 3-15, № 2-3. С. 3-12.

Українська радянська культура // Рад. культура. 1929. № 6. С. 1-6.

Український тиждень у Москві // Література й мистецтво. 1929. № 6. 9 лист. (Дод. до "Вістей ВУЦВК").

Червоне козацтво // Вісті ВУЦВК. 1929. № 275. 25 листоп.

Чергові питання соцвиху: Промова на Всеукр. нараді робітників комдитруху в грудні 1928 року // Рад. освіта. 1929. № 2. С. 1-10.

Шляхи розвитку українського театру // Известия (Одесса). 1929. 26 черв.

Ще раз про ДНМК // Шлях освіти. 1929. № 11. С. 6-12.

1930

Статті й промови. X., 1930. Т. 1: Пролетарська революція на Україні. 458 с.

Зміст: Моя автобіографія; Класи й партія; За соціалістичну революцію на Україні; Про партійне будівництво на Україні; Про справжній партійний провід; Стан і завдання КП(б)У; За радянську владу; До історії Червоної Армії на Україні; Дволикий Янус; Воєнно-революційний комітет Жовтневої революції; Україна і виклик Пуанкаре; Роковини звільнення; Історія пролетарської революції на Україні; П'ятиріччя 1-го корпусу Червоного козацтва; П'ятиріччя ЧК на Україні; Чудо Жовтневої революції; Організація Червоної гвардії і Червоної Армії на Україні в 1917-1918 рр.: Жовтень чи червень?; Жовтень і мистецтво революції; Блакитний; Потрійний ювілей радянської влади на Україні; Основні питання українського Жовтня; 1905 рік; Семиріччя роб.-сел. міліції; Організатор перемог; Лютнева революція і більшовики; Десяті роковини УСРР; Український Жовтень; Боротьба за радянську владу на Україні; Сучасне становище; Новий стан в революції на Україні; За об'єднання революційних сил; Консолідація робітничої України; Десять років ЧК-ДПУ; 3 1919 року. Червоне козацтво; Помилки та виправки академіка Яворського; "Спілка визволення України"; До справи українізації "Літопису революції"; Дві революції; Іменний покажчик; Поправка.

Статті й промови. X. 1930. Т.IV. Ч. I: Питання соціалістичної освіти. 510 с.

Зміст: I. *Загальноосвітні*: Лінія освітньої роботи в будіванні соціалізму; Проти культурницької замкненості; П'ятирічний перспективний план

Наркомосу; Завдання культурного будівництва на Україні; Народна освіта за десять років; Великий почин; Завдання комсомолу в культурно-освітній роботі Наркомосу; Комсомол і культурне будівництво; Про системи народної освіти; Основні завдання культурно-освітньої роботи за доби реконструкції соціалістичного господарства; Завдання народної освіти в культурній революції; Під класовою ознакою. II. *Соціальне виховання*: Стан і перспективи переведення загального початкового навчання в УСРР; Про національну політику в трудшколах: Про завдання соцвиху; Про завдання шкіл селянської молоді; За перевірку інспектури народної освіти; Про перевірку вчительських кадрів; Наші недоліки; Питання соціального виховання; До п'ятиріччя газети "Геть неписьменність"; Проти лікнепівських забобонів; Про дитячу літературу. III. *Професійна освіта*: Дещо про практику прийому до вишів. За "7+17" в роботі вишів; Про завдання суспільствознавства; Який наш шлях; Реконструкція вишів; Стан та перспективи культурного будівництва на Україні; До одного знаменника. На нові шляхи. IV. *Додатки*: Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про стан народної освіти на Україні; Основні завдання культурного будівництва в зв'язку з соціалістичною реконструкцією країни; Про заяви, що надходять до НКО УСРР з-поза меж УСРР. Про завдання антирелігійної роботи; Про підручники. Діаграми.

Статті й промови. X. 1930. Т. 5: Література й мистецтво. 289 с. Зміст: I. *Література*: Наша літературна дійсність; До підсумків річної роботи; За українське літературознавство; Проти забобонів; Книга і преса України за 10 років Жовтня; Десятиріччя ДВУ; Прорив на культурному фронті; Новий етап, нові завдання. II. *Мистецтво*: Політика НКО в царині мистецтва; Стан театральної справи; Завдання самодіяльного театру; Мистецтво - активний співучасник соціалістичної перебудови країни; Театральний трикутник; Наші завдання в образотворчому мистецтві; Наші завдання в царині образотворчого мистецтва; Стан і перспективи музично-культурного процесу на Україні; З музичного терену; Про українські народні інструменти; Завдання товариства "Друзі радіо"; Стан і перспективи української кінематографії; Фотосправа на Україні; Боюсь скигління; Про музкомедію "Орфей у пеклі". III. *Додатки*: Про політику партії в галузі художньої літератури. (Резолюція ЦК ВКП(б) від 18 червня 1925 р.); Політика партії в галузі української художньої літератури: Постанова ПБ ЦК КП(б)У; Про стан Київського художнього інституту та про федерацію художніх організацій; Про музичну пропаганду та музичну діяльність серед трудящого людності Одеси; Про український драм. театр в Ленінграді; Лист до редакції "Літературної енциклопедії".

В ногу з виробництвом: Промова на нараді ДНМК в справі перегляду соціально-економічних дисциплін // Шлях освіти. 1930. № 4. С. 1-7.

Відповідь від імені XI з'їзду КП(б)У на привітання інженерно-тех. персоналу (Стеногр. запис) // Вісті. 1930. № 131. 8 черв.

Всесоюзна нарада в справі народної освіти: Доп. на зборах харківського вчительства в будинку робітників освіти, 12 трав. 1930 р. // Рад. освіта. 1930. № 7. С. 1-13; Комуніст. 1930. № 119. 13 квіт.

Виступлення Н. Скрипника на XVI съезде ВКП(б) // XVI съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет. М.-Л., 1930. 782 с. Головні напрямки єдиної системи народної освіти. X., 1930. 101 с.

Дві промови: I: На вищій щабель (На пленумі ВУСПСу, 13 трав. 1930 р.) II: За

реконструкцію (На з'їзді літорганізації "Плуг") // Критика (Х.). 1930. № 6. С. 247-252.

Дві революції: Промова на вечорі трьох поколінь 2 січ. 1930 р. // Літопис революції. 1930. № 6. С. 7-16.

До наради в справі комуністичного дитруху // Комуніст. 1930. № 105. 16 квіт.; Нар. учитель (Х.). 1930. № 33.

До однієї мети: Доп. на зборах, присвяч. підписанню умови на соц. змагання між колективами НКО УСРР і НКО БСРР // Вісті. 1930. № 78. 5 квіт.

До проблеми готування кадрів (до першої Всесоюзної наради в справах культ. п'ятирічки) // Комуніст. 1930. № 11. 11 січ.

До реконструкційних проблем: Індустріалізація, колективізація, національне питання: Доп. на VII пленумі Київс. ОПК КП(б)У, 27 листоп. 1929 р. // Х. 1930. 38 с.

До справи українізації "Літопису революції" // Літопис революції. 1930. № 1. С. 8-12.

До теорії боротьби двох культур. Х. 1930. 100 с.

З країни непівської в країну соціалістичну // Червоний шлях. / 1930. № 9. С. 70-79.

З приводу соціально-економічних програм // Комуніст. 1930. № 319. 20 листоп.; Шлях освіти. 1930. № 10. С. 5-17.

За єдину систему народної освіти: Доп. на Всеукр. партнаradі в справах нар. освіти: 20 трав. 1930 р. // Рад. освіта. 1930. № 5-6. С. 1-13.

За ленінську філософію. Х., 1931. 40 с.; Більшовик України. 1931. № 6.

За кадри соціалістичної п'ятирічки: Промова на нараді ЦБ Пролітстуду, в справі виконання постанови листопадового пленуму ЦК ВКП(б) щодо кадрів 19 листоп. 1930 р. // Шлях освіти. 1930. № 11-12. С. 70-78.

За самоусвідомлення та пролетарське наставлення образотворчого мистецтва: Промова на 2 поширеному пленумі асоціації художників Червоної України, 2-5 липня 1930 р. Х., 1931. 42 с.

За своєчасне виконання постанови листопадового пленуму ЦК ВКП(б) // Комуніст. 1930. № 4. 4 січ.

Завдання робітництва у загальному навчанні. Х., 1930. 47 с.

Завдання сходознавства: Промова на відкритті Всеукр. з'їзду сходознавців, 1 листоп. 1929 р. // Східний світ. 1930. № 10-11. С. 3-7.

Загальне навчання та політехнізація шкіл: Звітна доп. на XII Всеукр. з'їзді Рад // Комуністична освіта. 1930. № 2-3.

Загальне обов'язкове навчання та ліквідація неписьменності (із доповіді на V поширеному пленумі ВУКу Робос) // За культурну революцію (Х.). 1930. № 2. Із країни непівської в країну соціалістичну // Червоний шлях. 1930. № 9. С. 70-79.

Інтелігенція в реконструктивну добу // Шлях освіти. 1930. № 7-8. С. 8-17.

Класова лінія в охопленні дитинством (У дошкільний похід) // Нар. учитель (Х.). 1930. № 29.

Контрреволюційне шкідництво на культурному фронті // Червоний шлях. 1930. № 4. С. 138-150.

Культурна революція в СРСР: Із доп. на 2 світовій конф. рев. літератури. // Нар. учитель. 1930. № 109.

Лікнеп. Загальне навчання та політехнізація шкіл: // Звіт XII Всеукраїнського з'їзду Рад, 2 берез. 1931 р. Х., 1931.

Матеріальне питання дошкільного походу: Усі в дошкільний похід // Нар. учитель. 1930. № 30.

На переломі: Парткерівництво в галузі культосвітньої роботи // Вісті. 1930. № 9. 11 січ.

Національні перетинки: Теор. і політ, боротьба на терені нац. питання УСРР у сучасний момент реконструктивної доби. Х., 1930. 136 с.

Наші літературні справи: До місячника укр. культури: Промова на пленумі ВУСПП, 23 трав. 1930 р. // Рад. освіта. 1930. № 8-9. С. 17-18.

Не об'єкт, а суб'єкт: Відповідь на запитання на прийомі закордонних журналістів від 2 жовт. 1930 р. // Шлях освіти. 1930. № 11-12.

Ні на момент не звужувати уваги: До 10-річчя газети "Українські щоденні вісті", Української робітничо-комсомольської газети // Комуніст. 1930. № 30. 31 січ.

Новий етап і нові завдання: Промова на I з'їзді письменників "Західна Україна", 6 січня 1930 р. // Західна Україна. 1930. № 1. С. 25-30; Критика. 1930. № 1. С. 3-9; Рад. освіта. 1930. № 2. С. 4-9.

Оглядайся на задні колеса: Доп. на культуриві м. Сталіно, 30 травня 1930 р. // Рад. освіта. 1930. № 7. С. 13-18.

Основні засади єдиної системи народної освіти СРСР: Доп. на Всесоюз. партнаradі 27 квіт. 1930 р. // Шлях освіти. 1930. № 5-6.

Основні проблеми соціального виховання реконструктивної доби: Доп. на VII Всеукр. нараді комдирху і трудшкіл // Шлях освіти. 1930. № 5-6. С. 18-42; Рад. освіта. 1930. № 5-6. С. 13-35.

Перебіг переведення загального навчання: Промова на засіданні колегії НКО, 27 жовт. 1930 р. // Рад. освіта. 1930. № 11-12. С. 1-4.

Передмова // Ленін Н. Національне питання, 1910-1920 рр. 2-е вид. Х., 1930.

Передмова // Пюнтковський О. О Питання кримінального права в творах В. І. Леніна. Х., 1930. С. 3-8.

Перезнаки творчого терену: Реконструктивні лінії в літературі, музиці, образотворчому мистецтві. Х., 1930. 112 с. Критика (Х.). 1930. № 11. С. 124-125.

Підсумки партнарад в справах народної освіти: Доп. на Всеукр. нараді окрінспекторів наросвіти // Шлях освіти. 1930. № 5-6. С. 5-17.

Помилки та виправлення академіка М. Яворського // Більшовик України. 1930. № 2. С. 12-26.

Предисловие // Гирчак Е. Ф. На два фронта в борьбе с национализмом. М.; Л., 1930.

Предисловие // Фалькевич И. Д. Государственное устройство. Конституция СССР и Советских республик. Х., 1930.

Про самовизначення нації аж до відокремлення: Коротка хрестоматія з нац. питання для парт. активу / Упоряд. А. Аржанов. Х., 1930. С. 34-36.

Про стан культосвітньої роботи та підвищення її: Промова на Всеукр. з'їзді сіл. політосвіт, робітників // Вісті. 1930. № 5. 7 січ.

Проблема готування вчительських кадрів: До 1 Всесоюз. наради в справі культурної п'ятирічки // Комуніст. 1930. № 11. 11 січ.

Пролетаріат в українському культурному процесі: Коротка хрестоматія з нац. питання для парт. активу. Х., 1930. С. 82-85.

Пролетарським шляхом: Промова на засіданні колегії НКО, 10 жовт. 1930 р. // Вісті. 1930. № 262, 263, 264. 12, 13, 14 листоп.

Промова на засіданні Президії ради Національностей ЦВК СРСР, 11 лют. 1930 р. // Вісті. 1930. № 38. 15 лют.

Промова на XI з'їзді КП(б)У на доповідь тов. Рудзутака про роботу ЦК ВКП(б) // Комуніст. 1930. № 158. 10 черв.

Промова на партконференції Ленінського району м. Києва // Пролет. правда. 1930. № 113. 18 трав.

Революційна постановка культурної революції // Шлях освіти. 1930. № 9. С. 5-10; Рад. освіта. 1930. № 10. С. 6-9.

Реконструкція українського національного культурного процесу // Рад. освіта. 1930. № 2.

Смерть Леніна (Спогади про день смерті В. І. Леніна) // Вісті. 1930. № 92. 22 квіт.

"Союз освобождения Украины" // Коммунистический Интернационал. 1930. № 11. С. 19-31.

"Спілка визволення України" // Більшовик України. 1930. № 8. С. 11-24.

Стан культурного будівництва в СРСР. Х., 1930. 44 с.

Трудова школа і боротьба з куркульнею: Промова на поширеному пленумі ВУКу РОБОС, 2 лют. 1930 р. Х., 1930. 32 с.

Удні Жовтня – кадрам завтрашнього дня // Студент революції. 1930. № 24. С. 4-5.

Усі в дошкільний похід // Вісті. 1930. № 74, 75, 76, 77. 1, 2, 3, 4 квіт.

Шляхи розвитку української культури: Коротка хрестоматія з нац. питання для парт. активу. 2-е вид. доп. / Упор. А. Аржанов, Х., 1930. С. 86-89.

1931

Статті і промови. Х., 1931. Т. II. Ч. 2: Національне питання. 417 с.

Зміст: Від постанов до діла у національній політиці; За здійснення теорії на практиці; Про справу Султан-Галієва; Ленін про Україну; Національне питання у міжнародній політиці СРСР; Рештки люксембургіанства; Національна політика на Україні; Демонстрація братерства; Національне питання на Радянській Україні; Національне питання у Карелії; До національної проблеми на Закавказзі; Вперед ленінським шляхом; За ленінізм у національному питанні; Підсумки боротьби з націоналістичною зрадою; Чергові завдання соціалістичного будівництва і національної політики на Радянській Україні; До теоретичних засад освітлення асиміляційних процесів; Для чого потрібний тримісячник української культури в Донбасі?; Закарпатська Україна; Про національну теорію Булгакова; УСРР - п'ємонт українських трудящих мас; Національне питання в програмі Комінтерну; Про одне "непорозуміння"; До українізації "Одесских известий"; Завдання сходознавства; Німецьке питання в СРСР; Підсумки й прогнози; До реконструкційних проблем; Національні перетинки; Ні на момент не звужувати уваги; Сталін як теоретик національного питання; Відроджений народ. Нові лінії в національно-культурному будівництві; Есперантизація чи українізація; На два фронти у боротьбі з націоналізмом; Пролетарським шляхом; Національне питання у програмах соціально-економічних вишів; Додатки: До члена колегії Наркомзему Резнікова; П'ятий конгрес Комінтерну про національне питання Середньої Європи і Балкан.

В ногу з реконструкцією // Рад. театр (Х.). 1931. № 1-2. С. 3-11.

Висока школа і постанова ЦК ВКП(б) про трудову школу // Студент революції. 1934. № 31-32. С. 6-10.

Два роки переможного соціалістичного будівництва в УСРР: Звітна доп. уряду на сесії Київської міськради 12 скликання, 22 лют. 1931 р. // Рад. освіта. 1931. № 5. С. 1-20.

2 роки переможної п'ятирічки в УСРР. Х., 1931. 56 с.

До соціалістичної перебудовної роботи: Привітальна промова на V Всеукр. з'їзді Робмис, 28 груд. 1931 р. // Рад. театр. 1931. № 5-6. С. 3-5.

Елементарні показники загального навчання: Промова на V пленумі ВУКу у РОБОС, 28 груд. 1930 р. // Рад. освіта. 1931. № 2. С. 1-10.

За доброякісний радянський підручник, за боротьбу з шкідництвом на культурному фронті / 3 доп. і прикінцевого слова на XI з'їзді Рад // Рад. книгар. 1931. № 10-11. С. 8-18.

За ленінську філософію. Х., 1931. 39 с.: Більшовик України. 1931. № 6. С. 18-35.

За нові методи і рамки роботи над підручником: Промова на засіданні колегії НКО, 30 листоп. 1930 р. // Рад. освіта. 1931. № 1. С. 22-25.

За нові соціалістичні методи роботи / 3 промови на зборах партактиву харківських вишів // Студент революції. 1931. № 1. С. 2-4.

За перебудову роботи школи // Комуністична освіта (Х.). 1931 № 9. С. 8-12.

За самоусвідомлення та пролетарські наставлення в образотворчому мистецтві. Х. 1931. 42 с.

За фахівця-більшовика // Комсомолец України (Х.). 1931. 18 лют.

Завдання науково-педагогічного фронту у світлі постанови ЦК ВКП(б) на початкову й середню школу /3 доп. наркома освіти УСРР тов. М. Скрипника на IV Всеукр. з'їзді наук. працівників, 21 жовт. 1931 р. // Комуністична освіта (Х.). 1931. № 10-12. С. 9-33.

Завдання робітництва у загальному навчанні. Х., 1930. С. 48. Комуністична освіта (Х.). 1931. № 1. С. 5-7.

Загальне навчання та політехнізація шкіл // Комуністична освіта. 1934. № 2-3. С. 5-28.

Зближення і злиття націй за доби соціалізму: Доп. на комісії нацпитання при ВУАН, 23 лют. 1931 р. Х., 1931. 47 с.; Більшовик України. 1931. № 8. С. 17-38.

Культурное строительство в СССР. Х., 1931. 48 с.

Лікнеп, загальне початкове навчання та політехнізація шкіл: Звіт на XII Всеукр. з'їзді Рад 2 берез. 1931 р. Х., 1931. 48 с.

Лікнепроботу підпорядкувати боротьбі за нові кадри робітників / 3 промови на колегії НКО, 10 липня 1931 р. // За масову комуністичну освіту (Х.). 1931. № 9. С. 1-2; Рад. освіта. 1931. № 10-12. С. 9-13.

Музику на рейки реконструкції: Промова до делегатів Вуторму, 10 трав. 1931 р. // Критика. 1931. № 6. С. 3-14; Рад. театр. 1931. № 4. С. 7-15.

На боротьбу за нові методи вишівської роботи: Промова на нараді при ЦК ЛКСМУ // Комуністична освіта. 1931. № 4. С. 5-13.

На виставці проектів пам'ятника Шевченкові // Літ. арх. 1931. Кн. 1-2. С. 34-38.

Нова перемога соціалізму: Рапорт ЦК ЛКСМ про всетехобуч до ЦК ВКП(б). До ЦК КП (б)У. // Робітнична освіта. 1931. № 7-8. С. 193-200.

Організувати справу дитячої бібліотеки: Промова на нараді з бібліотечною бригадою, 30 квітня 1931 р. // Комуністична освіта. 1931. № 5-6. С. 5-11; Рад. книгар. 1931. № 18-19. С. 4-7.

Особливості національного питання на Україні // Національне питання: Хрестоматія / Упоряд. Б. Борев. Х., 1931. С. 77.

Педагогіка мусить стати знярядом соціалістичної перебудови // В боротьбі за марксистсько-ленінську педагогіку. Х. 1931. С. 117-122; Комуністична освіта. 1931. № 2-3. С. 65-71.

Перебороти й доконати повзучі збочення // За комуністичне виховання дошкільника (Х.). 1931. № 6. С. 6-13.

Перебудовними шляхами: Проблема культбудівництва національностей

України: Доп. на I Всеукр. конф. культурно-освітніх робітників нацменшостей, 20 трав. 1931 р. // Більшовик України. 1931. № 12. С. 13-27; № 13-14, С. 23-39; Рад. освіта. 1931. № 8. С. 6-13; Комуністична освіта. 1931. № 7-8. С. 16-33.

Передмова // Фалькевич І. Д. Радянський державний устрій. Конституція СРСР і союзних республік у популярному викладі. 5-е вид. Х., 1931. 164 с.

Підручник як знаряддя комуністичного виховання: Промова на конф. в справі підручників масової школи, 1 груд. 1930 р. // Рад. освіта. 1931, № 1. С. 26-32.

Підсумки XI пленуму Виконкому Комінтерну: Доп. на Харківському міському партактиві, 19 квіт. 1931 р. Х., 1931. 47 с.

Поглиблюємо обмін досвідом: Промова на зустрічі з делегацією білоруського державного театру, 19 трав. 1931 р. // Рад. театр. 1931. № 1. С. 3-9.

Постанова ЦК ВКП(б) про школу та освітній фронт. Промова на харківському активі робітників освіти 5 верес. 1931 р. // За комуністичне виховання дошкільника (Х.). 1931. № 8. С. 1-11.

Привітання на III пленумі ЦК ЛКСМУ // Комуніст (Х.). 1931. № 277. 7 жовт.

Промова: Обговорення доп. на філос. дискусії, 14-18 січ. 1931 р. // Поворот на філософському фронті. Матеріали філос. дискусії, 14-18 січ. 1931 р. Х., 1932. С. 167-185.

Промова (2 міська партійна конференція Київщини), 11 лип. // Пролет. правда. 1931. № 150. 11 лип.

Промова на III сесії ЦВК СРСР, 8 січ. 1931: Скорочений виклад // Пролет. правда. 1931. № 7. 9 січ.

Розмови з земляками: Промова на прийомі делегації колгоспників Барвінківського району, 27 трав. 1931 р. // Рад. освіта. 1931. № 7. С. 1-5.

Стан культурного будівництва в СРСР: Доп на II конф. міжнар. рев. літератури, 10 листоп. 1930 р. // Рад. освіта. 1931. № 1. С. 1-16.

Сучасний період та боротьба на культурному фронті: Промова на II міськпартконференції // Київська парторганізація в боротьбі за третій рік вирішальний, К., 1931. С. 47-55.

УРЕ - то наша пролетарська зброя: Промова на засіданні редбюро УРЕ, 4 груд. 1930 р. // Бюл. УРЕ(Х.). 1931. № 1. С. 3-8.

Шумськізм у лавах КП(б)У і КПЗУ // Національне питання. Хрестоматія / Упоряд. Б. Борев. Х., 1931. С. 153-158.

1932

До питання боротьби за марксо-ленінське мовознавство: Промова на кафедрі націпитання при УІМЛ, 3 травня 1932 р. // Червоний шлях. -1932. № 1-2.

Доповідь па III Всеукраїнській партійній конференції // Вісті ВУЦВК. 1932. 11 лип.; Третя конференція КП(б)У/ Стеногр. звіт. Х., 1932. С. 100-105.

Завдання зразкових шкіл // Зразкова школа та організація роботи в ній. К. 1932. С. 1-12.

Завдання правдиста-робселькора: До 20-річчя "Правды". 3 доп. тов. М. Скрипника на першій Харківській загальноміській конф. робкорів і партактиву. // Пролет. правда. 1932. № 116. 118. 22, 24 трав.

Комсомол на боротьбу за школу: Промова на нараді комсомольців - делегатів VI Всеукр. з'їзду "Робос", 16 лют. 1932 р. // Молодий комунар (Х.). 1932. № 3-4. С. 6-10; Комуністична освіта. 1932. № 45. С. 5-16.

Комсомол за завоювання науки. Промова на Харківській міській конф. комсомольців-аспірантів, 7 лют. 1932 р. // Методичні проблеми готування кадрів (Х.). 1932. № 1. С. 5-9; Студент революції (Х.). 1932. № 7.

Ленін і наука: Доп. на загальних зборах наук. працівників та винахідників м. Харкова, 10 січ. 1932. Х., 1932. 30 с.

Лікнепроботі більшовицькі темпи і якість. Х., 1932.

На черзі мистецькі fronti на Україні за постановою ЦК. Х., 1932. 193 с.

Нариси другої культурної п'ятирічки: Промови. Х., 1932. 52 с.

Організація областей - організація самодіяльності трудящої людності: 3 промови на IV позачерговій сесії ВУЦВК // Червоне село (Х.). 1932. № 4. С. 11-12.

Перед другим десятиріччям // Вісті. 1932. № 117. 23 трав. Комуніст. 1932. № 141. 23 трав.

Переломні риси шкільної справи: Постанова ЦК ВКП(б) про школу на наші завдання Х., 1932. 78 с.

"Піонер. рух є нове знаряддя...": 3 доп. на VII Всеукр. нараді в справах КДР та школи // Дитячий рух (Х.). 1932. "№ 2. С. 1.

Питання якості й чіткості марксо-ленінської лінії у педагогіці...: 3 промови на IV Всеукр. з'їзді наук. робітників // За культурну революцію. 1932. № 1.

Про підсумки XVII Всеосоюзної конференції: Доп. на зборах міського партактиву, 11 лют. 1932 р. в м. Харкові. // Комуністична освіта. 1932. № 1-2. С. 5-16.

Профспілки в боротьбі за другу культурну п'ятирічку: Виступ на V Всеукр. з'їзді профспілок у квіт. 1932 р. // Комуністична освіта. 1932. № 4-5.

Реконструкція країни й перебудова школи: Скорочена доп. на IV Всеукр. з'їзді спілки "Робос", 13-14 лют. 1932 р. // Політехн. школа (Х.). 1932. № 1-2. С. 24-40. Окреме видання: Х., 1932. 88 с.; Комуністична освіта. 1932. № 3. С. 5-37.

1933

Методи й проблеми планувальної роботи в світлі постанов січневого пленуму ЦК ВКП(б) // Госп. України. 1933. № 3-4.

Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської: Промова на засіданні колегії НКО УСРР, 14 лют. 1933 р. Х., 1933. 36 с.

1934

Виступлення Н. Скрипника (Щура) на совещании расширенной редакции "Пролетария", июнь 1909 г. // Протоколи совещания расширенной редакции "Пролетария". М., 1934.

1958

Доклады, выступления Н. Скрипника на VI съезде РСДРП(б). // Шестой съезд РСДРП (большевиков). Август 1917 года. Протоколы: Протоколы и стенографические отчеты съездов и конференций Коммунистической партии Советского Союза. М., 1958. 488 с.

1959

Выступления Н. Скрипника на VIII съезде РКП(б) // Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы: Протоколы и стенографические отчеты съездов и конференций Коммунистической партии Советского Союза. М., 1959. 602 с.

1960

Выступления Н. Скрипника на IX съезде РКП(б) // Девятый съезд РКП(б). Март-апрель 1920 года. Протоколы. Протоколы и стенографические отчеты

съездов и конференций Коммунистической партии Советского Союза. М., 1960. 650 с.

1961

Выступление Н. Скрыпника на XI съезде РКП(б) // Одиннадцатый съезд РКП(б). Март-апрель 1922 года. Стенографический отчет: Протоколы и стенографические отчеты съездов и конференций Коммунистической партии Советского Союза. М., 1961. 874 с.

Выступление Н. Скрыпника на XV съезде ВКП(б) // Пятнадцатый съезд ВКП(б). Декабрь 1927 года. Стенографический отчет: Протоколы и стенографические отчеты съездов и конференций Коммунистической партии Советского Союза. М., 1961. – 848 с.

1963

Выступления Н. Скрыпника на X съезде РКП(б) // Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет: Протоколы и стенографические отчеты съездов и конференций Коммунистической партии Советского Союза. М., 1963. – 316 с.

1968

Выступления Н. Скрыпника на XII съезде РКП(б) // Двенадцатый съезд РКП(б). 17-25 апреля 1923 года. Стенографический отчет: Протоколы и стенографические отчеты съездов и конференций Коммунистической партии Советского Союза. М., 1968. – 904 с.

1988

Доклады, выступления Н. Скрыпника на I съезде КП(б)У // Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5-12 июля 1918 г.: Протоколы. К., 1988. 258 с.

1990

Выступление Н. Скрыпника на частном совещании делегатов конференций партийных организаций коммунистов (большевиков) Украины 2-5 июля 1918 г.; Выступление Н. А. Скрыпника на V Всероссийском съезде Советов от имени делегатов первого съезда большевистских организаций Украины, 6 июля 1918 г. // Большевистские организации Украины: организационно-партийная деятельность (февраль 1917 – июль 1918). Сб. док. и матер. К., 1990. – С.675-688.

1991

Вибрані твори. К., 1991. 617 с.

Зміст: Кореспонденція в газету "Искра" із Саратова з приводу судового процесу над учасниками демонстрації; Кореспонденція в газету "Искра" з Нижнього Новгорода з приводу судових процесів над сормовськими і нижньоновгородськими робітниками; Кореспонденція в газету "Искра" з Уралу з приводу збройної сутички робітників Златоуста; Сучасні партійні течії і завдання революційної соціал-демократії (Лист до всіх організацій РСДРП); Заява одеському комітетові РСДРП з приводу угоди ЦК і бюро комітетів більшості щодо скликання III з'їзду партії. 31 березня 1905 р.; Виступи на III з'їзді РСДРП при обговоренні резолюцій з'їзду. 23 квітня 1905 р.; Завдання озброєння; Звіт про роботу бойового комітету при петербурзькому комітеті РСДРП. Не пізніше 16 жовтня 1905 р.; До питання про організацію підготовки збройного повстання. (Доповідь Петербурзькому комітетові РСДРП); Кооперативний з'їзд і робітничі кооперативи; До майбутнього з'їзду фабрично-заводських лікарів. Лист з Москви; Виступи на нараді розширеної редакції "Пролетария" при обговоренні питання про

завдання більшовиків щодо думської діяльності. 13 червня 1909 р.; Хазяї і страхові збори робітників; Цілкою за рахунок підприємців; Про вибори до страхової Ради; Робітниче страхове представництво і завдання об'єднання; Класовий характер організації соціального страхування; Віденський конгрес і робітничі страховики; Виступ на Всеросійській (березневій) нараді партійних працівників на доповідь Й.В.Сталіна "Про ставлення до Тимчасового Уряду". 29 березня 1917 р.; Виступ на VI з'їзді РСДРП(б) при обговоренні питання про явку В.І.Леніна на суд. 27 липня 1917 р.; Вороння піднімається; Доповідь на IV загальноміській конференції фабрично-заводських комітетів Петрограда. 10 жовтня 1917 р.; Привітання I Всеросійської конференції фабрично-заводських комітетів. 17 жовтня 1917 р.; Телеграма Й.В.Сталіну в питанні про становище Української Радянської Республіки в Російській Федерації у зв'язку з укладенням миру з Німеччиною. 4 березня 1918 р.; Виступ на засіданні Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів з питання становища на Україні. 1 квітня 1918 р.; Новий стан в революції на Україні; Співдоповідь та заключне слово на I з'їзді КП(б)У з питання про політичне становище і завдання партії. 8 липня 1918 р.; Доповідь з організаційного питання на закритому засіданні I з'їзду КП(б)У. 11 липня 1918 р.; Виступ на I з'їзді КП(б)У при обговоренні проекту резолюції "Про партію". 12 липня 1918 р.; Виступ на II з'їзді КП(б)У при обговоренні доповідей ЦК КП(б)У і ЦВРК України. 20 жовтня 1918 р.; Промова на I конгресі комуністичного інтернаціоналу про становище і завдання Комуністичної партії України. 3 березня 1919 р.; Виступ на засіданні організаційної секції VIII з'їзду РКП(б). 20 березня 1919 р.; Настрій у селі. Запис бесіди про політичний настрій селянства Правобережної України, зроблений кореспондентом газети "Коммунист"; За об'єднання революційних сил. Промова на IV Всеукраїнському з'їзді Рад. 18 травня 1920 р.; Національна політика (щодо) малих народів; Донбас і Україна. З історії революційної боротьби на Україні (1917-1918 рр.); Виступ на XI з'їзді РКП(б) при обговоренні доповідей ЦК і ревізійної комісії РКП(б). 27 березня 1922 р.; Жовтень і Комінтерн. (25 жовтня 1917 р. - 7 листопада 1922 р.); Виступ від імені комуністичної фракції на VII Всеукраїнському з'їзді Рад у питанні про утворення СРСР. 13 грудня 1922 р.; П'ятиріччя 1-го корпусу Червоного козацтва; П'ятиріччя ЧК на Україні; Промова на IV нараді ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік та областей з питання союзного будівництва. 12 червня 1923 р.; Виступ на VIII конференції КП(б)У при обговоренні звітної доповіді ЦК КП(б)У. 13 травня 1924 р.; Ленін та національна справа; Ленін про Україну; Виступ на засіданні комісії Виконкому Комінтерну про розпуск УКП. 19 грудня 1924 р.; Революційна законність. Доповідь на Всеукраїнській нараді у справі радянського будівництва. 13 лютого 1925 р.; Союз Радянських Соціалістичних Республік; Революційна законність УСРР. Доповідь на сесії ВУЦВК. 22 жовтня 1925 р.; Організатор перемог; До перевиборів нар засідателів; Жовтень і мистецтво революції; Лист до зарплатських робітників і селян з Великої України. 14 листопада 1926 р.; Лінія освітньої роботи в будіванні соціалізму. Промова на Всеукраїнській нараді профспілкових бібліотечних робітників. 7 березня 1927 р.; Завдання комсомолу в культурно-освітній роботі народного комісаріату освіти. Промова на пленумі ЦК ЛКСМУ. 15 березня 1927 р.; Народна освіта за 10 років; Десяті роковини УСРР. Промова на урочистому

засіданні ВУЦВК і РНК УСРР. 26 грудня 1927 р.; Ленін як учений. Доповідь на зборах комосередку в Українському інституті марксизму-ленінізму. 4 лютого 1928 р.; VI конгрес Комінтерну. Скорочена доповідь на партактиві в Харкові. 4 вересня 1928 р.; Великий почин; До підсумків річної роботи. Промова на агітпропнаradі ЦК КП(б)У в справі марксистської критики та роботи журналу "Критика". 27 грудня 1928 р.; Звіт уряду УСРР. Доповідь та заключне слово на XI окружному з'їзді Рад Київщини. 31 березня 1929 р.; Промова на XVI конференції ВКП(б) про завдання культурного будівництва у зв'язку з прийняттям п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР. 25 квітня 1929 р.; З минулого про майбутнє; Стан та перспективи культурного будівництва на Україні. Доповідь на XI Всеукраїнському з'їзді Рад. 13 травня 1929 р.; Промова на VI з'їзді Рад Союзу РСР у питанні культурного розвитку національних республік. 22 травня 1929 р.; Проти забобонів. Промова на II з'їзді Всеукраїнської спілки пролетарських письменників. 30 травня 1929 р.; Комсомол і культурне будівництво; Завдання сходознавства. Промова на відкритті II Всеукраїнського з'їзду сходознавців 1 листопада 1929 р.; Основні засади єдиної системи народної освіти СРСР. Доповідь на Всесоюзній партійній нараді. 27 квітня 1930 р.; Промова на XVI з'їзді ВКП(б) при обговоренні звітної доповіді Центрального Комітету партії. 1 липня 1930 р.; Промова на засіданні президії Комуністичної академії про завдання філософського фронту. 18 жовтня 1930 р.; Культурне будівництво в СРСР. Доповідь на першому пленумі Міжнародного бюро революційної літератури. 10 листопада 1930 р.; Ленін і наука. Доповідь на загальних зборах наукових працівників та винахідників м.Харкова. 20 січня 1932 р.; Завдання правдиста-робселькора. Доповідь на першій загальноміській Харківській конференції робкорів і партактиву. 5 травня 1932 р.; Друга культурна п'ятирічка та завдання освіти. Доповідь на засіданні виїзної колегії Наркомосу УСРР спільно з заводським партійним комітетом, комітетом комсомолу, заводським профкомом і дирекцією Харківського тракторного заводу. 11 червня 1932 р.; Промова на Лютневому пленумі ЦК КП(б)У при обговоренні доповіді С.В.Косіора "Підсумки хлібозаготівель і завдання КП(б)У в боротьбі за піднесення сільського господарства України". 7 лютого 1933 р.; Промова на Червневому пленумі КП(б)У при обговоренні доповіді І.С.Степанського "Про організацію здавання хліба державі в 1933 р.". 10 червня 1933 р.

Выступления Н. Скрыпника на II съезде КП(б)У // Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 17-22 октября 1918 г. Протоколы. К., 1991. – С.92-95, 138-139 и др.

Выступления Н. Скрыпника на II съезде КП(б)У // Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 17-22 октября 1918 г.: Протоколы. К., 1991. – С. 92-95, 138-139 и др.

2000

Об укапизме // Комунист України. 2000. № 1. С.64-70.

2002

Ленін та національна справа . Донбас і Україна (з історії революційної боротьби на Україні 1917-1918 рр. // Комунист України. - 2002. - № 1. - С.75-83.

ОСНОВНІ ДАТИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ МИКОЛИ СКРИПНИКА (1872-1933 рр.)

1872

13 січня В слободі Ясинуватій Бахмутського повіту Катеринославської губернії (тепер м. Ясинувата Донецької області) народився Микола Олексійович Скрипник.

Кінець 90-х років XIX століття М. Скрипник знайомиться з марксистською революційною літературою, бере участь в організації і діяльності соціал-демократичних гуртків в Ізюмі, Катеринославі, Харкові.

1897

М. Скрипник стає учасником революційного соціал-демократичного руху, з цього року вважає себе членом Комуністичної партії.

1900

М. Скрипник вступає до Петербурзького технологічного інституту.

1901

4 березня За участь в політичній демонстрації на Казанській площі Петербургу М. Скрипника було заарештовано і вислано до Катеринослава.

Осінь М. Скрипник повертається до Петербурга, працює в іскрівській організації, веде заняття в робітничих гуртках за Невською заставою, на Петербурзькій стороні, на гумовій мануфактурі "Треугольник".

1902

2 березня М. Скрипника вдруге арештовано і вислано в Якутію.

18 травня М. Скрипник здійснює втечу з села Маломанзурки Верхолеського повіту Якутії.

Травень-грудень М. Скрипник в цілях конспірації переїжджає з місця на місце; працює в Царицині, Саратові, Нижньому Новгороді.

1 грудня М. Скрипник публікує в ленінській газеті "Искра" свої перші кореспонденції із Саратова та Нижнього Новгорода.

1903

6 квітня М. Скрипник за дорученням Організаційного комітету по скликанню II з'їзду РСДРП приїздить до Катеринослава; як агент "Искры", веде роботу по створенню іскрівських організацій.

Осінь М. Скрипник, уникнувши арешту, нелегально переїжджає з Уралу до Одеси, де бере активну участь в діяльності Одеського комітету РСДРП.

1904

Січень М. Скрипник прибуває до Катеринослава, входить до складу Катеринославського комітету РСДРП.

Кінець травня М. Скрипник пише листа "Сучасні партійні течії і завдання революційної соціал-демократії", який 1 червня було обговорено і затверджено Катеринославським комітетом, - як лист до всіх організацій РСДРП з викладом існуючих

- незгод між більшовиками і меншовиками та заклик до негайного скликання ІІІ з'їзду партії.
- 1 червня М. Скрипника заарештовано і ув'язнено в Катеринославську губернську тюрму.
- 22 листопада М. Скрипник пише з Катеринославської тюрми "Листа до всіх політичних в'язнів".

1905

- Січень М. Скрипника відправлено з Катеринославської тюрми на 4 роки під нагляд поліції в Кемський округ, Архангельської губернії.
- 26 березня М. Скрипник по дорозі на заслання здійснює втечу з м. Онеги - повітового міста Архангельської губернії.
- Кінець березня М. Скрипник приїздить до Одеси, входить до складу Одеського комітету РСДРП. Разом з іншими членами комітету провадить значну роботу по підготовці до ІІІ з'їзду партії.
- 4 квітня М. Скрипник обирається Одеським комітетом РСДРП делегатом (з правом дорадчого голосу) на ІІІ з'їзд партії.
- 12-27 квітня М. Скрипник бере участь у роботі ІІІ з'їзду РСДРП; виступає при обговоренні ряду резолюцій з'їзду.
- Липень М. Скрипник за дорученням Петербурзької організації РСДРП створює Бойовий комітет при Петербурзькому комітеті РСДРП по підготовці до збройного повстання.
- 26 вересня М. Скрипник бере участь у засіданні Петербурзького комітету РСДРП; виступає при обговоренні звіту виконавчої комісії Петербурзького комітету.
- Жовтень М. Скрипник пише звіт про роботу Бойового комітету при Петербурзькому комітеті РСДРП, доповідь та схеми щодо організації підготовки збройного повстання, надсилає їх В. Леніну.

1906

- 3 липня М. Скрипника заарештовано в Ярославлі і вислано до Туруханського краю, Єнісейської губернії.
- 21 серпня М. Скрипник в партії арештантів прибуває до Красноярська, перебуває в пересильній тюрмі.
- 28 серпня М. Скрипник направляє в Туруханський край.
- 10 вересня М. Скрипник по дорозі на заслання здійснює втечу з с. Усть-Кемська. Прибуває до Красноярська, за дорученням Красноярського комітету РСДРП веде партійну роботу в залізничному районі.
- Середина жовтня М. Скрипник прибуває до Петрограда, включається в партійну роботу.
- Початок листопада М. Скрипник направляє в Красноярськ для участі у виборчій кампанії до ІІ Державної думи, входить в комісію по виборах.

1907

- Лютий М. Скрипника заарештовано в Красноярську.
- 9 серпня М. Скрипник прибуває на місце заслання в Туруханський край, станок (Назва населених пунктів в Туруханському краї. – В.С.) Сумароковський.
- 13 жовтня М. Скрипник здійснює втечу з станка П. Татарського,

- прибуває в Красноярськ.
- Кінець жовтня М. Скрипник виїжджає з Красноярська до Петербурга.
- 5-12 листопада М. Скрипник бере участь у роботі ІV конференції РСДРП ("Третьої загальноросійської") в Гельсінгфорсі (Фінляндія).
- 1908**
- Липень М. Скрипник бере участь у роботі Першого Всеросійського з'їзду кооперативних підприємств, що проходить у Москві.
- Пізніше 23 липня М. Скрипник, уникаючи переслідувань поліції, виїжджає за кордон, протягом півтора місяця перебуває в Женеві.
- Осінь М. Скрипник прибуває до Москви.
- 1909**
- 1-6 квітня М. Скрипник бере участь у роботі Першого Всеросійського з'їзду лікарів і представників фабрично-заводської промисловості.
- 28 квітня М. Скрипник прибуває до Петербурга.
- Травень-червень М. Скрипник веде партійну роботу в Самарі, на Уралі.
- 8-17 червня М. Скрипник бере участь у роботі наради розширеної редакції газети "Пролетарий" в Парижі.
- 14 серпня М. Скрипника заарештовано і ув'язнено в Петербурзьку тюрму.
- 13 жовтня М. Скрипника після ув'язнення вислано на 5 років до Якутського краю (м. Вілюйськ).
- 1913**
- Листопад М. Скрипник повертається із заслання до Петербурга, його призначено редактором більшовицького журналу "Вопросы страхования".
- 1914**
- Січень М. Скрипник входить до складу редакційної колегії газети "Правда".
- 8 липня М. Скрипника заарештовано і ув'язнено в Петропавловську пересильну тюрму.
- 28 вересня М. Скрипника після ув'язнення вислано до містечка Моршанськ Тамбовської губернії.
- 1917**
- Лютий-березень М. Скрипник обирається головою Моршанської Ради робітничих депутатів.
- 29 березня М. Скрипник бере участь в роботі Всеросійської наради Рад робітничих і солдатських депутатів, виступає з промовою про внесення поправки в резолюцію Виконавчого комітету про мир.
- 3 квітня
- Кінець травня М. Скрипник за рішенням ЦК РСДРП(б) переїжджає з Моршанська до Петрограда; направляється на роботу в Центральну раду фабрично-заводських комітетів Петрограда, де його обирають секретарем.
- 26 липня - М. Скрипник бере участь у роботі VI з'їзду РСДРП(б); виступає з додатковою доповіддю про професійний рух та промовою при обговоренні доповіді про явку В. Леніна на суд. Його обрано кандидатом у члени ЦК РСДРП(б).
- 3 серпня
- 16 серпня На засіданні ЦК РСДРП(б) М. Скрипнику доручено проведення II Петроградської загальноміської страхової конференції.
- 20 серпня М. Скрипника введено до складу редакції Центрального

- органу партії - газети "Пролетарий", в якій він веде фабрично-заводський та страховий відділи.
- 21-23 серпня М. Скрипник бере участь в роботі II Петроградської загальноміської страхової конференції.
- 10 вересня М. Скрипник бере участь в роботі III загальноміської конференції фабзавкомів Петрограда; виступає з доповіддю про загрузку Петрограда та евакуацію Петроградських підприємств.
- 28 вересня М. Скрипник виступає на засіданні Центральної ради фабрично-заводських комітетів з доповіддю про Демократичну нараду.
- 10 жовтня М. Скрипник бере участь в роботі IV загальноміської конференції фабрично-заводських комітетів Петрограда, виступає з промовою про підготовку до скликання Всеросійської конференції Рад фабзавкомів.
- 12 жовтня М. Скрипника обрано до складу Військово-революційного комітету при Петроградській Раді робітничих і солдатських депутатів.
- 16 жовтня М. Скрипник присутній на розширеному засіданні ЦК РСДРП(б); виступає з промовою.
- 17-22 жовтня М. Скрипник бере участь у роботі I Всеросійської конференції фабрично-заводських комітетів.
- Кінець грудня Призначений ВУЦВК народним секретарем праці в складі уряду УСРР, М. Скрипник за наполяганням В. Леніна приїздить в Україну.

1918

- 1 січня М. Скрипник бере участь у загальних зборах партійного центру з професійного руху при Харківському Комітеті РСДРП(б).
- 20-22 січня М. Скрипник бере участь у роботі Першої Всеукраїнської селянської конференції, відкриває конференцію, виголошує привітальну промову.
- 4 березня ЦВК Рад України призначає М. Скрипника Головою Народного Секретаріату та народним секретарем зовнішніх справ УСРР.
- 12 березня М. Скрипник виступає на засіданні ЦВК Рад України з доповіддю про політичне і воєнне становище в Україні.
- 17-19 березня М. Скрипник бере участь у роботі II Всеукраїнського з'їзду Рад; виступає з привітанням, промовами про поточний та політичний моменти.
- 26 березня Ухвалено рішення керівництва Радянської України направити до Москви Надзвичайне повноважене посольство УСРР для декларування самостійної України і ведення переговорів з РНК РСФРР. Очолити посольство було доручено М. Скрипнику.
- 1 квітня М. Скрипник виступає на засіданні Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету Рад з промовою про становище в Україні.
- 19-20 квітня М. Скрипник бере участь в роботі Таганрозької партійної наради. 20 квітня головує на засіданні наради, обира-

- ється секретарем Організаційного бюро по скликанню 1 з'їзду КП(б)У.
- 21 квітня М. Скрипник разом з іншими членами керівних партійних і державних організацій України виїжджає з Таганрога до Москви.
- 4-10 липня М. Скрипник бере участь в роботі V Всеросійського з'їзду Рад; виступає з привітальною промовою від делегатів I з'їзду КП(б)У.
- 5-12 липня М. Скрипник бере активну участь у роботі I з'їзду КП(б)У; виступає з доповіддю Організаційного бюро, з відповіддю про політичне становище і завдання партії; в дебатах по доповіді про збройне повстання. На закритому засіданні з'їзду М. Скрипник зробив доповідь з організаційного питання (про створення Комуністичної партії України); обраний на з'їзді кандидатом в члени ЦК КП(б)У.
- Липень-грудень М. Скрипник входить до складу колегії Всеросійської Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем (ВЧК).
- 17-29 жовтня М. Скрипник бере участь у роботі II з'їзду КП(б)У; виступає з промовою при обговоренні звітної доповіді ЦК; обирається кандидатом у члени ЦК КП(б)У.

1919

- 29 січня М. Скрипник призначається головою Верховної соціалістичної інспекції та народним комісаром контролю УСРР.
- 25 лютого М. Скрипник виголошує привітальну промову на Київському губернському з'їзді Рад.
- 1-6 березня М. Скрипник бере участь у роботі III з'їзду КП(б)У; виступає з повідомленням про роботу I конгресу Комуністичного Інтернаціоналу.
- 4-6 березня М. Скрипник бере участь у роботі I конгресу Комуністичного Інтернаціоналу; виступає з промовою про стан і завдання Комуністичної партії України.
- 6-10 березня М. Скрипник бере участь у роботі III Всеукраїнського з'їзду Рад; виступає з промовою при обговоренні доповіді з земельного питання.
- 18-23 березня М. Скрипник бере участь у роботі VIII з'їзду РКП(б). Виступає з промовою при обговоренні доповіді про ставлення партії до Комуністичного Інтернаціоналу.
- 3 квітня М. Скрипник виступає на київській загальноміській партійній конференції з доповіддю про роботу I конгресу Комінтерна та VIII з'їзду РКП(б).
- 22 квітня М. Скрипник виступає з співповіддю про основні завдання держконтролю і головні принципи реорганізації контрольних установ на засіданні співробітників Народного комісаріату державного контролю.
- 4 травня М. Скрипник виступає на Київській губернській конференції КП(б)У з промовою при обговоренні доповіді про роботу на селі.
- 11-12 травня М. Скрипник виступає на I з'їзді Рад Радомишльського повіту Київської губернії з промовою "За Радянську владу".

- 18 травня М. Скрипник виступає на спектаклі-мітингу в Могилів-Подільському театрі "Гігант" з привітальною промовою перед бійцями Бессарабської бригади.
- 21-30 травня М. Скрипник бере участь у роботі ІІІ з'їзду трудящих цукрової промисловості України і Росії; виступає з привітальною промовою.
- 4 червня М. Скрипник виступає на Всеукраїнському з'їзді представників волосних виконкомів з промовою про державний контроль.
- Грудень За заслуги у справі визволення республіки від білогвардійців, за особисту сміливість, виявлену в рядах Червоної Армії ВУЦВК нагородив М. Скрипника орденом Червоного прапора.

1920

- 29 березня-5 квітня М. Скрипник бере участь у роботі ІХ з'їзду РКП(б). Виступає з промовою на засіданні кооперативної секції при обговоренні питання про кооперацію.
- 16-20 травня М. Скрипник бере участь у роботі ІV Всеукраїнського з'їзду Рад; виступає з промовою.
- 23 травня Постановою ВУЦВК М. Скрипника знову призначено народним комісаром робітничо-селянської інспекції УСРР(РСІ УСРР).
- 19 липня-7 серпня М. Скрипник бере участь у роботі ІІ конгресу Комінтерну.
- 31 липня Наказом по народному комісаріату робітничо-селянської інспекції РСФРР М. Скрипника призначено повноважним представником НК РСІ РСФРР в Україні.
- 17 серпня-9 вересня М. Скрипник бере участь в мирних переговорах делегації радянських республік з поляками в Мінську.
- 14 вересня Постановою РНК УСРР М. Скрипника включено до складу комісії по розробці положення про народний суд України
- 18 вересня М. Скрипник виступає на Першій Всеукраїнській нараді професійних працівників з доповіддю про завдання робітничо-селянської інспекції.
- 1 жовтня Постановою РНК УСРР М. Скрипника призначено членом комісії по обліку і розподілу евакуйованих установ і осіб (Евакком) і членом еваккомісії Ради робітничо-селянської оборони РСФРР.
- 15-17 жовтня М. Скрипник бере участь у роботі І Всеукраїнської наради робітничо-селянської інспекції; виступає з промовою.
- 7 листопада М. Скрипник виступає на І Всеукраїнському з'їзді робітниць і селянок з доповіддю про робітничо-селянську інспекцію.
- 17-22 листопада М. Скрипник бере участь у роботі V конференції КП(б)У; виступає з промовою при обговоренні доповіді про продовольче питання; обирається членом Контрольної комісії КП(б)У.
-
- 23 листопада М. Скрипник виступає на ІІІ сесії ВУЦВК з промовою про народну освіту в Україні.

1921

- 13 лютого М. Скрипник очолив Всеукраїнську комісію з історії Жовтневої революції і КП(б)У (Істпарт).

- 8-16 березня М. Скрипник бере участь в роботі X з'їзду РКП(б).
22 березня РНК УСРР затвердив М. Скрипника членом комісії по розробці федеральної конституції.
- 2-4 травня М. Скрипник бере участь у роботі I Всеукраїнської наради КП(б)У.
- 22 червня - М. Скрипник бере участь у роботі III конгресу
12 липня Комінтерну.
13 липня Постановою Президії ВУЦВК М. Скрипника призначено народним комісаром внутрішніх справ УСРР.
- 9-13 грудня М. Скрипник бере участь у роботі VI конференції КП(б)У; виступає при обговоренні доповіді ЦК КП(б)У; обраний членом ЦК КП(б)У.

1922

- 11 січня Постановою ВУЦВК М. Скрипника призначено тимчасово виконуючим обов'язки Голови РНК УСРР.
- 3 лютого На засіданні Оргбюро ЦК КП(б)У при обговоренні питання "Про т. Скрипника" останнього вирішено звільнити від керівництва Центральною радою захисту дітей і Українською комісією по обліку і розподілу евакуйованих установ і осіб (Евакком).
- 7 лютого На засіданні РНК М. Скрипника увільняють від обов'язків голови Центральної ради захисту дітей і голови Еваккому України.
- 23 березня М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК КП(б)У.
27 березня - М. Скрипник бере участь у роботі XI з'їзду РКП(б).
2 квітня Виступає з промовою при обговоренні звіту ЦК та Ревізійної комісії.
- 12 квітня Постановою ВУЦВК М. Скрипника затверджено народним комісаром юстиції УСРР.
- 12-27 травня М. Скрипник бере участь у роботі III сесії ВУЦВК IX скликання; виступає при обговоренні доповіді про основні майнові права.
- 7 липня М. Скрипника ввели до комісії з помилювань засуджених громадян УСРР
- 28 липня Президія ВУЦВК призначила М. Скрипника заступником Голови РНК і Української Економічної Ради на час від'їзду Голови РНК Х. Раковського.
- 16-17 жовтня М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК КП(б)У; виступає з промовою в дебатах по доповіді з національного питання.
- 5 листопада - М. Скрипник бере участь у роботі IV конгресу Комінтерну.
5 грудня
10-14 грудня М. Скрипник бере участь у роботі VII Всеукраїнського з'їзду Рад; виступає з промовами при обговоренні доповіді про союзне об'єднання радянських республік та з приводу нагородження орденом Трудового Червоного Прапора миколаївських суднобудівних заводів.

1923

- 31 січня Рішенням ВУЦВК М. Скрипника призначено Генеральним Прокурором УСРР зі збереженням за ним посади наркомюста республіки.

- 15-17 березня М. Скрипник бере участь у роботі VI Одеської губернської партійної конференції; виступає зі звітом про діяльність ЦК КП(б)У.
- 4-10 квітня М. Скрипник бере участь у роботі VII конференції КП(б)У; виступає з промовами при обговоренні звітної доповіді ЦК КП(б)У, доповідей: ЦК КСМУ, про стан промисловості, про національні моменти в партійному і державному будівництві; обирається членом ЦК КП(б)У.
- 6-10 квітня М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК КП(б)У; обирається кандидатом в члени Політбюро ЦК КП(б)У.
- 17-25 квітня М. Скрипник бере участь у роботі XII з'їзду РКП(б). Виступає з промовами при обговоренні доповіді про національні моменти в партійному і державному будівництві та з питання про перейменування партії. Обраний кандидатом в члени ЦК РКП(б).
- 9-12 червня М. Скрипник бере участь у роботі IV наради ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік і областей; виступає з промовами про національне питання та союзне будівництво.
- 20-23 червня М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК КП(б)У; виступає з промовою в дебатах по звіту ПБ і ОБ ЦК КП(б)У; з доповіддю про роботу комісії ЦВК Союзу РСР по виробленню конституції, промовами при обговоренні доповідей про союзу державу, антирелігійну пропаганду та національне питання.
- 5 жовтня Рішенням РНК УСРР М. Скрипника затверджено членом комісії по підготовці Конституції республіки.
- 29-31 жовтня М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК КП(б)У; виступає в дебатах при обговоренні доповідей ПБ і ОБ ЦК КП(б)У, про комнезами та про радбудівництво і результати районування.
- 1-4 листопада М. Скрипник бере участь у роботі IV сесії ВУЦВК VII скликання; виступає з доповіддю про центральні установи СРСР.

1924

- 5 січня М. Скрипник виступає на VIII губернському з'їзді Рад Чернігівщини з доповіддю про роботу уряду УСРР.
- 12-14 січня М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК РКП(б); виступає при обговоренні питання про підсумки дискусії.
- 16-18 січня М. Скрипник бере участь у роботі XIII конференції РКП(б).
- 17-20 січня М. Скрипник бере участь у роботі VIII Всеукраїнського з'їзду Рад; виступає з доповіддю про затвердження Союзної конституції.
- 27 лютого М. Скрипник виступає на II Всеукраїнському з'їзді робітників юстиції з звітною доповіддю про підсумки роботи органів юстиції.
- 20-22 березня М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК КП(б)У; виступає в дебатах при обговоренні доповіді про заходи забезпечення проведення економічної політики на селі.
- 31 березня - 2 квітня М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК РКП(б); виступає з промовою при обговоренні доповідей

- 14 квітня про переговори з Англією та грошову реформу.
М. Скрипник виступає на II сесії ВУЦВК VIII скликання з промовою про становище українського населення в Західній Україні та Бессарабії.
- 12-16 травня М. Скрипник бере участь у роботі VIII конференції КП(б)У; виступає з промовою при обговоренні звітної доповіді ЦК; обирається членом ЦК КП(б)У.
- 17 травня М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК КП(б)У; обирається кандидатом в члени Політбюро ЦК КП(б)У.
- 23-31 травня М. Скрипник бере участь у роботі XIII з'їзду РКП (б); обирається кандидатом у члени ЦК РКП (б).
- 17 червня - М. Скрипник бере участь у роботі V конгресу
8 липня Комінтерну.
- 2-7 липня М. Скрипник бере участь у роботі V Всеукраїнської конференції КСМУ.
- 17-24 жовтня М. Скрипник бере участь у роботі II сесії ЦВК СРСР II скликання; виступає в Раді національностей з доповіддю з приводу проекту положення про бюджетні права СРСР; з промовама при обговоренні доповіді про міжнародне становище та при обговоренні проекту про судоустрій СРСР та союзних республік.
- 11 листопада М. Скрипник виступає на II Всеукраїнському з'їзді робітників і селянск з доповіддю про родину і шлюб в радянській державі.
- 29 листопада М. Скрипник виступає з доповіддю на зборах активу Київської партійної організації КП(б)У.
- 19 грудня М. Скрипник виступає на засіданні комісії Виконкому Комінтерна про розпуск УКП.
- 1925**
- 9 січня М. Скрипник від імені ЦК КП(б)У виступає з привітальною промовою перед делегатами I Всеукраїнського з'їзду вчителів.
- 10-13 січня М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК КП(б)У; виступає в дебатах при обговоренні звіту ЦК КП(б)У.
- 17-20 січня М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК РКП(б).
- 13 лютого М. Скрипник виступає на Всеукраїнській нараді у справі радянського будівництва з доповіддю про революційну законність.
- 5-7 квітня М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК КП(б)У; виступає з інформаційною доповіддю про роботу розширеного пленуму ВККІ та в дебатах при обговоренні доповіді про українізацію.
- 27-29 квітня М. Скрипник бере участь у роботі XIV конференції РКП(б).
- 3-10 травня М. Скрипник бере участь у роботі IX Всеукраїнського з'їзду Рад: виступає з доповіддю про конституцію та відповіддю на привітання представників Західної України і Польщі.
- 6 травня М. Скрипник виступає на Всеукраїнській нараді представників юстиції з доповіддю про нове районування і органи юстиції.
- 18-20 липня М. Скрипник бере участь у роботі Всеукраїнської наради

- голів губернських та окружних виконкомів з питань радянського будівництва; виступає з доповіддю про революційну законність.
- 23-25 липня М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК КП(б)У; виступає в дебатах по звіту Політбюро ЦК та доповіді про комітети незаможних селян.
- 3-10 жовтня М. Скрипник бере участь в роботі пленуму ЦК РКП(б); виступає з пропозицією при обговоренні питання про організацію фонду бідняків.
- 13-16 жовтня М. Скрипник бере участь у роботі 2 сесії ВУЦВК ІХ скликання; виступає з доповіддю про революційну законність.
- 21-23 жовтня М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК КП(б)У.
24 жовтня М. Скрипник виступає з промовою на відкритті при ЦК КП(б)У курсів окружних партійних робітників.
- 25 листопада М. Скрипник виступає на XI Маріупольській окружній партійній конференції з звітною доповіддю ЦК КП(б)У.
- 5 грудня М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК КП(б)У.
6-12 грудня М. Скрипник бере участь у роботі ІХ з'їзду КП(б)У; обирається членом ЦК КП(б)У.
- 12 грудня М. Скрипника на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У обрано членом Політбюро ЦК КП(б)У.
- 15 грудня М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК РКП(б); виступає в обговоренні питання про перейменування партії та про російський націоналізм.
- 18-31 грудня М. Скрипник бере участі у роботі XIV з'їзду ВКП(б); виступає в дебатах при обговоренні звітної доповіді представництва ВКП(б) у Виконкомі Комінтерну; обирається кандидатом у члени ЦК ВКП(б).
- 1926**
- 17 лютого - М. Скрипник бере участь у роботі VI розширеного
15 березня пленуму Виконкому Комінтерну; виступає з промовою при обговоренні звіту Виконкому Комінтерну.
- 29 березня - М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК КП(б)У.
4 квітня
- 6-9 квітня М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК ВКП(б).
15-25 квітня М. Скрипник бере участь у роботі 2 сесії ЦВК СРСР III скликання; виступає з промовами при обговоренні доповіді уряду УСРР та доповіді про зміни деяких статей уголовного законодавства.
- 7-12 травня М. Скрипник бере участь у роботі ІХ окружного з'їзду Рад Київщини; виступає з звітною доповіддю уряду УСРР.
- 20-31 травня М. Скрипник бере участь у роботі 3 сесії ВУЦВК ІХ скликання; виступає з Доповіддю про кодекс законів про сім'ю; подружжя й акт громадянського стану і з промовами під час затвердження проекту кодексу та з приводу вшанування пам'яті І. Франка.
- 2-6 червня М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК КП(б)У; виступає з промовою при обговоренні доповіді про українізацію.
- 7-12 червня М. Скрипник бере участь у роботі III Всеукраїнського

- з'їзду працівників юстиції; відкриває з'їзд, виступає з доповіддю про роботу органів юстиції в Україні.
- 29 червня М. Скрипник виголошує вступну доповідь при відкритті кафедри національного питання Українського інституту марксизму-ленінізму.
- 14-23 липня М. Скрипник бере участь у роботі об'єднаного пленуму ЦК та ЦКК ВКП(б); виступає з промовою при обговоренні доповіді про житлове будівництво.
- 26 жовтня - 3 листопада М. Скрипник бере участь у роботі XV конференції ВКП(б), виступає в дебатах при обговоренні доповіді про міжнародне становище.
- 14 листопада М. Скрипник друкує в газеті "Карпатська правда" "Лист до закарпатських робітників і селян з Великої України".
- 16-23 листопада М. Скрипник бере участь у роботі 4 сесії ВУЦВК ІХ скликання.

1927

- 16-20 січня М. Скрипник бере участь у роботі ІІІ Всеукраїнського з'їзду робітниць і селянок; виступає з промовою з приводу нового закону про сім'ю та шлюб.
- 21 січня М. Скрипник виступає на збороз активу партійних, громадських та радянських організацій Журавлівського району м. Харкова з доповіддю "Три роки без Леніна".
- 7-12 лютого М. Скрипник бере участь у роботі об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б).
- 26 лютого- 3 березня М. Скрипник бере участь у роботі об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У; виступає в дебатах при обговоренні доповіді ПБ ЦК КП(б)У про державний бюджет УСРР на 1926-1927 рр. та інформацією про VII розширений пленум ВККІ.
- 5 березня Президією ВУЦВК М. Скрипника увільнено з посад наркома юстиції та Генерального Прокурора республіки і затверджено народним комісаром освіти УСРР.
- 7 березня РНК УСРР затвердив М. Скрипника народним комісаром освіти України.
М. Скрипник виступає на Всеукраїнській нараді бібліотечних працівників з промовою "Лінії освітньої роботи в справі будівництва соціалізму".
- 15-18 березня М. Скрипник бере участь у роботі ІV пленуму ЦК ЛКСМУ, виступає в дебатах по доповіді про масову економічну роботу і виробниче виховання робітничої молоді.
- 2 квітня М. Скрипник виступає з промовою на з'їзді працівників мистецтва.
- 4 квітня М. Скрипник виступає на ІІ пленумі Всеукраїнської ради профспілок з доповіддю про завдання освіти на Україні.
- 5 травня М. Скрипник публікує в газеті "Комуніст" лист-привітання з нагоди 15-річчя газети "Правда" під назвою "Старий правдист "Правде".
- 26 травня - 6 червня М. Скрипник керує роботою Всеукраїнської правописної конференції.
- 8 липня М. Скрипник виступає на пленумі українського центрально-

- ного бюро секції наукових робітників з доповіддю про п'ятирічний перспективний план Наркомосу.
- 27 липня М. Скрипник виступає з привітальною промовою з нагоди першого випуску короткотермінових курсів робітників шкіл селянської молоді.
- 29 липня - М. Скрипник бере участь у роботі об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б). Виступає в дебатах по доповіді 9 серпня Г. Чичеріна про міжнародне становище.
- 11-12 серпня М. Скрипник бере участь у роботі об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У; виступає при обговоренні доповіді про підсумки роботи об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б).
- 8 жовтня М. Скрипник виступає на 2 сесії ВУЦВК Х скликання з промовою при обговоренні доповіді про міжнародне становище.
- 21-23 жовтня М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК ВКП(б); виступає в дебатах при обговоренні тез доповіді на XV з'їзді ВКП(б) про директиви щодо підготовки п'ятирічного плану розвитку народного господарства.
- 27-28 жовтня М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК КП(б)У; виступає з промовою.
- 10-19 листопада М. Скрипник бере участь у роботі XIII окружної партійної конференції Київщини; виступає з доповіддю про діяль- ЦК КП(б)У та відповіддю на привітання представників безпартійних робітників, селян, інтелігенції.
- 18 листопада М. Скрипник виступає на відкритті виставки "Книга і преса України за 10 років Жовтня".
- 20-29 листопада М. Скрипник бере участь в роботі X з'їзду КП(б)У; виступає з доповіддю про завдання культурного будівництва в Україні та відповіддю на привітання Виконкому Комінтерну, КПЗУ, Комуністичної партії Польщі та Румунської Комуністичної партії; обирається членом ЦК КП(б)У.
- 29 листопада М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК КП(б)У; обирається членом Політбюро ЦК КП(б)У.
- 12-19 грудня М. Скрипник бере участь у роботі XV з'їзду ВКП(б); виступає в дебатах при обговоренні звіту делегації ВКП(б) у Виконкомі Комінтерну; обирається членом ЦК ВКП(б).
- 26 грудня М. Скрипник виступає на урочистому об'єднаному засіданні Президії ВУЦВК та Раднаркому УСРР з доповіддю про десяти роковини Радянської влади на Україні.
- 1928**
- 22 січня М. Скрипник виступає з промовою на Харківських загальноміських траурних зборах, присвячених 4-й річниці з дня смерті В. І. Леніна.
- 31 січня - М. Скрипник бере участь у роботі кінонаради при ЦК 2 лютого КП(б)У; виступає з промовою про стан і перспективи української кінематографії.
- 4 лютого М. Скрипник виступає на зборах комосередку Інституту марксизму-ленінізму з доповіддю "Ленін як учений".
- 15-18 лютого М. Скрипник бере участь у роботі III Всеукраїнського

	з'їзду робітників преси; виголошує промову про чергові завдання радянської преси.
23 березня	М. Скрипника за великі заслуги в справі будівництва соціалізму нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.
24 березня	М. Скрипник виступає на I Всесоюзній конференції науково-дослідних установ з доповіддю про роботу Українського Інституту марксизму-ленінізму.
6-11 квітня	М. Скрипник бере участь у роботі об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б).
25 квітня - 2 травня 2 травня	М. Скрипник бере участь у роботі VII з'їзду ЛКСМУ.
	М. Скрипник виступає з промовами в Каневі: на урочистому мітингу на могилі Т. Г. Шевченка та на Всеукраїнському пленумі Шевченківського комітету.
20 червня	М. Скрипник виступає на другій конференції викладачів суспільствознавства у вишах з промовою про завдання суспільствознавства.
25-28 червня	М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК КП(б)У, виступає в дебатах по доповіді про програму Комінтерну.
4-12 липня	М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК ВКП(б); виступає з промовами при обговоренні доповідей Д. Мануїльського про конгрес Комінтерну та М. Калініна - про організацію нових (зернових) радгоспів.
17 серпня - 1 вересня 5 вересня	М. Скрипник бере участь у роботі VI конгресу Комінтерну; його обрано членом Виконавчого Комітету Комінтерну. М. Скрипник віддає доручення наркомату освіти і Державному видавництву України розробити порядок впровадження українського державного правопису.
1-5 листопада	М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК КП(б)У; виступає з доповіддю про VI конгрес Комінтерну.
16-24 листопада	М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК ВКП(б); виступає з промовами при обговоренні доповіді про контрольні цифри розвитку народного господарства на 1928/1929 р. та доповіді Північно-Кавказького крайкому про роботу на селі і заходи піднесення землеробства.
25 листопада- 1 грудня	М. Скрипник бере участь у роботі 4 сесії ВУЦВК X скликання; виступає з промовою при обговоренні доповіді про радянське будівництво серед національних меншостей.
11-17 грудня	М. Скрипник бере участь у роботі XIII Одеської окружної партійної конференції; виступає з доповіддю про підсумки листопадкових (1928 р.) пленумів ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У.
1929	
15 січня	М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК ЛКСМУ.
27 січня	М. Скрипник виступає перед представниками наукових і науково-громадських організацій м.Харкова з доповіддю "Ленінські засади культурної революції".
5 березня	М. Скрипник виступає на VII Всесоюзному з'їзді

	працівників освіти з доповіддю "Основні засади культурного будівництва за доби соціалістичної реконструкції країни".
30 березня	М. Скрипник виступає на Київському окружному з'їзді робітників мистецтва з промовою "Мистецтво - активний співучасник соціалістичної перебудови країни".
31 березня-	М. Скрипник бере участь у роботі XI окружного з'їзду
5 квітня	Рад Київщини; виступає з звітною доповіддю уряду УСРР.
8-9 квітня	М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК КП(б)У; виступає з промовами при обговоренні доповідей про підсумки боротьби з бюрократизмом і про стан та розвиток сільського господарства.
9-14 квітня	М. Скрипник бере участь у роботі II Всеукраїнської конференції КП(б)У; виступає при обговоренні доповіді ЦК ВКП(б) про генеральну лінію партії і завдання соціалістичного будівництва та доповідей про п'ятирічний план розвитку народного господарства України.
15 квітня	М. Скрипник виступає на урочистому відкритті інституту Т. Г. Шевченка у Харкові з промовою про завдання українського літературознавства.
16-23 квітня	М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК ВКП(б); виступає в дебатах при обговоренні доповіді про внутріпартійні справи.
23-29 квітня	М. Скрипник бере участь у роботі XVI конференції ВКП(б); виступає в дебатах при обговоренні доповідей про п'ятирічний план розвитку народного господарства.
29 квітня	М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК ВКП(б).
7-15 травня	М. Скрипник бере участь у роботі XI Всеукраїнського з'їзду Рад; виступає з доповіддю про стан та перспективи культурного будівництва в Україні.
15 травня	М. Скрипника обрано до складу ВУЦВК XI скликання.
17 травня	Пленум УІМЛ висунув М. Скрипника кандидатом на обрання академіком Всеукраїнської Академії наук.
20-28 травня	М. Скрипник бере участь у роботі V з'їзду Рад Союзу РСР; виступає з промовами при обговоренні звіту уряду СРСР та з повідомленням уряду УСРР про Конституцію, затверджену XI Всеукраїнським з'їздом Рад.
26-31 травня	М. Скрипник бере участь у роботі II Всеукраїнського з'їзду пролетарських письменників; виступає з промовою про чергові завдання пролетарської літератури.
10 червня	М. Скрипник виступає на I Всеукраїнській конференції ЛКСМУ з доповіддю про чергові завдання партії і комсомолу.
19 червня	М. Скрипник виступає на засіданні Президії ВУЦВК з промовою про ліквідацію неписьменності на Україні.
3-13 липня	М. Скрипник бере участь у роботі X пленуму Виконкому Комінтерну; виступає з промовою при обговоренні доповіді про міжнародне становище і завдання Комінтерну.
3 серпня	М. Скрипник виступає на загальноміських зборах активу Харківської організації КП(б)У з доповіддю про підсумки X

- пленуму ВККІ.
- 1 листопада М. Скрипник виступає на II Всеукраїнському з'їзді сходознавців з промовою про завдання сходознавства.
- 10-17 листопада М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК ВКП(б); виступає з промовою при обговоренні доповідей про союзний Наркомзем та про виконання рішень липневого (1928 р.) пленуму ЦК про підготовку технічних кадрів.
- 18-21 листопада М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК КП(б)У; виступає в дебатах при обговоренні доповідей про роботу партійних, профспілкових та господарських організацій на підприємствах та по доповіді ЦК ЛКСМУ.
- 27 листопада М. Скрипник виступає на VII пленумі Київського ОПК КП(б)У з доповіддю "До реконструктивних проблем".
- 1930**
- 27 квітня М. Скрипник виступає на Всесоюзній партійній нараді з доповіддю "Основні засади єдиної системи народної освіти".
- 27 травня-
3 червня М. Скрипник бере участь у роботі XVI Донецької окружної партійної конференції; виступає зі звітною доповіддю про роботу ЦК КП(б)У.
- 5-15 червня М. Скрипник бере участь у роботі XI з'їзду КП(б)У; виступає в дебатах при обговоренні звітної доповіді ЦК КП(б)У та промовами-відповідями на привітання ЦК КПЗУ і інженерно-технічного персоналу Харківського паровозобудівного заводу. Обирається членом ЦК КП(б)У.
- 15 червня М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК КП(б)У; обирається членом Політбюро.
- 26 червня -
13 липня М. Скрипник бере участь у роботі XVI з'їзду ВКП(б); виступає в дебатах при обговоренні звітної доповіді ЦК ВКП(б) та звіту делегації ВКП(б) у Виконкомі Комінтерну; обирається членом ЦК ВКП(б).
- 26 листопада М. Скрипник виступає на пленумі ВУК'у Робмис з промовою про завдання працівників мистецтва.
- 29 листопада М. Скрипник виступає на пленумі ВУРПС'у з доповіддю про завдання робітничого класу в загальному навчанні.
- 17-21 грудня М. Скрипник бере участь у роботі об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б).
- 1931**
- 6-12 січня М. Скрипник бере участь у роботі VIII з'їзду ЛКСМУ.
- 21-22 лютого М. Скрипник бере участь у роботі пленуму Київської міськради XI скликання; виступає з звітною доповіддю уряду УСРР; його обрано делегатом на XII Всеукраїнський з'їзд Рад.
- 25 лютого -
4 березня М. Скрипник бере участь у роботі XII Всеукраїнського з'їзду Рад; виступає з доповіддю про проведення загальнообов'язкового навчання та політехнізацію школи, відповіддю на привітання делегацій від заводів і фабрик, радгоспів і колгоспів з'їздові.
- 4 квітня М. Скрипник виступає з промовою на XI пленумі Виконкому Комінтерну.
- 12 квітня М. Скрипник виступає на зборах Харківського міського

- партактиву з доповіддю про підсумки XI пленуму Виконкому Комінтерну.
- 27 травня М. Скрипник виступає на прийомі делегації колгоспників Барвінківського району.
- 11-15 червня М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК ВКП(б); виступає з промовою при обговоренні доповіді О. Яковлева "Про попередні підсумки сівби та завдання збиральної кампанії".
- 21 жовтня М. Скрипник виступає на IV Всеукраїнському з'їзді наукових працівників з доповіддю про завдання наукового фронту в світлі рішень ЦК ВКП(б) про початкову й середню школу.
- 28 грудня М. Скрипник виступає з привітальною промовою на V Всеукраїнському з'їзді працівників мистецтва.
- 1932**
- 20 січня Голова ВУЦВК Г. Петровський відкрив засідання Президії ВУЦВК спеціальною промовою на честь 60-річчя М. Скрипника.
М. Скрипник виступає на загальних зборах наукових працівників та винахідників м. Харкова з доповіддю "Ленін і наука".
- 26 січня М. Скрипник бере участь у роботі III Всеукраїнського з'їзду товариства "Геть неписьменність"; виступає з доповіддю про культурне будівництво в четвертому році п'ятирічки та завершення остаточної ліквідації неписьменності.
В Харківському оперному театрі відбулись торжества з нагоди 60-річчя М. Скрипника. Надійшло понад 400 привітань від різних організацій і установ Союзу РСР і УСРР.
- 28 січня М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК КП(б)У; виступає при обговоренні питання про утворення областей.
- 30 січня -
4 лютого М. Скрипник бере участь у роботі XVII конференції ВКП(б); виступає в дебатах при обговоренні доповіді про директиви щодо підготовки другого п'ятирічного плану народного господарства СРСР (1933-1937 рр.).
- 7 лютого М. Скрипник виступає на Харківській міській конференції комсомольців-аспірантів з промовою "Комсомол на завоювання науки".
- 5 травня М. Скрипник виступає на першій Харківській загально-міській конференції робкорів і партактиву з доповіддю, присвяченою двадцятиріччю газети "Правда".
- 25-29 червня М. Скрипник бере участь у роботі II Всеукраїнської конференції ЛКСМУ.
- 6-9 липня М. Скрипник бере участь у роботі III Всеукраїнської конференції КП(б)У; виступає в дебатах при обговоренні доповіді про підсумки весняної засівної кампанії, про хлібозаготівну та збиральну кампанію і завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів.

1933

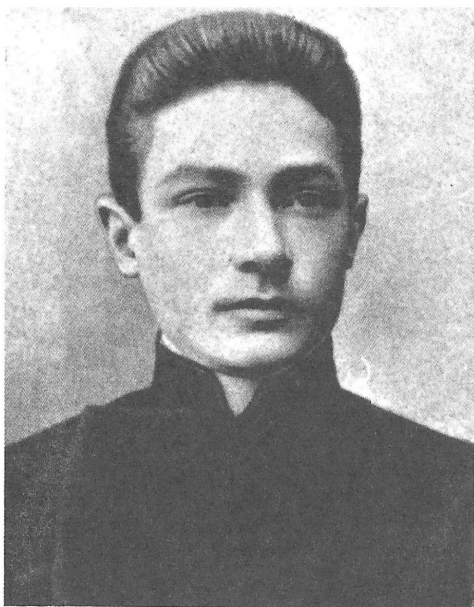
- 5-7 лютого М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК КП(б)У; виступає при обговоренні доповіді про підсумки хлібо-заготівель і завдання КП(б)У в боротьбі за піднесення сільського господарства України.
- 23 лютого Ухвалено рішення Політбюро ЦК КП(б)У про увільнення М. Скрипника з посади наркома освіти та призначення заступником Голови РНК УСРР і Головою Державної планової комісії республіки.
- 28 лютого М. Скрипника призначено Головою Держплану УРСР та заступником Голови Ради Народних Комісарів УСРР.
- 4 березня Політбюро ЦК КП(б)У визнало політично недоцільним випускати брошуру М. Скрипника "Нариси підсумків" (стенограма промови на засіданні колегії наркомату освіти 14 лютого 1933 р.).
- 31 березня Рішенням Політбюро ЦК КП(б)У засуджено випуск брошури Г. Овчарова "Микола Скрипник і радянська література" М. Скрипника вивели зі складу "комісії по фонду ім. Леніна".
- 8-11 червня М. Скрипник бере участь у роботі пленуму ЦК КП(б)У; виступає при обговоренні доповіді про організацію задачі хліба державі в 1933 р. та визнанням критики окремих помилок у працях з національного питання, культурного будівництва та звинувачень у недоліках під час керівництва Наркомосом.
- 17 червня Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло документ (статтю) М. Скрипника, написаний на вимогу червневого (1933 р.) пленуму ЦК КП(б)У про визнання теоретичних помилок у публікаціях автора і кваліфікувало поданий варіант як незадовільний.
- 26 червня Політбюро ЦК КП(б)У визнало перероблений варіант статті М. Скрипника з критикою власних помилок незадовільним і висунуло вимогу написання М. Скрипником невеликого листа із засудженням допущених помилок.
- 5 липня Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило "востаннє" запропонувати М. Скрипнику до вечора наступного дня подати до Політбюро покаянного листа.
- 7 липня Політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши новий документ М. Скрипника, визнало, що в ньому не реалізовано вимоги ЦК і проігноровано дані М. Скрипнику вказівки. Вважаючи, що тим самим автор не виконав взятого перед Політбюро ЦК КП(б)У зобов'язання, ухвалило вивести М. Скрипника зі складу Політбюро і поставити цю постанову на затвердження пленуму ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б). Залишивши засідання Політбюро ЦК КП(б)У, М. Скрипник вчинив акт самогубства.

*Олексій Касянович Скрипник –
батько М.О. Скрипника*

Олександра Пилипівна – мати М.О. Скрипника, з Миколиним братом Олесем та сестрою Марусею

Олександр
Олексійович
Скрипник –
брат
М.О. Скрипника

Володимир
Олексійович
Скрипник –
брат
М.О. Скрипника

*Марія Олексіївна Скрипник (Кудіна) –
сестра М.О.Скрипника*

Фотографії зі слідчої справи Катеринославського
губернського жандармського управління.
Катеринослав, 1904 р.

ДѢЛО
по описи № *144*
1904 года.

ЕКАТЕРИНОСЛАВСКАГО
губернскаго жандармскаго управления
по части

по обвинению ищущаго
на Николая Никола
евича № 2 250, 2 251
от Ул. в Нап. славянской
Книжки Скрипникова

Лист _____ 1904 года.
1/2 _____ 1904 года.

50 ЛИСТОВЪ

Особова справа М.О. Скрипника 1904 р.

Микола Олексійович і Марія Миколаївна (Межова)
Скрипники

Лист М.О. Скрипника дружині 22 серпня 1914 р. зі
Спаської тюрми в Петрограді

Спаська тюрма 22 серпня 1914

Дорога Маріє! Дізнався що будуть
уже поїзди на Петроград і ти
чи не стара - будь по дорозі, хоча
отримав роботу іди на отой
неделе или в начале будущей
Будь как тебе захочется и выжидай
отвечать на все что придет в
тебе, особенно выжидай, потому
отвечать на все будет уже поздно
завершено.

Вот главный секрет на скре
показывать и выжидай на приезд
на заводскую Минуску С. Зингер
мыслю прийд и укажи тебе как
обязательно надо выжидать, чтобы
нема отлучиться от Петрограда. Да
нема тебе это чинить, чтоб была

отвечать на все будет уже поздно
уже поїзди на Петроград і ти
чи не стара - будь по дорозі, хоча
отримав роботу іди на отой
неделе или в начале будущей
Будь как тебе захочется и выжидай
отвечать на все что придет в
тебе, особенно выжидай, потому
отвечать на все будет уже поздно
завершено.

Будь как тебе захочется и выжидай
отвечать на все что придет в
тебе, особенно выжидай, потому
отвечать на все будет уже поздно
завершено.

Людмила тебе
Ваш муж Николай

*М.О.Скрипник серед активу Центральної Ради
фабзавкомів. Петроград, 1917 р.*

*Рождественський райком партії Петрограда.
Серпень, 1917 р.*

*Г.Л. Пятаков і М.О.Скрипник у день визволення Києва
радянськими військами. Лютий, 1919 р.*

*М.О.Скрипник , А.С. Бубнов серед делегатів VIII з'їзду
РКП(б) від України. Москва, 1919 р.*

М.О.Скрипник ,В.П. Затонський, К.Є. Ворошилов та інші члени Ради Народних Комісарів Радянської України, 1919 р.

М.О.Скрипник на похоронах жертв громадянської війни. Харків, 1919 р.

Засідання ЦК КП(б)У, обраного на VI партконференції у грудні 1921 р. Зліва направо за першим столом: Г.Л. Пятаков, П.А. Кін, Д.З. Лебідь, О.Н. Суханов, В.Я. Чубар, І.Є. Клименко, В.В. Поляков; за другим столом: Т.І. Харечко, А.З. Гольцман, Е.Й. Квірінг, Д.З. Мануїльський, Г.І. Петровський, Х.Г. Раковський, Ф.Я. Кон, А.В. Іванов, М.Л. Рухимович, М.О. Скрипник, Т.В. Сімонов, В.П. Затонський

Делгація від КП(б)У на IV конгресі Комінтерну. Сидять (зліва направо): Ф.Я. Кон, Д.З. Мануїльський, Х.Г. Раковський, В.П. Затонський, Г.І. Петровський, М.В. Фрунзе, М.О. Скрипник, О.Я. Шумський. Стоять: В.П. Васютін, Г.Ф. Гринько, Я.Н. Дробоніс. Москва, листопад 1922 р.

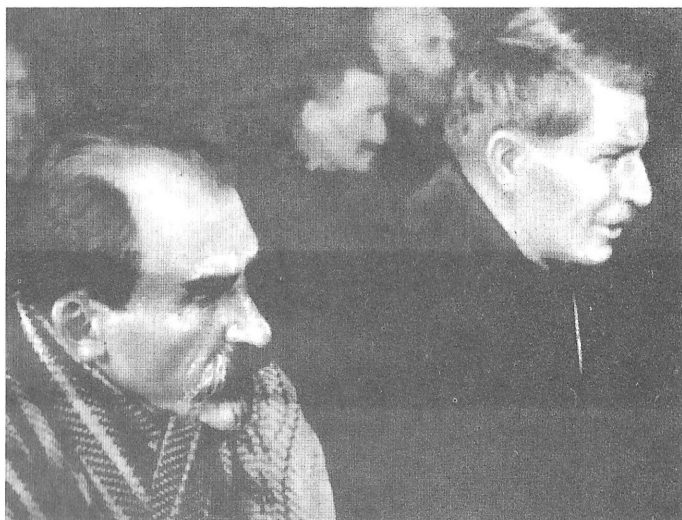

М.О.Скрипник (крайній зліва). 20-ті рр.

М.О.Скрипник серед делегатів Всеукраїнської конференції старих більшовиків – учасників революції 1905 р. Травень 1924 р.

М.О.Скрипник і В.Я. Чубар на урочистих зборах, присвячених 10-м роковинам Великої Жовтневої соціалістичної революції. Харків, 1927 р.

М.О.Скрипник і Г.І. Петровський у президії III Всеукраїнського з'їзду Товариства «Геть неписьменність!». Харків, 1932 р.

Виставка у Всенародній бібліотеці України при ВУАН на відзначення 60-ліття М.О.Скрипника , 1932 р.

МИКОЛА ОЛЕКСІВІЧ
СКРИПНИК

ХАРКІВ,
Садова вул., ч. 14

Телефон: 6-42, ант. 5-47,
особ. секретаря 14-04

27 травня дня 1931 р.

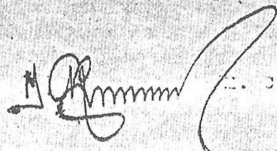
Вельмиповажений Володимире Кириловичу!

Мені передусім принести свої пробачення за прик-
ре непорозуміння, що сталося з моєю відповіддю на Ваш
лист, а саме, що мій Секретаріат досі не надіслав
її. Це сталося через зміну в складі цього Секрета-
ріату, але к тєз ніяк, самозрозуміло, з мене відпо-
відаальности не знімає.

Я з увагою й зацікавленням прочитав Ваш оста-
ній твір. Себе самог я, зрозуміло, не можу вважати
за людину "достатньо компетентну", на про гадки та-
кої людини Ви ставите передо мною завдання зас позі-
демити. Особисто я гадаю, що "Листи до рвака" не вельми
цікаві й можуть відігравати свою роль. Доса- вся й
несуть певні риси суб'єктивному, - отже Ви пишете, що
в них Ви концентруєте власний досвід, - цілого життя

Зараз книга находиться в процесі читання і я га-
даю, що змогу невдовзі Вам написати про її друкуван-
ня. -

З правдивою повагою

М. СКРИПНИК/

Лист М.О. Скрипника до В. Винниченка від 27 травня
1931 р.

вице. Сивиний Норд-вест,
U. K. K. JULLET
10 Lund. 7 Bæres M 191-174
205
— Переходова Радікему.
— Вістка про самоубийство
Скрипника. Пояснення "Посл
Товариств" (за радянською пресою
звідомко) Скрипник адістрував собі
душу через те, що не був ани
і мушкетера стана на убогів.
Ким суд га інші помилки в
націоналістичній боротьбі, які він
допускав. Такеж він сесте
звідомко, аніж, що (пропа Скрип
ника правдивиме, правдиве "Вест
естант" тас. — В Кому саме
жизня якого акту? В Кому
кому разі на смерть викликає
і мусити викликає не маю
душок і висновків, які мусити
чужий в склад акту, обдумавен
ка тик, що ~~то~~ так мусити, додумав
жакі жінки мусити. А не Кому
все про погубу великого суму
жизні, як деп додумав
Скрип

Сторінка із щоденника В. Винниченка від 10 липня
1933 р., на якій він занотував першу вістку про
смерть М. О. Скрипника

Пам'ятник М.О.Скрипнику в м. Харкові

ЗМІСТ

Вступ	3
I. Вибір шляху	10
II. Бранець трьох революцій	26
III. У вирі державотворення	47
IV. Створення партії	66
V. Наркомівські турботи	84
VI. Думи і сподівання	118
VII. Життєвий апогей. Українізація	140
VIII. Спалахи трагедії	194
IX. Його "Голгофа"	211
X. "Життя після смерті" (замість закінчення)	242
Примітки	271
Додатки	
1.Бібліографія праць М.Скрипника	289
2.Основні дати життя і діяльності М.Скрипника	315
3.Ілюстрації	332

Науково-популярне видання

СОЛДАТЕНКО
Валерій Федорович

НЕЗЛАМНИЙ
Життя і смерть Миколи Скрипника

Відповідальний за випуск

В.П. Мілевська

Науково-організаційне забезпечення

Р.Г. Вишневський

Редактор

С. І. Носова

Художнє оформлення і оригінал-макет

А. Р. Вишневський

Технічний редактор

К.В. Писаренко

Комп'ютерна верстка

О. М. Собачко

Коректор

Г. М. Довгаль

Підписано до друку 25.03.2002. Формат 84×108¹/₃₂. Папір офсетний №1.

Друк офсетний. Ум. друк. арк. 18,48. Обл.-вид. арк. 29,85.

Тираж 3000 прим. Замовлення № 2-1295

Пошуково-видавниче агентство "Книга Пам'яті України"

Ідентифікаційний код № 23706180

01601, Україна, Київ, МСП, вул. Б. Хмельницького, 51

АТ – фірма "Віпол"

Київ-151, вул. Волинська, 60

„Пролетарии всех стран, соединитесь!“

Речи и беседы агитатора.

№ 17.

М. Скрипник.

НАЧАЛО

ЭКТИВНОГО ХОЗЯЙСТВА

НА УКР

УКРАЇНОБЬКИЙ ІНСТИТУТ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ
КАТЕДРА НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ

М. С. Скрипник

К. С.

№ 7002
Не вилізьте
з дому

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

ЧАСТИНА ДРУГА

Т МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ
НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ

С. Скрипник

СОЦІАЛІЗМ
ОСВІТИ

ЧАСТИНА ПЕРША

136326

БІБЛІОТЕКА
Інституту історії
і архітектури НАН України

№ 26640

МАРИЯ СКРИПНИК

335.5
С-45

ВИДА

УКРАЇНОБЬКИЙ ІНСТИТУТ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ
КАТЕДРА НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ

М. С. Скрипник

К 45
С 556

ВОСПОМИНАНИЯ
ОБ ИЛЬИЧЕ

(1917—1918 г.г.)

ПРЕДИСЛОВИЕ
М. И. УЛЬЯНОВОЙ

СТАТТІ Й ПРОМ

ТОМ II

в. 229

О. Скрипник

Н. Скрипник

РАБОЧИЙ КЛАСС
И

РАБОЧАЯ ПАРТИЯ

Доклад, читанный
к 25-летию РКП. (6)

УКРАЇНОБЬКИЙ ІНСТИТУТ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ
КАТЕДРА НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ

С. Скрипник

І МІСТ

Солдатенко Валерій Федорович народився 13 квітня 1946 р. в місті Селідово Донецької області. Після закінчення в 1970 р. історичного факультету Київського університету ім. Т. Шевченка навчався в аспірантурі, працював асистентом, старшим викладачем, доцентом цього ж університету. В 1976–1984 рр. – старший науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. В 1973 р. захистив кандидатську, а в 1981 р. – докторську дисертації. З 1986 р. – професор. В 1984–1988 рр. завідувач кафедри історичного досвіду КПРС Київської Вищої партійної

школи. В 1988-1991 рр. працював завідувачем відділу історико-політичних досліджень Інституту політичних досліджень ЦК Компартії України. З 1992 р. – завідувач відділу етноісторичних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

Опублікував понад 300 наукових праць. З них – близько 40 монографій, 8 – індивідуальних. Дослідження присвячені здебільшого проблемам суспільно-політичного, національно-визвольного, революційного руху перших десятиліть ХХ століття. Займався також вивченням генеалогії української ідеї, національного державотворення, української соборності, досвіду партійної преси.

Серед новітніх праць: “Українська ідея. Перші речники”, “Українська ідея. Постаті на тлі революції” (1994), “Українська ідея. Історичний нарис” (1995), “Українська ідея та її творці” (1999) – керівник авторського колективу і один з авторів кожного видання всієї серії; “Українська революція: концепція та історіографія” (1997), “Українська революція і державність” (1998 – член авторського колективу), “Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.)”, “Українська революція. Історичний нарис” (1999); “Соборність України. Від зародження ідеї до першої спроби реалізації” (2000 – член авторського колективу), “Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917-1920 рр.)” (у співавторстві), “Українська революція і державність (1917-1920 рр.)”: Науково-бібліографічне видання (один з укладачів і членів редколегії), “Уряди України у ХХ ст.”: Науково-документальне видання (2001 – член авторського колективу) та ін.

За монографію “Українська революція. Концепція та історіографія” у двох книгах (1997, 1999) у 2000 р. удостоєний премії НАН України ім. М. Костомарова.

У науково-публіцистичному жанрі опублікував біографічні нариси про М. Грушевського, В. Винниченка, Д. Дорошенка, П. Христюка, М. Шаповала, С. Петлюру, І. Мазепу, Г. Пятакова, Є. Бош, М. Скрипника та інших активних учасників суспільно-політичних процесів революційної доби.